

OBRA NUMISMÀTICA
ESPARSA I INÈDITA DE
JOAQUIM BOTET I SISÓ

Edició i capítols introductoris de
M. CRUSAFONT I SABATER

OBRA NUMISMÀTICA
ESPARSA I INÈDITA DE
JOAQUIM BOTET I SISÓ

Edició i capítols introductoris de
M. CRUSAFONT I SABATER

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS NUMISMÀTICS
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA, 1997

This One

FCNW-926-ZGOW

Aquesta edició forma part dels actes commemoratius del norantè aniversari de la creació de l'Institut d'Estudis Catalans. Fa també noranta anys que Joaquim Botet i Sisó va obtenir el premi Martorell per la seva obra cabdal *Les monedes catalanes*.

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP:

Botet i Sisó, Joaquim

Obra numismàtica esparsa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó

Textos en català, castellà i francès. —

Bibliografia

ISBN 84-7283-379-8

I. Crusafont i Sabater, Miquel, ed. II. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

III. Títol IV. Col·lecció 1. Numismàtica — Catalunya

737(467.1)

L'esforç econòmic de l'edició ha estat alleugerit per la col·laboració de les següents entitats i professionals de la numismàtica:

Associació Numismàtica Sabadell

Aureo S. A. (Barcelona)

Ferran Calicó i Estivill (Barcelona)

Andrés Campillo (Barcelona)

Joan Cortès i López (Girona)

Carles Fuster (Barcelona)

Grup Filatèlic i Numismàtic de Terrassa

Martí Hervera de Aso (Barcelona)

Secció Numismàtica del Cercle F. i N. (Barcelona)

Jesus Vico Monteoliva (Madrid)

Amb l'ajut de l'Institut d'Estudis Catalans i el suport de la

Diputació de Girona

© Edició i capítols introductoris de Miquel Crusafont i Sabater

© Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

(filial de l'Institut d'Estudis Catalans), per a aquesta edició

Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: novembre de 1997

Tiratge: 700 exemplars

Compost per Víctor Igual, SL

Còrsega, 255, 4t 2a. 08036 Barcelona

Imprès a Limpergraf, SL

Carrer del Riu, 17. 08291 Ripollet

ISBN: 84-7283-379-8

Dipòsit Legal: B. 45995-1997

Tots els drets reservats. Aquesta publicació no pot ésser reproduïda ni en tot ni en part ni registrada o tramesa per un sistema de recuperació d'informació en cap forma ni per cap mitjà, sigui mecànic, fotogràfic, electrònic, magnètic, electroòptic, per fotocòpia o qualsevol altre sense el permís previ per escrit de l'editor i del responsable d'aquesta recopilació.

Sumari

Pròleg de Manuel Castellet	5
--------------------------------------	---

CAPÍTOLS INTRODUCTORIS

Introducció	7
Vida i obra de J. Botet i Sisó	11
Bibliografia general de J. Botet i Sisó.	45
Comentari a aquesta edició	63

OBRA DE JOAQUIM BOTET I SISÓ

Vària

«La provincia de Gerona» (selecció dels textos numismàtics) dins <i>Geografia General de Catalunya</i> (dirigida per F. Carreras i Candi). Barcelona, 1908-1912	71
<i>Notícia del volum tercer del Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña de J. Salat</i> . Barcelona, 1912. També a <i>Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona</i> , vol. VI, 1911-1912.	97
«Bibliografia: <i>Memorial numismático español</i> d'Alvar Campaner i Fuertes», <i>La Renaxensa</i> , vol. III, 1873.	151
«Bibliografia: <i>Indicador manual de la numismática española</i> de Álvaro Campaner». <i>Revista de Gerona</i> , vol. XVI, 1982	155

Món antic

«La antigua Rhoda». <i>La Renaxensa</i> , vol. III, 1873	167
<i>Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion</i> (capítol de numismàtica i làmines corresponents). Madrid, 1879	175
<i>Data aproximada en què els grecs s'establiren a Empúries i estat de cultura dels naturals del país al realitzar-se aquell establiment</i> . Barcelona, 1908	227
«Monedes que's bateren a Catalunya a l'Edad Antiga». Seminari de conferències, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1905. Obra inèdita	285

- «Bibliografía: Estudio de las monedas de Empúrias y Rhode con sus imitaciones de D. Celestino Pujol y Camps». *Revista de Gerona*, vol. II, 1878. 297

Medieval

- «Lettre à M. le Docteur Massot au sujet d'une monnaie Wisigothique inédite et des récentes découvertes d'Empúrias». *Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon*, vol. I, 1900 303
- «Notes numismatiques: dos monedas wisigodes inédites». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, vol. VIII, 1915-1916 311
- «Notas para el estudio de las monedas catalanas de la época de los condes y en especial de las de Gerona». *Revista de Gerona*, vol. XIII, 1889 315
- «Nota sobre l'encunyació de monedes aràbigues pel rey Don Jaume». *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, Barcelona, 1911 325
- «Poblacions de Catalunya que han batut moneda». *La Renaxensa*, vol. I, 1871 345
- «Comentari al treball del senyor Loddo». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. VII, 1913-1914 351
- «Notes numismatiques: Monedes de Terrassa». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. VIII, 1915-1916. 365

Modern i contemporani

- «Notes Numismatiques: Monedes d'Ibiça». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. VII, 1913-1914 369
- «Notes numismatiques: Sobre les monedes catalanes anomenades massiair». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. VIII, 1915-1916. 391
- «Les pellofes de Girona, la Seu i Sant Feliu». *Acta Numismàtica*, vol. 12, 1992. 395

Sigillografia i medallística

- «Sello de D. Ramon de Cabrera». *Revista de Gerona*, vol. XII, 1888. 411
- «Nota sobre un segell de plom del Convent de la Santíssima Trinitat de València». Inèdita. 415
- «Medallas francesas de Luís XIV relativas a Cataluña». *Revista de Gerona*, vol. XVI, 1892. 419
- «Les medalles de Girona (s. XVIII-XIX)». *Acta Numismàtica*, vol. IX, 1979 431

Pròleg

Joaquim Botet i Sisó, un home intel·ligent, ponderat, generós, obert, republicà i catalanista nacionalista; però també polític, historiador, geògraf, arqueòleg i numismàtic. Aquestes dues línies resumeixen els trets més característics de l'autor de *Les monedes catalanes*, obra en tres volums publicada per l'Institut d'Estudis Catalans els anys 1908, 1909 i 1911, respectivament.

Fent un salt de l'inici al final de segle, i en ocasió del 90è aniversari de la creació de l'Institut d'Estudis Catalans, la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics honora la figura de Joaquim Botet amb l'edició d'aquesta *Obra numismàtica esparsa i inèdita* que completa, a manera de quart volum, l'obra esmentada.

Si el *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña* de Josep Salat, de l'any 1818, va iniciar l'estudi de les monedes pròpiament catalanes —que seria ampliat més endavant per Aloïs Heiss en el segon volum de *Descripción general de las monedas hispanocristianas desde la invasión de los árabes*—, *Les monedes catalanes* de Botet representa un estudi sistemàtic, no només de recopilació, que completa l'estudi de les fonts documentals i descriu noves monedes fins aleshores no conegudes.

Disposar d'una biografia científicament documentada, globalitzadora en l'anàlisi de les diferents facetes de Botet, i d'una bibliografia completa —que inclou dues obres inèdites— de tots els temes que tractà aquest autor gironí, ha de permetre als estudiosos i investigadors numismàtics, però també a arqueòlegs i historiadors, poder comptar amb una eina de gran vàlua.

L'Institut d'Estudis Catalans ret així homenatge, a través de la seva societat filial, a un home, Joaquim Botet i Sisó, que contribuï al desenvolupament del nostre país, especialment durant les dues primeres dècades d'aquest segle.

Manuel Castellet

President de l'Institut d'Estudis Catalans

Introducció

Joaquim Botet i Sisó (1846-1917) fou una veritable figura de la cultura catalana. S'ha de dir, s'ha de repetir i s'hi haurà d'anar insistint fins que l'injustificat oblit que envolta la seva figura i la seva obra es pugui, finalment, trencar.

Botet fou un investigador de primera fila, i no pas únicament com a numismàtic, com se l'ha volgut reduir, sinó també com a historiador, com a arqueòleg i com a geògraf. Però sobretot fou important per la seva contribució al redreç de Catalunya, per la seva vigorosa participació en aquell esclat increïble de la Renaixença que encara avui ens admira per la seva rapidíssima progressió.

L'aportació de l'il·lustre gironí no es redueix, doncs, a la seva tasca investigadora, que ja seria una aportació prou destacable, sinó que hi ha una notabilíssima labor de polític actiu, d'impulsor de tota mena d'iniciatives i, fins i tot, de teòric del catalanisme.

Malgrat aquesta admirable suma de mèrits, la figura de Botet no compta ni tan sols amb un estudi biogràfic que mínimament pugui donar-nos una idea de la importància de la seva tasca. Els reculls bibliogràfics de la seva immensa obra arriben a abraçar, en el millor dels casos, una cinquena part dels seus estudis i aportacions. Obres cabdals són ben rarament citades i a la seva entrada a la *Gran enciclopèdia catalana* hom ha errat el lloc on morí.

Les informacions més valuoses, malgrat la seva brevetat, es troben en els treballs dels seus amics Josep Grahit,¹ que en féu un petit perfil biogràfic, i Joan Vinyas, que hi al·ludeix sovint en els seus records de joventut.² Hi ha també alguns treballs puntuals,³

1. Josep Grahit fou, entre els amics de Botet, el que més es preocupà de reivindicar la seva figura. L'any 1918 presentà als Jocs Florals de Girona una breu bio-bibliografia titulada *En Joaquim Botet i Sisó*, que fou publicada l'any següent en forma d'opuscle. Molts anys més tard, el 1956, encara maldava per mantenir viu el seu record. Feia poc que havia aconseguit que l'Ajuntament de Girona dediqués un carrer a Botet, una via secundària i allunyada que no el satisfesia pas. El 18 de març d'aquell any publicava a *Los Sitios* un altre breu perfil: «Joaquín Botet y Sisó, abogado, historiador, numismático y periodista» (p. 4).

2. Joan Vinyas, *Memòries d'un gironí*, Girona, 1932. Parla directament de Botet a les pàgines 17, 23, 24, 25, 30, 98, 99, 100, 108, 127, 128, 130, 147 i 148, i dona moltes informacions de l'època i del context que són de molta utilitat.

3. Arran de la seva mort es publicaren algunes breus notícies a *Lo Geronès* 58, gener 1917; *Butlletí de l'Ateneu Barcelonès*, 9, gener-març 1917; *La Il·lustració Catalana*, 714, 11 febrer 1917. També hi ha una breu semblança al núm. 203 de «Lectura Popular», uns opuscles monogràfics publicats per *La Il·lustració Catalana*, 714, 11 febrer 1917. *Armonia* de Girona li dedicà el número d'abril del 1906, cosa que glosa també *Lo Geronès*,

però cap estudi ampli, cap recopilació bibliogràfica consistent, cap recull d'articles.

En l'aspecte positiu, només hi podem afegir les reedicions de *Les monedes catalanes*⁴ i de la *Notícia històrica y arqueològica de la antigua ciudad de Emporion*⁵ i la publicació de dos treballs inèdits a *Acta Numismàtica*.⁶ Alguns historiadors i arqueòlegs, molt pocs, però, s'han recordat algun cop de Botet⁷ i es pot dir que la seva memòria és viva, sobretot, entre els numismàtics.⁸

Ara que la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics ha pogut dur a terme el vell projecte de recuperar l'obra numismàtica esparsa de Botet i Sisó, ens ha semblat que era, no tan sols un moment oportú, sinó un deure l'esmerçar esforços per a donar a conèixer la seva labor.

Certament, aquest ha estat un treball que ha arrencat gairebé de la base per la manca de precedents.

La nostra aportació consta de tres apartats.

En el primer, hem traçat el perfil vital de Botet i hem comentat de forma general el conjunt de la seva obra. Hem partit de fonts inèdites, i això ens ha permès d'ampliar la informació i de precisar moltes dades.

núm. 28 del 28 d'abril del 1906. La moderna *Revista de Girona* ha dedicat alguns articles a Botet i, sobretot, al conjunt d'historiadors de l'entorn de l'antiga *Revista de Gerona*. Així els núm. 32, del 1965, i especialment el 75, 76, 77 del 1976, amb un article específic de Joaquim Nadal i el de Maria Dolors Ribot i Mundet, «El com i el perquè de l'Associació Literària i de la Revista de Girona, p. 163-166, amb útils informacions. També el núm. 84, on hi trobem el treball de Pep Vila «Cinc cartes de Guimerà a Botet i Sisó», 1978, p. 70-71.

4. El dia 16 de gener de 1976, el Ple de l'Institut d'Estudis Catalans acordà autoritzar-ne la reedició. La dugué a terme Puvill-Editor de Barcelona dins la seva col·lecció hispànica, secció numismàtica, núm. 5. L. Villaronga féu un opuscle introductori a aquesta reedició, que es realitzà amb tota cura.

5. Per iniciativa de Eduard Ripoll fou reeditat pel Museu Arqueològic de Barcelona, amb útils introduccions de Joaquim Nadal, i d'Eduard Ripoll i Enric Sanmartí.

6. Des de sempre, la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics es preocupà de divulgar l'obra de Botet. Ja hem dit abans que L. Villaronga féu l'opuscle introductori a *Les monedes catalanes*. El dia 13 de març del 1979 es féu la sessió inaugural de la SCEN, que fou un homenatge a la figura i obra de Botet i fou a càrrec de M. Crusafont. L'any 1983 promogué una trobada conjunta de la SCEN amb les societats de l'Institut d'Estudis Catalans, d'Estudis Clàssics, Amics de l'Art Romànic i de Geografia, que comptà amb la col·laboració de la Secció Històrico-Arqueològica, i fou dedicada a glosar les diferents facetes de l'investigador gironí; vid. *Memòria de la SCEN a Acta Numismàtica*, 14, 1984, p. 15-20 d'A. M. Balaguer. Finalment edità dos treballs inèdits de Botet a *Acta Numismàtica*, IX i 12 (vegeu la bibliografia, núms. 295 i 296).

7. P. Bonnassié blasjava el que ell denomina «historiadors d'ofici» pel fet d'haver menystingut els treballs d'homes com Botet o Montsalvatge. *La Catalogne du milieu du X a la fin du XI siècle*, Tolosa, 1975-1976. Hom troba, a voltes, algunes mencions. Puig i Oliver li dedicà un article a *Presència*: «Un gironí va definir la nacionalitat catalana un any abans que Prat de la Riba», núm. 513, abril 1978, p. 36-37.

8. L'any 1952 apareixia una glosa de l'obra de Botet a *Exposición de numismática catalana* titulada «Figuras de la numismática española. Joaquín Botet y Sisó», d'autor anònim, p. 9-10. L'any 1953 la Secció Numismàtica del Cercle Filatèlic i Numismàtic de Barcelona li dedicà una medalla dins la col·lecció «Numismàtics Il·lustres» i edità el solt *Medalla conmemorativa editada en honor de Don Joaquín Botet y Sisó*. F. X. Calicó la comentà: «Una medalla en honor al numismático español Joaquín Botet y Sisó», *Numisma*, any III, 1953, p. 107-108. Finalment, la SCEN i la Asociación Numismática Española acordaren crear la col·lecció Botet i Sisó de monografies en català, dirigida per M. Crusafont i Sabater i Anna M. Balaguer, que en publicà tres volums.

En el segon, hi hem aplegat el conjunt de la seva bibliografia, tant la de tema numismàtic com la que s'ocupa de temes històrics, arqueològics, literaris, geogràfics i polítics. D'aquesta manera, tindrem una primera base que pot ésser útil a tots els que vulguin participar en la recuperació de l'obra i la figura de Botet.

En el tercer, fem un breu comentari, des de l'òptica actual, de la seva obra numismàtica esparsa i inèdita que recollim en aquest volum. Essent aquesta part dirigida sobretot als especialistes, no hem cregut necessari d'assenyalar per a cada cas una bibliografia actual que els és prou coneguda.

Volem, finalment, agrair els ajuts rebuts. D'una banda, del mateix Institut d'Estudis Catalans, de la Diputació de Girona i d'un grup d'entitats i professionals de la numismàtica pels seus ajuts per a l'edició. De l'altra, a tot un conjunt de col·laboradors directes. Els historiadors gironins Josep Clara, Josep Quer i Ramon Alberch ens facilitaren algunes dades biogràfiques. Joaquim Nadal i Eduard Ripoll ens obriren útils camins. Pere Freixes ens orientà en les recerques. Joan Costa i Joan Badia i Oms ens facilitaren dades de caràcter biogràfic. Narcís Castells ens féu arribar un útil índex temàtic de la *Revista de Girona*, a més d'altres orientacions. El personal de l'Arxiu del Museu d'Història i de la Biblioteca Pública, ambdós de Girona, ens atengueren i ajudaren amablement. Isarn i Ermengol Crusafont ens ajudaren en el buidat. I, finalment, i com sempre, Anna Balaguer fou ajuda decisiva completant les recerques bibliogràfiques a les hemeroteques i biblioteques barcelonines amb llargues jornades de qualificada labor. També ens ha ajudat en la transcripció d'alguns originals i ha fet la revisió dels capítols introductoris.

Les monedes catalanes obriren brillantment el segle xx en la nostra especialitat i sota l'empara de l'Institut d'Estudis Catalans. De nou, des de l'Institut, i en ocasió del norantè aniversari de la institució, aquesta edició clou adientment el reconeixement a l'obra de Botet. Esperem que ajudi a mantenir viva la totalitat de l'obra numismàtica en facilitar-ne l'accés. Serà la nostra col·laboració a la memòria del prestigiós investigador gironí. Un home que treballà tant per la història i l'arqueologia com pel redreç de Catalunya.

Vida i obra de J. Botet i Sisó

Antecedents familiars

Joaquim Botet i Sisó nasqué a Girona a la seva «casa pairal»¹ de la Rambla de la Llibertat, 30.

Els Botet eren originaris de Lloret de Mar, lloc on hi seguien vivint altres branques de la família, però des de temps enrera s'havien instal·lat a Girona. Almenys des dels temps del besavi del nostre biografiat, que devia ésser botiguer, segons deduïm del següent passatge de Grahit: a la casa hi havia «l'antiga imatge de Sant Antoni [...] del que es conta que passada la Guerra de l'Independència un dia el besavi [...] rebé de França una corona i un ceptre de plata per al Sant Antoni com a penyora d'agraïment d'un oficial francès que feu tal prometença, en el breu moment en que les dames de la esquadra de Santa Bàrbara es pararen davant la botiga de cân Botet en la que hi figurava dit Sant en una capelleta il·luminada amb dos ciris, si sortia viu de les greus ferides rebudes en un assalt efectuat en el baluart de Figuerola».²

Joaquim fou el fill gran de Climent Botet i Franquesa, i Dolors Sisó i Rovira.³ Darrera d'ell nasqueren tres germans, Enric, Josep i Narcís i dues germanes, Àngela i Concepció. Poca cosa sabem d'ells. Narcís, nat el 1857, féu la carrera militar a Segòvia, ingressà a l'exèrcit el 1877 i arribà al grau de comandant d'artilleria el 1890.⁴ Nét de Climent i potser fill de Narcís fou el també militar Carles Botet i Vehí, capità d'artilleria el 1936, que es mantingué fidel a la República i tingué un paper destacat a la Guerra Civil. En acabar, fou processat i condemnat a mort, pena que li fou commutada per la de

1. Així l'anomena Josep Grahit, volent significar una certa tradició familiar en aquesta casa. JOSEP GRAHIT, *En Joaquim Botet i Sisó*, Girona, 1919. Malgrat la seva brevetat (deu pàgines dedicades a la part biogràfica), l'escrit de Grahit resulta d'una utilitat preciosa ja que no hi ha cap altre escrit d'un cert abast sobre Botet. D'altra banda, Grahit mantingué una estreta amistat amb el nostre biografiat i coincidiren en moltes tasques com a la *Revista de Gerona* o bé a la Comissió de Monuments. En endavant citarem Grahit seguit del número de la pàgina corresponent al text citat.

2. GRAHIT, 14.

3. L'historiador gironí Josep Quer ens donà algunes informacions sobre el marc familiar de Botet, fruit d'un treball realitzat per ell i Ramon Alberch. En concret el nom de la mare, la confirmació que era el gran de sis germans, l'origen a Lloret i que el pare fou diputat provincial, cosa que després hem pogut també verificar.

4. Informacions, que agraïm, de l'historiador gironí Josep Clara.

trenta anys de reclusió.⁵ És possible que hi hagués algun antecedent militar a la família, cosa que explicaria una certa tradició en una terra, la nostra, on els militars són ben escassos. Un altre Botet, Climent Botet i Mundi, segurament nét igualment de Climent, ingressà el 1914 a l'exèrcit i era el 1932 farmacèutic militar de la Tercera Divisió.⁶

Tenim poques informacions de la família. Dels Botet botiguers degueren derivar-ne altres professions, i és possible que el pare del nostre biografiat fos advocat com ell mateix, cosa que explicaria la continuïtat forçada (Joaquim no exercí mai) d'una professió. Climent Botet fou diputat provincial per Girona en el període 1875-1877.⁷

La mare, Dolors Sisó, era originària de Sant Feliu de Guíxols, on també hi tenia Joaquim Botet nombrosos parents. Un avantpassat de la mare, Tomàs Sisó, havia estat navilier i havia deixat diferents escrits sobre construcció de vaixells i de caràcter geogràfic, com un minuciós estudi marítim-geogràfic de tota la constel·lació il·lenca de les Canàries, on hi constaven fins els més petits illots. El més interessant, però, és un curiós tractat de navegació que es conserva inèdit a l'Arxiu Municipal de Girona entre els papers de Joaquim Botet. En ell hi trobarem tota mena d'instruccions per a la navegació a la vela: amarratge amb mala mar, navegació enmig de fortes corrents marines, com desfer-se d'un pal caigut sense perill, etc. Aquests escrits, signats a alta mar, «el sis de juny de 1823 a la latitud 32°43 i longitud 52° 42' de Paris», per Tomàs Sisó, degueren captivar la imaginació de Joaquim Botet i Sisó.⁸

Alguns dels germans i nombrosos cosins escampats per Lloret, com Agustí Pujol, Sant Feliu de Guíxols, com Pere i Fortunat Mas, Riudarenes, com Joaquim Vilaplana, i per altres llocs, com Joaquim Regàs, Manuel Blanch Sisó o Alexandre Rubiera, col·laboraren amb ell en la seva etapa de política activa.⁹ Només dos dels germans, Narcís i Enric, sobrevisqueren Joaquim en morir aquest el 1917. Coneixem tres dels noms dels cunyats i cunyades llavors sobrevivents: Sixte Alsina, Carme Vehí i Antònia Masó.¹⁰

Pel que fa a la seva germana Concepció, Joaquim Botet conservava entre els seus papers una petita nota, sense data ni indicació del lloc on fou escrita, que diu així:

«Exm. Sr. En Joaquim Botet i Sisó: Ahir em va dir la Concepció: "Li prego que es crigui al meu germà Joaquim ja que ell tindrà un gran consol si abans de morir li puc fer saber que ell ha acomplert ja un encàrrec que li vaig fer fa temps i per al qual ell em va

5. *Gran enciclopèdia catalana*, entrada «Botet i Vehí, Carles», deguda a Josep Benet.

6. Informacions també de Josep Clara.

7. *Història de la Diputació de Girona*, obra d'un col·lectiu d'autors. Girona, 1989, p. 408. En els llistats de diputats provincials hi deu haver alguns errors, ja que mai hi consta la circumscripció de Lloret, per la qual Joaquim Botet fou diputat provincial.

8. Arxiu Municipal de Girona. Papers de J. Botet i Sisó. D'ara endavant AMB, P. Botet. En aquest arxiu s'hi conserven dos dossiers amb documentació de Botet no numerada. Hi ha un plec de quadrícula amb els escrits de Tomàs Sisó, junt amb alguns originals de Botet i la part més abundosa del fons, constituïda per cartes de Botet, la major part referents a la seva activitat política. Aquest fons procedeix, sembla, de la casa que Botet tenia a Girona.

9. AMG, P. Botet. Es dedueix de la lectura de la seva correspondència.

10. *El Gironès*, 59, 15 de febrer de 1917.

dir que s'havia de preparar per a fer-ho bé. Digui-li que jo no puc escriure-li, com seria el meu desig, però amb aquestes paraules ell ja sabrà que vull dir-li". Crec que aquestes foren exactament les seves paraules, que jo desitjaria haver-li trasmès amb tota fidelitat, a fi que vostè pugui entendre el seu sentit, com ella suposava. Aprofito aquesta trista ocasió per a oferir-me a vostè». Signa: Joaquim Carles, Prevere.¹¹

Quin era aquest encàrrec que havia acomplert sense poder percebre-ho ell mateix? Una simple comanda familiar? Un determinat servei a una causa? Des del seu llit de mort, Concepció ens fa saber que Botet en tot cas, havia complert.

Anys d'infància i joventut

Poc inclinat a parlar d'ell mateix, Botet no ens ha llegat cap informació sobre els seus primers anys. Tampoc se'n pot deduir res dels papers que hem consultat.¹² És per això que en aquest aspecte ens ha semblat més oportú de transcriure íntegrament allò que en comenta el seu amic i biògraf Josep Grahit:

De petit assistia amb els seus tendres companys al col·legi que el senyor Nató tenia obert, aprenent-hi les beceroles i rebent-hi els coneixements elementals, donant llavors paleses mostres d'una viva de caràcter i d'intel·ligència, reservada als que han de sobressortir en temps futurs quan es desenrotllen les facultats de l'home.

Arribada l'adolescència, els seus pares l'internaren en el col·legi dels Pares Escolapis de Sant Antò de Barcelona. Allí s'hi anà formant un cercle d'amics que congeïaven en moltes coses, essent el lligam servador de la bona relació i companyerisme que els juntava.

Preparat degudament passà amb molts d'ells a estudiar facultat en l'antiga Universitat barcelonina. Els entusiasmes de la joventut els inclinà a agrupar-se en les hores lliures de classe i d'estudi, fundant un centre estudiantil que es batejà amb el nom d'*El buen deseo* i on es trobaven diàriament canviant impressions, centre que fou l'esca del foc d'un ferm amor a Catalunya. En aquell cercle d'amics hi figuraven en Guimerà, l'Aldabert, l'Aulèstia i d'altres que saberen nodrir-se amb aplicació de les sàvies lliçons d'En Milà i Fontanals i En Rubió i Ors.

11. AMG, P. Botet. No anirem reptint «paper solt» a cada menció, perquè ja hem dit que el fons no té cap numeració ni ordenació que permeti identificar cada paper. Pel que fa a les transcripcions, ens hem permès les llibertats següents: extreure el fragment que il·lustra millor l'aspecte que comentem, en alguns pocs casos alterar l'ordenació de la frase de manera que fos més entenedora i la traducció al català de la major part dels textos en castellà.

12. Hi ha dos fons de documentació de Botet. L'un és el dipositat a l'Arxiu Municipal de Girona, ja comentat. L'altre procedeix de la seva casa a Barcelona o potser d'algun hereu seu, però el lloc d'afloració és, en qualsevol cas, Barcelona. Aquest segon fons és conservat en un arxiu privat que citarem d'ara endavant AP, P. Botet. En cap dels dos fons no hi ha gaire cosa de caràcter personal. Hom troba a voltes informacions en els papers reaprofitats per l'altra cara per a fer-hi anotacions.

En Joaquim Botet i Sisó

*H. D. Joaquim Botet y Sisó.
Abogado.*

- Girona -

Dalt, retrat de Botet, cap a la cinquantena, que acompanya la breu però tan útil biografia de Grahit. A baix, sobre que arribà al seu destinatari malgrat l'escassetat de dades. Vers el 1880, Botet era ja prou conegut a Girona.

Termenada la carrera d'advocat, tota amb les més brillants i honroses notes en l'any 1869, no sentí mai afició a la mateixa i abandonà la professió a la qual no hi venia cridat, per a dedicar-se amb major glòria a les lletres, a la Història i a la numismàtica.¹³

Assalariat o rendista?

Botet tenia poc més de vint-i-dos anys quan acabà els seus estudis d'advocat, deixà la seva colla barcelonina d'estudiants i retornà a la seva Girona natal.

Això succeïa el 1869, i fins el 1871 no trobem els seus primers treballs històrics. En concret, un d'història del dret català, sobre els Usatges, i un de numismàtica.

Un parèntesi de dos anys podria passar per una necessària etapa prepreparatòria. No fou així. Botet, ja ho anirem veient, treballava amb gran intensitat i completava aviat els seus estudis. Des del 1871 fins al 1915 anirem trobant cada anys treballs seus en diferents publicacions amb les úniques excepcions dels anys 1875 i 1886. No cal estranyar-se del buit final, 1915-1917, quan sabem que estava malalt i preparava dos estudis que potser no arribà a enllestir.

Per a una persona com Botet, doncs, dos anys sencers constitueixen un veritable espai buit. Aquesta impressió ens la confirma Grahit, el qual explica que en aquell temps «emprengué [...] una llarga excursió per les altes muntanyes de la nostra frontera i pel Rosselló estudiant a fons els límits naturals de Catalunya, els costums dels pobladors, les lleis i les cançons populars, causant-li un pregón disgust no posseir més complerts coneixements musicals per a traslladar perpètuament al pentagrama la música corprenedora, simple i rústega que les veus del poble canten i trasmeten de generació en generació».¹⁴

Aquest fet ens porta a una qüestió que, almenys de moment, sembla tenir una resposta difícil: era Botet un home benestant? Tenia una fortuna personal suficient per a viure com un rendista? La poca pressa que es donà a obrir-se camí en alguna professió, ja sabem que no pas en l'advocacia, no se la pot permetre pas tothom. Botet, almenys en aquell moment, no es degué sentir pressionat ni per la família ni per la necessitat. Complidor i responsable com era, no s'hauria pas permès, en cas contrari, aquestes llargues vacances de postgrau.

Botet devia tenir, doncs, alguna base, algun patrimoni personal d'origen familiar que li permetia albirar el futur sense excessives angoixes. En una carta datada el 1906, el marquès de Camps, llavors senador, li diu que el diumenge següent hi havia eleccions a Sant Gregori i que «convendría mucho escribiera a sus colonos para que se pusieran al lado de los amigos Gironès, Rosell i Prat».¹⁵ Una heretat amb masovers, amb prou ma-

13. GRAHIT, 6.

14. GRAHIT, 7.

15. AP, P. Botet. Carta tramesa des de Barcelona el 3 d'octubre del 1906 i amb capçalera del SENADO. Paper reaprofitat.

sovers com per tenir un cert pes en unes eleccions, encara que fos en una petita població, no sembla que pugui ésser de poca importància. Potser Botet, que com a fill gran era l'hereu, l'havia obtinguda en morir els seus pares.

D'altra banda, però, Botet no deixà de tenir, al marge de la seva dedicació investigadora, alguna feina o altra. Des del 1872 pertany a la Junta d'Instrucció Pública de Girona; del 1881 al 1888 té càrrecs a la Diputació Provincial; des del 1878 és secretari de la Comissió de Monuments que presidirà més endavant; del 1894 al 1897 té responsabilitats a l'Ajuntament de Girona; del 1882 al 1883 és jutge municipal de Girona; des del 1896 és conservador del Museu provincial, càrrec que mantindrà fins al 1904.¹⁶ D'altra banda no sembla pas malversador.¹⁷ Tampoc no sembla que arribés a aplegar una gran col·lecció numismàtica, ni que la seva biblioteca, tot i ésser copiosa, fos realment excepcional.¹⁸ Consten també vendes de monedes, i fins i tot de llibres. L'any 1885 es ven la seva col·lecció de monedes ibèriques, fet que causa sorpresa al seu amic Saderra: «es que t'has cansat de no trobar res de nou i, ja del tot avorrit, has decidit treure't de sobre tota la xavalla?»¹⁹

En època més tardana (després del 1890), Botet posa a la venda un fons d'uns dos-cents llibres que ha valorat per 776 pessetes. La liquidació de venda li aporta només 27 pessetes, ja que només es venen una vintena de llibres. Hom no es sorprèn pas de veure que es desprèn de llibres de tema religiós, però sobta, en canvi, que venguí volums de *La Renaxensa*, obres de literaris gironins (Pastells), o bé treballs de tipus històric.²⁰ Semblaria, doncs, que Botet més aviat es ven els llibres per necessitat.

Al marge d'això, és evident que es veia obligat a viatjar amb certa freqüència, d'una banda per qüestions d'estudi (Tarragona, Perpinyà, Mallorca, Madrid, etc.) i de l'altra, per les campanyes electorals que li permeteren obtenir càrrecs polítics i en els quals era molt important el treball sobre el terreny. No sabem, en canvi, quins d'aquests càrrecs eren retribuïts i quins eren honorífics, en aquests temps reculats en què tot era molt més dur.²¹

16. La major part d'aquestes informacions les hem anat confegint sumant les dades obtingudes de convocatòries de reunions, oficis, etc. Pel que fa a la Comissió de Monuments, hi ha el treball de J. Pla i Cargol, «Comisión Provincial de Monumentos. Un siglo de actuación», *Anales del Instituto de Estudios Gerundeses*, vol. III, IV i V dels anys 1949-51, on se cita sovint Botet.

17. En un altre paper reaprofitat, AP, P. Botet, hi trobem una nota d'hotel d'una estada de dos dies a Tarragona. Hi consta la pensió i com a extres: «dos cholocates, un vaso de leche y un sifón».

18. La seva col·lecció anà a mans dels seus hereus, segons diu Grahit, i sembla que entrà al Gabinet Numismàtic de Catalunya on constituí la sèrie de num. 34.000. Analitzat aquest conjunt, hi trobem peces de gran interès, però no pas una gran col·lecció. Pel que fa a la biblioteca, hi ha una relació d'uns cent volums de tema numismàtic a AP, P. Botet.

19. AMG, P. Botet. Carta de J. Saderra i Mata tramesa des d'Olot el 3 de desembre de 1885.

20. AP, P. Botet. Llista de llibres puntejada i paper de liquidació de la venda.

21. Es desplaçà a Madrid en diverses ocasions per qüestions relacionades amb l'Acadèmia de la Història. En notes a la *Revista de Gerona* i a *Lo Geronès* es consignen altres sortides. També se'n dedueixen de la seva correspondència. Pel que fa als càrrecs, no hem pogut verificar els polítics que comportaven retribució. El fet és que encara als anys trenta molts dels càrrecs de regidor eren honorífics.

No sorprendria tampoc, conegut el seu tarannà, que s'hagués després de sumes de diner en ajut dels altres germans menors, la major part d'ells casats, o en col·laboracions altruistes per qüestions culturals o bé de caire catalanista. Recordem la presència de germans seus en la seva activitat política i el fet que el Centre Catalanista de Girona s'hostatgés inicialment, i almenys durant dos anys, a casa seva.²²

En resum, Botet sembla ésser posseïdor d'un cert patrimoni familiar, que el devia ajudar, però no sembla pas que al llarg de la seva vida li sobressin els diners, sinó més aviat al contrari, que vivia amb una certa estretor malgrat la seva solteria i que habitualment tenia algun treball per a complementar els seus ingressos.

Un episodi novellesc

Hem fet al·lusió a la seva condició de celibatari. Hom sol preguntar-se, en aquests casos, el perquè d'aquesta voluntària solitud.

Cap informació apareix en els seus escrits que pugui explicar aquest fet. Per això resulta especialment valuós el breu relat del seu únic amor, que ens aporta Grahit.

En parlar d'aquell viatge de joventut que omplí l'espai de temps immediat a la seva formació universitària, diu el següent: «A Amelie-les banys²³ contragué amistat íntima amb una damisella francesa que li feu sentir un ver amor. Mes no fou sortós en Botet i Sisó en aquest passatge de la seva vida, car la mort li va segar les il·lusions i esperances. Una tristesa tan gran, una decepció tan profunda rebé al perdre la seva estimada a la que anava a visitar sovint, que ja no pensà en contraure matrimoni. En el calaix de papers inèdits hi deixà en Botet una munió de poesies eròtiques que la primera i única dama li inspira».²⁴ Més endavant s'hi torna a referir: «Deixà inèdites moltes poesies, entre les quals n'hi ha una que és un plany molt sentit per la mort de la damisella francesa a qui estimà en sa joventut...».²⁵

Probablement cal entendre l'erotisme en sentit etimològic, més que no pas com avui l'entendem, perquè hom imagina difícilment Botet escrivint poemes eròtics. Hem de creure, doncs, que més aviat es refereix a poesies simplement amoroses. Cap d'elles ha aparegut, però, entre els seus papers inèdits.

És creïble que aquesta romàntica història d'amor llevés a Botet la seva capacitat d' enamorar-se per tota la seva vida?

Potser és el moment de parlar de la seva manera d'ésser.

22. Joan VINYAS I COMAS, *Memories d'un gironí*, Girona, 1932, p. 96 i 100. Aquest llibre, obra d'un altre amic de Botet, serà igualment de gran utilitat, ja que parla diverses vegades del nostre biografiat. Pel que fa al Centre Catalanista, a AMG, P. Botet s'hi conserva un esborrany dels seus estatus en manuscrit de la mà de Botet.

23. Forma híbrida entre l'actual Amelie-les-Bains i la correcta i antiga, Els Banys d'Arles o Banys del Tec.

24. GRAHIT, 7.

25. GRAHIT, 13.

Com era Joaquim Botet?

A la vista dels seus orígens, quina altra cosa hauria pogut ésser Botet que «un home d'ordre», «un home de bé»?

Però ell era, amés, intelligent, ponderat i generós. Hauria pogut esdevenir un cacic ultrareligiós i ultraconservador. Fou, en canvi, una persona oberta i d'idees prou avançades si atenem al context del seu temps: republicanisme, catalanisme nacionalistes i altres opcions de la seva ideologia que anirem comentant.

Aquesta ponderació, aquest criteri clarivalent, aquesta consciència de l'entorn i de la realitat no impediren, però, un alt grau de passió. Botet era un apassionat. Ho constaten tots els que els conegueren i es refereixen a la seva manera d'ésser: «Mai defallí el seu entusiasme», diu Grahit;²⁶ «Ell, habitualment tan reposat, tan equilibrat, es torna fogosament expressiu al veure o solament retreure un exemplar arqueològic d'alguna significació retrospectiva», apunta Riera i Bertran.²⁷ És també molt significativa l'anècdota que explica Joan Vinyas: «Un matí del 28 de desembre el meu oncle el metge Vinyas va entretenir-se dibuixant sobre un paper dels d'embolicar xocolata uns fragments de làpida romana que deixà allí, instruint la Llucietta del que havia de fer-ne i dir. No va trigar a passar en Joaquim Botet i entrant un moment a fullejar els periòdics rebuts s'adonà desseguida del dibuix, deixat a propòsit damunt del taulell. En examinar-lo, sorprès, en Botet, la minyona va dir-li que era una làpida que havia estat trobada a la casa, en via de reconstrucció, del Doctor Porcalla. En Botet llegia i rellegia, rosegant-se les ungles les frases habilment trencades del dibuix i deia, a mitja veu: "Titus Livius, Titus Livius... Bé, però a què venia Titus Livius a Girona!" Seguidament se'n va anar. Poc més tard es repetia l'escena amb en Felip Lloret. Aquest va anar-se'n també, però fou el primer de tornar i explicà al meu pare que havia pujat a les obres i que uns treballadors li havien dit que no sabien res de la làpida però que alguna cosa hi havia d'haver per quan un altre senyor feia estona que estava buscant-la per dalt. Excuso dir que l'altre senyor era en Botet que mes jove i àgil que en Lloret, afanyós i entusiasta, s'havia enfilat fins per les bastides en cerca de la troballa. En aquells moments va tornar a passar per casa el meu oncle que amb la ironia de les seves explicacions feu caure del burro, com vulgarment es diu, el senyor Lloret».²⁸

Botet era un creient fervent. No s'estava pas de manifestar-ho en els seus escrits. Així, en el seu discurs al Centre Catalanista d'Olot situa l'eix Déu-pàtria-família-societat com el nucli central dels afectes, humans, blasmant aquell que «arrenca de son cor l'un darrera l'altre tots los sentiments afectius, tots els llaços de germanor i benevolença que li feien soportable la vida... Desconeix Deu i no li tributa adoració, menysprea la pàtria y no li dona el concurs de sa sang ni de ses forces, nega a sos pares y no els presta sumissió ni bediència, avorreix a son prohisme y enveja y desitja ses riqueses y sos plaers».²⁹

26. GRAHIT, 11.

27. *Lo Geronès* del 28 d'abril del 1906. Article de J. Riera i Bertran que transcriuen d'*Armonia*.

28. VINYAS, 31.

29. *Discurs de En Joaquim Botet i Sisó*, Olot, Imprenta N. Pladevall, 1894, p. 3.

Era també un home treballador i tenaç. Anava a fons en les seves recerques i actuava, en tots els àmbits, amb aquella actitud «voluntarista» que avui és moda de blasmar. Escoltem Grahit: «Allà on esguardava quelcom que queia dintre el marc de les seves aficions no parava fins saber-ne l'origen, estudiant-ne els mes petits detalls». ³⁰ «La febril actuació d'en Botet era tant meritíssima com assombrosa. Arreu escrivia, arreu col·laborava i arreu cercava i estudiava tot el que se li oferia.» ³¹

No li mancava tampoc enginy per a assolir els seus objectius. Així, per a arribar a formar la seva col·lecció de monedes «recorria pobles i viles i encarregava als rectors i als *plata-i-oros* que en bon nombre s'oïen... en dies de mercats i fires que li recollissin i entreguessin totes les monedes que els fidels tiraven, sonant en les bacines de les esglésies i les que acceptaven els segons al realitzar un contracte. Així pogué fer-se Botet amb nombroses monedes ibèriques, celtibèriques, emporitanes, gregues i romanes i comtals que encara circulaven, les quals ell canviaba amb sobrepuig per moneda bona...». ³²

Un altre tret a remarcar és la seva socibialitat. Formava part de nombroses associacions i participava sovint en tertúlies, tant en la seva etapa gironina com en les seves dues llargues estades a Barcelona.

No deixa d'ésser interessant de comprovar com n'eren, d'estimulants aquestes trobades informals d'estudiosos, sovint justificades per alguna tasca, com ho fou a Girona l'*Asociación Literaria* o la *Revista de Gerona*. I hom pot assenyalar-hi sempre la presència de personatges altament cultes però que no deixaren obra escrita. Joan Vinyas ha traçat un excel·lent perfil d'un d'ells, el seu pare Narcís Vinyas i Serra. Home intel·ligent però d'aficions «inestables» que passava fàcilment de la literatura al dibuix, dels estudis financers als càlculs matemàtics, i amb unes «aficions artístiques professades amb una mena de golafreia.» «Uneixi's a tot això el caràcter expanssiu l'humorisme sa que brollava com una deu natural del seu temperament robust i sanguini i es comprendrà fàcilment fins a quin punt pogué ésser l'aglutinant d'aquella reunió d'homes de lletres, en tantes altres coses dividits.» ³³ Hom copsa bé com aquests altres *conquerants de l'inútils*, si bé no produïen per si mateixos, ajudaven prou a produir als altres i es plaïen en fer de llur vida mateixa una espècie d'obra d'art per al seu ús, en lloc de deixar-ne una o moltes de fetes per a la delectança dels altres.

Si a Girona va concórrer a les reunions de l'anomenada «Cova de can Vinyas», ja hem parlat abans dels estudiants tertulians d'«El buen deseo» i podem afegir-hi les animades trobades a la llibreria Verdaguer en la seva darrera etapa barcelonina. ³⁴

Transcrivim, per acabar, el perfil físic que en fa el sempre agut observador Joan Vinyas: «Magre, aguileny, barba negra de pel clar i rissat, cabells llargs i descuidats sor-

30. GRAHIT, 13.

31. GRAHIT, 9.

32. GRAHIT, 9.

33. VINYAS, 25 i 26.

34. *Lectura Popular*, núm. 203 dedicat a J. Botet i Sisó, p. 322.

tint dessota l'ala del barret molt enfonsat cap al clatell, em donava tot plegat la impressió d'una d'aquelles monedes emporitanes que amb tanta freqüència veia passar de ma en mà a la "Cova" mateixa. Tenia una certa rigidesa de moviments que semblava fer-lo moure a batzegades i havia donat lloc al cas —un xic repetit i alegrement comentat en el temps de la seva actuació política— de que cada vegada que parlés en públic trenqués la copa del "bolado". Reia més amb el gest que amb la boca i acompanyava freqüentment la seva rialla a la "cova" i quan es tractava d'algun de tants projectes irrealitzables com sortien de vegades a l'escalf de l'entusiasme de la tertúlia, amb exclamacions de —Naníssims, naníssims...! expressió gràfica i en ell acostumada de la desproporció i pobresa de mitjans davant la grandària de l'empresa». A la tertúlia de la «cova» solia asseure's a la trona d'infant de l'amfitrió, pel fet que era el concurrent més prim, i mostrava així una bona dosi de sentit de l'humor. La fotografia que hi ha a la biografia de Grahit mostra una barbada testa allargassada i digna, que en els darrers anys de la seva vida ornava amb un quepis. Aquest adminicle esdevingué un complement inseparable, de manera que amb ell apareix en les fotografies més divulgades i que foren el model per a la medalla que se li dedicà.³⁵ Vinyàs recorda que l'assemblea de Terrassa de la Unió Catalana, l'any 1901 i els dinars a l'hotel on s'estatjaven eren «presidits per en Botet que atreia les mirades de la concurrència, tant per la seva personalitat coneguda i respectada com pel casquet d'estar per casa amb que s'asseia a taula».³⁶ Es pot dir, doncs, amb exactitud, que no se'l treia ni per menjar. Podria ésser que aquest quepis inseparable amagués una calva prematura o qui sap si algun defecte a la testa, coses que Botet considerés que ningú no n'havia de fer res. Era un home més aviat reservat en les seves qüestions personals, les seves vivències i el seu món interior.

El punt de vista de Josep Pla

L'escassetat de testimonis directes sobre Botet ens han decidit a recollir amb un cert deteniment tot allò que en diu Josep Pla en la seva extensa obra.³⁷

L'escriptor empordanès no arribà a traçar un veritable perfil biogràfic de Botet. No fou, per exemple, un dels seus «homenots», potser perquè no va tractar-lo directament i li resultava difícil fer-ne una semblança precisa. No obstant, al llarg de la seva obra s'hi refereix amb freqüència i sempre amb to elogiós. Com que Pla no prodigava gaire els

35. F. X. Calicó, «Una medalla en honor al numismático español Joaquín Botet y Sisó», *Numisma*, any III, p. 107-108, Madrid, *Vid. també*, d'autor anònim, «Figuras de la numismática española. Joaquín Botet i Sisó», *Exposició de Numismàtica Catalana*, Barcelona, p. 9-10. La mateixa fotografia apareix també a la *Lectura Popular*, 203, abans citada.

36. VINYAS, 23 i 128.

37. Agraim a l'expert coneixedor de l'obra planiana, Joan Badia i Oms que ens facilités les referències a Botet. Les cites que farem es troben a l'*Obra Completa* (Editorial Destino). Les relacionem sistemàticament: vol. III, p. 49; vol. VII, p. 87 i 711; vol. IX, p. 227; vol. XXVII, p. 399; vol. XXXII, p. 547; vol. XXXVII, p. 426 i vol. XXXVIII, p. 38.

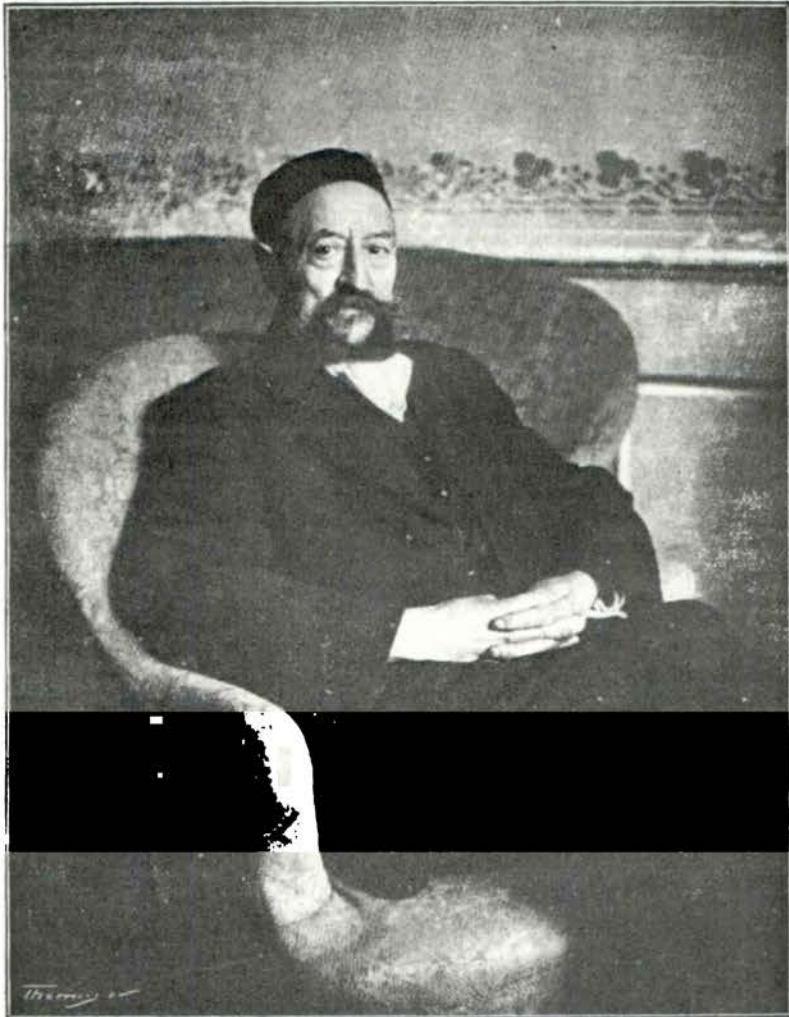
Il·lustració Catalana

REVISTA SETMANAL IL·LUSTRADA

ANY XV

BARCELONA 11 FEBRER 1917

N.º 714

EN JOAQUIM BOTET Y SISÒ

† A GIPONA' L 29 DEL PASSAT JANER

Portada de *Il·lustració Catalana* amb un retrat tardà de Botet que llueix el seu llavors inseparable quepis. La publicació fa una àmplia glosa de l'obra de l'historiador amb motiu de la seva mort, el gener del 1917.

elogis, això ens evidencia que la figura de l'historiador gironí li mereixia un notable respecte.

Vegem-ne alguns exemples:

«L'historiador modern d'aquestes terres que a mi m'inspira confiança és el senyor Botet i Sisó. El senyor Botet... llegí una considerable quantitat de documents i la seva informació era vastíssima» «Els historiadors d'avui treballen bé, però... són de rajolí molt petit».

«El senyor Montalsavatje, el senyor Botet... ¿Què sabriem de la història antiga del nostre país si no haguessin estat aquestes dues grans personalitats?» «He sentit fer grans elogis de Botet a un medievalista tan important i tan estricte com Ramon d'Abadal. Per mi, ja n'hi ha prou. Tota la resta és autèntica i grotesca propaganda».

«... l'il·lustre gironí i gran bon home, el senyor Botet, escriví el primer paper sobre Empúries...» «Deixem a part, per favor, l'universalisme, és a dir, la literatura d'imaginació. Tornem a l'observació concreta, permanent i precisa... Tota la resta són collonades de la propaganda més infecta».

I, encara referint-se a Empúries: «Un dels primers que sortí fou un llibre del senyor Botet i Sisó gironí de les nostres terres, que mereix tots els respectes. Els que es publicaren més tard —que són innombrables— no són més que còpies de còpies de còpies».

En més d'una ocasió, però, comenta també l'aspecte arrossinat i el seu mal vestir i en dedueix, creiem que erròniament, una extrema manca de recursos i fins i tot un temperament apagat: «El senyor Botet fou un gironí pelat —pelat com una geneta— que treballà escasses vegades de gust i gairebé sempre per encàrrec» «Botet fou un hipotens, rarament afectat per un qualsevol forma de taquicardia» Pla no arribà a tractar Botet. Només l'albirà de lluny en els seus joves anys de batxiller gironí i quan Botet, ja malalt, s'havia tornat a recloure a la seva casa pairal. En aquells darrers anys devia ésser, efectivament, «un senyor vell que sempre llegia darrera els vidres amb una gorra de seda al cap» i al qual veia, a voltes amb la seva capa «travessar... (el carrer) amb un aire trist, pobre, arnat i deprimat». Però és evident que aquest retrat no consona amb el Botet actiu i entusiasta dels llargs anys de plenitud.

Pla devia atorgar també una importància excessiva a l'aparença externa de l'historiador gironí, una estampa que no cal pas estranyar d'un home solter, vell i completament lliurat a un veritable sacerdocí estudiós. Una cosa semblant li degué succeir a Eugeni d'Ors segons ens conta el mateix Pla:

«Un dia, Botet anà a Barcelona i presentà a l'Institut d'Estudis Catalans el seu llibre sobre numismàtica, que és sorprenent. El rebé el secretari, Eugeni d'Ors, que llavors era jove, alt i espigat i era un dandi perfecte. El secretari passà la vista sobre els papers i quedà meravellat.

—Però vos sou l'autor s'aquest llibre? —li digué el senyor d'Ors.

—Sí senyor, el mateix.

—Però vos l'autor d'aquest llibre i vestiu d'aquesta manera... No pot ser...»

Les etapes de la seva vida

La riquesa de matisos de la personalitat de Botet, l'amplada de les seves afeccions i ocupacions fan difícil d'establir unes etapes. Aquestes es poden caracteritzar, en tot cas, pel canvi dels elements predominants, però mai no esborren del tot un conjunt de components sempre presents.

Així, l'home que encetava una primera etapa pública molt marcada per les seves inclinacions literàries mai no deixaria de compaginar-la amb escrits d'arqueologia, història medieval, geografia o numismàtica. Aquesta politemàtica seguirà essent present, encara que de forma més marginal, en els onze anys abassegadors de campanya periodística, una contribució important el catalanisme emergent i a la formació de criteris des de Catalunya davant tota mena de circumstàncies polítiques o socials.

Ja hem dit també que la numismàtica que caracteritzà la producció predominant dels seus darrers anys la trobem ja en un dels dos articles del seu primer any productiu, el 1871. Els exemples es podrien multiplicar.

Veurem també que la seva actuació política es produeix molt abans que la seva densa dedicació als escrits d'anàlisi política.

Són, doncs, unes etapes on varien les intensitats d'atenció, dins un feix de permanències.

L'etapa literària (1871-1885)

A més de les matisacions anteriors, cal afegir que seria inexacte dir que Botet inicia la seva tasca creadora en el camp de la literatura. En realitat s'escolen dos anys amb treballs exclusivament històrics i haurem d'esperar-ne encara cinc més fins que aparegui un veritable escrit de creació literària. Fou l'any 1877 que Botet publicà un sonet dedicat al seu amic Emili Claudi Girbal. Però és en aquest mateix poema on, significativament, es declara en certa manera poc apte per al conreu literari:

Les gestes de ma patria cantaria
(...)
si mon voler ne fos aytal potent
i hagués ma veu la inspiració sagrada
per fer sentir tot quant lo cor ne sent
(...)³⁸

Si parlem d'una etapa literària de Botet és perquè en els catorze anys d'aquest període gairebé un quaranta per cent de les seves produccions tenen relació amb la literatura, i també per la seva dedicació a la creació i impulsió de l'Asociación Literaria de Gerona, que inicià la seva actuació el 1872.

38. *Revista de Gerona*, vol. 1, p. 344.

Durant aquests anys trobem, predominantment, escrits de crítica literària (13), traduccions (3) i cròniques o discursos relacionats amb actes literaris (7), gairebé tots de l'Asociación citada. Només hi trobem quatre treballs originals, tots ells en forma de poemes.

Fora d'aquest període i fins al 1903, trobarem encara alguns escrits relacionats amb qüestions literàries, però amb una tònica semblant: cinc discursos o cròniques, tres perfils biogràfics, una traducció i només dos treballs originals, tots dos en vers.

En els seus discursos per a l'Asociación Literaria de Gerona, sovint es mostra més historiador o defensor de l'ús de la llengua catalana que no pas pròpiament literat. Fins i tot els seus originals en vers tenen també un vessant històric, com ara *Arnal de Cartellà*, guanyador d'un accésit al concurs literari del 1889 i que no és altra cosa que una llegenda històrica explicada en vers.

Donats les seves condicions intel·lectuals, la seva formació i el seu arborament patriòtic, no té res d'estrany que Botet se sentís inicialment atret per la creació literària i, més en concret, per la poesia. Un dels seus treballs literaris originals, un himne, no es altra cosa que una declaració de principis nacionalistes. Comença dient:

Som fills de Catalunya
Y amb la mà al cor jurem
Que de la nostra Pàtria
Jamay renegarem:
Jurem³⁹

i segueix enumerant els compromisos amb la llengua, la història, el dret de la terra, els avantpassats que lluitaren per la pàtria i el nom de Catalunya.

En el seu discurs al Certamen literari del 1894, Botet fa una entusiasta defensa dels Jocs Florals, no pas únicament per l'impuls que puguin donar al conreu literari, sinó, i sobretot, pel paper que poden tenir en el redreç cultural i la reivindicació del nostre país.⁴⁰

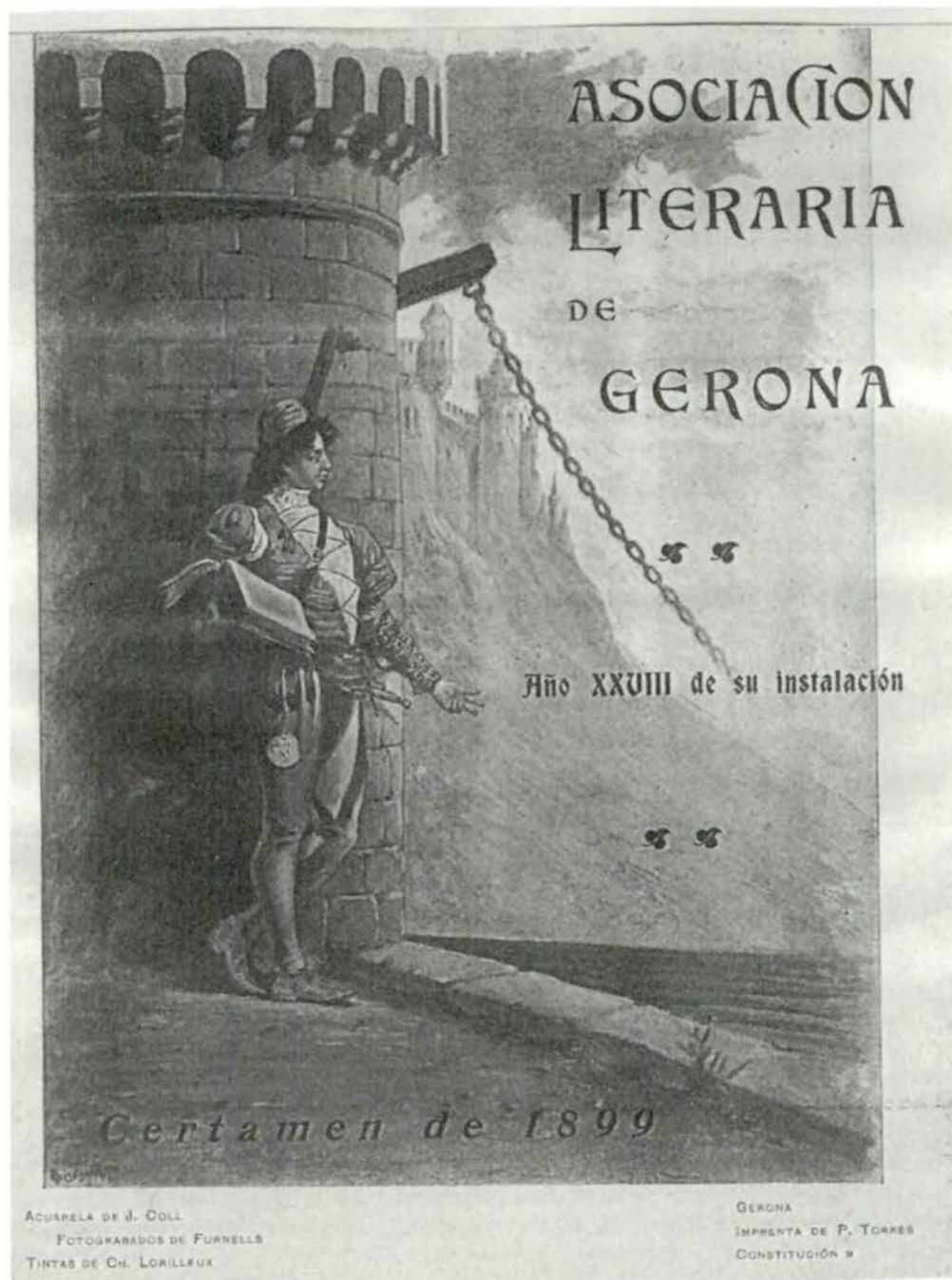
L'etapa literària de Botet es caracteritza, predominantment, per la seva participació activa en iniciatives de caràcter literari, pel treball de crítica literària, per les traduccions i per la seva presència en els jurats, com a persona cultivada i de ponderat criteri. El trobem a la seva Asociación Literaria de Gerona, però també a Olot, Figueres o la Bisbal d'Empordà i, més endavant, els anys 1889 i 1904, com a mantenidor dels Jocs Florals de Barcelona.⁴¹

Botet devia tenir un bon coneixement del francès, de l'alemany i del castellà, com ho demostren les seves traduccions de poemes, que Pere Vidal de Perpinyà li alaba en

39. «Pro Patria», *Aplec de poesies publicades en Lo Catalanista*, vol. II, Sabadell, 1889, p. 119-120.

40. *Discurs... op. cit.*, p. 2. Botet havia fet també una crida des de les pàgines de *La Renaixensa* per a la normalització gramatical del català. M. Dolors RIBOT, «El com i el perquè de l'Asociación Literaria de Girona i de la Revista de Gerona», *Revista de Gerona*, 75-77, 1976, p. 163-166.

41. Presidí l'Asociación el 1880, després d'haver-ne estat vicepresident des del 1878. En nombroses ocasions formà part del jurat i el presidí l'any 1899.

Portada, de gust romàntic, d'un dels volums de treballs presentats als certamens de la Asociación Literaria de Girona, un dels nuclis vertebradors de l'escola gironina d'historiadors.

una de les seves cartes.⁴² Pel que fa al llatí, és il·lustrativa l'anècdota següent: «Dominava bé el llatí, fins al punt que un jorn, en temps del bisbe Dr. Sivilla, regirant aquests pergamins de l'arxiu cridà als sacerdots empleats de la curia entesos en l'art de llegir llatí i no pogueren desxifrar ben bé el que deien. Pregada la presència dels catedràtics d'aital idioma del Seminari i de l'Institut tampoc sortiren del pas. Llavors el d'aquest darrer centre d'ensenyament digué al Sr. Bisbe que en aquells moments sols en Botet i Sisó podia esbrinar son contingut, com així fou, quan el nostre biografiat a requeriments del Pastor entrà al palau episcopal i enfront d'aquell i dels demés sacerdots allí presents llegí amb soltura i força naturalitat el contingut dels vells pergamins, pergamins que en Botet altres vegades havia tingut en ses mans en les llargues hores que dedicava a estudiar en els arxius. Ni li escau de més el dictat de paleògraf amb que se'l considerava».⁴³

També tingué relacions indirectes amb la docència. Des del 1872 formà part de la Junta de Instrucció Pública de la Província de Girona,⁴⁴ i ens consta que almenys els anys 1884 i 1886 fou nomenat vocal d'exàmens per a les assignatures de lletres, per la Universitat de Barcelona. Això explica també que l'any 1883 fos elegit president de l'Asociación para el fomento de las Bellas Artes, i que el 1905 Lluís Domènech i Montaner delegués Botet per a representar l'Ateneu Barcelonès a l'acte solemne de lliurament de premis escolars que havia de fer el delegat del rei.⁴⁵

En aquesta etapa de la seva vida no hi manquen, és clar, importants estudis numismàtics, geogràfics i arqueològics. El més trascendental és, sens dubte, la seva *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion* que obtingué el premi de la Real Academia de la Historia de Madrid i li obrí les portes d'aquella corporació, de la qual fou membre corresponent des del 1875, quan només tenia vint-i-vuit anys i era amb prou feienes conegut. Botet hi mantingué sempre relació, sobretot des de la Comissió de Monuments de Girona, en la qual fou tan actiu. L'any 1879 apareixia publicada l'obra premiada i el seu autor pronunciava una conferència titulada «El gerundense y la España primitiva». Altres obres li foren publicades per aquella corporació el 1892, el 1900 i el 1910, a voltes per iniciativa d'ells davant l'interès dels informes arqueològics que Botet trametia des de la Comissió. La Real Academia de la Historia fou, molt probablement, un dels seus ponts a Madrid, d'on tingué relació amb Castelar, que també n'era membre, i on mantingué altres contactes que li foren útils en la seva etapa política.

Són escassos, en aquest temps, els escrits pròpiament polítics, però en canvi és clar que Botet ha entrat de ple en la política des que el 1881 és elegit diputat provincial per Lloret i també jutge municipal de Girona per al bienni 1882-1883. Militava llavors en el republicanisme: el catalanisme polític tardaria encara molt a emergir. El 1883 és elegit novament diputat provincial, ara per Santa Coloma de Farners, condició que mantindria

42. AMG, P. Botet. Carta des de Perpinyà del 17 de juliol del 1882. «Je vois que le français vous est presque aussi familier que le castillan et le catalan; je vous en félicite».

43. GRAHIT, 13.

44. AP, P. Botet. Nombroses convocatòries en papers reaprofitats.

45. AP, P. Botet. Carta del 22 de desembre de 1905.

en eleccions successives fins a 1888. El 1887 el trobem actuant com a vicepresident de la Diputació Provincial.⁴⁶

Sembla que, almenys des del 1881, Botet vol encarrilar una carrera política, però això no li fa descurar altres possibles camins. Des de molt aviat degué entrar a formar part de la Comissió de Monuments, segurament des de la seva elecció per l'Acadèmia de la Història del 1875, i consta que el 1878 actuava ja com a secretari i redactava els informes corresponents. L'any següent és elegit membre corresponent de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

Les grans fidelitats de Botet, que ja hem assenyalat, semblen aflorar, fins i tot, en les publicacions en què col·laborava de forma regular. Es poden marcar unes etapes de quasi exclusivitat en les quals les superposicions són ben escasses:

<i>La Renaxensa</i> (revista)	1871-1877
<i>Revista de Gerona</i>	1876-1893
<i>Lo Geronès</i>	1894-1904
<i>La Renaixensa</i> (diari)	1903-1904
<i>Bol. Acad. Buenas Letras</i>	1905-1915

Al marge de *La Renaixensa*, que comentarem més endavant en el context de la seva actuació catalanista, l'etapa que ara analitzem se centra, sobretot, en la *Revista de Gerona*.

Fou el resultat extern més vistent del sorprenent aplec d'historiadors i literaris de vàlua en aquella Girona de finals del segle XIX. Recordem les figures d'Enric Claudi Girbal, Celestí Pujol i Camps, Manuel de Chia, Josep Grahit, Josep Ametller o Josep Pella i Forgas, i d'altres de menys relleu, però que ajudaren decididament a crear les bases indispensables d'una excel·lent revista històricoliterària. Eren encara temps molt reculats i el predomini del castellà era evident, tot i que Botet, com assenyala Nadal, fou el que més s'esforçà a introduir-hi el català.⁴⁷

Botet arribà a publicar setanta-tres col·laboracions a la *Revista*, des de la seva aparició el 1876 fins dos anys abans de la seva desaparició el 1895. En aquests darrers dos anys, Botet ja s'havia abocat de ple al seu *Lo Geronès* i a la seva activitat catalanista, que més endavant comentarem. Girbal, que des de sempre fou el principal responsable de la publicació, a l'últim la portà gairebé en solitari.⁴⁸

46. *Història de la Diputació de Girona*, abans citada, hi consten les tres eleccions succesives de Joaquim Botet com a diputat provincial per a Santa Coloma de Farners i que cobreixen, en total, l'espai 1882-1888 (p. 408). Aquesta cronologia no concorda amb la que dona GRAHIT, p. 11, que només cobreix l'espai 1883-1886. Com que ens consta positivament que Botet era vicepresident de la Diputació el 1887, segons llegim en un ofici de l'AMG del 18 de desembre d'aquell any, deduïm que cal donar crèdit a la *Història...* citada. Aquesta no consigna, en canvi, l'elecció de Botet com a diputat provincial per a Lloret l'any 1881 i per al període 1882-1883. Aquesta elecció és, però incontestable, perquè a l'AMG hi ha l'ofici de nomenament del 21 de desembre del 1881. Tampoc Grahit no en parla.

47. Joaquim NADAL, «Joaquim Botet i Sisó». Nota introductòria a la reedició de la *Notícia...*, *op. cit.*, p. segona de la part introductòria que no fou numerada.

48. VINYAS, 20-21.

La primera etapa historicoarqueològica (1887-1893)

L'etapa de dedicació historicoarqueològica de Botet és, ja ho hem dit, tota la seva vida activa, però hi ha dos períodes en què es fa predominant, gairebé exclusiva. L'un és el que va del 1887 al 1893 i és el que ara comentarem. L'altre, l'espai 1905-1910. L'intermedi, l'ocupa una època ben diferenciada: l'etapa més clarament singular de la seva vida, en la qual els escrits i, en part, la dedicació a la política catalanista prenen clarament el primer terme. En parlarem a l'apartat següent.

En el període que ara estudiarem, els escrits polítics hi són absents i els literaris gairebé també. Dels trenta-un treballs que coneixem d'aquesta etapa, dinou es refereixen a la història medieval o moderna, cinc a l'arqueologia, quatre a la numismàtica i un a la geografia. Només dos poemes representen ara la seva afeció literària.

Els treballs més importants foren dos, un d'ells, històric i l'altre, arqueològic. D'una banda *Condado de Gerona. Los condes beneficiarios*, que li valgué la medalla de plata al Certamen Literario de Gerona del 1889 de l'Associació Literària. S'evidencia així la poca diferenciació que existia llavors entre literatura i història. L'altra obra important fou la descoberta i divulgació que l'autor féu d'un sepulcre romà trobat a Lloret de Mar. Notícies d'aquesta descoberta foren publicades a *La Il·lustració Catalana*, al *Boletín de la Academia de la Historia* i a la *Revista de Gerona*, i una de les versions eixí també en forma d'opuscle.⁴⁹

Manté, en aquesta etapa, la seva regular col·laboració a la *Revista de Gerona*, que publicà un 80% dels títols de la seva producció.

Les seves dedicacions professionals a la política i a la cultura es mantenen com a l'etapa anterior. Segueix formant part de la Junta d'Instrucció Pública i de la Comissió de Monuments, i conserva, almenys fins al 1888, els seus càrrecs a la Diputació. En aquest mateix any és designat vocal de la Junta Provincial per a l'Exposició Universal de Barcelona. Botet, a més de treballar en els notables èxits d'aquella comissió, presentà a títol personal la seva aportació històrica, que merescué una medalla de plata.⁵⁰

Un canvi fonamental en la fesomia del moviment catalanista determinarien, al final d'aquesta etapa, un decisiu tomb en la trajectòria vital de Botet.

L'any 1891 es funda la Unió Catalanista i l'any següent es redacten les famoses Bases de Manresa. Havia aparegut un moviment polític que encaixava plenament amb el seu pensament. L'any 1893 funda el Centre Catalanista de Girona i sa Comarca. Entrem en l'etapa més polititzada del nostre biografiat.

49. Vegeu la bibliografia, núm. 85, 94 i 95.

50. L'Exposició tingué 12.866 expositors, 4.287 dels quals foren estrangers. Girona hi tingué 157 expositors, 156 dels quals merescueren algun premi. Entre ells, Botet, Josep GRAHIT I GRAU, *Gerona en la Exposición Universal de Barcelona*, Barcelona, 1950, p. 25 i 26.

L'etapa d'acció catalanista (1894-1904)

El Centre gironí s'integrà immediatament a la Unió Catalanista. Les Bases de Manresa, extractades, foren reproduïdes al davantal de la nova publicació quinzenal que tot seguit llançà al carrer, *Lo Geronès*, que sortia el 7 d'abril del 1894. Botet, que era l'ànima de tot això, fou elegit president de la nova associació i dirigí, de fet, *Lo Geronès* en la seva llarga singladura fins que, en passar a viure a Barcelona, el substituï, l'any 1903, el seu amic Joan Vinyas i Comes.

Reprenia, d'alguna manera, el camí que havia iniciat el 1871, quan junt amb els seus companys barcelonins d'estudis havia endegat la revista *La Renaxensa*. Malgrat que Botet tornà aviat a Girona, hi mantingué el contacte algun temps i hi arribà a publicar fins a dotze treballs entre el 1871 i el 1877. Després, però, l'Asociación Literaria de Gerona i la *Revista de Gerona* l'absorbiren totalment, i s'obrí una llarguíssim parèntesi en la relació amb l'antiga revista que, des del 1880, havia esdevingut una publicació diària i s'havia convertit en el més ferm baluard del catalanisme. No cal dir que l'absentisme de Botet fou sentit pels seus companys, que en alguna ocasió li demanaren que reprenguéss les seves aportacions.⁵¹

L'etapa d'acció catalanista és, no hi ha dubte, un període molt significatiu en la vida de Botet. Aflora, amb tota la seva força, un escriptor incisiu, valent, brillant fins i tot. És ben segur que les pàgines de més altura literària brollaren ara dictades pel seu arborament nacionalista.

A la primera eixida de *Lo Geronès*, hi explica amb tota transparència l'ideari que el mou: els «propòsits son treballar amb deler i constància per infiltrar en la consciència de tots sos paisans els ideals catalanistes i despertar en sos cors els sentiments d'amor i veneració a tot el que constitueix la patria catalana».⁵²

Si com a historiadorens apareix prudent, aquí ens mostra tota la seva ardidesa:

«Aquest renaxement tot entusiasme, tot amor, tot esperança és la veu de la patria, és la veu de Catalunya que truca al cor de sos fills i els hi demana que la retornin a la vida de la dignitat i de la honra.

L'integritat del territori de Catalunya, trossejat avui, com la túnica de Cristo, per a vestir la nuesa de saigs afamats que, per a fustigar-nos, de lluny nos envien los que s'han de fer nostres amos.

La facultat d'expressar-nos sempre en nostra parla, forma sensible el nostre pensament i espill de la nostra consciència, violada i engrillonada pels qui pretenen, falsament, esser los mantenedors de son respecte i de sa llibertat.

Per això la Pàtria no depèn de la voluntat d'un conqueridor afortunat ni la crea el legislador: la Pàtria te vida real, existeix en la consciència dels ciutadans, la Pàtria és lo

51. AMG, P. Botet. Carta de Joaquim Riera del 1878 preguntat-li per què no col·labora a *La Renaixensa*. També li ho retreia A. Guimerà: «Que no us recordeu de *La Renaixensa*? Això no te perdó de Deu». Pep VILA I MEDINA, «5 cartes de Guimerà a Botet i Sisó», *Revista de Girona*, 84, 1978, p. 301-302.

52. *Lo Geronès*, 1 (184), «Cla i català», p. 1.

+ 1969. 25 Mee.
 Carte del R. enquisé die se data a' Lany. mon. cast. i odem al
 encarrigats d'ella paguin l'argent a' 500 marabats (marabats) i
 per loant. per programe food R. Invisi. Que si aguant
 munde h'elley otala. i acordin a' la n.
 muntanço - que empen ab comel del ja del M.
 se Ramon de ullargens y delly guardey - sobtant em
 Joanet A. i. q. of del primer batiment (6 quin?)
 (R. 18af. 188)

Sr. En Joaquim Botet
 Barcelona

Distingit compatrioti:

Entenen aquesta entitat catalanista, la més antiga de les de la «Provincia», esser de necessitat imperiosa l'acoblament de totes les forces autonomistes catalanes, escampades en les seves comarques, a l'ensemps que imprescindible el fomentar la seva vida de relació, ha pres l'iniciativa i l'acord, de convocar una Assamblea o Junta Magna, a la qual hi són patriòticament cridats tots els elements, qui sustenten aitals salvadors ideals, sense distinció de matisos.

Aquest acoblament es tant necessari, en quan, per virtut de les noves lleis orgàniques de sufragi i regisme local, les campanyes a emprendre respondran a l'unitat «Provincia» que, no obstant nosaltres de no reconèixer, en doctrina, s'ha d'acceptar el fet de la mateixa, pera que aquelles siguin fecundes i fructuosos.

I conegut de V. el seu amor a la nostra Terra i la representació que ostenta, tenim l'alt honor de convidarlo pera dita Assamblea que pera tractar de la fundació d'un organisme intercomarcal autonomista se celebrarà an aquest estatge el dia 12 del corrent, dilluns de Pasqua de Resurrecció, a les 3 de la tarde, esperant que V. hi concorri personalment o per delegació cooperantli en tot cas am la seva vallosa adhesió.

Girona 1er. d' Abril 1909

El Secretari.

El President.

Joaquim Botet
Mort de Santa

Circular del Centre Catalanista de Girona i sa Comarca, entitat fundada per Botet i a la qual dedicà molts anys de treball. Al marge, anotacions documentals del mateix Botet, aprofitant el paper.

territori, la llengua, l'història, les costums, la fesomia peculiar e inconfundible que distingeix uns pobles dels altres; i com mes encarnada estigui en la consciència dels homes major serà l'amor que sentiran per ella, mes estrets els llaços d'afecció que els uniran los uns amb els altres, mes profitosos per a la societat aquests llaços.⁵³

Hom copsa immediatament que per a Botet la reivindicació catalanista no és només un requeriment a la justícia, una reclamació en nom dels drets dels pobles, sinó tot un programa de regeneració i de redreç de l'home, l'única via que pot conduir a la pau, a la justícia social i a l'entesa entre les persones.

Ataca sense embuts aquelles ideologies que poden introduir confusió en la gran empresa catalanista. Així, ben sovint, blasma els carlins, llavors encara ben arrelats a Catalunya, perquè es vesteixen amb ornaments de fals catalanisme. Botet veu amb certitud que el seu nacionalisme català és quelcom accessori, un vernís per a captar vots.⁵⁴

Insisteix en el paper fonamental que té la llengua en el redreç nacional. «Qui llengua té, a Roma va. Per això Catalunya, que té llengua té fe i esperança en el seu pervindre...»⁵⁵ En canvi, és prou clarivident, malgrat les seves creences, per eludir la religió com a element constitutiu de la nacionalitat: «el sentiment religiós, per la seva naturalesa és un sentiment de caràcter universal».⁵⁶

Botet ens apareix sempre amb un esperit avançat, modern dins el seu context. L'any 1897 diu, parlant del servei militar: «Nosaltres creiem que en temps de pau el servei militar ha d'ésser voluntari i pagat, sistema que no estableix cap diferència entre rics i pobres... Així ho té Anglaterra i, en certa manera, així ho tenia Catalunya...»⁵⁷ El mateix any fa una excursió estudiant al Pirineu, amb els medis precaris de la tartana i el tren de càrrega, però ja s'esforça a fer una campanya fotogràfica a fi de copsar amb fidelitat velles inscripcions i antics testimonis. Botet degué ésser un dels primers, si no el primer, a aplicar la fotografia al treball arqueològic.⁵⁸

Ardit, sí, però també caut, ponderat, possibilista. Aprofita hàbilment les esquerdes que s'obren en l'aparell absolutista espanyol en decadència. L'any 1897 felicita el govern i la reina regent «per haver romput amb la tradició política imperant a Espanya...», saludant les autonomies donades a Cuba i Puerto Rico, lògic preludi de la que espera per a Catalunya.⁵⁹

Impressiona, ben sovint, la seva clarividència enmig de les freqüents cegueres col·lectives. El 24 d'abril del 1898, quan tota la premsa espanyola vocífera carregada de patrioteria i s'infla imprudentment d'arrogància davant els americans en l'imminent conflicte bèl·lic, Botet reflexiona: «La guerra és sempre un mal» i blasma durament la «inep-

53. *Discurs...*, a Olot, abans citat, p. 2 i 5.

54. *Lo Geronès*, 127 (20 setembre 1896), «Lo manifest dels carlins i el regionalisme».

55. *Lo Geronès*, 129 (4 octubre 1896), «Qui llengua té...».

56. *Formació de la Nacionalitat Catalana*, Girona, 1896, p. 4.

57. *Lo Geronès*, 187 (14 novembre 1897), «Lo servei militar obligatori».

58. *Lo Geronès*, 169, 170 (11 i 18 juliol 1897) «Excursió al Pirineu».

59. *Lo Geronès*, 190 (5 desembre 1897), «Sobre autonomia».

títut d'aquells que devien i no han sapigut preveure-la i, més encara d'aquells que l'han atiada». ⁶⁰

Poc després, ocorregut ja el desastre, quan a Madrid s'acusen els uns als altres, tot cercant un cap de turc, Botet escriu literalment: «És repugnant» i els etziba: «Era un secret, per ventura, que Espanya no estava preparada per a la guerra?». ⁶¹ La veu de Botet, conscient i valenta, solitària des de Girona, clamava per les inútils morts de tants soldats arrossegats al sacrifici per un vanitós escalfament de cap, per la tradicional i estúpida *xuleria* d'uns dirigents que s'ho miraven tot, és clar, de la península ençà.

Però el Centre Catalanista de Girona i sa Comarca fou quelcom més que un far clarivident. Botet li donà un segell d'eficàcia i seriositat que, afortunadament, sabé ésser apreciada pels seus companys: «li donà sempre una fesomia distingidora, noble, lliure, independent, guiant el moviment amb aquella clarivicència amb que tractava totes les coses, fit l'esguard en els supremes anhels de Catalunya». ⁶² «El Centre Catalanista de Girona i sa Comarca, del qual fou portaveu el setmanari *El Gironès*, que fundà i dirigí en Botet amb aplaudiment general». ⁶³

Quan el catalanisme s'escindí, amb la sortida de la Unió del grup de la Lliga Regionalista, Botet féu prodigis per evitar que aquella escisió es traslladés a Girona, on assolí de mantenir la cohesió. L'any 1907, quan ja en feia quatre que Botet era a Barcelona i havia deixat les seves responsabilitats al Centre, aparegué a *Lo Geronès* una glosa de la seva tasca i es feia notar especialment que «si podem enorgullir-nos de que mai els catalanistes de Girona hem estat a mercè dels apassionaments que en ocasions i per causes més o menys justificables han dividit els nostres companys de Barcelona [...] bona part de la gloria la devem a l'auster patriotisme i a la clarividència de Botet enmig de les grans crisis i dels moments difícils». ⁶⁴ Dos anys més tard, el 1909, Botet fou nomenat president honorari del *Centre Catalanista de Girona i sa Comarca* en agraïment per tot el que havia fet. ⁶⁵

Malgrat que Botet no trencà mai ponts amb els homes de la Lliga, ⁶⁶ se sentia més a prop dels programes de la Unió Catalanista. «Entrà en la Unió, visqué en ella i morí en

60. *Lo Geronès*, 210 (24 abril 1898), «Guerra».

61. *Lo Geronès*, 212 (8 maig 1898).

62. GRAHIT, 10.

63. J. MORATÓ I GRAU, «En Joaquim Botet i Sisó», *La Il·lustració Catalana*, 714 (11 febrer 1917), p. 90.

64. *Lo Geronès*, 615 (10 febrer 1907), p. 1.

65. GRAHIT, 11.

66. Botet era de tarannà conservador, dretà, malgrat el seu republicanisme. Per això era afí ideològicament amb els dirigents de la Lliga. La seva fidelitat a la Unió i el seu convenciment dels avatges d'un moviment pluri-ideològic no el degueren decidir a passar a la Lliga, però entenia el seu possibilisme. Així, ens consta que formà part de la Lliga de Catalunya i que féu campanya per a nomenar reina de la festa dels Jocs Florals del 1888 la reina regent, a fi de presentar-li en aquesta ocasió una petició d'autonomia per a Catalunya. AMG, P. Botet, Carta de Pere Ordis des de Crespià, el 18 de maig del 1888, en què s'avé a signar el memorial per a la reina com li havia demanat Botet. Ordis li diu també: «jo soc un tradicionalista que no penso menjar-me cap lliberal i tu un republicà que no ha penjat encara cap capellà». D'altra banda, l'himne «Pro Patria» abans citat és dedicat a la Lliga de Catalunya.

Junta Permanent

Objecte

Estat de comptes
Admissió de socis
Col·lecció de càrrecs
(President, Secretari
i dos vocals) per dis-
posició reglamentà-
ria.

Proposicions

La Junta Permanent té l'honor de convocarvos al consell general de representants de la Unió Catalànista que s' reunirà en el local social del "Ajuntament Catalànista" (Portaferrissa 28 pl.) el diumenge dia 29 del corrent a las 10 del matí, pregant-vos que hi assistiu, com correspon a vostra qualitat de membre de dit Consell.

Se tractaran els assumptes anotats al marge

Visquen molts anys.

Barcelona 14 d'Octubre de 1905

Lo President

Lo Secretari. *J. Martí i Soler*

ella», diu Grahit.⁶⁷ Per a Botet, «el catalanisme és un sentiment patriòtic més que un partit polític».⁶⁸ La Unió el nomenaria representant de Girona i com a tal assistí a diferents reunions. L'any 1900 era tresorer del Consell General, que llavors presidia el sabadellenc Manuel Folguera i Durán.⁶⁹

Fou llavors, en defallir l'antic diari catalanista, *La Renaixensa*, que hom pensà en ell. Aquell vigorós director i columnista de *Lo Geronès* potser en podria aturar la davallada.

Botet s'instal·là a Barcelona i dirigí el diari des de mitjan 1903 fins als primers mesos de l'any següent, aportant-hi de forma gairebé sistemàtica les seves valuoses opinions en forma de columnes editorials. En aquest curt espai de temps arribà a escriure-hi quaranta-un articles. La publicació era prop de la seva sortida deu-mil quan Botet reunificà a la direcció. Encara un any més, fins el 1905, allargà la seva vida, dirigida ara per Martí i Julià, però finalment hagué d'emudir definitivament. *La Veu de Catalunya* de la Lliga havia guanyat la partida i *La Renaixença* havia acabat essent abandonada per tothom.⁷⁰

També la Unió s'anà esllanguint, per bé que encara arribà a participar en el gran esclat de la Solidaritat Catalana. Joan Vinyas ha deixat testimoni de la participació de Botet en la magna desfilada de la Festa de la Solidaritat Catalana del 20 de maig del 1906: «Representant el Centre Catalanista, sortirem uns quants de Girona al matí [...] amb la nostra bandera que portava ja el record de les primeres campanyes comarcals, no mancades d'incidents i perills. D'arribada varem portar-la a casa en Joaquim Botet, que continuava essent el nostre president, al carrer Banys Nous. A la tarda ens reunirem al cafè Novetats i s'agruparen tot seguit al nostre entorn gironins als quals gairebé no coneixiem, desitjosos d'unir-se a la representació de la Ciutat. L'espectacle de Barcelona en aquells moments, poc abans de les tres de la tarda, era emocionant. Banderes de totes menes, voltades de gent de tantes bandes, despertaven arreu l'entusiasme que esclatava en aplaudiments que fonien els cors en un sentiment de germanor insospitat. Una gernació immensa s'anava congregant [...] Sense un incident, sense una dificultat, s'ordenà la desfilada, en la qual formavem nosaltres amb els regidors de Girona al cap i els federals de Salt immediats que portaven la seva històrica bandera. Jo vaig dur la nostra fins prop de la tribuna (dels homenatjats) on vaig lliurar-la a en Joaquim Botet. D'allí en avall alternàrem fins [...] on es cloïa la manifestació».⁷¹

En aquesta etapa no abandonà els seus estudis històrics ni deixà de publicar i treballar en les seves àrees habituals, malgrat l'abassegadora atenció que la seva actuació política li exigia.

L'any 1895 apareixia una obra important, *Sarcófagos romano cristianos esculpidos*

67. GRAHIT, 11.

68. Citat per GRAHIT, 10 i tret de *Nostre Camí*, del 1896, publicat probablement a *Lo Geronès*.

69. *La Renaixensa*, núm. 8119 del 26 de març del 1900.

70. Se'n queixa amargament el Consell d'Administració en acomiadar-se dels lectors en el seu darrer número del 1905, llavors en un format minúscul. *La Renaixensa*, núm. 9840 del 9 de maig del 1905.

71. VINYAS, 147 i 148.

JOAQUIM BOTET Y SISÓ

FORMACIÓ

DE LA

NACIONALITAT CATALANA

*Conferència donada en lo «Centre Catalanista de Gerona
y sa Comarca» lo die 15 de maig de l' any 1896.*

GERONA:

Imprempta y Enquadernació de M. Llach
5, Ferreria Vella, 5

Portada del treball doctrinal de Botet sobre teoria nacionalista, anterior a *La Nacionalitat Catalana* de Prat de la Riba.

que se conservan en Catalunya, un treball de sistematització que, ben segur, era el resultat de molts anys anteriors de recerca. Al marge d'aquesta obra encara assolí publicar vint-i-set estudis més, deu d'arqueologia, sis d'història medieval, sis relacionats amb la literatura, quatre de tema geogràfic i dos de numismàtics. És un balanç prou important, però que pren més relleu si tenim present que, a més d'això, publicà també la impressionant xifra de cent-quaranta-set articles periodístics de tema polític-catalanista. Tot això en l'espai d'onze anys.

Cal destacar especialment un dels seus escrits polítics. Ens referim al que titulà «Formació de la Nacionalitat Catalana», publicat el 1896. Com ja advertia Vinyas el 1932 i ha estat assenyalat després en alguna ocasió,⁷² Botet «s'anticipà prop d'un any a l'obra d'en Prat de la Riba, *La Nacionalitat Catalana* (10 de febrer del 1987) a l'Ateneu de Barcelona i considerada generalment com l'inici del nacionalisme».⁷³

En aquest escrit Botet fonamenta sòlidament les bases històriques de la reivindicació nacionalista: «Y la Nacionalitat Catalana que un dia sigué Estat autònom dintre la confederació catalanoaragonesa i més tard ho fou dintre la confederació espanyola, avuy que veu desconeguts i trepitjats sos drets per una entitat accidental i obra dels homes, l'Estat espanyol, aspira lògica y racionalment, com entitat natural que és, a que sos drets li siguin reconeguts i respectats i a que se li restitueixi la autonomia que per la força, no per la raó, li fou presa».⁷⁴

No es limità, Botet, a la seva producció escrita i a la seva activíssima labor catalanista. Entre el 1894 i el 1897 fou regidor de l'Ajuntament de Girona i segon tinent d'alcalde el 1895. L'any 1896 era conservador interí del Museu Provincial, càrrec que consolidà definitivament el 1897. La seva activitat al si de la Comissió de Monuments, de la qual era vicepresident en obtenir el càrrec de conservador, fou incansable. A finals del 1904 es veu obligat a deixar el càrrec de conservador, un cop es consolida la seva instal·lació a Barcelona. La Comissió ho lamentà profundament, malgrat que en el darrer any Botet només hi pogué fer estades esporàdiques. El substituï Manuel Cazorro en el càrrec de conservador, però seguí formant part de la Comissió fins a la seva mort, i n'arribà a ser el president. Així veiem que l'any 1907 encara avala l'adquisició d'objectes arqueològics procedents d'Empúries. Cazorro reconeixeria l'útil mestratge que tingué de Botet.⁷⁵

L'any 1899 participà en l'elaboració del projecte de llei del dret civil català i era vocal de la Junta Provincial del Cens Electoral.

En els seus anys de més densa actuació política mantingué una amplíssima correspondència, bona part de la qual es conserva a l'Arxiu Municipal de Girona i de la qual s'en podria fer un bon estudi. Hom hi constata la lluita a mort contra el caciquisme i els

72. VINYAS, 100 i PUIG I OLIVER, «Un gironí va definir la nacionalitat catalana un any abans que Prat de la Riba», *Presència*, 513 (abril 1978), p. 36-37.

73. VINYAS, 100.

74. *Formació...*, op. cit., p. 5.

75. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, III, p. 301.

SENADO
PARTICULAR

Barcelona 3 Octubre 1906.

Sr. D. Joaquin Botet y Sisó.

Estimado amigo:

Creo que el próximo domingo habrá elecciones municipales en S. Gregorio y convendría mucho escribiera á sus colonos para que se pusieran al lado de los amigos Gironés, Rosell y Prat.

Mil gracias y se reitera suyo aff. amigo S. S.

Q. L. B. L. M.

Marqués de Camps.- Canuda 18.

Carta del Marqués de Camps a Botet de tema polític, per bé que en la data (1906), Botet ja s'havia apartat de la política. Hi fem allusió en el text.

seus mètodes tèrbols i la batalla inicialment ben desigual del catalanisme enfront d'altres partits poderosos que comptaven amb sòlides fonts de finançament.⁷⁶ També hi podem constatar les limitacions pròpies de la mentalitat de l'època: a una recomanació a favor d'algú feta per un amic, hom s'hi sentia obligat per honor a correspondre-hi positivament, fins i tot si es tractava d'un adversari polític. D'altra banda, així que Botet tingué algun càrrec, li començaren a ploure tota mena de peticions: per lliurar-se del servei militar, per fer entrar un avi a l'asil, per obtenir una plaça... Hom s'imagina Botet contestant pacientment, assajant d'aconterar tothom...

L'etapa política s'estroneja de forma abrupta el 1904. Després d'aquesta data no solament no tornà a tenir cap càrrec polític, sinó que tampoc va escriure cap altre treball de temàtica política. S'havia tancat definitivament aquest apartat de la seva vida.

La segona etapa historico arqueològica (1905-1910)

Per què abandonà la política?, ens podríem preguntar.

De segur que hagué de sofrir moltes decepcions. L'escissió del catalanisme no tan sols s'afermà i es generalitzà, sinó que els defensors de la Unió Catalanista anaren perdent força. La davallada d'aquest moviment polític i la desaparició de *La Renaixensa* degueren ésser cops prou forts.

Però potser no foren aquestes les motivacions més determinants en el seu canvi d'orientació.

Botet havia anat treballant en temes històrics, arqueològics, geogràfics i numismàtics al llarg de més de quaranta anys, però tenia poques obres importants publicades. Moltes menys, certament, de les que es podien derivar dels seus amplis coneixements, de les dades aplegades i de la seva experiència.

L'investigador comptava llavors prop de seixanta anys i tenia, ben segur, un grapat de projectes plantejats. Podia començar a témer raonablement si tindria temps de realitzar-los.

Al llarg dels sis anys d'aquesta etapa degué fer un esforç gegantí per arribar a construir la part més important de la seva obra estudiosa, final i culminació de tota una vida de dedicació.

Es fa, efectivament, difícil d'entendre com en tan poc temps assolí Botet de preparar, ultimar i publicar, a més d'altres treballs menors, les quatre obres fonamentals que indiquem:

1905 *Cartoral de Carles Many*

1908 *Data aprox. en què els grecs s'establiren a Empúries*

1908-1911 *Les monedes catalanes* (tres volums)

1908-1912 *La província de Gerona*

76. A més de l'amplíssima informació continguda a la correspondència de Botet, també s'hi refereix Joan Vinyas, amb aportació d'exemples ben concrets de tupinades.

Any XXXV • Barcelona, dimars, 9 de Maig de 1905 • Núm. 9840

LA RENAIXENSA

DIARI DE CATALUNYA

Redacció y Administració: XUCLA, 13, BAIXOS.—TELÉF. 618

Preus: Barcelona, 1 Pta. al mes.—Fora, 4 trimestre.—Extranger, 8—Número solt, 5 cénts.

LO NOSTRE PROGRAMA

May lo Catalanisme ha treballat, a l'ombra pera arribar a la realització de sos ideals. Defensor dels principis honrats que sustenten, ben clars y a le llum del sol los va exposar a la Reyna Regent d'Espanya en sa vinguda a Barcelona, y ben clars y concretament los va donar al país en la Assamblea de Manresa de 1892.

Com allavors digueren, enteném avuy que han de quedar a càrrech d' Poder central del Estat espanyol las relaciones internacionals, l'exèrcit de mar y terra, las relaciones econòmicas d'Espanya ab los demés païssos, la construcció d'obras públicas de caràcter general, la resolució de totas las cuestiones y conflictes inter-regionals y la formació del pressupost anyal de gastos, al que deurán contribuir las regions a proporció de sa riquesa; tot ab la organització corresponent y adecuada.

Peró enteném que correspon al Poder regional lo regim intern de Catalunya, y que ha de constituhve aquesta mantenenint lo temperament expan-

siu de sa lligislació y segons sas necessitats y soo modo d'esser.

En consecuencia, volém la llengua catalana ab caràcter oficial y que sian catalans tots los que a Catalunya desempenyin càrrechs públics; volém l'ensenyament catalana, no sols pera estatuhir nostre dret als drets civils, sinó tot lo que's refereixi a la organització interior de nostra terra; volém que catalans sian los jutjes y magistrats, y que dintre de Catalunya, no fallin en última instancia ls plets y causas; volém ser arbitres de nostra administració, fixant ab entesa llibertat las contribucions y impostos, y volém, en fi, la facultat de poder contribuir a la formació del exèrcit espanyol per medi de voluntaris ó diner, suprimint en absolut quintas y llevants en massa y establint que la reserva regional forrosa presti servey y tantols dintre de Catalunya.

Aquest es nostre catalanisme dintre d'Espanya; aquest es nostre regionalisme dintre de Catalunya. Aixó es lo que volém; per aixó aném; a n'aixó arribarém a no trigar gayre.—(D' manifest de la Unió Catalanista del dia 16 de Març de 1897.)

Dalt, medalla en honor de Botet, feta encunyar l'any 1953 per la Secció Numismàtica del Cercle Filatèlic i Numismàtic de Barcelona. A baix, capçalera del darrer número de *La Renaixensa*, diari que Botet dirigí en la seva penúltima etapa.

El *Cartoral*, de cent-vint-i-quatre pàgines, conté els registres de la totalitat d'aquest important fons documental de la seu de Girona. Com que no hi havia antecedents, la seva publicació suposà la lectura íntegra del fons a fi de poder-ne fer els registres. Una prova més dels coneixements de Botet com a paleògraf.

La Data aproximada... fou el discurs d'entrada de Botet com a membre numerari de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Amb la llarga experiència acumulada en l'estudi d'Empúries, d'on salvà molts materials importants des dels seus càrrecs a la Comissió de Monuments i el Museu Provincial, Botet ens dóna la seva visió definitiva de la cronologia de l'assentament. Com digué E. Ripoll fa uns anys: «Setanta anys després de la seva publicació el discurs, en línies generals, s'aguanta dempeus, sobre tot la certera ubicació que Botet feu de la data de la fundació d'Empúries. [...] té una modernitat indubtable».⁷⁷

Les monedes catalanes és una obra veritablement monumental. Botet hagué de transcriure centenars de documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i de moltes altres procedències per a cimentar la seva construcció. Catalogà totes les monedes catalanes des del temps carolingis amb un apartat dels precedents de l'edat antiga i una munió de dades de gran interès referents a les encunyacions fetes en altres regnes de la corona catalanoaragonesa. El treball de Botet només ha estat superat en alguns sectors concrets, però com a visió de conjunt segueix essent l'obra de referència. Entre els tres volums comprèn unes mil dues-centes pàgines. L'obra obtingué el Premi Martorell l'any 1907 i fou una de les primeres edicions del recentment creat Institut d'Estudis Catalans.⁷⁸

«La província de Gerona»⁷⁹ constitueix el volum dedicat a aquella província dins la *Geografia General de Catalunya* dirigida per F. Carreras i Candi. S'estén al llarg de prop de mil-cent pàgines i és, al nostre parer, un dels volums més ben documentats de l'obra. Hom li retreurrà avui, ben injustament, l'enfocament general de l'obra. Botet no féu altra cosa que aplegar totes les informacions que coneixia de cada població, incloses les arqueològiques i fins numismàtiques, d'acord amb la fórmula generalment aplicada en el seu temps i, en qualsevol cas, seguint els criteris marcats per Carreras i Candi. Serà o no d'utilitat per als geògrafs actuals, però segueix essent un magnífic llibre de consulta sobre les contrades gironines. Com diu Joaquim Nadal, «les notícies que dóna, poble per poble mantenen una bona dosi d'utilitat».⁸⁰

Per molt que Botet tingués aplegat, encara que hagués fet abans estudis parcials, com per exemple la numismàtica gironina que deixà inèdita, és evident que la part més important de l'aplec i elaboració el degué fer al llarg d'aquells sis anys, segurament dis-

77. Eduard RIPOLL I Enric SANMARTÍ, «Botet i Sisó, arqueòleg», escrits introductoris a la reedició del 1979 de la *Notícia...*, *op. cit.*, p. tercera en aquest article no paginat.

78. A l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, II, del 1908, hi consta l'acord raonat de publicació d'aquesta obra.

79. Aquest llibre és en català malgrat la forma «Gerona», que Botet defensava per raons etimològiques: forma *Gerunda* llatina i altres.

80. «Joaquim Botet i Sisó», nota introductòria a la *Notícia...*, *op. cit.*, tercera pàgina de la nota.

El Gobernador Presidente
de la Junta provincial de la
Exposición de Barcelona

B. L. M.

El Sr. D. Joaquim Botet

y tiene el gusto de participarle que celebrará se-
sión mañana á las 9 y media de la tarde
en mi despacho de este Gobierno.

Encarece la asistencia.

Girona 15 de Marzo 1888.

putant els plecs a l'impressor per afegir-hi la darrera descoberta.⁸¹ Ho fa creure així la manca de versions preliminars de cap d'aquestes obres, quan en altres d'anteriors sovint es troben entre els seus papers textos preparatoris.

Això fa més meritori encara l'abast de la seva tasca i més difícil de comprendre como pogué una persona sola i amb els mitjans precaris de la seva època construir quatre grans obres de referència en l'espai brevíssim de sis anys.

En aquesta segona etapa barcelonina, Botet fou assidu de l'Ateneu Barcelonès. L'any 1905 consta que formava part de la junta directiva. L'altre referent predominant des d'aquest moment fins als darrers anys d'activitat fou la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, en una etapa prou brillant de l'antiga institució en què havia començat a editar el seu important butlletí i comptava amb homes tan eminents com J. Mirer i Sans o Jordi Rubió. Al *Boletín* aniran apareixent ara les seves obres, des del mateix *Cartorial* abans citat (encara que també s'edità com a llibre) fins a les seves darreres obres del 1915-1916. En total arribà a publicar tretze estudis en aquesta publicació.

Fora d'aquestes dues entitats, no ens consta cap altra activitat externa en aquesta etapa, cosa que no pot pas causar estranyesa. Alguns lligams mantenia, però, amb Girona, si més no a través de la Comissió de Monuments, de la qual seguia formant part.

L'etapa numismàtica (1911-1917)

Deslliurat dels seus grans projectes, Botet es pogué dedicar ara amb particular intensitat a la seva especialitat preferida, la numismàtica.

Dels onze treballs publicats en aquesta darrera etapa de la seva vida, nou són de tema numismàtic. I numismàtics són també la major part dels treballs inèdits que va deixar.

Dels estudis publicats, cal destacar-ne especialment tres: «Notes sobre l'encunyació de monedes aràbigues pel rey Don Jaume», *Notícia del volum tercer del Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña por el Dr. Josep Salat* i «Notes numismàtiques: Monedes d'Ibiça». La *Notícia* fou un encàrrec de l'Acadèmia de Bones Lletres que conservava l'original inèdit de Salat i volgué posar a l'abast dels estudiosos les noves que pogués contenir, acompanyades d'un comentari crític, ben justificable al cap de gairebé un segle de la seva redacció. Les *Notes* mantenen tot el seu interès i aportaren un altre bagatge important de dades documentals que són encara avui de gran utilitat.

Tots els estudis d'aquesta etapa són, però, de gran vàlua, malgrat llur extensió menor per l'agudesesa de criteri i la solidesa dels coneixements de Botet en aquesta darrera part de la seva vida.

Havia treballat durament per Catalunya i deixava una obra sòlida i d'ampli abast. Davant la seva consciència podia, doncs, morir tranquil.

81. AP, P. Botet, carta de l'impressor Oliva de Vilanova del 5 de novembre del 1911, on es plategen problemes d'aquest tipus.

Abans, però, tornà a Girona i s'instal·là novament a la seva casa pairal. No ens ha de sorprendre que després de la tasca realitzada i als seus setanta anys la salut de Botet fos ja molt precària. Treballava a estones, quan podia, en dos nous projectes que potser no arribà a completar: una monografia sobre els pesos i les mesures de Catalunya, i un altre sobre les pel·lofes o monedes eclesiàstiques d'ús interior.⁸² A més d'això, restaren altres textos inèdits, més o menys acabats. D'una *Numismàtica gironina* nosaltres ja preparam, completarem i publicarem els dos sectors que considerarem de més interès: el de la medallística i el de les pel·lofes.⁸³ Els altres sectors havien ja estat incorporats, com hem dit, als capítols corresponents de *Les monedes catalanes*. Altres dos estudis que semblen inèdits i que han pogut ésser transcrits apareixen publicats ara per primera vegada. La resta d'escrits de Botet són en excés fragmentaris i no sembla, en principi, que puguin ésser reconstruïts. No hi ha, d'altra banda, molta cosa. El que sembla més llarg és un assaig d'estudi sobre la numismàtica sarda, que només té redactada una part, i la resta és un catàleg. En aquestes circumstàncies, ens ha semblat millor de no incloure'l.⁸⁴

«El dia 27 de gener de 1917 deixà el mon amb la resignació del bon cristià [...] i fiant fins el darrer moment l'antiga imatge del Sant Antoni, protector de la família». Són paraules del seu amic Josep Grahit, que probablement fou testimoni d'aquests darrers moments.⁸⁵

Hem parlat abans dels delectadors, dins la categoria dels artistes de la seva vida. Botet, evidentment, forma part dels que podríem anomenar artistes constructors. L'harmònica i sòlida arquitectura de la seva vida són, per a qui vulgui contemplar-la, un testimoni ben eloqüent de la seva grandesa.

82. El text dels *Pesos i mesures...* degué arribar a un estadi força avançat, ja que Grahit diu que l'Institut d'Estudis Catalans havia demanat l'original als hereus de Botet per a publicar-lo. Pel que fa a les *Pellofes*, dubtem que passés de projecte. A AP, P. Botet hi ha un breu esquema del que volia ésser i no hem trobat cal altre rastre d'aquesta obra.

83. Vegeu la bibliografia, núm. 295 i 296.

84. S'agreuja aquí els problemes que ja trobàrem en transcriure el text de les pel·lofes de Girona: hi ha nombrosos afegits en fulls solts i hi manquen fotografies de les peces; a més, resulta difícil reconstruir la paginació del fragment que es conserva.

85. GRAHIT, 14.

Bibliografia general de J. Botet i Sisó

Estat de la qüestió i criteris

Assajar de recopilar la bibliografia de Joaquim Botet i Sisó no ha estat pas una tasca planera. Hi ha, certament, alguns antecedents, però aquests no es caracteritzen ni per l'ànim d'exhaustivitat ni per la cura metodològica. Dades essencials com lloc d'edició, nom de la publicació, nombre de pàgines o fins i tot any d'aparició hi solen mancar. Acompanyem això d'una quantitat considerable d'errors i convindrem que pràcticament hom havia de recomençar des de la base.

Josep Grahit ens aporta, amb seixanta-vuit treballs, el recull més ampli, però, a més dels defectes abans esmentats, hom hi troba a faltar obres tan importants com el volum de la *Província de Gerona* o bé el *Cartoral de Carlesmany*. En contrast amb aquestes absències, hi trobarem incloses breus notes necrològiques o bè articles marginals. No hi ha, per tant, una preocupació per a fer una selecció de les obres més importants, sinó més aviat un aplec irregular.¹

Pla i Cargol recull un nombre inferior de treballs, quaranta-tres, però no hi ha absències tan notables. Malauradament, en molts dels casos no ens dona el nom de la publicació i hom hi troba a faltar tota la producció catalanista i, dins d'ella, la fonamental *Formació de la nacionalitat Catalana*.²

La llista bibliogràfica que publicà el *Diari de Girona* arran de la seva mort no cal ni consultar-la, perquè, a més d'èsser molt més incompleta, conté molt errors. Sembla que *El Gironès*, continuador de *Lo Geronès* dels temps de Botet, publicà un complement, però justament el número corresponent manca a les hemeroteques gironines.³

Nosaltres ja feia anys que anàvem fent el nostre fitxer i havíem arribat a reunir un centenar de treballs incrementant, doncs, notablement els dos reculls anteriors. Érem conscients, malgrat tot, que encara hi havia molt a fer. En reprendre la tasca, arran de l'obtenció dels ajuts necessaris per a poder fer realitat aquesta edició, ens ha semblat que no havíem de reduir-nos a la seva bibliografia numismàtica que, des de

1. Josep GRAHIT, *En Joaquim Botet i Sisó*, Girona, 1919, p. 15-21.

2. J. PLA I CARGOL, *Biografias de gerundenses*, Girona, 1948, p. 25-26.

3. Tant *Lo Geronès* com el seu continuador *El Gironès* són lògicament difícils de localitzar fora de les hemeroteques de Girona mateix. N'hi ha dues col·leccions que es complementen bastant a la Biblioteca Pública i a l'Arxiu del Museu d'Història. En cap de les dues hi ha, però, el número corresponent.

feia anys, havíem pogut completar, sinó que calia assajar de realitzar una bibliografia general.

Després d'un treball dens i intensiu, podem dir que els resultats han superat de molt les nostres expectatives. Suposàvem que restava molt per recollir, però mai hauríem imaginat que passàriem de la cinquantena d'obres que voregen els dos reculls actualment fets a les tres-centes que ara podem oferir.

A l'hora de presentar aquest material, ens plantejàrem quina podia ésser la forma òptima. Hi ha, és cert, molta diferència en les extensions i pot semblar incoherent donar la mateixa importància a un llibre de mil pàgines que a un poema o a una columna de diari. Finalment, però, hem optat per una relació simple i estrictament cronològica. La raó és que d'aquesta manera es copsen amb molta major claredat les diferents etapes de la producció de Botet, d'altra banda ja comentades per nosaltres amb una certa amplitud.

En termes generals, les col·laboracions de caràcter polític a *Lo Geronès* i al diari *La Renaixensa* dels anys 1903-1904 són aportacions breus, columnes de tipus editorial que en un format de llibre ocuparien una o dues pàgines. Quan són de major extensió, solen repartir-se entre dues o tres aparicions.

Els altres articles, que abracen temes d'arqueologia, història medieval o moderna, literatura, geografia, numismàtica o sigil·lografia solen ésser més llargs, però també n'hi ha de breus.

No cal dir que el denominador comú de tots ells és la qualitat.

En els comentaris biogràfics hem anat comentant també les obres més importants, tant pel que fa al seu abast com per la seva contribució a l'avenç de l'àrea estudiosa corresponent. D'aquesta manera creiem que es pot copsar fàcilment quina valoració cal donar a cada aportació. En el llistat, s'hi inclouen totes les dades habituals en els reculls bibliogràfics, entre elles el nombre de pàgines, excepte en el cas de *Lo Geronès*. Aquest quinzenal sol tenir un sol plec i la col·laboració de Botet, director de la publicació, sol fer la funció de columna editorial a la portada. En qualsevol cas, no crea dificultats de localització l'existència d'alguna excepció a aquesta norma.

Un dels problemes que presenta la recopilació sistemàtica de l'obra de Botet és la relativa freqüència amb què un mateix treball apareix al mateix temps en una publicació periòdica o bé en forma de llibre o d'opuscle. D'altra banda, és ben document que l'autor solia rebre peticions de col·laboració (*La Il·lustració Catalana*, *L'Avenç*, *Armonia*, etc.) que no sempre podia atendre. En alguns casos autoritzava la republicació d'articles anteriors. Hem procurat fer l'escrutini i anotar en cada cas les diferents formes i dates d'aparició. Cal aclarir que aqueste duplicitats expliquem, en part, les discrepàncies en les datacions que hom troba en alguns reculls bibliogràfics.

L'obra de Botet es reparteix entre un grup de llibres importants, la major part dels quals foren publicats entre el 1905 i el 1910, i un amplíssim conjunt d'articles publicats des del 1871 fins al 1915. La immensa majoria d'aquests articles foren publicats en un reduït nombre de publicacions i seguint el següent ordre cronològic: *La Renaixensa* (revista), *Revista de Gerona*, *Lo Geronès*, *La Renaixensa* (diari) i el *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*. A més dels llibres, que tenen diferents editors, hi ha articles dis-

persos a *La Il·lustració Catalana*, *Revista Històrica Latina*, *Asociación Literaria de Gerona*, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, *Almanaque-guía del Ampurdán*, *Revue d'Histoire et d'Archeologie du Roussillon*, *Lo Rat Penat* (calendari llemosí), *L'Avenç* i *Acta Numismàtica*, aquesta darrera per a l'edició pòstuma de dos treballs inèdits que foren publicats molt més tard: el 1979 i el 1982. Hi ha d'haver almenys un article a *Armonia* i al *Butlletí de l'Ateneu Barcelonès* que, malauradament, no hem pogut localitzar encara.⁴ Hi poden haver col·laboracions a *La Crònica de Catalunya* i a *L'escut de Catalunya* amb què Botet mantingué correspondència i consta que li demanaren col·laboració. Hem recollit a la bibliografia alguns treballs que no hem pogut comprovar. Un d'ells l'aporta Grahit i diu que fou publicat en una *Revista Històrica* (vegeu el núm. 23), la qual cosa coincideix amb una anotació de Botet. Pel que fa a les presteses col·laboracions a *La Gramalla*, de què parla M. Tarradell,⁵ segurament es tracta d'una confusió amb l'escriptor Joaquim Batet. Tampoc hem pogut consultar un monogràfic d'*El Gironès* de l'any 1917 que, a més del complement de bibliografia abans citat, contenia altres treballs relatius a l'estudiós gironí.

Quan apareix un interrogant en alguna de les publicacions llistades volem indicar que no s'ha pogut comprovar. Així, per exemple, el núm. 129 que prenem de Grahit i que pel seu contingut sembla correspondre a *Lo Geronès*.

Hem fet el buidat sistemàtic de la *Revista de Gerona*, *Lo Geronès*, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, *La Il·lustració Catalana*, *La Renaixensa*, *Asociación Literaria de Gerona*, *L'Avenç*, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, *Butlletí de l'Ateneu Barcelonès*, *Revista de Ciencias Històriques*, *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras* i *Revista Històrica Latina* en els períodes en què hi podria haver col·laboracions de Botet i sempre, naturalment, d'acord amb les disponibilitats de les hemeroteques de Barcelona i de Girona consultades. Cal advertir que si bé algunes de les col·leccions són molt completes, en altres hi ha petits salts, a voltes difícils de detectar. Podem, doncs, assegurar, per exemple, haver vist íntegrament la *Revista de Gerona* o bé *La Renaixensa* en la seva etapa de revista, però ens conta, en canvi que hi ha alguns salts en *Lo Geronès* en les dues col·leccions consultades. Naturalment, aquests salts són més freqüents en els diaris o periòdics de cadència curta.

Algunes de les manques que poden haver originat aquests salts s'han pogut compensar amb fonts indirectes com ara alguns llistats que hem trobat en els manuscrits de Botet, o a través dels reculls bibliogràfics esmentats, però naturalment no es pot descartar que hi manquin alguns treballs. En qualsevol cas, hem avançat significativament

4. *Armonia* fou una revista gironina que degué tenir escassa difusió. A les dues hemeroteques gironines hi ha un exemplar a cada una d'aquesta revista. Cap coincideix amb el número que cercàvem i que havia d'ésser dedicat a Botet. Aquest número d'*Armonia*, «Revista literaria il·lustrada mensual bilingüe», segons diu el seu encapçalament, havia de sortir el mes d'abril del 1906. *Lo Geronès*, núm. 28, del 28 d'abril del 1906, es fa resó d'aquest monogràfic i transcriu una part de l'article de J. Riera Bertran dedicat a Botet. Pel que fa a l'Ateneu, hi ha una carta no datada de Miret i Sans a Botet en què li diu que la impremta no troba la quartilla 16 del seu article, prova, doncs, que degué publicar al *Butlletí*. Arxiu P, carpeta 10, plec 16.

5. Vid. entrada «J. Botet i Sisó» a la *Gran enciclopèdia catalana*.

i tenim una base bibliogràfica molt més rica que pot facilitar a partir d'ara els estudis sobre la vida i l'obra de Botet.

Cal dir també que és probable que l'autor fes molta labor editorial no signada i que, de moment, no tenim manera d'identificar. Sembla probable que moltes de les notícies històriques o numismàtiques aparegudes a la *Revista de Gerona* o bé a *Lo Geronès* puguin haver sortit de la seva ploma, però també hi havia altres historiadors que les podien haver escrit. Els manuscrits tampoc ens han aportat cap clària per a un intent d'identificació.

En recapitular la bibliografia actual, hi trobem una dotzena de grans obres, i es qualifiquen com a tals no tan sols les particularment extenses i exhaustives, sinó també les molt significatives en el seu moment, malgrat la seva relativa brevetat, com és ara el cas del seu escrit de teoria nacionalista *Formació de la Nacionalitat Catalana* (1896). Tenim, a més, gairebé tres-cents treballs menors, la meitat dels quals són de temes polítics. La resta es reparteix amb força regularitat entre la història medieval i moderna, l'arqueologia, la literatura (crítica literària, sobretot), la numismàtica i la geografia.

Un magnífic bagatge que mereixeria ésser molt més conegut.

Bibliografia

1871:

1. «Los Usatges de Barcelona. Estudios históricos y críticos desde la compilación de lleys catalanes». *La Renaxensa*, 2 (15.2.1871), p. 17-18; 3 (1.3.1871), p. 28-31; 4 (15.3.1871), p. 41-45; 5 (2.4.1871), p. 55-57; 6 (15.4.1871), p. 73-75 (fi). Molts anys més tard, el 1917, fou publicat al núm. 203 dels opuscles monogràfics *Lectura Popular*, suplement de *La Il·lustració Catalana*, junt amb l'article núm. 6 i precedit d'una introducció biogràfica.
2. «Poblacions de Catalunya que han batut moneda». *La Renaxensa*, vol. I, p. 147-149.

1872:

3. «Las Medas». *La Renaxensa*, vol. II, p. 15-17.
4. «Las Medes i les illes de l'estany de Castelló». *La Renaxensa* (?).⁶
5. «Tres variants d'una tradició». *La Renaxensa*, vol. II, p. 84.
6. «La Font del Bisbe». *La Renaxensa*, vol. II, p. 128-130. Molts anys més tard fou publicat a *Lectura Popular*, 203, *vid.* núm. 1.⁷

6. Aquest article apareix, diferenciat de l'anterior, núm. 3, a la bibliografia de Pla i Cargol. També el cita el mateix Botet a la pàgina 469 de *La Província de Gerona*. Nosaltres hem trobat l'anterior, núm. 3, a *La Renaxensa*, però no pas aquest. Per tant, o bé hi ha una confusió amb el núm. 3 o bé fou publicat en alguna altra publicació no revisada per nosaltres.

7. *Lectura Popular* era un opuscle que s'editava com a suplement de *La Il·lustració Catalana* i era dedicada cada vegada a un personatge català. Consta d'una portada amb la fotografia i un breu perfil biogràfic, i conté un o dos articles de la persona escollida. El núm. 203 fou dedicat a Botet.

1873:

7. «Tendència i caràcter de la moderna literatura catalana». *La Renaxensa*, vol. III, p. 325-326. Un article amb el mateix títol apareix publicat a *Lo Rat Penat*. Calendari Llemosí corresponent al present any 1875 compost... per C. Llobart, València, 1874, p. 65-67.
8. «La antigua Rhoda». *La Renaxensa*, vol. III, p. 97-99,
9. «Bibliografía: Memorial Numismático Español d'Alvar Campaner i Fuertes». *La Renaxensa*, vol. III p. 386-390.
10. «Memoria del Sr. Secretario D. Joaquín Botet i Sisó». Asociación Literaria de Gerona. *Certamen de 1873*, p. 17-25. Girona, 1874.
11. «Noticia de alguns poblats arqueològics de la provincia de Gerona» *La Renaxensa*, vol. IV, p. 181.

1876:

12. «Comentaris». *La Renaxensa*, vol. VI, p. 81-88.
13. «Letras y artes». *Revista de Gerona*, vol. I, p. 37-39.
14. «Aquis Voconis». *Revista Histórica Latina*, vol. III, p. 72-76.
15. «Cementerio antiguo de Figueras».⁸

1877:

16. «Memoria acerca del mosaico romano descubierto en el presente año en la heredad llamada Torre de Belloch sita en el llano de la ciudad de Gerona, por la Comisión de Monumentos de la Provincia de Gerona» (Glosat i resumit per P. Estasen). *Revista Histórica Latina*, vol. IV, p. 177-179.
17. «Correspondència». *La Renaxensa*, vol. VII, p. 390-391.
18. «La iglesia de la villa de La Escala». *Revista de Gerona*, vol. I, p. 217-220.
19. «Bibliografía: Mel i Fel». *Revista de Gerona*, vol. I, p. 273-276.
20. «A mon amich lo poeta D.E.C.G.». *Revista de Gerona*, vol. I, p. 344.
21. «Traducción de Enrique Heine». *Revista de Gerona*, vol. I, p. 412.
22. «El certamen literario y la exposición de Bellas Artes», *Revista de Gerona*, vol. I, p. 441-446.

1878:

23. «Cementerio romano en Banyuls». *Revista Histórica*.⁹

8. En una llista de treballs seus, Botet diu que aquest fou publicat al primer volum de la *Revista de Gerona*, però no l'hem sabut trobar. Ens preguntem si sortiria en una altra revista.

9. També aquest article apareix a la llista de Botet, però no sabem a quina *Revista Histórica* es deu referir. No és la *Latina*, ni tampoc la *Revista de Ciencias Históricas*. Hi ha una carta a Botet on es fa esment d'un article d'ell sobre la història dels comtes d'Empúries i a la capçalera de la carta hi consta *Revista Histórica*. Fins ara no l'hem localitzat, però les dades són suficients per a incloure l'article a la bibliografia.

24. «Discurso del Sr. Vicepresidente D. Joaquín Botet y Sisó». *Asociación Literaria de Gerona. Certamen de 1878*, p. 239-240.
25. «Inundaciones en el Ampurdán en 1421».¹⁰
26. «Juncaria». *Almanque-guía del Ampurdán para el año 1878*, p. 25-35.
27. «De Gerona a Francia». *Revista de Gerona*, vol. II, p. 74-80, 111-118, 196-208.
28. «Traducció de Víctor Hugo». *Revista de Gerona*, vol. II, p. 311-312.
29. «Ampurdán». *Revista de Gerona*, vol. II, p. 389-395.
30. «Bibliografía: Escenas de la vida pagesa, noveletas y narracions catalanes per Joaquim Riera Bertran». *Revista de Gerona*, vol. II, p. 385-386.
31. «Bibliografía: Estudio de las monedas de Empurias y Rhode con sus imitaciones de D. Celestino Pujol y Camps». *Revista de Gerona*, vol. II, p. 569-573.
32. «Bibliografía: Barcelona. Reseña histórica per Antoni Aulestia i Pijoan» *Revista de Gerona*, vol. II, pp. 479-480.
33. Bibliografía: Gramática razonada de la Lengua Española por Matías Salleras». *Revista de Gerona*, vol. III, p. 383-385.

1879:

34. *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion*. Madrid, 1879, Reedició: Barcelona, 1979.
35. «El certamen literario». *Revista de Gerona*, vol. III, p. 489-491.
36. «La segada» (poema datat el 1871). *Revista de Gerona*, vol. III, p. 233-234.
37. «Bibliografía: Del meu tros per D. Emili Vilanova». *Revista de Gerona*, vol. III, p. 170.
38. «Bibliografía: Croquis del natural per D. Narciso Oller y Moragas». *Revista de Gerona*, vol. III, p. 169-170.
39. «Bibliografía: Ramell de violas, poesies d'en Pere de Palol». *Revista de Gerona*, vol. III, p. 288-289.
40. «Bibliografía: Notas sobre los cueros de Córdoba, guadamasiles de España, etc. de Ch. Davilier, traducción de E. C. Girbal». *Revista de Gerona* vol. III, p. 289-290.
41. «Bibliografía: Ordinacions i bans del comtat d'Ampurias, A. Balaguer Merino». *Revista de Gerona*, vol. III, p. 448-450.
42. «Bibliografía: Expansions, poesias líriques per F. Ubach y Vinyeta». *Revista de Gerona*, vol. III, p. 525-526.
43. «Bibliografía: Los clubs alpins y les associacions d'excursions per D. Ramon Arabia y Solanas». *Revista de Gerona*, vol. III, p. 526.
44. «El gerundense y la España primitiva». Discurso leído ante la Real Academia de la Historia el día 6 de julio de 1879.¹¹

10. Citat pel Pla i Cargol i pel mateix Botet a la pàg. 469 de la seva *La Provincia de Gerona*. Cap dels dos autors diu on fou publicat. Fins ara no l'hem pogut localitzar.

11. Botet cita aquesta obra al seu «Discurso...», núm. 45 de la present bibliografia, nota 3. No sabem, però, si s'arribà a publicar. Tampoc ha aparegut entre els seus manuscrits.

1880:

45. «Discurso del señor presidente». *Asociación Literaria de Gerona. Certamen de 1880*, p. 5-18.
46. «Demografía. Gerona 1879» amb J. Pascual i Prats. *Revista de Gerona*, vol. IV, p. 230-235.
47. «Bibliografía: Historia de Camprodon de los srs. Mores y Gali». *Revista de Gerona*, vol. IV, p. 116.

1881:

48. «Soc. Econ. Gerundense de Amigos del País. Privilegio concedido en 26 de noviembre de 1503 por D. Fernando el Católico a los habitantes de la veguería y bailía de Gerona». *Revista de Gerona*, vol. V, p. 62-67.
49. «Las ferias de Gerona». *Revista de Gerona*, vol. V, p. 361-374.
50. «El certamen literario de 1881». *Revista de Gerona*, vol. V, p. 433-435.
51. «En el album». *Revista de Gerona*, vol. V, p. 446.

1882:

52. «El puente de Esponellà». *Revista de Gerona*, vol. VI, p. 52-60.
53. «Bibliografía: El templo de Venus Pirenaica de Port Vendres, por Mr. Pierre Vidal». *Revista de Gerona*, vol. VI, p. 108-115.
54. «El certamen literario de Figueras». *Revista de Gerona*, vol. VI, p. 160-162.
55. «Bibliografía: anuari de la Associació d'Excursions Catalana, 1881». *Revista de Gerona*, vol. VI, p. 184-195.
56. «Notas estadísticas». *Revista de Gerona*, vol. VI, p. 243-250.
57. «Demografía. Gerona. Año 1880». *Revista de Gerona*, vol. VI, p. 275-281.
58. «Demografía. Gerona. Año 1881». *Revista de Gerona*, vol. VI, p. 294-298.
59. «Contestació a la Associació d'Excursions Catalana». *Revista de Gerona*, vol. VI, p. 305-310.

1883:

60. «Investigaciones arqueológicas». *Revista de Gerona*, vol. VII, p. 105-109.
61. «Remitido». *Revista de Gerona*, vol. VII, p. 190-195.
62. «Ordinaciones inéditas del condado de Ampurias del siglo XVI». *Revista de Gerona*, vol. VII, p. 278-288, 297-303, 366-374.

1884:

63. «Lo llorer». *Revista de Gerona*, vol. VIII, p. 167.

1885:

64. «Inundaciones en Riudellots de la Selva». *Revista de Gerona*, vol. IX, p. 33-38.
65. «Necrología. D. Juan Teixidor y Cos». *Revista de Gerona*, vol. IX, p. 177-186.
66. «Cansó», traducció de Víctor Hugo. *Revista de Gerona*, vol. IX, p. 198.
67. «Bibliografía: Orígenes históricos de la cuestión de Andorra por Mr. Ch. Bandon de Nony». *Revista de Gerona*, vol. IX, p. 199-211.
68. «Testamento de Eriballo, obispo de Urgell». *Revista de Gerona*, vol. IX, p. 246-254.
69. «El plan de carreteras provinciales». *Revista de Gerona*, vol. IX, p. 258-269 i 295-303.

1887:

70. «Bibliografía: Historia de Cataluña de D. Antonio Aulestia i Pijoan» (I). *Revista de Gerona*, vol. XI, p. 204-214.

1888:

71. «Historia Arqueológica de la antigua ciudad». Medalla de plata a l'Exposició Universal de Barcelona del 1888.¹²
72. «Una escritura inédita relacionada con la toma de Barcelona por Almanzor el 985». *Revista de Gerona*, vol. XII, p. 161-163.
73. «Sello de D. Ramon de Cabrera». *Revista de Gerona*, vol. XII, p. 202-205.

1889:

74. «Una visita al Castell de Cartellà». *La Ilustració Catalana*, vol. X, p. 292-295, 308-312 i 330-331. Amb gravats de J. Pahissa. Fou publicat en forma d'opuscle per *La Ilustració Catalana*, editor.
75. «Pro Patria». *Aplec de Poesies publicades en Lo Catalanista*, vol. II, Sabadell, p. 119 i 120. També a *Revista de Gerona*, vol. XIII, p. 178.
76. «Notas para el estudio de las monedas catalanas de la época de los condes y en especial de las de Gerona». *Revista de Gerona*, vol. XIII, p. 98-106.
77. «Estudio sobre la antigüedad de algunas sepulturas talladas en la roca». *Revista de Gerona*, vol. XIII, p. 236-247.
78. «Condado de Gerona. Los Condes beneficiarios». *Asociación Literaria de Gerona. Certamen de 1889* (medalla de plata), p. 73-150. Editat l'any 1990 a Girona, impremta de Paciano Torres, en forma d'opuscle.

12. Obra citada per Josep GRAHIT a *Gerona en la Exposición Universal de Barcelona*, Barcelona, 1950, fent referència a l'exposició de l'any 1888 (p. 25). No sabem si es tracta d'un resum o d'una adaptació del núm. 34 de la present bibliografia ni tampoc si arribà a ésser publicada. No hem trobat l'original en els manuscrits.

79. «Arnal de Cartellà» (llegenda en vers). *Asociación Literaria de Gerona. Certamen de 1889* (accèsit), p. 173-178.
80. «Sepulcro de Eleonor de Cabrera». *L'Avenç* any I, núm. 10, p. 168-173. Amb el mateix títol a *Revista de Gerona*, vol. xvi, 1890, p. 225-230.

1890:

81. «Bibliografía: Historia de Cataluña de D. Antoni Aulestia i Pijoan» (II). *Revista de Gerona*, vol. xiv, p. 134-138, 171-176, 203-207.
82. «Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona». *Revista de Gerona*, vol. xiv, p. 266-269, 285-295.
83. «Notas históricas: fundación del Santuario de S. Miguel, cerca de Gerona». *Revista de Gerona*, vol. xiv, p. 326-328.
84. «Notas históricas. Armamento de una galera para defender de piratas la costa de Cataluña». *Revista de Gerona*, vol. xiv, p. 365-368.

1891:

85. «Monument sepulcral romà a Lloret de Mar». *La Il·lustració Catalana*, vol. xii, p. 314-318.
86. «Notas históricas. Reedificación de la Torre de Guardia y fundación de la ermita de San Telmo, murallas y fortificaciones de San Feliu de Guíxols». *Revista de Gerona*, vol. xv, p. 1-5.
87. «Notas históricas. Torre y monasterio de las Islas Medas». *Revista de Gerona*, vol. xv, p. 47-53.
88. Bibliografía: Besalú, su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos por don F. Montsalvatje y Fosas», *Revista de Gerona*, vol. xv, p. 97-106.
89. «Notas históricas. Lloret de Mar: la iglesia parroquial». *Revista de Gerona*, vol. xv, p. 137-148.
90. «Notas históricas. Lloret de Mar. Hospitales. Escuelas». *Revista de Gerona*, vol. xv, p. 180-183.
91. «Señores del castillo de Campdorà». *Revista de Gerona*, vol. xv, p. 225-234.
92. «Notas históricas. Fuente medicinal de Jafre». *Revista de Gerona*, vol. xv, p. 257-259.
93. «Una discusión histórica». *Revista de Gerona*, vol. xv, p. 321-326.

1892:

94. «Monumento sepulcral romano de Lloret de Mar». *Revista de Gerona*, vol. xvi, p. 1-12. També com a opuscle, Girona, impremta de l'Hospicio Provincial, 14 pàgines.
95. «Monumento romano de Lloret de Mar, villa de la provincia de Gerona». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 20 (1892), p. 218-226.

96. «De Gerona a S. Feliu de Guíxols». *Revista de Gerona*, vol. XVI, p. 193-198.
97. «Notas históricas: Massanet de la Selva», *Revista de Gerona*, vol. XVI, p. 262-272, 326-340.
98. «Bibliografía: Santa Pau y lugares que componían su antigua baronía de F. Montsalvatje». *Revista de Gerona*, vol. XVI, p. 122-126.
99. «Bibliografía: Indicador manual de la Numismática española de Alvaro Campaner». *Revista de Gerona*, vol. XVI, p. 136-143, 170-176.
100. «Medallas francesas de Luis XIV relativas a Cataluña», *Revista de Gerona*, vol. XVI, p. 364-374.

1893:

101. «Arqueología. Dolium hallado en Santa Leocadia de Terri». *Revista de Gerona*, vol. XVII, p. 289-292.

1894:

102. «Cla y català». *Lo Geronès* 1 (7 abril 1894).
103. «Atrassats!». *Lo Geronès*, 2 (17 abril 1894).
104. «Dilema». *Lo Geronès*, 3 (21 abril 1894).
105. «Una conferència». *Lo Geronès*, 4 (28 abril 1894).
106. «L'Unió Catalanista». *Lo Geronès*, 6 (12 maig 1894).
107. «Ferrocarrils a Navarra». *Lo Geronès*, 8 (26 maig 1894).
108. «La Propietat Urbana de Gerona i la quota de contribució». *Lo Geronès*, 9 (2 juny 1894).
109. «Discussions necessàries». *Lo Geronès*, 11 (16 juny 1894).
110. «Fà vergonya». *Lo Geronès*, 13 (30 juny 1894).
111. «Autonomia regional». *Lo Geronès*, 15 (14 juliol 1894).
112. «Salus pòpuli». *Lo Geronès*, 17 (28 juliol 1894).
113. «Encara més cèdules». *Lo Geronès*, 23 (8 setembre 1894).
114. «Discurs del president del jurat calificador del quint certàmen literari del Centre Catalanista d'Olot». *Lo Geronès*, 28 (13 octubre 1894). Editat també en forma d'opuscle de 8 pàgines a Olot.
115. «Monument a la defensa de Gerona». *Lo Geronès*, 30 (28 octubre 1894).
116. «Les fires de Gerona». *Lo Geronès*, 31 (4 novembre 1894).
117. «Cèdules». *Lo Geronès*, 33 (17 novembre 1894).
118. «Cèdules». *Lo Geronès*, 34 (24 novembre 1894).
119. «Senyals del temps». *Lo Geronès*, 36 (8 desembre 1894).
120. «Precedents». *Lo Geronès*, 38 (22 desembre 1894).

1895:

121. «A pessichs». *Lo Geronès*, 41 (12 gener 1895).
122. «Sempre'ls matexos». *Lo Geronès*, 44 (2 febrer 1895).
123. «Catalanistes y prou». *Lo Geronès*, 50 (16 març 1895).
124. «Les evolucions del carlisme». *Lo Geronès*, 51 (23 març 1895).
125. «Lo Decret de Nova Planta». *Lo Geronès*, 52 (30 març 1895).
126. «Sobre eleccions» *Lo Geronès*, 56 (27 abril 1895).
127. «Sobre l'exposició al públic dels padrons de cèdules». *Lo Geronès*, 60 (25 maig 1895).
128. *Sarcófagos romano-cristianos esculpturados que se conservan en Cataluña*. Barcelona: impremta de Jaime Jepris, 99 p. (Monografía leída en las sesiones ordinarias celebradas en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona por el académico correspondiente Joaquín Botet y Sisó). Fou publicat també l'any següent, 1896, com a *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. v, p. 101-187, xi làm.

1896:

129. «Nostre camí». *Lo Geronès*, (?).¹³
130. «Regalo de Lluís Barnoya». *Lo Geronès*, 99 (8 març 1896).
131. «Entenemnos». *Lo Geronès*, 101 (22 març 1896).
132. «Formació de la Nacionalitat Catalana». *Lo Geronès*, 112, 113, 114 i 115)7, 14, 21 i 27 de juny de 1896). Editada també com a opuscle a Girona.
133. «Després de la marxa». *Lo Geronès*, 126 (13 setembre 1896).
134. «Lo manifest dels carlins y'l regionalisme». *Lo Geronès*, 127 (20 setembre 1896).
135. «Qui llengua té...». *Lo Geronès*, 129 (4 octubre 1896).
136. «Republicana o cossaca». *Lo Geronès*, 130 (11 octubre 1896).
137. «Sobre marina». *Lo Geronès*, 131 (18 octubre 1896).
138. «Lo Museu Provincial de Gerona. Memoria dirigida a la Comissió de monuments històrics y artístics de la provincia i llegida en la sessió de 20 d'octubre del present any». *Lo Geronès*, 134 i 135 (8 i 15 novembre 1896).
139. «Carta desclosa al Rvdt. Dr. Norbert Font i Sagué». *Lo Geronès*, 141 (27 desembre 1896).

1897:

140. «Lo meeting de diumenge». *Lo Geronès*, 142 (3 gener 1897).
141. «Justícia». *Lo Geronès*, 153 (21 març 1897).
142. «Lo regionalisme y'ls periòdichs de Madrid». *Lo Geronès*, 154 (28 març 1897).
143. «Carlins madrilenys anti-fueristes». *Lo Geronès*, 154 (28 març 1897).

13. Obra citada per Grahit en la seva bibliografia on en dóna una idea de contingut, que es refereix al catalanisme. Per tant, sembla probable que correspongui a *Lo Geronès*.

144. «La Assamblea Catalanista». *Lo Geronès*, 157 (18 abril 1897).
145. «La Premsa Catalanista amb motiu de la Assamblea de Gerona». *Lo Geronès*, 158 (25 abril 1897).
146. «Sobre la Assamblea». *Lo Geronès*, 159 (2 maig 1897).
147. «Violència». *Lo Geronès*, 160 (9 maig 1897).
148. «Tornem-hi». *Lo Geronès*, 160 (9 maig 1897).
149. «A *El Regional*». *Lo Geronès*, 161 (16 maig 1897).
150. «Dos paraules y prou». *Lo Geronès*, 162 (23 maig 1897).
151. «Crisis». *Lo Geronès*, 163 (29 maig 1897).
152. «Golleries». *Lo Geronès*, 165 (13 juny 1897).
153. «Lo Fuerisme dels Carlins» (I, II, III). *Lo Geronès*, 166, 167 i 168 (20 i 27 juny i 4 juliol 1897).
154. «Excursió al Pirineu» (I, II). *Lo Geronès*, 169 i 170 (11 i 18 juliol 1897).
155. «Llicència pera edificar la Capella de la Mare de Deu de les Salines (Massanet de Cabrenys)». *Lo Geronès*, 172 (1 agost 1897).
156. «Testament de Don Jofre, vescomte de Rocabertí (1403)» (signat B). *Lo Geronès*, 17 (15 agost 1897).
157. «Monedes episcopals vigatanes» (signat B). *Lo Geronès*, 175 (22 agost 1897).
158. «Lo problema de Cuba». *Lo Geronès*, 176 (29 agost 1897).
159. «Calleu». *Lo Geronès*, 178 (12 setembre 1897).
160. «La llengua Catalana» (de Pere Vidal, traducció de J. Botet). *Lo Geronès*, 178 (12 setembre 1897).
161. «Cambri de decoració». *Lo Geronès*, 182 (10 octubre 1897).
162. «Un telegrama». *Lo Geronès*, 183 (17 octubre 1897).
163. «En Carles Bosch de la Trinxeria». *Lo Geronès*, 184 (24 octubre 1897).
164. «Lo servey militar obligatori». *Lo Geronès*, 187 (14 novembre 1897).
165. «Lo Museu Provincial de Gerona. Memoria presentada a la Comissió de monuments històrics i artístics de la provincia en la sessió del dia 17 de novembre d'aquest any». *Lo Geronès*, 188 i 189 (21 i 28 desembre 1897).
166. «Sobre autonomia». *Lo Geronés*, 190 (5 desembre 1897).

1898:

167. «Cuneros». *Lo Geronès*, 198 (30 gener 1898).
168. «Don Julià de Chia». *Lo Geronès*, 202 (27 febrer 1898).
169. «Troballa arqueològica». *Lo Geronès*, 203 (6 març 1898).
170. «Guerra». *Lo Geronès*, 210 (24 abril 1898).
171. «Es repugnant». *Lo Geronès*, 212 (8 maig 1898).
172. «Les potencies». *Lo Geronès*, 213 (15 maig 1898).
173. «Per necessitat». *Lo Geronès*, 222 (17 juliol 1898).
174. «Principis, no persones». *Lo Geronès*, 223 (24 juliol 1898).
175. «Excursió al Montseny». *Lo Geronès*, 224, 225 (31 juliol, 1 agost 1898).

176. «Al Excm. Sr. D. Francisco Silvela». *Lo Geronès*, 229 (4 setembre 1898).
177. «Vergonya?». *Lo Geronès*, 231 (18 setembre 1898).
178. «D'una carta d'en Lluís Domènech (contestació)». *Lo Geronès*, 232 (25 setembre 1898).
179. «Noves tendències». *Lo Geronès*, 235 (28 octubre 1898).
180. «Confusió». *Lo Geronès*, 236 (10 novembre 1898).
181. «Informació oberta per la Excm. Diputació. Resposta de *Lo Geronès*». *Lo Geronès*, 238 (26 novembre 1898).

1899:

182. «Lo discurs d'en Sol i la informació parlamentaria». *Lo Geronès*, 248 (5 març 1899).
183. «Reflexions». *Lo Geronès*, 251 (5 abril 1899).
184. «Altra vegada?». *Lo Geronès*, 252 (16 abril 1899).
185. «Aniversari». *Lo Geronès*, 253 (25 abril 1899).
186. «Com sempre». *Lo Geronès*, 261, 262 (15 i 25 juliol 1899).
187. «Bon cop de fals». *Lo Geronès*, 263 (5 agost 1899).
188. «Sursum Corda». *Lo Geronès*, 273 (15 novembre 1899).
189. «Discurso del vicepresidente del Jurado, D. Joaquín Botet y Sisó». *Asociación Literaria de Gerona. Certamen de 1899*, p. 17-30.

1900:

190. «Nuevos descubrimientos en las ruinas de Ampurias». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom XXXVI, cuadern VI, p. 495-502.
191. «Lettre a M. Le Docteur Massot au sujet d'unne monnaie Wisigothique inédite et des recentes découvertes d'Ampurias». *Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon*, vol. 1, p. 129-137.
192. «Lo catalanisme y'ls concerts econòmics». *Lo Geronès*, 277, 278, 279, 280 (24 de setembre 1899, 6, 15 i 25 de gener del 1900).
193. «Troballes a Empúries». *Lo Geronès*, 283 (25 febrer 1900).
194. «La vetllada del Seminari». *Lo Geronès*, 285 (15 març 1900).
195. «Les coses clares». *Lo Geronès*, 286 (25 març 1900).
196. «La colecció de'n Francisco Vinyas». *Lo Geronès*, 293 (5 juny 1900).
197. «Escandalls». *Lo Geronès*, 295 (25 juny 1900).
198. «La visita a la reyna». *Lo Geronès*, 297 (14 juliol 1900).
199. «Malavolensa». *Lo Geronès*, 302 (5 setembre 1900).
200. «Festa catalanista a Besalú». *Lo Geronès*, 305 (5 octubre 1900).
201. «Dos paraules». *Lo Geronès*, 307 (25 octubre 1900).
202. «Homenatge». *Lo Geronès*, 309 (15 novembre 1900).

1901:

- 203. «D. Josep Ametller y Vinyas». *Lo Geronès*, 315 (15 gener 1901).
- 204. «Sic reos non voleis». *Lo Geronès*, 316 (25 gener 1901).
- 205. «La qüestió dels consums». *Lo Geronès*, 324 (15 abril 1901).
- 206. «Emili Hübner». *Lo Geronès*, 325 (25 abril 1901).
- 207. «Més eleccions». *Lo Geronès*, 328 (26 maig 1901).
- 208. «Sant Feliu i l'Orfeoó Català». *Lo Geronès*, 332 (5 juliol 1901).
- 209. «En Josep Serra y Capdelacreu». *Lo Geronès*, 333 (14 juliol 1901).
- 210. «En Joan Mañé y Flaquer». *Lo Geronès*, 333 (14 juliol 1901).
- 211. «Obres municipals». *Lo Geronès*, 334 (25 juliol 1901).
- 212. «Avant». *Lo Geronès*, 341 (5 octubre 1901).
- 213. «Eleccions municipals». *Lo Geronès*, 343 (25 octubre 1901).
- 214. «Un català ilustre». *Lo Geronès*, 346 (5 desembre 1901).
- 215. «Los cacichs i la convalescència». *Lo Geronès*, 347 (15 desembre 1901).
- 216. «Mala fe manifesta». *Lo Geronès*, 348 (25 desembre 1901).

1902:

- 217. «Més de la convalescència». *Lo Geronès*, 349 (5 gener 1902).
- 218. «Ja van quatre». *Lo Geronès*, 350 (12 gener 1902).
- 219. «Una inscripció romana a Empúries». *Lo Geronès*, 355 (16 febrer 1902).
- 220. «Havia de succheir». *Lo Geronès*, 356 (23 febrer 1902).
- 221. «La veritat». *Lo Geronès*, 357 (2 març 1902).
- 222. «Un sol mot». *Lo Geronès*, 358 (9 març 1902).
- 223. «La Asociación Literaria de Girona». *Lo Geronès*, 363 (13 abril 1902).
- 224. «Sobre la convalescència». *Lo Geronès*, 368 (18 maig 1902).
- 225. «Coses de l'Ajuntament». *Lo Geronès*, 369 (25 maig 1902).
- 226. «Mossèn Jacinto Verdaguer». *Lo Geronès*, 372 (15 juny 1902).
- 227. «Sobre lo de Borrassa». *Lo Geronès*, 385 (14 setembre 1902).
- 228. «Mes sobre lo de Borrassa». *Lo Geronès*, 386, (21 setembre 1902).

1903:

- 229. «Mort d'en Sagasta». *Lo Geronès*, 403 (18 gener 1903).
- 230. «Maniobres». *Lo Geronès*, 406 (8 febrer 1903).
- 231. «A votar». *Lo Geronès*, 410 (8 març 1903).
- 232. «Pit i fora». *Lo Geronès*, 411 (15 març 1903).
- 233. «Jochs Florals de Barcelona». *Lo Geronès*, 418 (3 maig 1903).
- 234. «Altre cop». *Lo Geronès*, 435 (30 agost 1903).
- 235. «Pel nostre Dret». *La Renaixensa*, 9191 (30 març 1903), p. 1.
- 236. «La entrega de la bandera, una pàgina corprenedora de la història del catalanisme». *La Renaixensa*, 9255 (2 juny 1903).

237. «Una altra institució catalana en perill». *La Renaixensa* 9260 (7 juny 1903), p. 1-2.
238. «Aniversari de la mort de Mossèn Jacint Verdager». *La Renaixensa*, 9264 (11 juny 1903), p. 1.
239. «L'exclusivisme català». *La Renaixensa*, 9268 (13 juny 1903), p. 1.
240. «Nota política». *La Renaixensa*, 9269 i 9273 (16 i 20 juny 1903), p. 1.
241. «Fora de test». *La Renaixensa* 9297 (14 juliol 1903), p. 1.
242. «Notas políticas». *La Renaixensa*, 9299 (16 juliol 1903), p. 1.
243. «Crisi ministerial». *La Renaixensa*, 9305 (22 juliol 1903), p. 1-2.
244. «Inauguració del Segon Misteri de Gloria a Montserrat». *La Renaixensa*, 9314 (31 juliol 1903), p. 2.
245. «Complement». *La Renaixensa*, 9338 (24 agost 1903), p. 1.
246. «Advertència». *La Renaixensa*, 9364 (19 setembre 1903), p. 1.
247. «Coincidències». *La Renaixensa*, 9369 (24 setembre 1903), p. 1.
248. «Sobre eleccions». *La Renaixensa*, 9372 (27 setembre 1903), p. 1.
249. «La Unió Catalanista». *La Renaixensa*, 9386 (11 octubre 1903), p. 1.
250. «Qui mana?». *La Renaixensa*, 9391 (16 octubre 1903), p. 1.
251. «Falta de voluntat». *La Renaixensa*, 9394 (19 octubre 1903), p. 1.
252. «Mes sobre eleccions». *La Renaixensa*, 9400 i 9407 (25 octubre i 1 novembre 1903), p. 1.
253. «Després de les eleccions». *La Renaixensa*, 9417 (11 novembre 1903), p. 1.
254. «Hipòcritas». *La Renaixensa*, 9423 (17 novembre 1903), p. 1.
255. «Tractats de comerç». *La Renaixensa*, 9427 (21 novembre 1903), p. 1.
256. «Obras y no protestas». *La Renaixensa*, 9430 (24 novembre 1903), p. 1.
257. «Coincidències». *La Renaixensa*, 9433 (27 novembre 1903), p. 1.
258. «Sobre una petició». *La Renaixensa*, 9436 (30 novembre 1903), p. 1.
259. «Mals exemples». *La Renaixensa*, 9451 (15 desembre 1903), p. 1.
260. «Ja seria hora». *La Renaixensa*, 9454 (18 desembre 1903), p. 1.
261. «La tasca d'en Grandmontagne». *La Renaixensa*, 9457 (21 desembre 1903), p. 1.
262. «Bonas Festas». *La Renaixensa*, 9461 (25 desembre 1903), p. 1.
263. «Un fet grave». *La Renaixensa*, 9467 (31 desembre 1903), p. 1.

1904:

264. «Lo testament d'Isabel la Catòlica». *Lo Geronès*, 470 (1 maig 1904).
265. «Ajuntament nous». *La Renaixensa*, 9475 (8 gener 1904), p. 1.
266. «A propòsit de l'Assamblea Pedagògica». *La Renaixensa*, 9485 (18 gener 1904), p. 1.
267. «Una Real Ordre». *La Renaixensa*, 9489 (22 gener 1904), p. 1.
268. «Ampliació». *La Renaixensa*, 9501 (3 febrer 1904), p. 1.
269. «La tendència a la unitat». *La Renaixensa*, 9512 (14 febrer 1904), p. 1.
270. «La nostra neutralitat». *La Renaixensa*, 9519 (21 febrer 1904), p. 1.
271. «Lo viatge del Rey a Barcelona». *La Renaixensa*, 9522 (24 febrer 1904), p. 1.

272. «Visca l'escàndol». *La Renaixensa*, 9524 (26 febrer 1904), p. 1.
 273. «Tothom soldat». *La Renaixensa*, 9531 (4 març 1904). p. 1.
 274. «Escrúpuls de legalitat». *La Renaixensa*, 9540 (14 març 1904), p. 1.
 275. «De crisis». *La Renaixensa*, 9546 (19 març 1904), p. 1.
 276. «Regna però no governa». *La Renaixensa*, 9549 (22 març 1904), p. 1.

1905:

277. «Cartoral de Carles Many». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. III, 1905-1906, p. 92, 166, 249, 324, 407, 475 i 550 (pàgines inici); vol. IV, 1907-1908, p. 41, 122, 180, 241, 320, 416, 469 i 503 (pàgines inici). Editat també com a llibre de 124 pàgines a Barcelona. Casa Provincial de Caritat.

1906:

278. «Projectes». *Lo Geronès* (?).¹⁴

1907:

279. «Un contracte d'establiment a rabassa morta, del segle XII». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, vol. IV, 1907-1908, p. 14-15.

1908:

280. «A Mallorca, ab D. Jaume». *Lo Geronès*, 666 (2 febrer 1908).
 281. «Data aproximada en qu'ls grechs s'establiren a Empories y estat de cultura dels naturals del país al realisarse aquell establiment». *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública de D. Joaquín Botet i Sisó*. Girona, 62. p. + 8 l.
 282. *Les monedes catalanes*, vol. I (1908), vol. II (1909), vol. III (1911). Barcelona. Reedicció, Barcelona, 1976.
 283. «La provincia de Gerona» dins la *Geografía General de Cataluña*, dirigida per F. Carreras i Candi. Sense data, però sortí entre el 1908 i el 1912.

1909:

284. «Notes sobre els vescomtes de Gerona». *Boletín de la Real Academia de Buenas letras*, vol. V, 1909-1910, p. 108-123.

14. Podem dir el mateix que a la nota anterior.

1910:

285. «Relació dels descobriments arqueològics fets a Empúries». *Boletín de la Real Academia de la Historia i Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon*.¹⁵

1911:

286. «Nota sobre la encunyació de monedes aràbiques pel rey Don Jaume». *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, Barcelona, 22 p.

1912:

287. *Notícia del volum tercer del Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña por el Dr. Josef Salat*. Barcelona, 1912. Publicat també al *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. VI, 1911-1912, p. 225-249 i 294-307.

1913:

288. «Notes numismàtiques: Monedes d'Ibiça». *Boletín de la Real Academia de Buenas letras*, vol. VII, Barcelona, 1913-1914, p. 1-23.

1914:

289. «Comentari al treball del senyor Loddo». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, vol. VII, 1913-1914, p. 350-354.

1915:

290. «Notes numismàtiques: Dos monedes wisigodes inèdites». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, vol. VIII, 1915-1916, p. 26-27.
291. «Notes numismàtiques: Monedes de Terrassa». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, vol. VIII, 1915-1916, p. 28-29.
292. «Notes numismàtiques: Sobre les monedes catalanes anomenades massiair». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, vol. VIII, 1915-1916, p. 30-32.
293. «Sobre uns sepulcres de la família comtal d'Empúries». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, vol. VIII, 1915-1916, p. 265-288.
294. *Ampurias*. Sociedad de Atracción de Forasteros. Barcelona.¹⁶

15. Havíem pensat que no fos un error, confonent la data del 1900, en què Botet féu uns informes d'aquesta mena. Resulta, però, que tots dos apareixen consignats a la bibliografia de Pla i Cargol i a la del *Diario de Gerona* del 2 de febrer del 1917. No l'hem trobat.

16. La cita Joaquim NADAL a «Joaquim Botet i Sisó», *Revista de Girona*, 75, 76, 77 (1 abril 1976), p. 197-201.

Originals que restaren inèdits i que han estat publicats anys després de la mort de J. Botet i Sisó:

295. «Les medalles de Girona (s. XVIII i XIX)». Edició de M. Crusafont. *Acta Numismàtica*, IX. Barcelona, 1979, p. 255-268.
296. «Les pel·lofes de Girona: La Seu i Sant Feliu». Edició de M. Crusafont. *Acta Numismàtica*, XII. Barcelona, 1982, p. 215-228.

Originals que restaren inèdits i que estan aparentment perduts:

297. *Pesos i mesures de Catalunya*.¹⁷
298. *Les pel·lofes*.¹⁸

Originals que restaren inèdits i s'han conservat:

299. «Nota sobre un segell de plom del Convent de la Sma. Trinitat de València». Es publica en aquest volum.
300. «Monedes que's bateren a Catalunya en la Edat Antiga». Seminari de conferències donades en la R. Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona els dies 18 de novembre i 16 de desembre del 1905. Es publica en aquest volum.
301. «Notes de numismàtica sarda».¹⁹

Addenda: obres localitzades darrerament:

302. Proleg al llibre *Poesías*, de poemes en català de Francisco Xavier Majuelo. Girona, 1902.

17. És una de les dues obres inèdites que cita Grahit. Diu que l'Institut d'Estudis Catalans havia demanat als hereus de Botet aquest text per a publicar-lo. Això fa pensar que devia ésser una obra acabada.

18. És l'altra obra citada per Grahit. Ja hem comentat a la part biogràfica la nostra sospita que estigués en un estadi de projecte.

19. Obra molt fragmentada. La seva reconstrucció és força problemàtica i per això no s'ha inclòs en aquest recull.

Comentari a aquesta edició

El nostre recull comprèn la totalitat dels treballs numismàtics o que contenen una part numismàtica de Joaquim Botet i Sisó, a excepció a *Les monedes catalanes*. Aquesta darrera obra, que consta de tres densos volums, és avui fàcilment accessible mercès a la seva reedició.

Restaven un total de dinou altres estudis menors escampats en vuit publicacions diferents, algunes de molt difícils accés. Aplegar aquesta obra esparsa per a facilitar-ne la consulta tenia, doncs, un interès preferent.

A aquestes dinou obres, específicament numismàtiques, hi hem afegit dos treballs sobre sigil·lografia, tant pel parentiu i proximitat que té aquesta especialitat històrica amb la numismàtica, com per altres raons concretes d'aquestes dues obres. Una d'elles es refereix a un segell de la família dels Cabrera, tant relacionada, com és sabut, amb els amonedaments urgellesos. L'altra identifica un segell valencià que havia estat publicat fa anys per Sebastià Datzira a «El monetari del Patronat de la Vall de Lord a Sant Llorenç de Morunys», *Acta Numismàtica*, 14, 1984, p. 227-236 (núm. 337) i que fins ara no s'havia pogut classificar.

També s'han afegit dos treballs inèdits que han aparegut entre els papers de Botet, de manera que en total s'han aplegat vint-i-tres estudis, vint-i-un de numismàtics i dos de sigil·logràfics essent inèdits un de numismàtic i l'altre de sigil·lografia.

Alguns dels treballs reproduïts no són únicament numismàtics, sinó que contempren també altres aspectes. Els hem publicat íntegres si no hi havia un apartat separat específic. Quan hi era, hem optat per reproduir només aquesta part.

A l'hora de construir el volum hem optat per agrupar els treballs en apartats temàtics i seguint, en termes generals, una ordenació cronològica segons l'esquema aplicat a l'*Acta Numismàtica*. Pensem que així es fa més fàcil la consulta i hom es pot fer càrrec immediatament dels treballs dedicats a una àrea o un sector temporal determinat.

La fitxa bibliogràfica de cada obra es pot trobar a l'índex general i també a la bibliografia, en la qual hem ordenat cronològicament i després numerat tota l'obra de Botet.

Una part dels textos s'ha hagut de transcriure de nou, respectant, però la grafia original, mentre que una altra part s'ha pogut obtenir directament en forma de facsímil. Aquesta és la raó dels canvis de tipografia i de les petites variacions de caixa.

Comentarem ara cada un dels grups temàtics i els treballs que hi pertanyen. En aquest apartat donem només el títol, l'any i el número que li correspon en la bibliografia general, en la forma *B*-seguida del número.

Vària

Comprèn quatre treballs d'abast general o bé de cronologies àmplies:

1. *La provincia de Gerona* (selecció dels textos numismàtics) 1908-1912. B-283.
2. *Notícia del volum tercer del Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña de J. Salat*. 1912. B-287.
3. «Bibliografía: Memorial Numismático Español». 1873. B-9.
4. «Bibliografía: Indicador manual de la numismática española». 1892. B-99.

Es tracta d'estudis ben diferents i que cal, per tant, comentar separatament.

La provincia... aplega moltes notícies que van des de la numismàtica antiga fins a la medallística. Les més interessants per a nosaltres són ara les referents a la medalla perquè les altres foren refoses al seu tractat general *Les monedes catalanes*.

La Notícia... és un treball de maduresa de Botet, amb interessantíssims comentaris de l'obra inèdita que es conserva a l'Acadèmia de Bones Lletres. S'inicia amb un documentat apartat biogràfica de Josep Salat i de les vicissituds de la seva obra, i comenta després els tipus monetaris que aquest preveia incorporar al seu volum tercer. Cal tenir present que Salat inclogué monedes visigodes, valencianes, aragoneses, etc., és a dir, que la catalogació té un abast més ampli que el que es proposà Botet a *Les monedes catalanes*. És, per tant, de gran interès conèixer el seu aplec i també les aportacions que hi fa el mateix Botet.

Les dues recensions, com tots els comentaris de Botet, són sempre enriquidores, perquè l'autor no es limita a glosar el contingut de l'obra, sinó que hi aporta sempre els seus contrapunts, correccions, precisions i ampliacions. Escollí, a més, dues obres de gran mèrit d'aquell excel·lent numismàtic que fou Àlvar Campaner.

Món Antic

Dins aquest apartat, hi trobem cinc treballs, entre els quals s'hi comprenen dues de les obres majors de Botet, ambdues de tema emporità. Són les següents:

5. «La antigua Rhoda». 1873. B-8.
6. *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion* (Capítol de numismàtica i làmines corresponents). 1879. B-34.
7. *Data aproximada en que els grecs s'establiren a Empúries i estat de cultura dels naturals del país al realitzar-se aquell establiment*. 1908. B-281.
8. «Monedes que's bateren a Catalunya en l'Edad Antiga». Inèdita. B-300.
9. «Bibliografía: Estudio de las monedas de Empurias y Rhode con sus imitaciones». 1878. B-31.

En termes generals, el sector de numismàtica antiga de Botet és el que pitjor ha resistit el pas del temps. Pel que fa a aquesta etapa històrica, resulta avui més valuosa la seva aportació com a arqueòleg que no pas com a numismàtic. L'envelliment no és, però, el resultat d'una labor deficient o descurada. Botet hi abocà erudició, bona metodologia i excelent criteri, però topà amb murs infranquejables en el seu temps. El principal d'ells era la incertesa en la interpretació dels sons de l'alfabet ibèric. Fins que, molts anys amés tard, no arribà Gómez Moreno a una solució prou consistent, poc es podia avançar en la identificació dels tallers. Tampoc hi havia, és clar, un coneixement tan ampli de l'evidència numismàtica, que s'ha anat consolidant amb els anys, ni es disposava de la informació, bàsica, d'algunes troballes clau.

Els treballs de Botet per a aquest període són, doncs, una bona descripció de l'estat dels coneixements de la seva època, però han resultat superats per les noves descobertes i estudis. És però, especialment il·lustratiu el text inèdit que ara donem a conèixer, «Monedes...», que són unes veritables reflexions sobre els aspectes interpretatius més problemàtics de la numismàtica antiga de Catalunya. Botet enfoca el tema amb bon bagatge: coneixement dels autors clàssics i bibliografia actualitzada del seu temps. Les informacions de les troballes hi són sistemàticament emprades i la forma d'anàlisi té una indubtable modernitat.

Es pot concloure, doncs, que hom pot emprar avui manuals que el superen, però no hi deixarem de trobar encertades observacions i dades interessants.

Medieval

Comprèn set treballs, dos d'ells de tema visigot:

10. «Lettre à M. le Docteur Massot au sujet d'une monnaie Wisigothique inédite et des récents découvertes d'Ampurias». 1900. B-191.
11. «Notes numismatiques: dos monedes wisigodes inédites». 1914. B-290.
12. «Notas para el estudio de las monedas catalanas de la época de los condes y en especial de las de Gerona». 1889. B-76.
13. «Nota sobre la encunyació de monedes aràbiques pel rey Don Jaume». 1911. B-286.
14. «Poblacions de Catalunya que han batut moneda». 1871. B-2.
15. «Comentari al treball del senyor Loddo». 1914. B-289.
16. «Notes numismatiques: monedes de Terrassa». 1915. B-291.

Pel que fa a la numismàtica visigoda, Botet no arribà a fer mai un estudi de conjunt de l'àmbit català. Tenia recollides, això sí, empremtes sobre paper, probable embrió d'algun projecte. No obstant, és evident que tenia un bon coneixement d'aquesta sèrie. Ho demostra la seva identificació, no exempta de dificultats, de l'exemplar barceloní d'Ègica i Vitiza que li féu conèixer el seu amic perpinyanès Josep Massot. És el tema de l'obra 10, que consta generalment molt mal transcrita en els reculls bibliogràfics.

Els cinc treballs restants cauen ja dins l'àmbit de les amonedacions medievals cristianes. La nota sobre Terrassa aporta un interessant document. Les «Notas para el estu-

dio...» són el necessari contrapunt documental de la descoberta i publicació que s'havia fet en aquells anys de moltes monedes episcopals gironines. La «Nota sobre l'encunyació...» és un excel·lent treball, de caràcter sobretot documental, i que manté avui tota la seva vigència i utilitat. Fou el mateix Botet qui el complementà a *Les monedes catalanes* amb noves dades referents al temps d'Alfons el Magnànim.

«Poblacions...» té l'interès anecdòtic d'ésser el primer estudi numismàtic de Botet i la segona de les seves obres, editada l'any 1871, quan encetava la seva trajectòria científica. Les dades que aporta foren refoses a *Les monedes catalanes*.

El «Comentari...» és un magnífic exemple de treball crític, en plena etapa de maduresa de l'autor.

Modern i Contemporani

D'aquest període són els treballs següents:

17. «Notes numismàtiques: Monedes d'Ibiça». 1913. B-288.
18. «Sobre les monedes catalanes anomenades massiair». 1915. B-292.
19. «Les pellofes de Girona, La Seu i S. Feliu». 1982. B-296.

Es tracta de tres treballs tardans i, per tant, de la millor època de l'autor. El de les monedes anomenades massiair és molt breu, però ple d'interès des del punt de vista documental i del lèxic numismàtic.

Magnífic és l'estudi sobre Eivissa, que avança espectacularment el nostre coneixement sobre els seus amonedaments en relació al treball de Campaner. És particularment important l'aportació documental pel que fa a les emissions de l'edat moderna i la identificació d'un grup de tipus inèdits. Podem dir que manté tot el seu interès, per bé que hom ha pogut, darrerament, fer avançar el tema, tant des del punt de vista documental com del de l'evidència de tipus. Malgrat que conté un petit apartat de púnic l'agrupem aquí perquè l'aportació més important es refereix a aquesta cronologia.

En «Les pellofes...», Botet féu una veritable tasca de salvament, inventariant, descrivint i documentant totes les pellofes existents al seu temps als fons gironins de la Seu i S. Feliu. Aquests dos fons foren dispersats durant la guerra i molts dels tipus serien ara impossibles d'identificar i atribuir. En editar-lo a *Acta Numismàtica*, hi afegirem les aportacions més recents.

Sigillografia

Ja hem justificat a la part introductòria l'interès que tenen per als numismàtics aquests dos treballs sigillogràfics, que complementen altres al·lusions d'aquesta especialitat contingudes a *La província de Gerona* i que també hem recollit aquí. Són els següents:

20. «Sello de D. Ramon de Cabrera». 1888. B-73.
21. «Nota sobre un segell de plom del Convent de la Sma. Trinitat de València». Inèdita. B-299.

En el primer treball, ens mostra Botet els seus amplis coneixements històrics identificant i documentant aquest segell, relacionat amb les contrades gironines.

En el segon es val, principalment, d'una font prou singular per a identificar el segell: la ceràmica valenciana de reflex metàl·lic, de la qual Botet mostra estar-ne prou documentat. Datzira, que és l'autor de la fotografia que adjuntem, no el pogué documentar però el situà correctament a finals del segle XV.

Medallística

L'autor demostra tenir el mateix interès estudiós en tots els camps de la numismàtica, fins i tot en el de la medallística, en què hi féu dues aportacions:

22. «Medallas francesas de Luis XIV relativas a Cataluña». 1892. B-100.
23. «Les medalles de Girona (s. XVIII-XIX)» 1979. B-295.

El primer conté l'útil transcripció i el comentari de la copiosa sèrie medallística de Lluís XIV relativa a Catalunya i corresponent a la segona meitat del segle XVII. El text original fou redactat el 1702 i per aquesta raó no conté les peces relatives a la Guerra de Successió.

El segon ens documenta àmpliament la medallística gironina fins a la fi del segle XIX. Cal aclarir que les creus del setge de Girona, que Botet no pogué dibuixar amb detall en el moment d'escriu aquest text, les trobarem reproduïdes a la part gironina de *La província...*, abans citada. En aquesta obra i en la part transcrita hi ha també, com hem dit, diferents aportacions medallístiques.

Amb aquests treballs es clou el present aplec que reuneix, tal com hem indicat abans, tota l'obra numismàtica de Botet no inclosa a *Les monedes catalanes*.

VÀRIA

La província de Gerona

(Geografia General de Catalunya dirigida per Carreras i Candi).
Notes de numismàtica.

Mon antic

ROSES

Sabèm que envers l'any 1850, al fer-se un adob en lo vell camí carrerter de Roses a Cadaquers, se va fer una troballa de petites monedes focies, bona part de les quals varen anar a parar a mans d'un intel·ligent coleccionista foraster. Eran de plata y semblants algunes y altres iguals a les trobades a Pont de Molins, de les quals ja hem parlat, solzament que en la troballa de Roses, per lo que d'ella se'n sab, hi faltavan les que tenen lo revers incús, o sia les d'encunyació més antiga, y n'hi havia un exemplar de tipus iguals als de la

Roses.—Monedes de la colònia grega de Rhoda
(segles IV al III abans de J.C.)

dragma emporitana, o sia d'encunyació més moderna que ls trobats a Pont de Molins. Totes eran divisors: de dragma no n'hi aparegué cap; lo qual es un indici de que quan se varen enterrar o amagar, a Empories y a Roda encara no se'n

n'encuyavan. La encunyació de dragmes a Roda, va començar, com a Empories, en la segona meytat del segle IV y va cessar provablement en los derrers anys del III, quan los romans se possessionaren del país. Los seus tipus són: al anvers un cap de dona girat a la esquerra del que mira, de dibuix igual als de les primeres dragmes d'Empories, que porta al davant, brodejant la moneda, la llengua grega: ΡΟΔΗΤΩΝ (*moneda*) dels de Rhoda, y al revers una rosa oberta, en alguns exemplars vista per sobre y en los més per sota. Ab los metexos tipus y d'igual grandaria, però sense llegenda, encunyà Roda també monedes de coure, lo revers de les quals porta en totes les que hem vist la rosa vista per sobre. Aquestes dragmes foren imitades principalment en lo mitjorn de França, a quin numerari, segons reputats autors, serviren de patró. Hi ha exemplars sense llegenda, y algún molt escàs ab llegendes que no semblan gregues y quines lletres tampoch se pot assegurar que sigan ibèriques.

EMPÚRIES

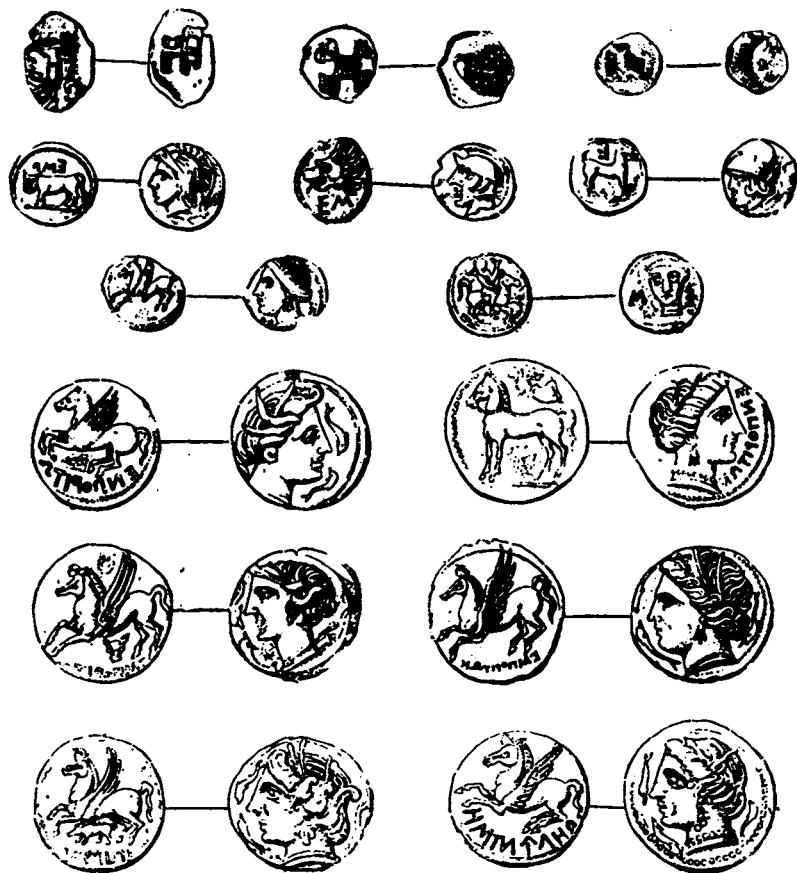
Monedes.—Les monedes de la antiga Empories són de tres menes: gregues, ibèriques y llatines o romanes.

Les gregues són totes de plata (se n'ha senyalat una sola de coure: la d'or ab tipus emporitans, es una imitació gala). Consisteixen en divisors de la drachma, y en drachmes. Los primers, ab gran varietat de tipus, comprenen monedes dels segles VI, V y IV, abans de la nostra Era, havent-n'hi algún exemplar dels encunyats en la Focia asiàtica abans de que los perses s'apoderessen de la ciutat (any 549 a. de J. C.) La majoria no portan cap lletra, los menys portan les lletres E, EM o EMT, inicials del nom de la ciutat, y són en general les més modernes. Les drachmes no presentan més que dos tipus; l'un, potesr lo més antich, copiat del numerari punich sicilià (cap de dona girat a la esquerra del que mira la moneda, a la una banda, y a altra un cavall parat, a la dreta, y a sobre una victoria que-l corona), l'altre, copiat del numerari grech sicilià (cap de dona voltat de tres dofins, a la dreta, a la una banda; cavall volant a la esquerra a la altra banda); totes portan la llegenda *EMΠΟΡΙΤΩΝ* dels *emporitans*; les del primer tipu devant del cap, les del segón sota lo cavall. Començà la seva encunyació en la segona meytat del segle IV y durà fins a les darreries del II (a. de J. C.) En la disposició dels tipus hi ha molt rares excepcions. Es de notar que en la major partida de les del segón tipu, lo cap del Pegàs, o cavall volador, està format per una figureta alada que s'agafa los pèsus ab la mà. De les d'aquest tipu n'hi ha moltes imitacions, ab variades llegendes en caràcters ibèrichs.

Les ibèriques són totes de coure. Se començaren a encunyar envers la segona meytat del segle III y continuaren encunyant-se durant lo segle II (a. de J. C.) Lo tipu del anvers es ab poques diferencies de detall igual en totes, cap d'Athena, cascat, a la dreta: lo del revers, en general, varia segons la grandaria de la moneda; consisteix en un Pegàs galopant, un taur, un cavall marí, un lleó (al menys en dos mòduls), un gall, un cavall, y un cap de cavall. N'hi ha que portan més d'una llegenda, pero la que-s llegeix en totes, en la una cara o en la altra, es aquesta: **↑ΝΨΕΣΣΕΝ** que sembla s'ha de llegir *dels de Indike*.

De les llatines hi ha *asos* y divisors, provablement *quadrants* o quartes parts del as. La llur encunyació començà en lo segle I y a lo més en los derrers anys del II (a. de J. C.) y cessà en lo regnat de Calígula (segle I de nostra Era). Los tipus són sempre los metexos: cap cascat de Diana, a la una banda, Pegàs volant, a la altra, ab la llegenda més o menys abreviada *Emporitanorum* (dels emporitans) sota lo cavall. Les més antigues portan devant de la cara lletres, quasi sempre isolades, inicials de noms de magistrats locals. De aquest meteix tipu hi ha exemplars, d'istil barbre, que portan devant del cap les lletres QVAI, potser *Quai* (*stores*). De istil sinó tan barbre com les derreres, molt descuydat, hi ha uns *asos* que-s diferencian dels descrits en les llegendes y en lo tipu del anvers: es aquest, lo cap de Diana caçadora, caracterisada per l'arch y-l buyrach que surten per darrera lo coll, y les llegendes són: devant del cap

EMPORIA(e) o potser millor EMPORIT(ANORUM), y sota lo cavall MVNICI(PI), *del municipi dels emporitans o d'Empories*. Hi ha abundancia de asos partits, pera servir de moneda divisoria, y la majoria dels llatins portan la ressenyal DD, *per ordre o decret dels decurions*.

Empories.—Monedes gregues. Divisors, drachmes, imitacions ibèriques

Empories.—Monedes ibèriques. Unitats y divisors

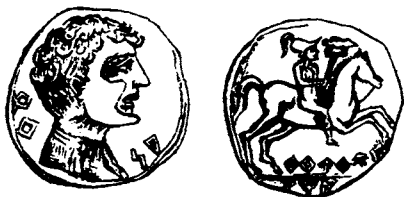

Empories.—Monedes llatines. Asos y divisors

D'aquestes monedes, les gregues, particularment los divisors, en les runes d'Empories hi escassejan: les ibèriques y les llatines s'hi troban en nombre molt major. Ab les darreres y ab regular freqüencia hi aparexen petits bronzes grechs de Marsella; algún, isolat, d'altres poblacions gregues, y menys sovint asos romans sextantals y uncials, monedes de coure ibèriques y llatines de les regions properes, tant de la península com del mitjorn de la Galia, y algún exemplar de bronzes púnichs d'Ibissa y de Gadix. Hi abundan les monedes romanes, republicanes y imperials de plata y imperials de coure, sobretot del Baix imperi (d'or n'han sortit poquíssimes). Completan, finalment, les troballes, alguna que altra moneda hebrayca del segle I, y poch felusos aràbichs del temps de la dominació serrahina.

GIRONA (?)

En los primers temps de la dominació romana, moltes poblacions d'Espanya encunyaren moneda, en general de bronzo o de coure, en la qual gravavan lo séu nom en lletres anomenades ibèriques. *Ausa* n'encunyà, y la ausetana Gerona, que abans devía haver-se servit pera les transaccions de les monedes gregues encunyades a Empories y a Roses, havia de tenir per propries les d'*Ausa*, donchs no se sab que en aquest temps n'hagués encunyat. Lo Sr. Zobel, emperò, li atribueix un as ibèrich, que suposa batut en aliança ab les

Moneda ibèrica atribuïda per lo Sr. Zobel als *Gerundenses*

Thruthruetes (que creu eran los indígenes de prop de Roses) y ab los *Atanagienses* (població dels illergets), en qual anvers llegeix: G[e]R[u]DSA, per GERUNSA suprimida la N per estar seguida de dental, deduhint d'aquesta llegenda la participació en dita moneda dels *Gerundenses*. Concemtuàm la opinió d'En Zobel per demés aventurada.

Visigots:

GIRONA

Viterich (603 a 610)

Egica y Vitiza (696 a 701)

Sisenant (631 a 636)

Chintila (636 a 640)

Egica (687 a 701)

Egica y Vitiza

Vitiza (701 a 709)

Gerona encunyà en aquesta època monedes d'or a nom dels reys Witerich (603 a 610), Sisenant (631 a 636), Chintila (636 a 640), Egica (687 a 701), Egica y Witiza (696 a 701) y Witiza (701 a 709).

Carolingis:

EMPÚRIES I GIRONA

Empuries.—Monedes de Lluís lo Piadós y Carles lo Calvo, respectivament

A la primera meytat del segle VIII pertany un diner carolingi encunyat a la ciutat d'Empuries a nom del emperador franch Lluís lo Piadós; y del fill y successor d'aquest, Carles lo Calvo, es un altre diner encunyat en la metexa ciutat.

A n'aquest segle pertanyen una moneda de plata de Carles lo Calvo, encunyada a Gerona.

Gerona.—Moneda de Carles lo Calvo

Emissions comtals i episcopals

COMTAT DE BESALÚ

Guifre (928-957). Era, fill del comte de Cerdanya, Conflent y Besalú, Miró. Fundà y dotà, en 948, lo monestir de Sant Pere de Camprodón. Morí en 957 a mans d'alguns magnats del comtat rebelats contra d'ell. S'ignora si fôu casat y degué morir sense fills, donchs lo succehí en lo comtat son germà lo comte de Cerdanya.

Seniofret (957-968). Aquest comte vencé als autors de la rebelió y confiscà sos bens. Morí l'any 967 o 968 y fô enterrat a Ripoll. No tingué descendencia, donchs lo succehí en lo comtat de Cerdanya son germà Oliva y en lo de Besalú son altre germà.

Miró (968-984). Era sacerdot y fô promogut a la Séu episcopal de Gerona l'any 970. Fundà lo monesteri de Sant Pere de Besalú l'any 977. Tingué qüestions ab Borrell, comte de Barcelona. Assistí al concili celebrat a Roma l'any 983. Morí l'any 984 y fô enterrat a Ripoll. Lo succehí en lo comtat de Besalú, son germà.

Oliva (984-990), que, com sabèm, era ja comte de Cerdanya des de la mort de Seniofret. L'any 988 se retirà a fer vida monàstica. Estigué casat ab Ermengarda y partí sos estats entre-ls seus fills, dels quals heretà lo comtat de Besalú y los territoris de Ballespir, Fenollet y Perapertusa.

Bernat I, per sobrenòm Tallaferro (988-1020). Los fets més culminants de la vida d'aquest comte, són la seva concurrencia, l'any 1010, a la expedició de Còrdova; la seva anada a Roma l'any 1016 pera obtenir la creació d'un bisbat en lo comtat de Besalú, que conseguí a favor de son fill Guifre, la intervenció que va tenir en la supresió del convent de monges de Sant Joan de les Abadesses; la obtenció de possessions en les valls de Ripoll, que feren que adoptés lo títol, ademés dels que ja usava, de comte de Ripoll, y la ajuda que donà al comte de Rosselló Gaufret contra les pretensions del comte Huch d'Empories. Estigué casat ab Dona Toda, filla del comte de Barcelona, de la que tingué nombrosa descendencia, y morí l'any 1020, negat en lo Rhone, al pretendre atravesar aquest riu en un viatge que emprengué pera tractar del casament de Guillém, son fill major. Es creencia fonamentada que aquest comte fô lo qui portà a Besalú, quan sa tornada de Roma, la relliquia de la Vera-Creu. Pèl que respecta al bisbat de Besalú, fô de molt curta durada, donchs contra la seva creació protestaren los bisbes de Gerona y d'Ausona, a quines diòcesis pertanyían los territoris que s'havían adjudicat a dit bisbat, y-l Sant Pare, atenent la reclamació, desféu lo fet, nomenant, en 1030, a Guifre bisbe de Carcassona. Heretà los estats del comte Bernat son fill.

Guillém lo Gros (1020-1052), qui sembla haver estat associat en lo govern ja en vida de son pare. Aquest comte va ésser excomunicat per haver invadit drets y possessions de la Esglesia. Assistí, en 1041, al concili de Toluges, en lo qual fô establerta la *Treva del Senyor*. L'any 1027, junt ab sa muller Adela, donà a la esglesia de Santa María de Besalú la relliquia del *Lignum Crucis*, y en data que s'ignora féu donació a la metexa esglesia de la moneda del comtat, de la qual es possible se-n reservés la fabricació en féu de dita esglesia. Del temps d'aquest comte són, al nostre entendre, les més antigues de les monedes comtals de Besalú que-s conexas, que són de plata ab molt poca lliga. No se sab de cert quin any va morir, però consta haver sigut enterrat a Ripoll. Lo succehí en lo govern del comtat son fill.

Guillém II (1052-1066?), creuen molts en congovern ab son germà Bernat, però no s coneix cap document en que aquest se titule comte de Besalú en vida de Guillém; es positiu, no obstant, que possehí lo comtat després de la mort d'aquest y fins després d'haver arribat a la major etat son nebot Bernat, fill de Guillém, y continuà possehint-lo fins a la hora de la seva mort. Lo comte Guillém II tingué tractes ab Ramón Berenguer

I, comte de Barcelona, al qui prometé, en 1054, casar-se ab la seva cunyada Dona Lluçia, promesa que no cumplí, donchs lo trobàm casat més endevant ab Dona Estefania. Procurà la consagració, feta pèl bisbe de Gerona Berenguer l'any 1055, de la esglesia de Santa Maria del palàu de Besalú. S'assegura que morí assassinat, sense que hi haja lo més petit indici pera atribuir cap culpabilitat en la seva mort a son germà Bernat, com s'ha insinuat injustament. Tingué d'Estefania un fill nomenat Bernat, que fôu més endavant comte de Besalú.

Besalú.—Monedes comtals

Bernat II (1066?-1097), germà de Guillem y fill de Guillém *lo Gros*. Era ja comte de Besalú l'any 1066. En 1075, cedí a la esglesia de Santa Maria de Besalú lo delme del lucre de la moneda de Besalú, que regoneix tenir en fèu de dita esglesia. En 1077 acollí en son palàu-castell de Besalú al cardenal Amat, llegat pontifici, y als prelats que havian concorregut al concili interromput de Gerona, pera que poguessen allí acabar la seva tasca. Fôu fet cavaller de la Esglesia romana, a la qui s'obligà a satisfer lo cens de cent mancusos d'or. Reedificà, en 1086, la esglesia de Sant Esteve de Banyoles. En 1097 donà Olot al monestir de Ripoll. Estigué casat ab Ermengarda y no se sab que tingués fills. Lo succehí.

Bernat III, son nebot, fill de Guillém II (1097?-1111). Aquest comte se casà en 1107 ab Maria, filla del comte de Barcelona, que li portà en dot lo comtat d'Ausona, pèl qual prestà homenatge. Se feren los dos comtes donació mútua dels seus estats pera lo cas de morir sense fills. Morí Dona Maria poch després de casada y al poch temps l'acompanyà en lo sepulcre lo comte Bernat III, any III, sense que d'ells quedés descendencia.

En virtut dels tractes esmentats, lo comte de Barcelona, Ramón Berenguer III, s'incautà del comtat de Besalú y territoris a ell agregats, però lo comte de Cerdanya, Bernat Guillém, s'hi oposà, alegant dret preferent a la possessió del comtat y entrant en ell a mà armada. Accedí lo de Barcelona a la pretensió de Bernat Guillém ab la condició de que aquest s'avingués a tenir en fèu d'ell lo comtat de Besalú, y en aquest concepte Bernat Guillém possehí lo comtat de Besalú fins a la seva mort, ocorreguda en 1117, des de quina data quedà lo comtat de Besalú incorporat al de Barcelona y seguí en endevant la sort d'aquest, dexant-s'hi des d'aleshores ab provabilitat d'encunyar moneda.

COMTAT D'EMPÚRIES

Gauzbert (917-928). Era ja comte l'any 917, estigué casat ab Trudegardis, y morí l'any 928. Reedificà la esglesia de Sant Martí d'Empories, enrunada feya anys pèls normans, com se llegeix en una inscripció mólt poch posterior posada sobre la porta de la esglesia.

Guifert o *Gausfret* (928-990), fill de Gauzbert, heretà los Estats que possehí son pare. Casà ab Ava; féu importants donacions al monestir de Sant Pere de Roda y també al de Santa Maria de Roses, entre los quals són de notar los drets de pesca en l'estany de Castelló y en les illes que en ell hi havia. En un codicil que dictà l'any 989, va fer herèu séu en lo comtat d'Empories a son fill Huch, y en lo comtat de Rosselló a son altre fill Gelabert, ab certes condicions que no són conegudes; separant axís aquests dos estats, que durant més d'un segle havian sigut governats per un meteix comte, y originant entre sos respectius successors una sèrie de desavinences y fins lluytes armades.

Los comtes continuavan de dret subjectes al rey de França, però de fet obravan ab independència d'ells y s'atribuiren totes les facultats inherents a la sobirania, entre les quals la d'encunyar moneda. Les monedes del comtat d'Empories, que en temps dels comtes beneficiaris s'encunyaren a nom dels reys de França com hem vist al parlar de la ciutat de Sant Martí d'Empories, en temps del comte Guifret s'encunyaren ja sense lo nom dels dits reys y de tipus diferents dels de les monedes reials franceses.

Una de les conseqüències que al nostre concepte se derivaren de la separació del govern dels comtats de Rosselló y d'Empories, de trascendencia considerable pera la comarca empordanesa, fóu la permanencia quasi constant dels d'Empories en son comtat en los temps que seguiren. Los comtes hereditaris que nos han ocupat, erunada y despoblada la antiga ciutat d'Empories, encara que procuraren restaurar-la, no feyan en ella la seva estada habitual y la major part del temps lo passavan al Rosselló. Limitat lo govern dels d'Empories als territoris d'Empories y Peralada, en ell fixaren la seva residencia habitual, que establiren en la vila de Castelló, menys exposada al desembarc de pirates que la antiga Empories, y d'aquí lo creximent d'aquexa vila convertida de fet en capital del comtat.

Huch I (990-1044), comte d'Empories y de Peralada, succehí en aquests estats quan la mort de son pare en l'any 990 o 991. Acompanyà al comte de Barcelona, D. Ramón Borrell, a la expedició de Còrdoba. Tingué repetides qüestions ab son germà Gelabert, comte de Rosselló, y ab lo fill d'aquest Gausfret, que apaybagà lo bisbe de Vich, Oliva, y també ab lo bisbe de Gerona, qui l'excomunicà. Junt ab son germà Gelabert, donà al monestir de Sant Pere de Roda, entre altres coses, l'estany de Bellcayre y lo delme del peix que s'hi pesqués. Estigués casat ab Guilla de Bezier y l'heretà son fill.

Pons (1044-1078), primer de son nom, que era ja comte l'any 1044. Se renovaren en son temps les qüestions ab lo comte de Rosselló y ab lo bisbe de Gerona, motivant les darreres la percepció dels delmes de Santa Maria de Castelló, que des del any 1019 percebia la Canonja de Gerona. Assistí a la fundació del monestir de Sant Miquel de Fluvià y donà gran impuls a la obra de la nova esglesia de Castelló, a la que dotà esplèndida-

ment al ésser consagrada en 1064. Casà ab Adela, que-s creu era filla del comte de Besalú, y disposà de sos bens en Maig del 1078, repartint sos drets entre los seus fills Huch y Berenguer, per qui quedà lo senyoríu de la vila de Peralada. En lo comtat d'Empories lo succehí.

Huch II (1078-1115), qui obrava ja com a comte l'any 1079. Visità lo Sant Sepulcre y Sant Jaume de Galicia, fortificà la vila de Castelló, encunyà moneda y arribà a una inteligencia ab lo bisbe de Gerona sobre los delmes de la esglesia de Santa María. Estigué casat ab Sanxa, filla del comte d'Urgell, Ermengol de Gerp. No sabèm l'any de la seva mort. Heretà lo comtat son fill.

Ponç-Huch I (1115-1155). D'aquest comte no se sab de cert quan va començar ni quan va acabar son govern, comprès provablement entre los anys 1115 y 1155. Altra vegada, ab motiu dels delmes de Santa María de Castelló, mogué guerra al bisbe de Gerona, però intervingué a favor d'aquest lo comte de Gerona y Barcelona, Ramón Berenguer III, qui posà seti a la vila de Castelló, obligant al comte a desamparar-la y a entregar-se presoner després d'haver provat inútilment de sostenir-se en lo castell de Quermençó. Presoner lo comte Ponç-Huch, hagué de passar per les rigoroses condicions que li foren imposades l'any 1128, entre les quals hi havia les d'omplir les valls que havia obert y enderrocar les noves fortificacions que havia axecat en la vila de Castelló, cosa que no se donà pressa a complir, reproduhint-se més endavant la guerra ab lo comte de Barcelona, que s'acabà l'any 1138 per medi d'un altre conveni ab D. Ramón Berenguer IV. L'any 1130 se feren mútua donació de sos estats pera lo cas de morir sense fills, lo comte Ponç-Huch y lo de Rosselló Gaufret. Estigué casat ab Brunissenda y l'heretà son fill.

Huch III, qui casà ab Dona Jusiana d'Entença, del qui se tenen mólt poques notícies y al qual havia succehit ja en lo govern del comtat son fill.

Ponç-Huch II, en l'any 1180. Dictà aquest comte varies ordinacions pera lo bon govern de sos estats en 1185. Assistí a les corts que-s celebraren a Gerona l'any 1197 y fundà la esglesia del ordre dels Templers de Sant Llorenç de les Arenes, en la qual fôu enterrat. Casà ab Adela en primeres nupcies, y en segones ab Ermessendis de Peratalada, que era parenta seva y a la qui repudià poch abans de morir, en 1200, per haver-s'hi casat sense dispensa. L'heretà son fill.

Huch IV. Dictà també aquest comte disposicions pera lo bon govern del comtat. En 1210 consentí en la agregació de sos estats als dominis dels reys d'Aragó, però conservant pera ell y sos successors les regalíes sobiranes. Acompanyà al rey Pere i en la batalla de les Naves de Tolosa (1212); marxà com a creuat a Terra Santa, y de retorn prengué part ab Jaume I en la conquesta de Mallorca, en quina illa morí l'any 1230. Estigué casat ab Dona María de Vilademuls y de la Roca, y d'ells fôu fill lo comte.

Ponç-Huch III, qui en 1234 confirmà los privilegis de la vila de Castelló y n'hi concedí d'altres en 1240, 1248, 1249 y 1267. Reglamentà en 1249 la forma dels documents públichs, y en 1252, ab lo concurs dels prelats y nobles del comtat, féu varies ordinacions pera lo regiment d'aquest. Ajudà al rey Jaume I en la conquesta de Valencia. Fôu nomenat jutge per les Corts del any 1250 en les qüestions que hi hagué entre lo rey y

l'infant D. Anfòs. Desempenyà en 1264 una missió reyal de confiança, y va fer testament l'any 1263. Se casà ab Dona Beneta y morta aquesta ab Dona Teresa Fernàndez de Lara, de la qui tingué a son fill y successor.

Huch V, que havia acompanyat al rey D. Jaume a la conquesta de Murcia. En Janer del any 1268, al pendre possessió del comtat, confirmà los privilegis de la vila de Castelló. Unit ab altres nobles de la terra, revoltats contra les pretensions del infant D. Pere, embestí y cremà la vila de Figueres. Lo rey D. Jaume declarà la guerra al comte en 1275, invadí l'Empordà, assetjà a Roses y obligà a aquest a rendir-se, fent-se les paus en 1276. De sa muller, Dona Sibila, vescomtessa de Bas, tingué entre altres fills, a

Ponç Huch IV, que heretà lo comtat en 1277, en quin any y en los de 1299 y 1308 otorgà varies franqueses als vehins de Castelló. Mediant conveni ab l'abat de Sant Pere de Roda, construí sobre lo monestir, en lo cim de la montanya ahont hi havia abans l'antic castell nomenat de Verdera, lo nou castell de Sant Salvador, en l'any 1283. Estava desavingut ab lo rey Don Pere II, malgrat lo qual y la defecció de molts dels seus vassalls, lo seguí y ajudà en la guerra que li monguè lo rey de França Felip l'Atreuit l'any

Castelló d'Empories.—Monedes dels comtes d'Empories (segles x al xiv)

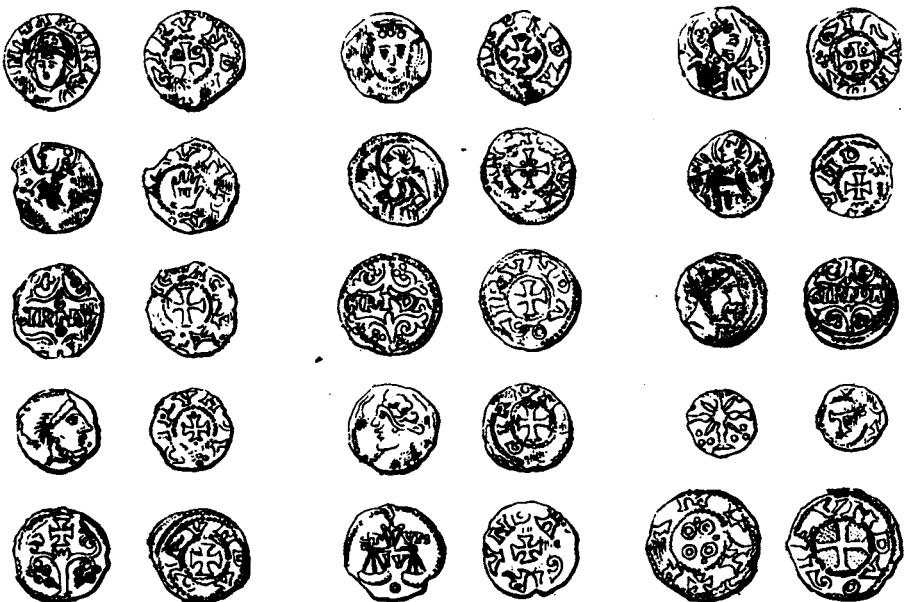
1285, ab ocasió de la qual los francesos estigueren possessionats de Castelló y de tot lo comtat durant sis mesos, vegent-se lo comte obligat a trelladar la seva familia a Blanes y al castell de Montsoriu, que eran de la seva esposa, Dona Marquesa, vescomtessa de Cabrera. Aquesta guerra y altres contrarietats que sofrí lo comte en lo regnat de Jaume II, l'arruinaren econòmicament y l'obligaren a empenyar les millors rendes y algunes de les poblacions més importants del comtat. Havent mort, assassinat se diu, son fill major Huch, heretà lo comte en 8 de Maig de 1309 a son fill según Ponç Huch, nomenat Mal-

gaulí, que era aleshores menor de 25 anys però major de 14, emancipant-lo per rahó de son matrimoni ab la infanta Isabel, filla del rey de Sicília, Frederich III, y en 27 d'Octubre del meteix any va fer testament disposant se l'enterrés en la capella de Santa Maria del palau de Bellcayre, que havia edificat y dotat. Morí en 1313 y lo succehí lo comte.

Malgaulí (Ponç-Huch) (1313-1321), que axís se l'anomena en los documents. En 31 d'Agost del any 1314, confirmà los privilegis de la vila de Castelló. Tingué guerra ab l'infant D. Anfós per motiu de la successió del comtat d'Urgell; fôu vescomte de Bas, y heretà bens a Sicília de son oncle Huch d'Empories, comte de Squilaxe. Vengué a sos súbdits lo dret de bovatge, y al morir, en 1321, dexà a la ordre de Predicadors son palau de Castelló. A la mort del comte, que no tenia fills, estava prenyada la seva muller Dona Isabel de Sicília, qui parí una noya, Dona Marquesa d'Empories, hereva del comtat; però aquest quedà vacant per mort de la dita noya, extingint-se la antiga familia comtal d'Empories en 1322.

COMTAT DE GIRONA

Durant lo pontificat del bisbe Miró (970 a 984), fôu descobert lo sepulcre del marre Sant Feliu (que deuria haver estat amagat quan la invasió sarrahina), y al any 934 se remonta la donació feta pèl comte Sunyer al bisbe y a la Sèu de Gerona de la tercera part dels beneficis que produhia la encunyació de la moneda del comtat. Aquesta encunyació perdurà durant tota la època comtal y són de variades empremtes les monedes allavors encunyades, que-s conservan.

Monedes de la època comtal encunyades a Gerona

Series locals, S.XV-XVII

BANYOLES

En 15 de Juliol del any 1599 obtingué Banyoles llicència reyal pera encunyar diners o menuts en quantitat de 15.000 lliures franques de despeses, ab curs en la vila y son terme y en tota la sots vegueria de Besalú: la encunyació de menuts hi començà lo derrer de Maig del any 1600 y hi acabà lo derrer de Juny de 1605, per haver renunciat la vila a la llicència amb motiu de córrer-ne de falsos en gran nombre.

Banyoles.—Menuts del any 1599

GIRONA

Gerona
Joan II Rocaberti

L'any 1469 faltant-li diners pera pagar a la seva gent, D. Pere de Rocaberti disposà la encunyació de moneda en la Força-vella, moneda que'l poble denominà *rocabertins*. La ciutat ab diversos pretextos, havia conseguit y conseguit més endavant del rey D. Ferràn y de sos llochtinents, nombroses llicències d'encunyar *senyals*.

Gerona.—*Senyals* encunyats en temps de Ferran II

La encunyació a Gerona de moneda local prosseguí durant tot lo segle XVI, en virtut de noves llicències dels sobirans: les monedes que s'encunyaren des dels últims anys del regnat de Ferràn II, se diferencian de les encunyades abans per ésser de mòdul més petit y portar esculpit lo cap del rey: se les nomenava *menuts*, y eran, com los *senyals*, moneda fiduciaria.

Gerona.—Menuts de Ferràn II

Gerona.—Menuts de Carles I

Gerona.—Menuts de Felip I y de Felip II

PUIGCERDÀ

La necessitat d'atendre a les despeses originades de les guerres y al reparo de les seves defenses, li valgué la concessió pèls reys Carles I y Felip I (II de Castella) de varis privilegis pera encunyar moneda, ardits y menuts de coure, ab curs en la vila y en los comtats de Cerdanya y de Rosselló; encunyacions que promogueren diferencies y conflictes entre les viles de Puigcerdà y Perpinyà.

Guerra dels Segadors

BANYOLES

Durant l'alçament de Catalunya contra lo govern de Felip III de Catalunya y IV de Castella, Banyoles seguí la causa de la terra y com moltes poblacions va encunyar moneda de plata, primer ab lo nom del rey Felip y després ab la llegenda PRINCIPATVS CATALONIAE: de les derrerres, que portan la data 1641, n'hi ha un exemplar resselat en Barcelona l'any 1652, lo qual prova que s'estengué mólt la llur circulació.

Banyoles.—Monedes de plata del temps del alçament de 1640

BESALÚ

Quan l'axecament del Principat contra lo rey Felip III, en lo segle XVII, seguí la causa de Catalunya y encunjà moneda, com ho feren en aquella època altres viles catalanes; les que-s conservan són peces de cinch rals de plata batudes en 1640 o en 1641 a nom del rey Felip, y peces de plata de cinch rals y de cinc sous sense nom de rey, substituït aquest per la llegenda *Principatus Cataloniae*, y peces de coure de sis sous, axò es, *sisens*, de dos tipus diferents, batudes quasi totes l'any 1642. La llegenda *OPPIDVM BISVLVNENSE*, es comú a totes y les de coure portan, ademés, gravat en una de les seves cares l'escut d'armes de la vila. En les guerres ab França de derrers del meteix segle, los francesos s'apoderaren de Besalú en 1673 y en 1694. Igual sort sofrí la vila quan la guerra de Successió, cayguent en poder de les tropes franceses en 1709 y en 1710, y quan la de la Independencia, essent ocupada en Desembre en 1809 pèl general Souham, qui la fortificà, rebutjant, poch després, un vigorós atach que li dirigiren los sometents y les tropes espanyoles; al retirar-se los francesos, acabada la guerra, volaren les fortifica-

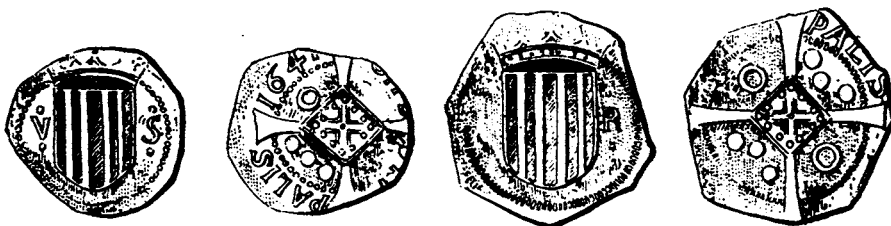
cions. En aquesta guerra adquirí, trista celebritat lo fill de Besalú, Joseph Pujol, conegut per *Boquica*, qui's posà al servey del enemich y que, per sots fets criminals, morí en la forca a Figueres l'any 1815.

Besalú.—Monedes del regnat de Felip III (IV de Castella)

LA BISBAL

Seguí en temps de Felip III la causa de la terra y ab aquesta ocasió encunyà peces de plata de cinch rals y de cinch sous, ab l'escut de Catalunya y la llegenda abreviada

La Bisbal.—Peces de plata de cinch rals y de cinch sous

PRINCIPATVS CATALONLÆ, en l'anvers, y en lo revers provablement, la llegenda OP-PIDVM EPISCOPALIS, al voltant d'una creu cantonada de punts y anellets, carregada en lo centre ab un escudet, en cayró, que conté les armes de la vila (una creu floronada).

CAMPRODON

Camprodón.—Moneda
del segle XVII

En temps del alçament de Catalunya contra Felip IV de Castella, seguí Camprodón la causa de la terra y encunyà moneda de coure a nom del rey Lluís de França, la qual porta en una cara lo bust de Sant Patllari y en la altra l'escut d'armes de la vila. Tornada com Barcelona a la obediencia del rey Felip, a més dels estragos de la peste (1654), sufri los de la guerra de França, essent pressa y recobrada en 1655 y 1658.

FIGUERES

Figueres.—Moneda de cinch rals catalans
(Any 1641)

En l'any 1472 hi convocà Don Joan II un Parlament. Durant la guerra contra aquest rey, seguí Figueres la causa de la Terra, y lo meteix quan l'alçament de Catalunya contra Felip III, en lo segle XVII; en quin temps, any 1641, encunyà moneda de plata de valor cinch rals catalans.

GIRONA

Ab la mort de Felip II (III de Castella) cessà a Girona la encunyació de moneda, havent hagut de recullir la ciutat la que tenia en circulació, per ordre del nou sobirà Felip III: però ben aviat tornà a encunyar-ne, sense cap autorisació, com ho feren altres poblacions de Catalunya, aprofitant la ocasió que ls va oferir lo alçament del país contra lo govern del darrer rey. Del any 1640 al 1643, encunyà Girona peces de plata de valor de

Gerona.—Monedes del temps del alçament contra Felip III

cinch rals y de valor de cinch sous catalans (lo ral català valia aleshores dos sous de la moneda corrent), a nom, primer, del rey y après sense nom de rey, que fôu substituint ab la llegenda PRINCIPATVS CATALONIAE, y peces de coure de valor mitg sou, o lo que es igual, sis diners, per quin motiu se denominaren *sisens*, primer ab la llegenda abans indicada, y après a nom del rey de França Lluís XIII, com a comte de Barcelona. Ja ab motiu de la retirada del Rosselló de les tropes reyls y de les violencies que comenteren al séu pas per la actual provincia, hagué de sufrir mólt la ciutat en son afany d'evitar mals majors y de contenir la exaltació dels esperits, però una vegada iniciat lo alçament y negada per les entitats representatives del Principat la obediencia a Felip III, seguí Gerona la causa de la Terra, y acatà la autoritat del rey de França, des de la data en que fou proclamat comte de Barcelona (1641).

OLOT

Acabada aquesta seguí una llarga temporada de tranquil·litat y la vila de Olot, afavorida ab nous privilegis y conseguida major armonia ab sos senyors, los abats de Ripoll, prosperà em gran manera, desarrollant-s'hi

Olot.—Monedes de Felip II (III de Castella)

la industria y lo comerç, fins al punt de comptar, en 1553, ab mil cases o fochs. Fôu una de les poblacions catalanes que conseguí del rey Felip II de Catalunya y III de Castella, provablement en 1599, autorisació pera encunyar menuts o diners. Donàm mostra dels menuts encunyats a Olot y que poden referir-se'n a n'aquesta època.

Olot.—Monedes de Felip III y de Lluís XIII

En lo temps del alçament del principat contra Felip III de Catalunya y IV de Castella, seguí la causa de la terra y tornà a encunyar moneda: peces de cinch rals y de cinc sous de plata, a nom del rey Felip, primer, y après diners de coure a nom de Lluís XIII de França.

PUIGCERDÀ

Quan l'alçament de Catalunya contra lo govern de Felip IV de Castella, tornà a Puigcerdà a encunyar moneda, aquesta vegada de plata y de coure y per la seva propria autoritat.

S. XIX i Medallística

BEGUR I PALAMÓS

Quan la guerra de la Independencia, havent sigut ocupada la vila pèls francesos, la recobrà lo 10 d'Octubre lo general anglès Doyle, ab forces de desembarch de les fragates anglesa *Cambriand* y espanyola *Diana*, fent enderrocar altra vegada lo castell pera que l'enemich no pogués tornar a utilisar-se-n. En commemoració d'aquest fet de guerra y de la presa de Palamors, que-s verificà quatre dies després, s'enunyà en la casa de moneda del Principat, que aleshores funcionava a Tarragona, una medalla d'or.

Begur.—Medalla commemorativa de la presa de la vila als francesos

CADAQUÈS

En 1642 les tropes castellanes embestiren la vila sense èxit. En 1655 se n'apoderaven los francesos, per quin fet d'armes y per la presa de la vila de Castelló encunyaren una medalla.

Cadaquers.—Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la presa de la vila pèls francesos en 1655.

CAMPRODÓN

Se n'apoderaren los francesos en 1688, ab quin motiu bateren una medalla commemorativa, que porta al anvers lo bust de Lluís XIV y al revers una victoria volant sobre montanyes, ab la llegenda: *Claustra Cataloniae Reserata—Camprodonium captum M · DC · LXXXVIII*, que ve a dir: «Les portes de Catalunya obertes. Camprodón prés. 1668».

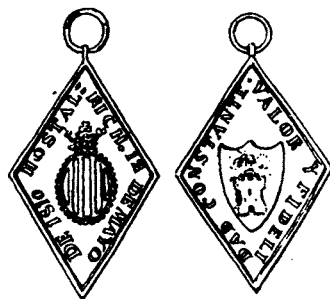

Camprodón.—Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la presa de la vila pèls francesos l'any 1688.

HOSTALRIC

Lo día 7 de Novembre del any 1809, un cos de tropes franceses, destacat de les que assetjavan Gerona, entrà en la vila saquejant-la y calant-hi foch, dexant-la arrunada y quasi totalment despoblada, y dos mesos després, en Janer del any 1810, començaren los francesos lo seti del castell, quina guarnició, manada pèl coronel En Julià Estrada, després d'una brillant defensa de quatre mesos, s'obrí pas per entre les

forces assetjadores refugiant-se a Vich. En premi de comportament tan heròych, se creà una medalla d'or pera los oficials y de plata pera la tropa, de forma cayronada, que porta a la una cara, en lo camp, un escut ab un castell y a sobre d'ell una corona, y al voltant la llegenda VALOR Y FIDELIDAD CONSTANTE, y a la altra cara, en lo camp, un escut ovalat y coronat, ab les barres catalanes, y al voltant la llegenda HOSTALRICH 12 DE MAYO DE 1810.

Hostalrich.—Medalla del setge de 1810

GIRONA

Pera pagar les tropes se recullí plata de les esglesies y de particulars y ab ella s'encunyaren duros y mitjos duros, que encara que los més portan la data 1808 foren encunyats tots l'any 1809: de duros se-n conservan, de mitjos duros no n'hem vist may cap.

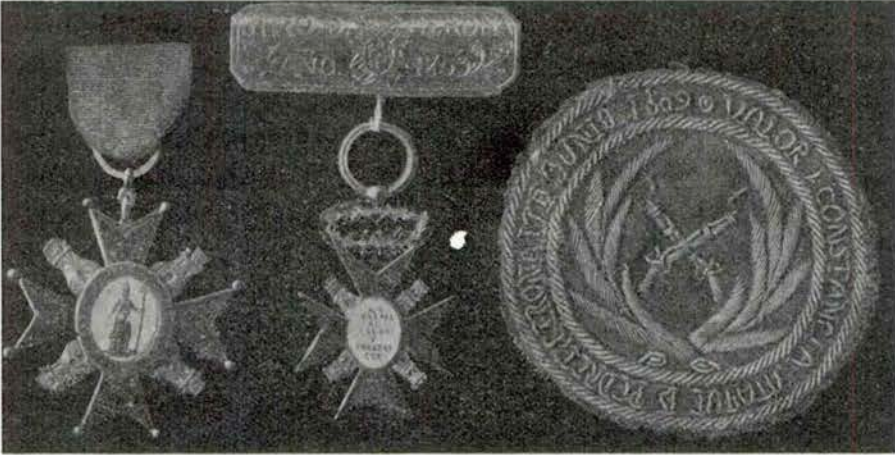
Gerona.—Monedes obsidionals de 1808 y 1809

Pera premiar tan heròica defensa, se concedí l'ús d'una creu especial, creada per R. O. de 14 de Setembre de 1810, a tots los qui-s trobaren a Gerona durant lo setge y contribuiren a la *gloriosa defensa*. També lo general D. Marià Alvarez de Castro, defensor de la ciutat, pochos dies abans de la capitulació havia creat una condecoració pera premiar a les senyores de la companyia de Santa Bàrbara que més se distingiren per sos serveys, y en ús de les seves facultats havia concedit varies altres condecoracions especials, de les quals ne es una mostra l'escut brodat que

reproduhím, y en lo qui-s llegeix: VALOR I CONSTANCIA · ATAQVE DE PEDRET · GERONA 17 DE JUNIO DE 1809. Los individuos del batalló de la *Creuada* format per vehins de Gerona, usavan com a distintiu una medalla ab la imatge de Sant Narcís, a la una cara, y les armes de la ciutat a la altra.

En 1833, Gerona va fer encunyar medalles pera festejar la proclamació de D.ª Isabel II, quin partit seguí durant la primera guerra civil, que s'inicià al morir Ferràn IV

d'Aragó y VII de Castella. En lo restant del segle, prengué part en quasi tots los pronunciaments y bullangues polítiques, però sense donar lloch a cap fet d'armes d'importancia.

Gerona.—Passador y creu del siti. Escut de distinció: any 1809

PALAMÓS

En 1483, 1484 y 1486, obtingué llicencia pera encunyar senyals o menuts, ab la obligació d'assegurar la seva recollida y cambi ab bona moneda, los quals devian portar per empremta les armes de la població; la primera fôu per la quantitat de 25 lliures, la segona per la de 50 y la tercera per la de 100. No sabèm que fins ara s'haja trobat cap exemplar de les monedes que en virtut d'aquestes llicencies s'hi encunyaren. En 1694 la prengueren los francesos, que la atacaren per mar y per terra, després d'una heroyca resistencia de la tropa que guarnia les seves fortificacions. Per aquest fet d'armes encunyaren una medalla ab la llegenda *Palamo vi capta* M-DC-XCIII.

Palamors.—Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la seva presa pèls francesos en 1694.

PUIGCERDÀ

Los francesos encunyaren una medalla pera celebrar la presa de Puigcerdà pèl Duch de Navalles lo dia 28 de Maig del any 1678, ab la llegenda PYRENAEIS PERRUPTIS-IUGUM CERRETANORUM CAPT · M · DC · LXXVIII·, que vé a dir: *Los Pirinèus oberts — Lo Puig dels cerdans pres, 1678*. Finalment, pera premiar als qui prengueren part en la defensa de la vila contra·ls carlins l'any 1874, se va crear una condecoració consistent en una medalla ovalada, cimada per una corona comtal, que porta gravades a la una cara les armes de Puigcerdà (un puig cimat d'una flor de llir) y a la altra aquesta inscripció en cinch ratlles: *a los defensores | de Puigcerdà | la patria agradecida | Agosto, Septiembre | de 1874*.

Puigcerdà.—Revers de la medalla de Lluís XIV, commemorativa de la presa de la vila pèls francesos l'any 1678.

Puigcerdà.—Medalla militar de la guerra carlista

ROSES

En 1645 se n'apoderaren los francesos manats per Pressis Praslin, que varen encunyar una medalla commemorativa del fet.

En 1693, després d'una brillant defensa, caygué en poder del duch de Noailles, ab quin motiu encunyaren los francesos una altra medalla.

Roses.—Revers de les medalles de Lluís XIV, commemoratives de la presa de Roses pèls francesos en 1645 y 1693

VERGES (Batalla del Ter)

La situació de Verges, a la vora d'un gual del Ter y just un vell camí carreter que de La Escala conduhía a Gerona, ha donat a la vila certa notorietat en les guerres que han afligit la comarca en diferents èpoques, però principalment quan la invasió francesa del any 1694. Lo dia 26 de maig d'aquest any entrava a Verges l'exèrcit francès comandat pèl marescal Noailles, disposat a forçar lo pas del Ter que defensavan en la riba oposada les tropes espanyoles en nombre de 20.000 hòmens, a les ordres del marquès de Villena, virrey de Catalunya. Lo combat s'inicià a la matinada del dia 27 y fòu desgraciat pera les nostres tropes, donchs lo marescal Noailles durant la nit féu marxar envers Torroella de Montgrí lo gros de les seves forces, que per allí atravessaren lo Ter ab menys resistència, ja que lo gros del exèrcit espanyol s'havia fortificat y lo esperava principalment enfront de Verges: desfeta la ala dreta espanyola, tot l'exèrcit francès passà lo Ter, per tres llochs diferents, més al E. de Verges, y la derrota se féu sagnanta y general, ab gréus conseqüències pera la vila de Palamors y la ciutat de Gerona. Aquesta memorable batalla, coneguda per batalla de Verges y batalla del Ter, en la qual los espanyols tingueren 5.000 baxes, més de 3.500 presoners y perderen quasi tots los bagatges, fòu celebrada per los francesos ab la encunyació d'una medalla.

Medalla commemorativa de la batalla de Verges o del Ter

tres llochs diferents, més al E. de Verges, y la derrota se féu sagnanta y general, ab gréus conseqüències pera la vila de Palamors y la ciutat de Gerona. Aquesta memorable batalla, coneguda per batalla de Verges y batalla del Ter, en la qual los espanyols tingueren 5.000 baxes, més de 3.500 presoners y perderen quasi tots los bagatges, fòu celebrada per los francesos ab la encunyació d'una medalla.

Sigillografia: GIRONA I MASSANET DE CABRENYNS

Al any 1288 se remonta lo primer segell que s coneix de la ciutat de Gerona.

De darrer del segle XIV o principis del XV es la matriu d'un segell de bronze, que porta al voltant, entre dos cercles linials, la llegenda: ✠ SIGILLVM: CVRIARVM: DE : CABRENCIO: ET: DE: MASSANETO, y en lo camper, florejat, dos escuts, l'un al costat del altre, ab les armes de Cabrenys y de Rocaberti lo primer, y ab les de Massanet lo segón.

Segell de la C. de Gerona en 1288

Massanet de Cabrenys. Matriu d'un segell de bronze del segle XV

Notícia del volum tercer del Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña de J. Salat

“Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña por el Dr. D. Josef Salat”

Possehidora la Reyal Academia de Bones Lletres de Barcelona del manuscrit d'En Salat, referent al volúmen tercer, en preparació, del Tractat sobre monedes catalanes que havia publicat a Barcelona en dos volums l'any 1818, dels quals havia de serne un suplement o continuació, y desitjosa d'honorar la memoria del qui fou soci d'ella y primer tractadista de la numismàtica catalana propiament dita: va pendre l'acort de publicar una notícia del dit manuscrit ab la reproducció de les làmines, ja gravades, que devien acompanyarlo, y m'encomanà la redacció de la expressada notícia.

No considerà la Academia convenient la publicació íntegra del manuscrit; primer, per no ser aquest un treball acabat, faltant donarli per lo seu autor lo darrer cop de mà, y en según terme, perquè's molts anys que han passat desde que s'escrigué y'ls treballs que desde aleshores s'han publicat, alguns tant notables com la «Descripció general de les monedes hispani-cristianes» de Mr. Aloiss Heiss y lo Catallech de la riquíssima colecció numismàtica de D. Manel Vidal Quadres y Ramón, li han tret la major part del interès y de la importància que hauria tingut d'haver vist la llum pública a son degut temps. La present notícia servirà, no obstant, per posar més y més de relléu los mèrits contrets per nostre compatrici en l'estudi a que va dedicar principalment los seus afanys y la seva intel·ligència.

Abans de donar compte de com hem realitzat nostre comès, dirèm dos paraules del autor y del seu llibre.

D. Joseph Salat y Mora nasqué a Cervera, essent batejat en la església parroquial de dita ciutat lo día 7 de juny de 1762. Estudià en la Universitat de la seva població natal, Humanitats, Filosofia y Lleys,

y's graduà de Doctor en aquesta darrera facultat a la edat de vint y dos anys. Més endavant establí la seva residència a Barcelona, ahont permanesqué fins l'any 1829, en lo qual, trobantse malalt de la vista, passà a viure a Igualada, de quina vila era filla la seva muller Francisca Matheu, y a Igualada morí, quasi cech, lo día 2 de maig de 1832 (1).

Fou en Salat persona de gran ilustració, no solament com a numismàtic, sinó, ademés, com a bibliòfil, distingintse per la seva afició a les coses de la nostra terra. Ademés del tractat de monedes catalanes, que'ns ocuparà després, escrigué un «Catàlech de les obres escrites en llengua catalana desde'l regnat de D. Jaume lo Conqueridor», que vegé la llum pública imprès al final de la «Gramàtica y apologia de la llengua catalana» del Dr. D. Joseph Pau Ballot, y dexà inèdites unes «Apuntaciones para la Historia de Cataluña en la invasión de las tropas francesas en 1808». Los seus treballs li donaren just rènem y li obriren les portes de la Royal Academia de la Historia, que'l nomenà soci corresponent, y també les de la nostra Academia de Bones Lletres, a la qual testimonià al morir la seva consideració llegantli en testament tots los llibres que possehia d'autors catalans y escrites en idioma català y totes les làmines de la obra que havia publicat sobre monedes (2).

(1) Les notícies que dona d'En Salat lo Sr. Torres Amat, en lo «Diccionario de escritores catalanes», resulten exactes, faltantli no més que l'any de la seva mort. Lo Sr. Elías de Molins, que ha escrit ab posterioritat, suposa a n'En Salat fill de Barcelona y diu que en la Universitat de Barcelona estudià la seva carrera. Axò darrer es evidentment equivocat, donchs en lo temps que En Salat va estudiar, la Universitat de Barcelona no existia: també ho és que fos natural de Barcelona, y per obviar tot dubte respecte d'aquest punt, donem a continuació la seva fe de baptisme, que'ns ha sigut facilitada per el Rvent. D. Ramón Pinós, Corresponent de la Academia a Cervera. Diu aixís: «El infraescrito coadjutor de la iglesia parroquial de Sta. María de la ciudad de Cervera, obispado de Solsona, provincia de Lérida, Certifico: que en uno de los libros de partidas bautismales que obran en el archivo de este Curato, hay una que copiada literalmente dice así: «Vui día set de Juny de 1782 Jo Franco Gaudier Pre y Benefic^t de la Pa(rroquia)l Igl(es)ia de Santa María de la Ciudad de Cervera Bisbat de Solsona en las Fonta Baptismales de dita Pa(rroquia)l y segons Rito de S. M. Igl(es)ia he batejat ab llicencia del Rt. Francisco Janer Pre. y Vicari de dita Parroquia, a Joseph Francisco Bonaventura fill legitimo y natural del Sr. Joseph Salat familiar del St. Ofici y de la Sra. Teresa Salat y Mora conjugues. Avis paterns Sr. Gaspar Salat y Sra. Ignacia Salat y Cotas Conjugues de Cervera Maternos Magí Mora Adroguer de Cervera y Teresa conjugues. Foren padrins lo Sr. Joseph Domenech Pagés del lloch de Barbens de ningun Bisbat y la Sra. Rosa Morlins Viuda de Cervera». Y para que conste libro la presente en la ciudad de Cervera á dos de enero de mil nuevecientos doce.—José Comallonga, Pbro. Coadjutor (Segell del Curat de Cervera).—Acaba de persuadirho aixís la seva partida d'òbit, quina copia devèm als bons ofcials de nostre amic y company d'Academia D. Frederich Rahola, y diu com segueix: «Dia tres de Maig de mil vuit cents trenta y dos: En lo Cementiri rural de la Parr(oquia)l Iglesia de Santa María de la Villa de Igualada, Bisbat de Vich, se donà sepultura eccl(es)ástica al cadaver del Dr. Joseph Salat de Cervera. Marit de D.ª Francisca Matheu de esta Conju(ge)s vehins de Igualada. Morí lo día antes de edat setanta anys rebuts los SS. Sacraments». Es copia exacta. Igualada, 15 janer 1912.—Joseph Orumí, Pbro. Vic. (Segell del Curat de Igualada).

(2) Acta de la Junta celebrada per la R. Academ. de Bones Lletres, lo día 13 de febrer de l'any 1834.

En la introducció al «Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña, con Instrumentos justificativos», que vegé la llum pública, com hem dit, l'any 1818, dona compte del seu propòsit ab aquestes paraules: «Las monedas que pertenecen á nuestra idea son las acuñadas en tiempo de los Condes de Barcelona, Reyes de Aragón y Castilla, que todavía estaban desconocidas é inéditas; y no se había publicado sino un *seiseno* por Lastanosa, un real de plata por Gerónimo Pujades, otro real de plata por Luis Antonio Muratori en sus antigüedades itálicas, y otra, finalmente, por Peruta; en las medallas de Sicilia; las demás estaban ocultas en poder de algunos curiosos» (1). Y efectivament, de les 136 monedes y medalles gravades en les set làmines adjuntes al seu *Tratado*, 124 són catalanes del temps a que fa referència lo text transcrit, ab lo qual se justifica la importància y transcendència del llibre d'En Salat per a la numismàtica catalana y la rahó ab que hem qualificat al autor de primer tractadista de la numismàtica catalana propiament dita. Aquesta transcendència y importància resulta major, si's té en consideració que no's va concretar En Salat a descriure les monedes que donava a conèixer, sinó que, además, les estudià, procurant posar en clar tot lo referent a la seva lley, pes, valor y correspondència ab les d'altres pahissos, especialment ab les castellanen: aplegant sobre elles una munló de notícies històriques y curioses, que avalora ab la publicació íntegra de cent quaranta sis documents o manuscrits, quasi bé tots ells inèdits, trets en bona part del Arxiu municipal de Barcelona, altres, en menys nombre, del de la Corona d'Aragó, uns pochos d'arxius de corporacions y'ls restants de colleccions diplomàtiques ja impreses.

No és estrany, donchs, que'l llibre d'En Salat cridés fortament la atenció axí dels qui a colleccionar monedes antigues se dedicaven, com del petit estol d'estudiosos que a la primeria del segle XIX formaren com l'albada de la renaxensa de la cultura catalana, y que molts d'ells s'afanyessin a comunicarli notícia de noves monedes catalanes y de nous documents a elles referents, encoratjantlo en la tasca que emprènghé d'escriure un Suplement o continuació dels dos volums que portava publicats. En aquesta cooperació se distingiren en primer terme lo canonge de Vich D. Jaume Ripoll y Vilamajor y'l farmacèntich y naturalista d'Olot D. Francesch Bolós, en quin monetari se guardaven nombroses peces catalanes inèdites y de notable raresa.

Tanta fou la diligència que posà En Salat en la confecció del dit *Suplement*, que en 23 d'agost de 1824 sollicitava de la Royal Junta de Comerç de Barcelona la adquisició de cent exemplars del mateix, a rahó de set pessetes l'exemplar, a lo qual acordà accedir la dita Junta; y en 31 de janer de l'any següent, 1825, li demanava l'avençament

de 250 duros pera la impressió del tercer volúm o Suplement que tenia ja preparat pera la impremta, petició a la qual no pogué accedir la Junta per manca de fondos. Reiterà En Salat la demanda, ampliantla fins a 300 duros, en 17 de janer de 1827, oferint la entrega immediata del seu monetari, y tampoch aquesta vegada conseguí de la Junta l'adelanto de cap quantitat.

Convé saber, que en la darrera ocasió se parla del llibre que volia publicar En Salat com d'una obra nova sobre monedes catalanes y valencianes, escrita ab l'igual mètode que'ls dos volums que havia publicat; malgrat lo qual, creyèm que no's tracta més que del tercer volúm o suplement d'aquestos, adicionat ab un opuscle sobre les monedes encunyades en el regne de València, que és lo que conté'l manuscrit que va dexar al morir y avuy posseheix l'Academia. En vida d'En Salat ja no's parla més d'aquest suplement, que va quedar inèdit. Mort En Salat, diu lo Sr. Torres Amat que tant lo manuscrit com les planxes, que estaven ja gravades, obraven en poder de D. Antoni Elíes y Sicardo, oficial de la administració d'Estancades (any 1836).

Respecte al monetari, cedit per En Salat per després de la seva mort a la Royal Junta de Comerç de Barcelona, mitjantsant inventari (al pèndreli aquesta en 1819 cent exemplars dels dos volums publicats sobre les monedes catalanes), quan va traslladar lo seu domicili a Igualada, afectat d'una greu dolencia a la vista, resolgué despèndrensen tot seguit y axí ho va fer saber a la dita Junta, demanantli, en 29 de novembre de 1829, designés persona per passar a recullir-lo y fent present que no solament no hi faltava cap moneda de les que hi havia quan va convenir la seva entrega, sinó que més aviat s'hi havia anyadit algún exemplar. Los comissionats per la Junta per fer-seu càrrech portaren lo monetari a Barcelona, depositantlo a la Llotja, y manifestaren no haverlo pogut comprobar ab l'inventari per manca dels conexements especials necessaris, y en sa virtut s'encarregà la comprobació en 3 de maig de 1830, com a persona experta, al abans dit D. Antoni Elíes y Sicardo. Poch temps després, en 19 de juliol del mateix any 1830, la Junta, fent constar que no havia sigut possible confrontarlo d'una manera exacte ab l'inventari, acordà donarlo per rebut. De la antiga Junta de Comerç, passà'l monetari d'En Salat a poder de la Junta d'Agricultura, Industria y Comerç, que la substituï, y aquesta lo deposità, en 1881, en lo museu provincial, ahont al present se guarda. Lo Sr. Elías de Molins, del qui hem tret algunes de les precedents notícies, diu que lo formen 441 monedes y 33 medalles, a més d'altres 354 duplicades y sense classificar per son mal estat de conservació, y fa observar que algunes de les medalles no pertenesquen a n'En Salat, donchs la seva encunyació és posterior a la mort d'aquest (1).

(1) Catálogo del Museo provincial de Antigüedades de Barcelona, pls. 301 a. 348.

Tornant al manuscrit del volum tercer del llibre d'En Salat sobre monedes catalanes, que és lo que'ns interessa en primer terme, tenim per segur que aquest vingué al poder d'aquesta Acadèmia, en virtut del llegat que l'autor li feu en son testament, al qui més enrera nos hem referit; per més que no sabem si se'n parla en les clàusules del testament relatives al llegat, que foren llegides per D. Pròsper de Bofarull en sessió celebrada lo dia 22 de maig del any 1838, y que no s'especifica en cap acta de les sessions en que la Acadèmia s'ocupà del dit llegat. Són aquestes: les de 18 de febrer de 1834, 21 de novembre y 12 de desembre de 1837, 22 de maig de 1838, 27 de janer y 24 de febrer de 1865. Per les del darrer d'aquests anys consta que'l llegat no estava encara en poder de la Acadèmia, donchs se nomenà una comissió pera gestionar de la testamentaria d'En Salat, quin herèu resultà ser l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona, la entrega del mateix. També consta per la del any 1838, que part del llegat la tenia en son poder D. Antòn Elíes y Salvador, fill del predit Elíes y Sicardo, que ja sabem per En Torres Amat possehia lo manuscrit que'ns ocupa y les planxes gravades a ell corresponents, y que la Acadèmia va acordar dirigir-se a aquèll sollicitant l'entrega de la part que possehia. Ni'l resultat d'aquesta gestió, ni'l de la dels comissionats nomenats l'any 1865, consta en les actes ni en los papers de la Acadèmia, per més que a una de les dos, y més probablement a la primera, cal atribuir la existencia en son arxiu del manuscrit.

Aquest porta per títol «*Suplemento, ó sea Continuación al Tratado de Medallas labradas en el Principado de Cataluña, con Documentos justificativos. Por el Doctor Don Josef Salat de la Real Academia de la Historia. — Tomo III*»: està escrit en paper de barba y forma, o millor formava, nou fascicles o quaderns, cada un d'ells cusit per separat.

Lo primer conté un pròlech endreçat *Al Lector*, en lo qui se dona compte del per què del llibre; de la dificultat de seguir en la descripció de les monedes un mètode rigorós, per haver hagut de gravarles en les planxes a mesura que tenia d'elles conexement; y del motiu d'havernhi enclós algunes de no catalanes, que no és altre que la seva conexió ab l'objecte de la obra. Segueixen al pròlech: una notícia de coleccions numismàtiques no esmentades en los dos volums publicats, entre les quals figuren la del canonge de Vich D. Jaume Ripoll (avuy propietat de la Acadèmia), la de D. Jaume Roig, catedràtic que fou de la Universitat de Cervera, la de D. Francesch Bolós, y la del canonge de Tortosa D. Jaume Barcalí; la serie dels sobirans que han encunyat moneda a Catalunya per orde cronològich, començant per lo rey Agila, ab indicació del volum, làmina y número de les de cada un d'ells que's publiquen en lo llibre; y finalment, una llista per orde alfabètic, ab semblant indicació, de les ciutats, viles y pobles de Catalunya que han encunyat moneda.

Los sis següents contenen cada un d'ells la descripció y comentari

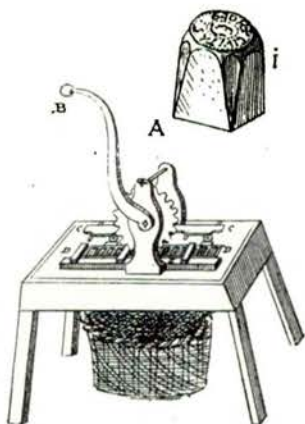
de les monedes gravades en les sis làmines corresponents al Suplement, ab lo mateix orde y numeració que porten en les làmines igual que en los volums publicats.

Lo quadern vuytè conté les copies dels documents y texts justificatius del Suplement, en nombre de 41. Aquest fascicle és lo més incomplet del manuscrit, donchs d'alguns dels documents y sobre tot dels texts, no hi ha més que l'indicació d'ahont s'havien de copiar. Ne donarem los epígrafs al final d'aquesta notícia, ab indicació dels que ja eren o han sigut després publicats.

Y, finalment, lo nové porta lo títol de «Opúsculo de las Medallas del Reyno de Valencia» y està dedicat a la descripció y explicació de les monedes y medalles d'aquest regne gravades en la taula o làmina que porta el nombre 7 y és la última de les del manuscrit. Tampoch estava acabat, veyentshi moltes planes blanques y moltes monedes sense comentar o sense cap explicació. Conté al final nou documents, tots ells copiats dels *Aureum Opus regalium privilegiorum Regni Valentiae*, etc.

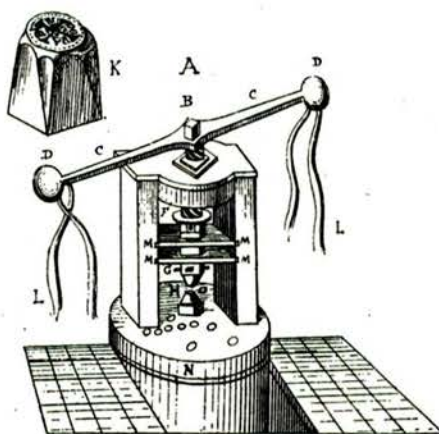
Aquests nou fascicles los té la Acadèmia duplicats. Un dels exemplars és lo borrador, de lletra d'En Salat: l'altre és una copia feta fer probablement per lo Sr. Elías y Sicardo, que porta lo títol següent: «Continuación de los tomos 1.º y 2.º del Tratado de las monedas labradas en el principado de Cataluña, con documentos justificativos, publicados en el año 1818 por el Dr. D. Josef Salat, individuo de la Real Academia de la Historia. Ampliado y continuado el tomo III por D. Antonio Elías y Sicardo, académico de la Real de la Historia, de la de San Fernando y de la de San Carlos de Valencia, etc.» Malgrat aquest títol, la copia resulta serho al peu de la lletra del manuscrit d'En Salat, sense que hi haguèrem sapigut trobar cap adició ni correcció, com no s'ia la de modificar tot allò en que En Salat parla en nom propi o en primera persona, lo qual importa, per part del Sr. Elías y Sicardo, una desaprensió y una falta de delicadesa gens recomanables, y més encara si's llegeix la dedicatoria y la exposició al Rey, ab les que'l senyor Elías encapsala'l manuscrit. La data de la dedicatoria, 4 d'agost de 1830, quan encara vivia En Salat, fa presumir que entre aquèst y'l Sr. Elías havien mediat certs tractes per a la publicació del manuscrit y que aquèst obrava ja en poder del darrer; però fossin los tractes los qui fossin no podia decorosament lo Sr. Elías donar com a seu lo treball d'altri. S'ia que les esperances que fundava'l Sr. Elías y Sicardo en la dedicatoria al Rey del llibre no haguessin donat resultat, s'ia que'l dit senyor hagués mort poch després y abans de publicar-lo, com ho fa creure lo que's diu en l'acta de la sessió celebrada per l'Acadèmia lo 22 de maig de 1838, lo cert és que'l volúm tercer del Tractat sobre monedes catalanes d'En Salat va quedar inèdit, y que al entrar en poder de la Acadèmia, aquèsta va adquirir, ab lo manuscrit original del autor, una copia del mateix.

També va adquirir, ab lo manuscrit, un petit plech de cartes, notes y apuntacions que pertenesquen a n'En Salat, referents quasi totes a son llibre y la major part ja en ell utilisades; entre les quals, la nota que li va enviar lo senyor Dr. Francesch Bolós de les monedes que figuraven en la seva colecció; y un curiós dibuix, que reproduhim, en lo qui s'hi representen una màquina de volant per a encunyar moneda, altra per acordonarla y uns trossells (pila y cuny). Aquest dibuix està senyalat ab la indicació *Tabla 1*, de lletra del autor, y és molt probable que hagués pensat En Salat ferlo gravar pera acompanyarlo en lo volúm III; però degué mudar d'opinió, del moment que en lo manuscrit d'aquest volúm no s'hi fa cap referencia.

Màquina d'acordonar

A. Màquina d'acordonar. — **B.** Maneta que governa una roda o pinyó. — **C. C.** Quatre peces dites serretes, posades a abdos costats y que tenen un canalet hón està tallat lo cordó. — **D. D.** Corredora hón està tan les serretes d'un costat, trobantse les altres dues en altra planxa ficsa que s'ajusta ab la corredora sens distingirse d'ella sinó en que està ferma. — **E** Foradet per hón cau la moneda després d'acordonada.

Màquina de molí per batre moneda.

A. Màquina de molí. — **B.** Volant o balanç. — **C. C.** Braç. — **D. D.** Boles de plom per lo pes. — **E.** Fus. — **F F** Sortija que unex mitjançant un encax dit *ranura*. — **G.** Fus y caxa superior hón se trova colocat lo cuny superior. — **H. H.** Caxa inferior hón se posa y ajusta l'altre cuny. — **I.** Cuny o enquadrat superior. — **K.** Cuny o enquadrat que senyala per la part inferior la moneda. — **L. L.** Corretges per a tirar d'elles l'obrer. — **M. M.** Taules per hón puja y baxa la caxa superior y que tenen una via per la qual està encaxades ab lo cors del volant. — **N.** Cep. — **O** Lloch hón se coloca l'encunyador.

De planxes-matrius de les set làmines o taules del Suplement, que estaven ja gravades en coure, la Academia no'n posseheix cap: no té més que un doble exemplar de probes tirades de les dites làmines, l'un d'ells cusit en cada un dels fascicles qui hi fan referencia, y l'altre que acompanya a les copies dels expressats fascicles. Les planxes-matrius de quasi totes les làmines dels volums primer y según publicats, obren sí en poder de la Academia. Les que's publiquen ab

aquesta notícia estan tretes de les còpies de que acabem de parlar. En elles s'observarà que'l dibuix de les monedes mostra iguals deficiències que'l de les gravades en les làmines dels dos primers volums.

Encara que'l manuscrit no's pot conceptuar acabat y li faltés lo darrer cop de mà, com diu lo Sr. Torres Amat, no obstant estava en disposició de donarse a la estampa y fins s'havia començat ja la impressió dels documents justificatius, donchs dels quatre primers y de la «Advertencia» que devia precedirlos, n'hi ha probes entre los papers que hem dit posseheix la Academia.

Respecte a la importància d'aquest tercer volúm, cal dir que en ell se dona compte (y estan gravades en les làmines) de 266 peces, de les quals 256 són monedes y medalles; 185 catalanes y les demés de diversos pahissos. Es veritat que algunes estaven ja descrites en lo volúm I y altres no són més que senzilles varietats de les publicades en dit volúm; però de les catalanes prop de la meytat eren inèdites y n'hi ha de molt notables per la seva raresa, tant que no n'hi falten de desconegudes por Mr. Heiss y que tampoch figuren en lo Catàlech de la col·lecció del Sr. Vidal Quadras, com son: lo diner comtal de Ramón Borrell, alguns óbols episcopals de Vich, el diner del compe d'Urgell Grau de Cabrera, varis senyals de Vich, l'ardit (?) de Camprodón, el duro de Lleyda sense bust de rey, y alguna altra. L'estudi de les monedes és potser en aquest volúm menys acurat que en lo primer y n'hi ha bastantes de mal llegides, lo que no deu atribuhirse a imperícia de l'autor sinó a la falta de vista, per la malaltia que sufrí en los últims anys de la seva vida. Tampoch los documents justificatius tenen, ni per son nombre ni per son interès numismàtic, la importància dels impresos en lo volúm segon.

Apreciant en conjunt lo treball d'En Salat en l'estudi de les monedes catalanes, resulta que en los tres volums de son llibre s'hi descriuen 402 peces, de les quals 390 són monedes y medalles, ilustrades ab la inserció de 187 textos y documents: documents y monedes, en la seva gran majoria inèdits.

De les monedes y medalles que estudia, 292 són catalanes de la època dels Comtes catalans y del Reys d'Aragó y d'Espanya, que constituïxen l'objectiu que's proposà En Salat al escriure son llibre; 10 són wisigòtiques, encunyades en terror català; 38 valencianes; 13 mallorquines; 4 aragoneses; 5 sicilianes; 1 napolitana; 2 sardes; 21 castellanes o de sistema monetari castellà, algunes d'elles encunyades a Catalunya; 6 franceses; 2 italianes, y 1 alemanya; total 390 monedes y medalles. Les restants 12 peces, fins al complement de 402, 6 són pesals, quasi tots de moneda; 1 és lo dibuix hipotètic d'una moneda; un altre és un tanto o peça monetiforme, y'ls altres quatre són los dibuxos d'un segell, de dos punxons y d'un pes.

¡Pochs pahissos se podien vantar, en lo primer terç del segle XIX, de tenir un estudi tant complert y tant ben fet de les seves monedes de

la **Ètat mitjana**, com és lo de D. Joseph Salat sobre les monedes catalanes!

Lo resúm y les Taules o làmines que seguexen, acabaran de donar una idea de lo que era lo tercer volúm del «Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña, con documentos justificativos», que va escriure y's proposava publicar En Salat. Al redactarlo, senyalèm a cada moneda la classificació que en nostre concepte li correspon, y donèm luego, en poques paraules, una síntesi de lo que diu l'autor respecte de ella, prescindint dels comentaris agens a la numismàtica, però alguns d'ells interessants o curiosos, ab que a voltes s'entreté l'autor portat de les seves aficions històriques y bibliogràfiques. A n'aquest resúm seguirà la llista dels documents justificatius que l'autor tenia pensat acompanyar al dit volúm, alguns dels quals, com hem indicat, figuren ja copiats o impresos en lo manuscrit.

TAULA I

Número 1. — *Diner de doblench de Jaume I.*

En Salat descriu bé aquesta moneda; diu que pesa 17 grans, y la suposa equivocadament de tern, lo que és tant més estrany quan fa notar que és igual a la que publicà en lo primer volúm, Taula I, núm. 1, de la quina digné que sospitava era moneda de doblench.

La diferencia que troba entre aquesta peça y la que ja havia publicat, no existeix; donchs no's té conexement de cap moneda d'aquests tipus ab la creu cantonada ab punts, com la dibuxada en lo dit primer volúm.

A propòsit d'ella, diserta sobre l'origen del nom de Barcelona y sobre la seva ortografia en llengua llatina.

Núm. 2. — *Diner de tern de Jaume I.*

Diu que pesa 18 grans, que's diferencia de la moneda publicada en la Taula III, del Vol. I, y de la que descriurà ab lo núm. 4 per son mòdul, y de la primera, ademés, perque en lloch de BARQINO diu BARQVINONA. Fa notar que aquesta llegenda està gravada al voltant del bust del rey, y no en lo revers com en les demés monedes.

Núm. 3. — *Diner de tern de Jaume II.*

Diu que pesa 19 grans; l'atribuix a Jaume I.

Núm. 4. — *Obol o malla de tern de Jaume I.*

Diu que pesa 9 grans, y observa que a les malles, segons lo document de creació de la moneda de tern, les hi correspon lo pes de deu grans y mitg.

Núm. 5. — *Diner jaquès de Pere II d'Aragó, I de Catalunya.*

Diu que pesa 20 grans y la suposa moneda de tern. Fa present que l'havia publicada Lastanosa (*Tratado de la moneda jaquesa*), donantla al rey Pere II d'Aragó, y que ell la gravà per considerarla «la mare de la moneda barcelonesa de tern». Aquesta opinió cau per la seva basa,

donchs aquest diner, com la demás moneda aragonesa de Pere II, és de quatern y no de tern.

Núm. 6. — *Diner jaquès de Jaume I.*

Li senyala'l pes de 20 grans y diu ser de tern. Fa notar que se troba la creu patriarcal o de dos travessers gravada també en monedes de Solsona.

Núm. 7. — *Diner melgarès.*

En Salat califica bé aquesta moneda de «diner melgarès», seguint a Du Cange y als PP. maurins en sa «Historia del Languedoc»: no encerta la lectura de les llegendes, quines lletres califica de desconegudes; y llegítima lo fet de publicarla per ser de curs molt freqüent en lo Principat. Lo demás que diu a propòsit d'ella resulta antiquat.

Treballs posteriors, que resumí Mr. Poey d'Avant (*Monnaies féodales de France, Vol. II*, pl. 286 y següents), han justificat que era la moneda propia del comtat de Melgueil (del qual formava part lo senyoriu de Montpellier), ab tipu immobilisat, copiat, encloses les llegendes, dels Raymondins de Narbona. sense més variació que la forma de la creu del revers, que és en les monedes melgare-es un pal vertical y a cada costat d'ell, formant los braços, una banderola: tal com se veu en alguns segells dels bisbes de Magalona.

La seva encunyació no's pot atribuhir de cap manera al rey Jaume I.

Núm. 8. — *Gros de plata de Montpellier, de Jaume I.*

De lo que diu l'autor al parlar d'aquesta moneda, se'n desprèn que no l'havía vista y que copià son dibuix de la publicada en la abans citada «Historia del Languedoc». Adverteix que'l gravador de la Taula s'equivocà, posant primer lo revers que l'anvers. El dibuix d'aquesta moneda no's recomana per la seva fidelitat, particularment el del revers, y li dona el mòdul de 31 mil·límetres, 5 o 6 més del que tenen los exemplars d'ella que's conserven. Axò explica que En Salat, després de manifestar que no havia pogut averiguar son pes, judicant pel dibuix suposà que pesaria una unça. Los documents relatius a la seva creació y batiment proben que havia de pesar 396 o 398 centígrams (a rahó de 60 peces o 60 y $\frac{1}{3}$ lo march de Montpellier) y el pes efectiu d'exemplars d'elles que dona Mr. Heiss és lo de 390 centígrams.

Com aquests documents són del any 1272 o 1273, l'intent del infant D. Pere de fabricar a Barcelona *grossos* de plata, desautoritzat pel rey D. Jaume en 1269, no podí obehir a la encunyació d'aquesta moneda a Montpellier, ni als bons resultats d'ella obtinguts, com opina l'autor.

Núms. 9, 10 y 11. — *Croats de Alfons II (III d'Aragó).*

Són iguals, ab insignificants diferencies en lo trajo, aquestes tres monedes, y també ab la publicada per l'autor en la Taula III, núm. 5, del Vol. I.

Res anyadeix, digne d'esment, a lo que portava manifestat en lo dit volúm: Pes del núm. 9: 1 adarm, 21 grans.

Núms. 12, 13, 14, 15, 16 y 17. — *Croats de Jaume II.*

Los classifica bé y observa que són de cunys diferents. Son pes varia de 1 adarm 23 grans a 1 adarm 27 grans.

Núms. 18, 19, 20, 21, 22 y 23. — *Croats d'Alfons IV (V d'Aragó)*. (Los tres darrers retallats y'l núm. 23, a judicar per lo mòdul del dibuix, és probable fos un mitg croat).

Aquestes monedes són lleugeres varietats de la que havia publicat en lo Tom I. Taul. III, núm. 12, atribuhintla ab acert a Alfons IV. Res anyadeix, digne de nota, al comentari que hi posà en lo dit volúm.

Núm. 24. — *Croat rossellonès d'Alfons IV (V d'Aragó)*.

Nota en Salat que aquesta moneda és igual a la que publicà en la Taula III, núm. 7, del Volúm I, y sembla indicar que correspòn a Alfons IV, malgrat haverla atribuhida a Alfons III en lo citat volúm. Fa notar que en aquesta y en altres monedes los reys d'Aragó s'intitularen comtes de Rosselló. Res sospita respecte la seva encunyació en la seca de Perpinyà. Pesa 1 adarm, 26 grans.

Núm. 25. — *Croat rossellonès, retallat, de Joan II.*

Encara que sembla decantarse a atribuhir aquesta moneda a Alfons IV, la falta de llegendes li fa dexar enlayre l'atribució a sobirà determinat. La descriu y comenta equivocadament, per no haver encertat a dexifrar lo monograma, foruat per dos *p* gòtiques lligades, que té gravat en lo revers, el qual confón ab tres barres. Diu que pesa 28 grans. Tampoch la sospita encunyada en Perpinyà.

Núm. 26. — *Terç de croat, encunyat a Lleyda, durant lo regnat de Joan II.*

En Salat llegeix equivocadament *Civitas Barknona* en lo revers d'aquesta moneda, que diu *Ilerdencis*, com resulta del mateix exemplar que grava, encara que ab alguna incorrecció. Fa notar que no porta llegenda en l'anvers; diu que pesa 24 grans, y la creu d'un dels quatre Alfonsos que regnaren a Catalunya.

Núm. 27. — ?

En Salat diu que possehia aquesta moneda el P. Izquierdo, que és de tern y que son pes era de 22 grans. Observa que està mal encunyada; la atribuheix a Alfons IV, y la creu un *dobler*.

Tal com dibuxa aquesta moneda, no se'n coneix cap exemplar y duptèm molt de la seva existència. No pretenim ab axò negar que'l P. Izquierdo possehis una moneda quelcòm semblant a la dibuxada, però sí expressar la nostra convicció de que'l dibuix d'ella és defectuós y que en les llegendes, sobre tot, no hi ha cap seguretat.

Núm. 28. — *Diner de tern d'Alfons III (IV d'Aragó)*.

No indica a quin dels Alfonsos correspòn aquesta moneda: que és de tern y no de plata. Pesa 22 grans.

Núm. 29. — *Croat d'Alfons III.*

Diu que pesa 1 adarm y 27 grans y no indica a quin dels Alfonsos correspòn.

Núm. 30. — *Mitg croat rossellonès de Ferràn I.*

Llegeix equivocadament *Alfonsus*, en lloch de *Ferdinandus*, que és lo nom gravat en la moneda: diu que pesa 80 grans; y que la possehia lo canonge Ripoll. Pel monograma del revers, la creu, ab acert, encunyada a Perpinyà.

Núm. 31. — *Escut d'or, valencià, dels Reys Catòlics.*

La descriu y grava ab alguna incorrecció en les llegendes. Per l'escut del revers, dupta de que fos encunyada a Valencia y sospita haverho sigut en alguna seca catalana, per quina rahó y per la de conceptuarla inèdita la enclou en lo llibre. Diu que pesa 34 grans y que la possehia lo canonge Ripoll.

Núm. 32. — *Croat rossellonès de Ferràn II (V de Castella).*

La descriu bé, la creu encunyada a Perpinyà per la llegenda y per la P que té gravada en lo centre de la creu del revers, y no indica a quin dels dos Ferrans correspòn. Diu que la possehia lo senyor Cabanes y que pesava 1 adarm y 27 grans.

Núm. 33. — *Croat rossellonès de Ferràn I.*

La descriu bé, la sospita encunyada a Perpinyà, no indica a quin dels dos Ferrans correspòn y diu que la possehia'l senyor Bolós y que pesa 1 adarm y 30 grans.

Núm. 34. — *Coronat d'Aragó, de Joan I.*

Fa notar que, fora del mòdul y del pes, aquesta moneda és igual a la publicada en la Taula III, núm. 13, del Vol. I. La atribueix a Joan II y la creu encunyada al Rosselló o a Valencia, però més probablement en lo darrer regne. Ignora la significació dels quatre punts o glòbuls que té gravats en l'anvers, y la suposa de plata. Diu que pesa 32 grans y que la possehia'l senyor Bolós.

En lo volúm II del llibre «Les monedes catalanes» donèm a conèixer lo document de creació d'aquestes monedes per Joan I, en lo qui se donà rahó de son nom, tipus, llegendes, valor y lloch d'encunyació.

Núm. 35. — *Quart de pacifich, de Renat d'Anjou.*

La descriu bé, diu la possehia'l senyor Elies y li senyala 17 grans de pes. Manifesta reservar los comentaris sobre aquesta moneda pera quan s'ocupi d'altra igual, de major mòdul, gravada en la Taula II, núm. 36, d'aquest suplement.

Núm. 36. — *Diner de tern, de Jaume II.*

L'atribueix bé a Jaume II, lo suposa de plata, li senyala'l pes de 21 grans y diu lo possehia lo senyor Bolós.

Núm. 37. — *Diner d'Uch-Ponç, comte d'Empuries.*

La descriu ab alguna inexactitut. Diu ser de plata y que la possehia lo senyor Elies. A propòsit d'ella copia la llista cronològica dels comtes d'Empuries que donà D. Joseph de Taverner y de Ardena en la seva manuscrita «Historia de los Condes de Empurias y de Peralada», del qui y del seu llibre fa merescuts elogis.

Núm. 38. — *Diner carolingi, ab les llegendes* ✕ HLVDVVICVS IMP y ✕ XPISTIANA RELIGIO, *de tipu immobilisat.*

L'atribuïx a Lluís lo Piadós, li dona'l pes de 82 grans, diu la posseïa'l Sr. Cabanes y afegeix que pot congecturar-se haver sigut encunyada a Barcelona.

Encara que aquesta moneda pugui ser de Lluís lo Piadós, no pot assegurar-se que hagués sigut encunyada durant lo regnat d'aquest, per haversen continuat encunyant ab iguals tipus y llegendes després de la mort de l'emperador Lluís. No hi ha cap fonament per suposarla encunyada a Barcelona, ni a cap altra lloch de Catalunya.

Les monedes barcelonines de Lluís lo Piadós, no les coneguè En Salat y han sigut publicades ab posterioritat a la mort d'aquèst.

Núm. 39. — *Tèrç de sou d'or, barcelonès, de Recaret I.*

Diu que pesa 29 grans y que la posseïa'l canonge Ripoll. Fa notar que són tres les monedes barceloneses d'aquest rey que dona a conèixer, y que Nicolau Mahudel en publicà encara un altra varietat.

TAULA II

Núm. 1. — *Obol de quatern, barcelonès, de Pere I (II d'Aragó).*

Descriu aquesta moneda ab força exactitut; l'atribuïx ab acert a Pere I, y diu que pesa 15 grans y que del assaig d'un exemplar fet per Salvador Peradaltas, va resultar contenir una part de plata per dos de coure, o sia, ser de lley de quatre diners.

Dona notícia d'una troballa de 60 monedes, 59 d'aquest tipu y l'altra melgaresa, de les quals 18 de grosses (*diners*) y les 42 restants petites (*òbols* o *malles*, entre les quals la melgaresa), realitzada prop de la ciutat de Vich a derrers de febrer de l'any 1822.

Núm. 2. — *Croat de Pere III (IV d'Aragó).*

Diu que pesa 1 adarm y 26 grans y la adjudica equivocadament a Pere II. Diserta a propòsit d'ella sobre les vestidures que usaren los reys d'Aragó.

Núms. 3, 4 y 5. — *Diners de tern, de Pere III (IV d'Aragó).*

Los atribuïx, en mon concepte equivocadament, a Pere II. Aquestes monedes no són de plata, com diu En Salat, sinó de tern, axò és, de billó. Senyala a la primera'l pes de 1 adarm 15 grans, y a les altres dos, lo de 21 y 30 grans respectivament. Si'l pes de la primera no està equivocadament, la moneda descrita no seria un diner de tern, sinó probablement un pesal; com creyèm eren pesals altres peces conegudes de tipus iguals als dels diners de tern de Pere III, però de fian molt més groxut y quin metall sembla ésser coure pur.

La diferència que troba En Salat entre aquests diners y'l que grava en la Taula 3, núm. 3, del Tom. I, no existeix, donchs no's coneix cap diner de Pere ab la llegenda BARKNONA que's dibuxa en la dita moneda, la qual creyèm mal llegida y mal gravada.

Núm. 6. — *Obol de tern de Pere III (IV d'Aragó).*

Diu que pesa 13 grans y l'atribueix, com los precedents, a Pere II. Es una varietat del que publicà en lo Tom. I, Taul. 3, núm. 4, que no diu BARQINO, com afirma, sino BAQINONA, com se llegeix en lo grabat que publica y en tots los òbols de Pere coneguts.

Núms. 7, 8 y 9. — *Monedes de plata, sicilianes, de D. Joan II d'Aragó.*

Aquestes monedes, encara que sospita poden ésser sicilianes, com ho són, les atribueix erradament a Joan I, que no va ésser rey de Sicilia. La última d'elles és retallada: a les altres dos les hi senyala'l pes de 1 adarm 22 grans y 1 adarm 23 grans, respectivament. De ser exactes llur dibuix y descripció. constituïrien altres tantes varietats de la publicada per Mr. Heiss. (*Descripción de las monedas hispano-cristianas*, Vol. II, pl. 361, y Lám. 119, núm. 2).

Núm. 10. — *Mitg croat del rey D. Martí.*

Lo classifica bé y diu que pesa 30 grans.

Núms. 11, 12, 13, 14, 15, 16 y 17. — *Croats de Ferràn II* (los tres d'errers retallats).

Nota que aquestes monedes són varietats de la publicada en lo Volúm I, Taula 3, núm. 14, que atribuí bé a Ferràn II: perxò és més d'extranyar el dubte que manifesta al parlar de la senyalada ab el núm. 11, quin comentari no fa referencia a Ferràn II sinó a Ferràn I. Senyala a les dos primeres, que són les més ben conservades, el pes de 1 adarm 27 grans y 1 adarm 28 grans, respectivament.

Núm. 18. — *Mitg croat de Ferràn II (V de Castella).*

Lo descriu be. Li senyala'l pes de 30 grans.

Núm. 19. — *Diner de billó, barcelonès, de Ferràn II (V de Castella).*

Lo descriu y grava, ab alguna incorrecció en les llegendes. Diu que pesa 25 grans y que és de plata, en lo qual s'equivoca, donchs és de billó y no li correspòn lo pes de 25 grans per ser de la talla de 24 sous per march.

Núm. 20. — *Igal a la moneda precedent.*

Diu que pesa 18 grans y la creu diferent de la precedent, per no tenir la creu cantonada ab punts y anellets. Aquesta circumstancia és deguda, al nostre entendre, a la mala conservació del exemplar que posseïa En Salat, puig no sabèm que's conegui cap moneda com la que descriu y dibuxa.

Núms. 21, 22, 23 y 24. — *Quarts de croat, barcelonesos, de Ferràn II (V de Castella).*

En Salat distingeix les senyalades ab los núms. 21 y 22 de les senyalades ab los núms. 23 y 24; primer, en lo pes, que diu ser en aquelles de 10 grans y en aquestes de 16; segón, en portar les primeres una B gravada darrera'l cap de l'anvers, y no portarli les segones, y tercer, porque'l cercle que separa la llegenda del camper del revers,

és en les unes de punts y en les altres linial. D'axò'n deduïeix que'ls núms. 21 y 22 son sisens de croat, y'ls núms. 23 y 24 quarts de croat, y a judicar pel lloch que'ls hi ha assignat en les taules y en la descripció, les creu totes, encara que no ho diu, de Ferràn II, essent axís que en el Tom. I, Taul. 2, núm. 3, en publica una d'igual als núms. 21 y 22 y l'atribueix a Alfons V d'Aragó.

De quarts de croat de Ferràn II, que són molt abundants y de cunys variats, no'n conexèm cap en que'l cercle que separa'l camper de la llegenda del revers sia linial y no de punts, y que no porti la B gravada darrera la testa del rey de l'anvers. Com los terços y sisens de croat, que començaren a batrers molt poch abans de morir Alfons V y seguiren encunyantse després de mort aquèst, no porten cap lletra darrera la testa reyal, y fora d'aquesta circumstancia no's diferencien dels quarts de croat de Ferràn II més que en lo dibuix de la testa, que acostuma a portar los cabells voleyant y no caiguts, y en alguns detalls del vestit del rey: és molt facil que les monedes descrites ab los núms. 23 y 24 sien d'Alfons V o d'algún dels prínceps que foren proclamats reys d'Aragó quan les turbulencies del regnat de Joan II, y axí pot quasi assegurar-se respecte de la que porta'l núm. 24; però de la que porta'l núm. 23, per la falta de confiança que tenim en la fidelitat de son dibuix, no's pot dir lo mateix.

El pes de 16 grans s'acomoda ab molta aproximació al que correspon als terços de croat. El de 10 grans és inferior al que correspon als quarts de croat y molt superior als dels sisens de croat, rahó per la qual estimem serfen curts los que va pesar En Salat y més tenint en consideració lo que diu aquèst en lo Tom. I, que'l publicat per Lastanosa pesaba 13 grans. Mr. Heiss creu també quarts de croat los encunyats en temps de Ferràn II.

Núm. 25. — *Croat rossellonès de Ferràn II (V de Castella).*

Es una senzilla varietat de cuny de la ja descrita y gravada en la Taula I, núm. 32 del Suplement.

Núm. 26. — *Principat barcelonès de Ferràn II (V de Castella).*

Lo descriu y dibuxa ab alguna equivocació: diu que pesa 1 adarm y 32 grans, y, encara que dubitativament, lo creu un principat.

Núm. 27. — *Reyal de plata mallorquí de Ferràn II (V de Castella).*

També la descriu y dibuxa ab alguna inexactitut. Diu que pesa 1 adarm y 28 grans. Vegis la publicada per D. Alvar Campaner, «Numismàtica Balear», L. VI, núm. 6.

Núm. 28. — *Diner o menut, de billó, de Dona Joana y D. Carles I.*

Lo suposa de plata; diu que pesa 18 grans y que's diferencia del que publicà en el Tom. I, Taul. 3, núm. 15, en que en aquell el bust és de dona y en aquest d'home.

Nosaltres creyem que les dos monedes són senzillament varietats de cuny y que no hi ha en los busts tal diferencia.

Núm. 29. — *Dobler barcelonès de Ferràn II (V de Castella).*

En Salat estigué desacertat en la lectura y descripció d'aquesta moneda, que atribueix equivocadament a Carles I, y que no és de plata, com diu, sino de billó: li senyala'l pes de 17 grans. Encara que no és comú, se'n conexen bastants exemplars en los qui la inscripció de l'anvers se llegeix be: FERDINAN.

Núm. 30. — *¿Pesal?*

Diu que és de coure, que pesa 19 grans, que's diferencia en el mòdul del publicat en el Tom. I, Taul. 2, núm. 12, y lo sospita un doblor. En lo derrrer va equivocat, donchs no s'hi veu'l bust reyal ni les armes de Barcelona que eren los tipus propis dels doblers, y ademés aquestos havien d'ésser de lley de tres diners de plata, o sia de billó, y no de coure o bronze, com diu que són les dos peces semblants per ell descrites.

La escassetat d'aquestes peces, de les quals no sabèm se'n conservi més que un exemplar, y'l ser de coure, metall del qual no s'encunyaren a Barcelona monedes fins entrat lo segle XVII, nos fa presumir que no són monedes, sino pesals. ¿Pesals de què? Ho ignorèm: l'estudi dels pesos catalans durant la Edat Mitjana encara està per fer. De tots modos, tingas present que 12 grans són lo pes exacte del terç de l'argenç del march de taula de Barcelona, y que 18 grans representen exactament la meytat del pes de l'argenç del mateix march. En possible que En Salat s'equivoqués d'un gra al donar a una de les peces que'ns ocupen lo pes de 19 grans y no'l de 18.

Núms. 31, 32 y 33. — *¿Pesals de croat, del segle XVI?*

Los descriu bé; nota les petites diferencies que en ells s'observen; diu que són de coure; los hi senyala'l pes de 1 adarm 19 grans y d'un adarm 18 grans, y presúm que són monedes pugeses encunyades a Barcelona. Mr. Heiss, sense fer present que aquestes peces són de coure, atribueix la que descriu a Alfons V y la califica de terç de croat. La diferencia entre les dos opinions no pot ésser major, donchs los terços de croat, al acabar son regnat Alfons V, valen 6 diners, y les pugeses solament representaven lo valor d'una quarta part de diner.

Nosaltres, per alguna de les rahons exposades al comentar lo núm. 30, y per altres que donèm en lo Vol. II del llibre «Les monedes catalanes», creyèm que l'un y l'altre estàn equivocats, y que aquestes peces no eren monedes, sinó pesals de croat.

Núm. 34. — *Mitg principat, barcelonès, de Joana y Carles I.*

Lo descriu y grava bé; diu que lo possehia'l senyor Bolós; que és d'or, y que pesa 1 adarm.

Núm. 35. — *Doble principat, barcelonès, de Joana y Carles I.*

Lo descriu ab alguna omissió; lo califica de doble ducat; lo presúm encunyat a Amèrica per les lletres P. V que hi ha al acabament de la llegenda del revers, abans de la data, que interpreta *Plus Ultra*; diu que'l possehia lo senyor Bolós, y li dona'l pes de 3 adarms 22 grans.

Al ocuparnos en lo volúm III de «Les Monedes catalanes» dels do-

bles principats o ducats de Joana y Carles I, fundats en que en altre exemplar a més de les sobredites lletres hi ha una I, axò és, P. V. I., no'ns resolèm a acceptar la opinió d'En Salat que llegeix la P. y la V., *Plus Vitra*, y dexèm enlayre la significació de les tres lletres, declarant que no sabèm lo que volen dir. Ara, emperò, havent reflexionat més sobre'l particular y tenint en consideració que la llegenda del revers de la peça de quatre principats, que copièm de Mr. Heiss, ve a confirmar fins a cert punt la lectura del numismàtic català, l'acceptem com a molt probable y creyèm que les lletres P. V. I. poden llegirse *Plus Vitra Indiarum*. De tots modos conceptuem la moneda encunyada a Barcelona y no a Amèrica.

Núm. 36. — *Pacífich, barcelonès, de Renat d'Anjou.*

Lo descriu y dibuxa bé; lo califica de pacífich; l'atribueix a Renat d'Anjou, proclamat rey quan les turbacions del regnat de Joan II: diu que'l possehia lo senyor Bolós, y li senyala'l pes de 1 adarm 33 grans.

Núm. 37. — *Diner de plata de Ramón Borrell, comte de Barcelona.*

Descriu bé aquesta moneda, que possehia'l senyor Bolós: fa present que és de plata y diu que pesa 24 grans.

Dubta sobre si pertany o no a algún dels comtes catalans que s'anomenaren Ramón, y no la creu encunyada en lo Principat.

En «Les Monedes catalanes», vol. I, pl. 79-81, donèm les rahons que'ns fan creure que aquesta moneda és catalana y que s'ha d'atribuir al comte de Barcelona Ramón Borrell.

Es una de les descrites y fetes gravar per En Salat, en lo volúm manuscrit que'ns ocupà, que no conegué Mr. Heiss.

TAULA III

Núm. 1. — *Peça de cinch rals catalans, d'Argenton.*

La descriu y classifica bé; diu que en altre exemplar s'hi llegeix l'any, que és el 1642, y que pesa 6 adarms.

Núm. 2. — *Peça de cinch rals, barcelonesa, de Felip III (IV de Castella).*

La descriu bé; diu que pesa 6 adarms y la suposa encunyada en 1641. També podria ser del 1640.

Núm. 3. — *Peça de cinch sous, barcelonesa, de Lluís XIII de França.*

La descriu bé; diu que pesa 5 adarms y la suposa equivocadament encunyada a Igualada, axí com la de cinch rals del mateix rey que publicà en lo Tom. I, Taul. II, núm. 4.

Núm. 4. — *Diner comtal de Besalú.*

Lo descriu ab alguna lleugera equivocació; diu que'l possehia'l senyor Cabanes y que pesava 20 grans.

Aquesta moneda y les dos publicades per En Salat en lo Tom. I,

Taula 4, núms. 5 y 6, són los tres tipus de monedes comtals de Besalú fins avuy coneguts. Les trobades ab posterioritat són les malles d'aquestos mateixos tipus o bé senzilles varietats dels diners.

Núm. 5. — *Sis de Besalú, sense nom de rey, del any 1642.*

Aquesta moneda, com fa notar l'autor, és una varietat de la que publica en lo Tom. I, Taul. IV, núm. 7. Es de coure y li senyala'l pes de 2 adarms, 9 grans.

Núm. 6. — *Sis de Caldes de Montbuy, sense nom de rey, de l'any 1641.*

Igual al que descriu y publica en el Tom. I, pl. 271 y Taul. IV, núm. 9. Pes, 2 adarms, 20 grans.

Núm. 7. — *Pea de Uaut, de Cardona.*

Es la mateixa que descriu, sense gravarla, en el Tom. I, pl. 272, ahont fa present que no la creu un tanto de la esglesia de St. Miquel de Cardona, per haverse enterat de que en dita població no hi havia memoria de que se'n haguessen fet de semblants. Diu que és incusa y que pesa 5 grans. No encerta la representació de la imatge gravada sobre'l cart, que és sens dubte la del arcàngel St. Miquel.

Malgrat lo que diu l'autor, opinm com Mr. Heiss, que és un tanto d'esglesia.

Núm. 8. — *Pea de cinch rls catalans, d'Igualada, sense nom de rey, del any 1642.*

El gravat d'aquesta peça mostra que és d'encunyació defectuosa y que'l revers va rebre dos cops d'encuny: ax justifica que En Salat la llegis malament y que, en la convicció de que acabava ab la silaba LA lo nom de la població ahont va encunyar-se, la sospiti d'Anglesola, Argensola o altra localitat catalana, quin nom, compost de nou lletres aproximadament, acabi ab LA. Altres exemplars coneguts d'aquesta moneda, proben que la llegenda diu: AQVA-LATA.

Aqui intercala lo manuscrit d'En Salat la noticia d'haverse encunyat moneda a Calaf, n lo segle XI, la qual trau del Tom. VIII, del «Viaje Literario a las Iglesias de España», del P. Villanueva, pl. 207.

Núms. 9 y 10. — *Peces de cinch rls, de Cervera, dels anys 1641 y 1642.*

Fa present En Salat que no ha vist aquestes peces y que'l gravat que dona d'elles és tret dels encunys que en son temps se conserbaven a Cervera. Al comentarles, dona noticias interessants sobre la encunyació a Cervera de *sisens* en temps de les turbacions del regnat de Joan II, y poch després, en 1479, de diners y de malles, de quines encunyacions del segle XV no se'n conexia, com no se'n coneix avuy que sapigàm, cap axemplar.

Núm. 11. — *Diner de Granollers, de Felip II (III de Castella).*

Es la mateixa moneda que descriu en el Tom. I, plana 276, y no grava en les taules del dit tomo. Diu que s de coure y que pesa 23 grans.

Núm. 12. — *Senyal, geront, del regnat de Ferràn II (V de Castella).*

Igual que de la moneda precedent, diu que és la que descriu en el Tomo I, plana 277; varietat de la que grava en dit Tomo, Taula IV, núm. 17.

Núm. 13. — *Diner o menut, geront, de Carles I.*

També'l descriu en la plana 278 del Tomo I, y no l'havia gravat en les Làmines.

Núm. 14. — *Diner o menut geront, de Felip II (III de Castella).*

Tinguis per repetit lo que's diu de la moneda precedent.

Núm. 15. — *Peça de cinch sous, de Gerona, sense nom de rey.*

Diu que pesa 3 adarms y 5 grans y la judica igual a la que publicà en el Tomo I, Taula IV, núm 27, per quin motiu és de opinió que l'estar molt retallada fa que no tinga'l pes degut, o sia'l de les peces de cinch rals.

Nosaltres, atenent a son mòdul y a son pes, la conceptuem una peça de cich sous.

Núms. 16 y 17. — *Sisens, geronins, de Lluís XIII.*

Havia ja descrit aquestes monedes, que són totes del any 1642, encara que sense gravarles, en lo Tom. I, pl. 278, al qui fa referencia. Senyala a la primera'l pes de 1 adarm 24 grans. El pes de la segona és indiferent, donchs se tracta d'una peça retallada. Cal advertir que'l dibuix de la núm. 16 és poch exacte y, ademés, figura la moneda d'un mòdul major del que tenen aquestes peces, que són abundants.

Núm. 18. — *Sisè, geront, sense nom de rey.*

Lo descriu també en la pl. 278 del Tom. I, en lo qual, diu, no la gravà per no fer més costós lo llibre.

Núms. 19, 20, 21, 22 y 23. — *Pugeses de Lleyda.*

Són varietats de pugeses de Lleyda, descrites ja en lo Tom. I, pls. 281 y 282 y no gravades en dit tomo per la mateixa rahó que les monedes de Gerona que acaben d'ocuparnos. La núm. 22 és incusa, de ilautó, y la considera un quart de pugesa.

Núms. 24 y 25. — *Diners o menuts lleydatans de Felip II (III de Castella).*

Los grava, per no haverho fet en el Tom. I, en quina pl. 281 los descriu. Diu que pesan 27 grans y'ls creu mitges pugeses.

Ni'ls tipus, ni les llegendes d'aquestes dos monedes són los propis de les pugeses encunyades a Lleyda. Per aquest motiu y per les notiçies documentals que donèm en lo llibre «Les Monedes Catalanes», som de parer que són diners encunyats en aquella ciutat durant lo regnat de Felip II.

Núms. 26 y 27. — *Pugeses de Lleyda.*

Es aplicable a aquestes monedes lo manifestat al parlar de les senyalades ab los 19 a 23. En Salat se va descuydar la descripció del núm. 26, el dibuix que dona de la qual és molt dolent. Es incusa, de

llautó, y en un magnífich exemplar que'n possehim s'hi llegeix clar:
 ✕ *leyda*.

Núms. 28 y 29. — *Sisens de Manresa, sense nom de rey, del any 1642*.

Los havia ja descrit, sense gravarlos, en la plana 283 del Tomo I. El dibuix del escut de Manresa, gravat en la núm. 29, és inexacte. Pesen 1 adarm 30 grans y 1 adarm 24 grans.

Núms. 30 y 31. — *Diners o menuts de Olot ¿de Felip II? (III de Castella)*.

També'ls havia descrit sense gravarlos, en el Tomo I, plana 285, y'ls atribueix erradament a Felip II de Castella, I de Catalunya.

Núm. 32. — *Peça de cinch râls catalans de Olot*.

La descriu y classifica bé, donada la conservació del exemplar que tingué a la vista. Pes 6 adarms 18 grans.

Núm. 33. — *Diner o menut de Perpinyà, de Ferràn II (V de Castella)*.

El dibuix del revers d'aquesta moneda és inexacte, y al descriurela incorre En Salat en la mateixa equivocació que patí al pendre per tres barres lo monograma de Perpinyà que porta la moneda núm. 25 de la Taula I. Diu que és de coure, que pesa 2 adarms y no la atribueix a sobirà determinat.

Núm. 34. — *Doble sou de Perpinyà, de Lluís XIV*.

Lo descriu, com ja ho havia fet en el Tomo I, plana 287, de conformitat al dibuix que'n grava; però aquest deu estar equivocacat en l'any, donchs no sabem que cap moneda de Perpinyà porti gravat l'any 1640. Diu que és de coure y que pesa 2 adarms, 14 grans.

Núm. 35. — *Doble sou (?) de Perpinyà, de Felip I (II de Castella)*.

Es igual a la que havia publicat en lo Tomo I, Taula IV, núm. 29. Diu que és de plata y que pesa 1 adarm y 20 grans y mitg. La moneda no és de plata, sinó de billó.

Núm. 36. — *Menut (o potser ardit) de Perpinyà, de Felip I (II de Castella)*.

Diu que pesa 80 grans y no l'atribueix a sobirà determinat. Es la moneda descrita en el Tomo I, plana 287.

Núm. 37. — *Sou de Perpinyà, de Carles I*.

Diu que pesa 1 adarm y 5 grans y que era un exemplar molt mal conservat. Tampoch l'atribueix a sobirà determinat.

Núm. 38. — *Menut (o potser ardit) de Perpinyà, de Felip II (III de Castella)*.

Es el gravat de la moneda que ja havia descrit en el Tom. I, plana 287.

Núm. 39. — *Menut o diner, perpinyanès, de Lluís XIV*.

També havia descrit aquesta moneda, sense gravarla, en el Tom. I, plana 287. S'ha d'advertir que la data, que diu ser de 1642, està mal llegida y mal gravada, de segur per la falta d'integritat del exemplar

que En Salat conegné. Tots los exemplars que's conserven són del any 1644 o següents.

Núm. 40. — *Pallarofa de Reus, de l'any 1709.*

Diu que és de llantó, que no té revers y que pesa 6 grans. El dibuix que dona d'aquesta moneda no és recomanable.

Núm. 41. — *Diner o menut, de Solsona, de Felip II.*

Lo descriu bé. Pes 21 grans.

Núm. 42. — *Diner de Solsona, de Felip III (IV de Castella).*

Lo descriu y classifica bé. Pes 18 grans.

TAULA IV

Núm. 1. — *Diner de Solsona, de l'any 1641.*

Es el mateix descrit (y no gravat) en el tom. I, pl. 290. La llegenda COLCONA està equivocada, tant en el gravat, com en la descripció. Les monedes diuhen CELSONA.

Núm. 2. — *Diner de Solsona de l'any 1651, ab una S en resagell.*

L'estar posada la S sobre'l cap de l'anvers, fa equivocar a n'En Salat, que al costat d'ella hi veu un sol, que no hi és en la moneda. No indica'l pes.

Núm. 3. — *Sisè de Tarrassa, sense nom de rey.*

Es un exemplar igual al que descriu en la pl. 291 y grava en la taula V, núm. 3, del tom. I; però en diferent estat de conservació. L'atribuïx a Tagamanent. Nosaltres la creyèm de Tarrassa.

Núm. 4. — *Senyal? de Tarragona (segle XV).*

Es la mateixa moneda publicada en el Tom. I, pl. 292, y Taula V, núm. 5. La descripció que'n dona és deficient, y equivocada la del revers, tant en lo dit tomo com en lo manuscrit que'ns ocupa, y axí mateix estan equivocades les làmines. L'escut dels revers no porta *escachs*, sino *veros*, disposats verticalment, y és l'escut d'armes de la ciutat de Tarragona. En Salat califica aquesta moneda de *pugeses*. No creyèm que ho sigui y estèm convençuts de que corria per més valor, encara que no podèm determinar aquest, per no haverse trobat la llicència d'encunyar moneda que se sab atorgà a Tarragona lo rey Ferràn II, al començ de son regnat.

Núm. 5. — *Senyal? de Tarragona (segle XV).*

Al descriure aquesta peça en el Tom. I, pl. 292, y altre vegada en lo manuscrit del III, en lo qual en dona'l dibuix, diu En Salat que sos tipus son iguals als gravats en la precedent, y fa notar Hur mòdul, més petit.

Encare que en lo essencial té rahó, si'l dibuix de la moneda és exacte, cal notar la diferencia que s'observa en l'anvers de les dues monedes, y és que la *tau* o T de la núm. 4 està ficada dintre tres archs de cercle, y la del núm. 5 està isolada en lo camper: y cal notarla perque constituïx una varietat en les monedes de Tarragona d'aquests

tipus, que presenten tant les de mòdul major com les de mòdul més petit. No és estrany que En Salat no hi posés atenció, per no haver conegut la de mòdul petit de la varietat núm. 4, ni la de mòdul gros de la varietat núm. 5.

Es de presumir que les petites representaven la meytat del valor en vers de les grosses.

Núm. 6 — *Sisè de Tàrrega, de Lluís XIII.*

Lo descriu y classifica bé. Pes 2 adarms y 3 grans.

Núm. 7. — *Diner de Tàrrega, de Lluís XIII.*

Es la moneda descrita, pero no gravada per l'autor, en el Tom. I, pl. 393. Pes 24 grans.

Núm. 8. — *Diner episcopal de Vich (segle XI).*

Lo descriu y dibuxa bastant bé, anyadint que lo possehia'l senyor Bolós, que és de plata y que pesa 9 grans. La integritat de la peça dibuxada ens fa creure que és un exemplar diferent del publicat per Mr. Heiss, trayentlo de la colecció del senyor Martorell y Peña, avuy en lo Museu de Barcelona.

Núm. 9. — *Diner episcopal de Vich (segle XII).*

Lo dibuix d'aquesta moneda porta'l revers inexacte, y per axò En Salat, que és probable no va veure l'original, s'equivoca al descriure-la y al interpretar la seva llegenda, ben llegida pel degà Moncada en son «Episcopologi de Vich», quin manuscrit havia vist y cita.

Vegis lo que a propòsit d'ella dihèm en lo Vol. I de «Les Monedes Catalanes». Mr. Heiss no la publica.

Diu lo possehia el senyor Bolós y que pesa 12 grans.

Núm. 10. — *Diner episcopal de Vich (segle X).*

Es igual a un dels que descriu en el Tom. I, pl. 298. Diu que lo tenia lo senyor Bolós y pesava 19 grans, y fa notar que de les dos d'aquest tipu que havia publicat l'una pesava 14 grans y l'altra 16.

Núm. 11. — *Obol episcopal de Vich (segle XI).*

Es la peça meytat de la que publica en el Tom. I, Taul. V, núm. 11, solament que per mala conservació de l'exemplar no s'hi veu la llegenda del revers. Tampoch és exacte'l dibuix de la creu d'aquest. Lo tenia'l senyor Bolós y pesava 9 grans.

Falta també aquest òbol en la obra de Mr. Heiss.

Núm. 12. — *Senyal de Vich (segle XV).*

La descriu bé, donada la seva deficient conservació; diu que la possehia'l senyor Bolós; que és de coure y que pesa 15 grans.

Núm. 13. — *Senyal de Vich (segle XV).*

El dibuix d'aquesta moneda és defectuós, y en conseqüència resulta inexacta la descripció que'n dona En Salat. Es varietat de la precedent y de mòdul més petit. Existia en poder del senyor Bolós y pesava 8 grans.

Núm. 14. — *Senyal de Vich (segle XV).*

Tampoch és exacte el dibuix d'aquesta moneda de mòdul més

petit que la senyalada ab lo núm. 12, de la qual sembla ser la malla o meytat. La posseïa també'l senyor Bolós y pesava 8 grans.

Los senyals de Vich, encunyats sens dubte en temps de Ferràn II, no'ls conegué Mr. Heiss, y han sigut publicats per primera vegada, que sapigàm, per D. Artur Pedrals en lo «Memorial Numismático Español», Tom. III y IV. A n'En Salat li foren comunicats pel senyor Bolós.

Núms. 15 y 16. — *Diners o menuts de Vich (segle XVI).*

La falta d'integritat d'aquestes dos peces, axís com també de la publicada en el Tom. I, Taula V, núm. 12, no permet afirmar ab seguretat si són de Carles I o de Felip I: encara que les creyèm del darrer d'aquests reys.

En Salat no les creu de Felip, y dupta si són de Ferràn II o de Carles I. Diu que són de coure y'ls hi senyala'l pes de 20 y 23 grans, respectivament.

Núm. 17. — *Diner de Vich, de Carles I.*

Es un exemplar igual al que descriu en la pl. 298 y grava en la Taula V, núm. 13 del Tom. I: solament que l'un pesava 19 grans y l'altra 24 grans; diferencia que no pot ser deguda més que a la imperfecció de la talla o al seu grau major o menor de conservació.

Núm. 18. — *Diner o menut de Vich, de Felip II (III de Castella).*

Es un altre exemplar de la que descriu (y no grava) en lo Tom. I, planes 298 y 299. Sembla ésser de diferent cuny.

Núms. 19, 20 y 21. — *Menuts de Vich, de Lluís XIII.*

Aquestos tres menuts semblen ésser los matexos que havia descrit l'autor en la pl. 299 del Tom. I, sense gravarlos, y atribuhintlos a Lluís XIII. El senyalat ab el núm. 21, no hi ha dupte que és de Lluís XIII: els altres dos poden ser de Lluís XIV, però lo defectnós del seu dibuix y'l no llegirshi l'any no permet atribuhirlos ab seguretat a un o altre dels dos Lluïsos. Son pes respectivament de 27, 25 y 29 grans.

Núms. 22, 23 y 24. — *Menuts de Vich, de Lluís XIV.*

Dos de semblants n'havia ja descrit en el Tom. I, pl. 299. Porten les dates 1644, 1645 y 1646, y pesen la primera 1 adarm y les altres dos 1 adarm, 4 grans.

Núm. 25. — *Menut de Vich, mal conservat.*

Diu que pesa 1 adarm y 4 grans y que havia tingut llegendes.

Núm. 26. — *Senyal de Balaguer (segles XV o XVI).*

Tant el dibuix com la descripció d'aquesta moneda, que és una varietat de la que descriu y dibuxa con *incerta* en lo Tom. I, Taula II, número 7 y plana 184, són molt deficientes: la suposa, equivocadament, encunyada pels comtes d'Urgell y diu que és de coure y pesa 3 adarms y 9 grans.

Núm. 26 *. — *Moneda de Dona Teresa, comtesa d'Urgell.*

Es de llautó, incusa o encunyada d'una sola cara, y pesava 3 grans.

Està bastant ben descrita. Seguint a n'En Monfart la creu una malla o una pugesa.

Núm. 27. — *Peça vigatana de cinch rals, de Lluís XIII.*

La descriu bé y li senyala'l pes de 6 adarms y 18 grans. No s'hi llegeix l'any, que en altres exemplars és el 1642. Diu que a Vich se conservaven los cunys de batre aquesta moneda.

Núm. 28. — *Peça de cinch rals, sense nom de rey, del any 1642, de Vilafranca del Panadès.*

Regularment descrita y dibuxada. Li dona'l pes de 6 adarms, 15 grans.

Núm. 29. — *Diner del comte d'Urgell, Pons de Cabrera.*

Lo descriu bé: diu que pesava 22 grans.

Núm. 30. — *Diner del comte d'Urgell, Grau de Cabrera.*

Descrita y dibuxada ab alguna incorrecció: diu que la possehia'l senyor Elías de Sicardo y que pesava 18 grans. D'aquesta moneda no'n tingué conexement Mr. Heiss: la havia feta gravar el senyor Pedrals pera publicarla en lo «Memorial Numismático español».

Núm. 31. — *Peça mallorquina de 30 sous (5 pessetes) del any 1821.*

Núm. 32. — *Peça de 5 pessetes, de Lleyda, del any 1809.*

La descriu y dibuxa bé. Diu que la possehia'l senyor Cabanes y que pesava 15 adarms.

D'aquesta escassíssima moneda no'n conexem més que dos exemplars. M. Heiss no la publica.

Núm. 33. — *Ral català de Carles II, mal encunyat.*

En Salat la suposa equivocadament un tipu nou.

Núm. 34. — *Mitg trentí, encunyat a Barcelona, regnant Felip III.*

Lo descriu y grava ab bastanta exactitut. Diu que pesava 1 adarm, 34 grans.

Núm. 35. — *Peça de 20 rals castellans (duro), encunyat a Barcelona l'any 1822.*

No's diferencia de les llavors encunyades en les altres cases de moneda de la península més que en la marca de fàbrica (B: Barcelona) y en les inicials del nom dels assajadors (S P: Sala y Paradaltas).

Núm. 36. — *Peça castellana de dos rals, de Joana y Carles I.*

La descriu bé, y la suposa encunyada a Mèxich, per la M que porta al costat del escut de l'anvers.

Núm. 37. — *Peça de 4 rals castellans (pesseta) encunyada a Barcelona l'any 1822.*

Donguls per repetit lo manifestat al parlar de la moneda, núm. 35.

Núm. 38. — *Peça de 80 rals castellans (4 duros) encunyada a Barcelona l'any 1822.*

Igual observació que respecte la moneda precedent.

Núm. 39. — *¿Obol de la comtesa d'Urgell Dona Aurembiax?*

Aquesta moneda està molt mal dibuxada, y además, segons En Salat, estava en mal estat de conservació. A n'axò's deu que la descri-

gui y la llegexi equivocadament. La suposa d'un dels derrers comtes d'Urgell anomenat Ermengol: diu que la possehia D. Ramón Roig, y li senyala'l pes de 9 grans.

Al nostre concepte, y per lo que d'ella's pot apreciar, pertany a Dona Aurembiax.

Núm. 40. — *Peça de llautó de la Seu d'Urgell (segle XVI?)*

En el dibuix d'aquesta moneda, la llegenda, encara que incompleta, està bé; pero el tipu del camper està tant malament que no dona una idea, ni aproximada, del que porta la moneda. En Salat no degué veure més que'l dibuix, y per axò la seva descripció és inacceptable. Fa present que és de llautó, encunyada d'una sola cara, que pesava 5 grans y que la possehia D. Ramón Puig. La atribuhí bé a la ciutat de la Seu d'Urgell.

La publica Mr. Heiss (T. II, L. 97, n.º 15) y la reproduhim en lo volum III de «Les Monedes Catalanes». N'hem vist exemplars d'aràm.

Núm. 41. — *Mitg ducat, mallorquí, de Ferràn II (V de Castella).*

Diu que'l possehia lo senyor Bolós y que pesava 1 adarm. L'ha publicada a derrers del segle passat D. Alvar Campaner, en un article titolat «Novedades en la Numismática hispano-balear».

Núm. 42. — *Terç de sou d'or, barcelonès, de Lluva II.*

Diu que pesava 24 grans, que la possehia'l canonge Ripoll y qu'era aleshores inèdita.

Núm. 43. — *Terç de sou d'or barcelonès, de Recaret I.*

Es una varietat del gravat en la Taul. I, núm. 39, d'aquest manuscrit.

Núm. 44. — *Mitg escut o durillo d'or, de Felip V (IV de Catalunya).*

Descriu bé aquesta moneda, que formava part de la colecció del autor y pesava 34 grans, a la qual califica de raríssima. Ho és en realitat, donchs no sabèm que fins al present s'hagi publicat, ni n'hem vist cap exemplar. Pel seu mòdul y pes la creyèm un mitg escut, y per les marques que porta (una M coronada y les lletres J. - F., inicials dels noms dels assajadors), se justifica que fôu encunyada en la casa de moneda de Madrid.

Núm. 45. — *Mitg escut de Ferràn VI (III de Catalunya).*

Per l'any que porta, 1746, opina l'autor que és medalla de proclamació, y la creu encunyada a Madrid, encara que no s'hi vegi cap marca.

Mr. Heiss, que la publica en lo vol. I de son llibre y la grava en la Lám. 52, núm. 12, l'aprecia com moneda.

Núm. 46. — *Medalla de la proclamació en Cervera de Ferràn VI.*

La descriu bé y diu que és de plata.

TAULA V

Núm. 1. — *Proclamació a Madrid de D. Ferràn VII (IV de Catalunya), en 1808.*

Fà constar que és de plata y que n'hi ha de diferents mòdul y pes.

Núm. 2. — *Peça mallorquina de 30 sous, del any 1808 (duro).*

Es un exemplar semblant al descrit y gravat en el Tomo I, plana 284, Taul. V, núm. 20, solament que en aquesta hi mancan los ressegells FER y VII. En Salat suposa aquesta omissió intencionada; però també podria ésser casual, per haver passat inadvertida la peça al gravarse en les de la seva emissió aquells ressegells, cada un dels quals tenia el seu punxó o encuny independent.

Núm. 3. — *Peça de 8 rúls forts (un duro) de Ferràn VII (IV de Catalunya), encunyada a Reus o a Tarragona en 1809.*

Aquesta moneda no's diferencia de la descrita y gravada en el Tom. I, pl. 305, Taul. VI, núm. 11, més que per les lletres MP que porta en el revers, en lo lloch que en aquella ocupan les lletres SF. El gravador dels cunys, Manel Palaguer, posà les inicials del seu nom ahont devia posarhi les dels noms dels assajadors Sala y Ferrando, equivocació que, al ser notada, segons En Salat se va corregir tot seguit.

Núm. 4. — *Flori, de Florencia.*

Diu que pesa 1 adarm y 34 grans. El posa perque els florins de Florencia varen servir de patró als florins d'Aragó, y pera justificar que eren del millor quírat.

Núm. 5. — *Peça d'or, castellana, retallada, de Felip III (II de Catalunya).*

En Salat li senyala'l pes de 3 adarms, 27 grans, que es el que correspon a les dobles o peces castellanes de dos escuts del temps de Felip III de Castella; però com la moneda està molt retallada y son mòdul és major que'l de les peces de dos escuts, presumim que havia sigut una mitja unça.

La publica per haver format part d'una troballa de monedes d'or, totes de Felip II y de Felip III, que per valor d'uns 30,000 rúls va tenir lloch a Barcelona lo día 3 de març de l'any 1823, al tirar-se a terra una part del que havia sigut convent de Santa Catarina.

Núm. 6. — *Trentí, encunyat probablement a Barcelona en temps de Felip III (IV de Castella).*

Es un exemplar igual al que publica en el Tom. I, Taul. II, núm. 9. Diu que la posa per la integritat de la seva conservació, que no's pot assegurar si la xifra que porta gravada diu 1620 o 1629, y l'atribuix als reys catòlics.

La xifra, al contrari de lo que creu En Salat, indica l'any de l'encunyació de la peça, y no seria de segur lo 1620, sinó lo 1626 o lo 1629.

Núm. 7. — *Peça barcelonina de mitg rúll, de Felip I (II de Castella).*

La descriu be: diu que pesa 1 adarm.

Núm. 8. — *Râl barceloní, retallat.*

En Salat diu que és un exemplar igual al publicat en el Tom. I, Taul. III, núm. 16, y l'atribuïeix a Felip I.

Com ab el bust de Felip I se n'encunyaren també a Barcelona en temps de Felip II y de Felip III, lo no poguershi llegir l'any per la mala conservació de la moneda, fa que no's puga assegurar a quin dels tres Felips correspòn.

Núm. 9. — *Peça barcelonina de mitg râl, retallada.*

Igual observació que respecte de la precedent.

Núm. 10. — *Peça aragonesa de 8 râls forts (duro), de Felip II d'Aragó.*

En Salat s'empenya en que aquesta moneda, que fa present havia publicat ja En Lastanosa, és catalana, per llegir *Catalunya* en lloch de *Çaragoça* les lletres C A, marca de fàbrica, que's veuhen a un dels costats de l'escut del anvers.

Núm. 11. — *Mitg râl, o sou, barceloní, de Felip II (III de Castella).*

Igual, fora la data, al publicat en el Tom. I, Taul. III, núm. 17.

Núm. 12. — *Menut, o diner, barceloní, de Felip III (IV de Castella).*

Es la moneda a que fa referencia en les planes 150 y 151 del Tom. I.

Núm. 13. — *Sisè barceloní, de Felip III (IV de Castella), del any 1641.*

Núm. 14. — *Sisè barceloní, de Lluís XIV, del any 1645.*

En Salat copia aquesta moneda de la «Histoire du Regne de Louis le Grand» per Dominique Guidi, y la suposa de plata.

Malgrat la incorrecció del seu dibuix, se veu clar que's tracta d'un sisè de Lluís XIV y, pel mateix, d'uná moneda de coure.

Núm. 15. — *Peça de cinch râls, barcelonina, de Lluís XIV.*

També copia En Salat aquesta moneda del llibre que acabem de citar, y d'En Salat la reproduïeix Pi y Arimón en «Barcelona antiga y moderna». Malgrat axò, l'ometé Mr. Heiss. L'haverse'n trobat un altre exemplar, sense ressegellar, confirma la seva encunyació. El dibuix no's recomana per la fidelitat.

Núm. 16. — *Menut o diner barceloní de Felip III (IV de Castella), del any 1653.*

Es el menut, posterior al alçament de Calalunya, al qui fa referencia l'autor en la pl. 151 del Tom. I.

Núm. 17. — *¿Senyal de Tortosa (segle XVI)?*

En Salat, al descriurela, no fa menció de les lletres T O = R que la moneda porta distribuïdes a cada costat de la torra del anvers, y dupta respecte de la seva atribució.

S'atribuïeix, ab molta probabilitat, a Tortosa.

Núm. 18. — *Sisè català, inclassificable per la seva mala conservació.*

Núm. 19. — *Peça de dos rðls forts (pesseta) de Carles, arxiduch d'Àustria.*

Aquestes peces foren fetes encunyar a Barcelona per l'arxiduch d'Àustria, pera córrer per tot Espanya, durant la guerra de successió. Se'n encunyaren desde l'any 1707 al 1714. No s'encunyaven furtivament, com presúm En Salat. No son monedes catalanes.

Núm. 20. — *Pesseta castellana de Felip V, encunyada a Segovia.*

Núm. 21. — *Proclamació de l'Arxiduch Carles, com emperador d'Alemania, en 1712. (Medalla d'or encunyada a Posón).*

Núms. 22, 23 y 24. — *Peces de quatre maravedissos, dos y un maravedís, de Felip V (IV de Catalunya), encunyades a Barcelona l'any 1718.*

Son monedes de les que'l rey féu encunyar, «de curs general en tota la monarquia»: no's poden conceptuar, donchs, catalanes.

Núms. 25 y 26. — *Peces de sis y de tres quartos, encunyades a Barcelona l'any 1823, a nom de Ferràn VII (IV de Catalunya).*

Núm. 27. — *¿Terç de sou d'or d'Agila, de Tortosa?*

Treu la notícia d'aquesta moneda del P. Risco («Espanña Sagrada», Tom. XLII) y la grava de la copia que li remeté la R. Academia de la Historia, en quin poder obrava.

Dubtèm de la llegítimitat d'aquesta moneda, quin tipu, d'estar ben copiada, és insòlit en les monedes visigodes d'Espanya. Ni'l P. Flórez, ni últimament En Campaner y En Heiss la publiquen, malgrat haver consultat los dos darrers lo monetari de la R. Academia de la Historia y malgrat la gran importància numismàtica que, cas d'existir, tindria, lo que fa molt difícil que'ls hagués passat inadvertida.

Núm. 28. — *Terç de sou d'or de Recaret I, de Tortosa.*

Copiada del P. Flórez.

Núms. 29, 30 y 31. — *Terços de sou d'or de Gondemarus, Ervigius y Egica y Vitiza, de Tarragona.*

Copiats del P. Flórez.

TAULA VI

Núm. 1. — *Obol rossellonès d'Alfons IV (V d'Aragó).*

Lo descriu bé; no determina l'Alfonso al qui pertany; diu que pesava 8 grans y que és de plata. En axò darrer s'equivoca, donchs aquestes monedes eren de billó.

Núm. 2. — *¿Moneda de la illa de Sardenya?*

En Salat se queixa de la mala conservació d'aquesta moneda, que no permet llegirla bé: sospita que diu *Alfonsus*, y no sab si atribuir-la a Barcelona o a Perpinyà.

Diu que és de bronzo y que pesa 1 adarm.

Pels seus tipus som de parer que pertany a la illa de Sardenya, y pel seu metall al segle XVII, o darrers del XVI. No tenim conexement

de que hagi sigut publicada: per axò és més de sentir que, a més d'estar mal conservada, sia tant dolent lo dibuix d'ella que fa quasi impossible intentar la interpretació de les llegendes.

Núm. 3. — *¿Moneda de Florencia?*

Diu que la possehia'l P. Izquierdo, que era de plata y la suposa un florí. Pesava 1 adarm.

No ha sigut may moneda catalana.

Núm. 4. — *Diner barceloní, de Joana y Carles I.*

Es un exemplar de la moneda gravada en la Taul. II, núm. 28, faltat de l'anvers.

Núm. 5. — *Menut barceloní, de Felip II (III de Castella).*

Lo classifica bé: diu que és de coure y que pesa 12 grans.

Núm. 6. — *Menut barceloní, de Lluís XIV.*

Li senyala'l pes de 13 grans.

Núm. 7. — *¿Ardit? de Camprodón.*

Lo descriu de conformitat al dibuix que'n dona. Diu que'l possehia'l canonge Ripoll, que és de bronzo y que pesa 30 grans. Conjectura que pot ésser de Vich, per les lletres S. P. que's veuhen al costat del cap; però fa present que no ho assegura.

Aquesta moneda, desconeguda per Mr. Heiss, la publicà per primera vegada'l senyor Pedrals en la «Revista de Ciencias Históricas», atribuhintla a Comprodón, encertadament al nostre concepte. Los nombres 57, que hi ha en lo dibuix d'En Salat, estàn equivocats; en la moneda son 64. Lo faltat en la data de tots los exemplars que n'hem vist lo darrer número, fa que no's puga assegurar si és de Luis XIII o de Lluís XIV.

Núm. 8. — *¿Tanto o getó?*

Diu que'l possehia'l senyor Elías y Sicardo y que pesava 1 adarm y 18 grans. Lo creu moneda y la suposa encunyada envers l'any 1626 en alguna de les poblacions catalanes quin nom comença ab la lletra B.

Hem vist altres peces monetiformes, de coure com aquesta y de tipus a ella molt semblants; però no les tenim per monedes, ni tenim cap notícia ni indici pera suposarles catalanes.

Núm. 9. — *Croat rossellonès d'Alfons IV (V d'Aragó).*

Es una senzilla varietat del que publicà en la Taul. III, núm. 7 del volúm I, y del que's grava en la Taul. I, núm. 24 d'aquest Suplement.

Núm. 10. — *Râl de plata, mallorquí, de Ferràn I.*

Núm. 11. — *Râl de plata, mallorquí, de Ferràn II (V de Castella).*

Núm. 12. — *Râl de plata, aragonès, de Ferràn II (V de Castella).*

Núm. 13. — *Peça de cinch râls, de Manresa, a nom del rey Felip.*

La descriu bé: pesa 1 adarm y 24 grans.

Núm. 14. — *¿Senyal, de Balaguer?*

Es un altre exemplar de la moneda gravada en la Taul. IV, número 26, d'aquest Suplement.

Núm. 15. — *Segell maior de la ciutat de Vich.*

Diu que és de bronzo y que's conservava en la casa de la ciutat de Vich. No indica si és un segell matrin.

Núms. 16 y 17. — *Matrius de punxons.*

Diu que's conserven en la casa de la ciutat de Vich, y suposa, ignorèm si ab fonament, que serviren pera la encunyació de moneda.

Núm. 18. — *¿Moneda feudal, francesa?*

En Salat prova de descriurela y no sab ahont atribuirla.

Diu que és de plata, que la possehia'l senyor Bolós y que pesava 22 grans.

Donat lo seu dibuix, que suposèm molt poch fidel, nos abstenim de tota apreciació sobre aquesta moneda, quin anvers té certa semblansa ab monedes feudals franceses.

Núm. 19. — *Mitg râl, vigatà, de Lluís XIII.*

Lo descriu bé. Lo possehia'l canonge Ripoll y pesava 24 grans.

Núm. 20. — *Diner del comte d'Empories Huch.*

Es un altre exemplar del ja publicat en lo Tom. I, pl. 275, y Taula IV, núm. 14. Ni en l'un ni en l'altra encertà a vèurehi En Salat la mà aguantant una espasa o punyal.

Diu que'l possehia'l canonge Ripoll, que era de plata (de segur, billó rich) y que pesava 18 grans.

Núm. 21. — *Obol episcopal, de Vich (segle X).*

Es un altre exemplar, però més ben conservat y més fidelment dibuixat, del que publica en la Taul. IV, núm. 11, d'aquest Suplement.

Diu que obrava en poder del canonge Ripoll y pesava 8 grans.

Núm. 22. — *Pesal de flori.*

En Salat lo creya una moneda, y nota la seva semblança ab la gravada en la Taul. II, núm. 9 de les incertes, del Tom. I. Diu que és de coure y que pesa 23 grans.

En lo volúm II de «Les Monedes Catalanes», al parlar del regnat de D. Martí, creyèm haver justificat que aquestes peces son pesals y no monedes.

Núm. 23. — *Mitg râl, barceloní, de Ferràn II (V de Castella).*

Es igual al gravat en la Taul. II, núm. 18, d'aquest Suplement.

Núm. 24. — *¿Pesal?*

En Salat suposa que aquesta peça és un gran bronzo y la creu moneda. Diu que la possehia D. Gustau de Lòrichs.

Evidentment no's tracta de cap moneda.

Núm. 25. — *Sisè, de Bellpuig, de Lluís XIII.*

Es una varietat del que publica en lo Tom. I, Taul. IV, núm. 8.

Núm. 26. — *Diner de Olot.*

Es igual als que grava en la Taul. III, núms. 30 y 31, d'aquest Suplement.

Núm. 27. — *Obol o malla melgaresa.*

Véges lo dit al comentar lo diner de la Taul. I, núm. 7.

Núm. 28. — *Coronat d'Aragó, de Joan I.*

Altre exemplar del ja publicat en la Taul. I, núm. 34. Pes 27 grans.

Núm. 29. — *Diner rossellonès de Joan II.*

Per tal tenim aquesta moneda, que En Salat grava malament equivocant la llegenda del revers. La llegeix *Comes Urgeli* en lloch de *Comes Rosili*. En virtut d'aquesta lectura y tenint present que'l comtat d'Urgell s'extingí a la mort de Jaume'l Dissortat, l'atribuïm al rey Joan I, que no va ésser comte d'Urgell. El tipu d'aquestos diners fou introduhit al Rosselló per Alfons IV.

Ningú més ha vist inay cap moneda d'aquests tipus ab la llegenda *Comes Urgelli*.

Núm. 30. — *Diner bearnès del tipu immovilitat de Centullus.*

Lo descriu ab alguna equivocació: l'atribuïm bé als vescomtes de Bearn, y manifesta publicarla per les relacions que tingueren aquests vescomtes ab los bisbes de Vich y pèls drets que tenien en la moneda d'Ausona. Diu que és de plata (entenguis *billó*) y que pesava 24 grans.

Es la moneda *morlanesa*, que's menciona en alguns documents catalans.

Núm. 31. — *Diner episcopal de Vich (segle XII).*

Es igual, però de diferent cuny, a la gravada en la Taul. IV, n. 9, d'aquest Suplement.

Núms. 32 y 33. — *Medalles fetes encunyar per la R. Junta de Comerç de Barcelona, pera repartirles com a premi.*

Num. 34. — *Escut de Ferràn lo Catòlich, encunyat a Nàpols.*

En Salat presúm equivocadament que aquesta moneda es un *pacífich* y que fóu fabricada a Tarragona, conceptuantla, en conseqüència, catalana. Diu que pesa 1 adarm y 34 grans.

Núm. 35. — *Terç de sou d'or, de Tarragona, de Wamba.*

Diu que obrava en son poder, que la tenia per única, que era inèdita y que pesava 29 grans.

Si'l bust del rey és de cara, com diu En Salat y com mostra'l dibuix, aquesta moneda ha continuat inèdita fins al present, que sapiguem, donchs les que publiquen Mr. Heiss y'l senyor Vidal Quadras porten totes lo bust del rey de costat.

Núms. 36 y 37. — *Diner del comte d'Urgell, Pere.*

Varietats de cuny de la que publica en el Tom. I pl. 300 y Taul. V, n. 15.

La n. 37 diu En Salat que és de coure. De ser axís, no pot ésser més que una falsificació de la época.

TAULA VII

Núms 1 y 2. — *Diners o reals valencians de billó, de Jaume I.*

Son iguals al que publica en el Tom. I, Taul. III, senyalat ab un asterisch.

Núm. 3. — *¿Diner valencià del rey Pere?*

Lo descriu de conformitat al dibuix que'n dona, y diu que és de tern. Afegeix textualment: «En mi poder. Es rara».

Aquesta moneda no l'ha vista ningú més que En Salat. Mr. Heiss, ni cap altra numismata, que sapiguèm, la publica. ¿Se va equivocar En Salat al llegirla? Es molt possible.

Núm. 4. — *Diner valencià d'Alfons IV (V d'Aragó).*

Per l'orde que'l posa en la làmina, sembla atribuhirlo a Alfons I de Valencia, III d'Aragó.

Núm. 5. — *Râl de plata valencià de ¿Jaume II?*

Diu En Salat que tenia aquesta moneda en son poder, que *es rara*, y que pesava 1 adarm y 21 grans.

Altra vegada'ns trobèm ab una moneda que ningú més que En Salat ha vist. ¿Hem de suposar també que's va equivocar al llegirla?

Núm. 6. — *Râl de plata, valencià d'Alfons III de Valencia (V d'Aragó).*

En Salat no diu a quin dels Alfonsos correspòn, però'l lloch que li assigna en la làmina fa suposar que la creya d'Alfons II de Valencia.

Núm. 7. — *Râl de plata, valencià de Pere II (IV d'Aragó).*

Aquesta és la tercera monedá valenciana, desconeguda, que descriu En Salat. No'ns sembla just suposar que en totes s'equivoqués, y ens decantèm a creure que, o bé alguna d'elles ha axistit, o bé alguna persona poch escrupolosa abusava de la bona fe de l'autor, que, com sabèm, en los darrers anys de la seva vida estava molt malament de la vista, proporcionantli monedes ab les llegendes retocades.

Núm. 8. — *Râl de plata, valencià, de Joan II.*

En Salat sembla atribuhirlo a Joan I.

Núm. 9. — *Râl de plata, valencià, del rey D. Martí.*

Lo descriu bé. Diu que pesa 1 adarm y 32 grans.

Núm. 10. — *Râl de plata, valencià, del rey D. Martí.*

Es de cuny diferent del anterior.

Núm. 11. — *Râl de plata, valencià, de Ferràn I.*

Diu que pesa 1 adarm y 30 grans.

Núm. 12. — *Râl de plata, valencià, d'Alfons III (V d'Aragó).*

Es una varietat del que publica ab lo n. 6, d'aquesta matexa Taula. Pesa 1 adarm y 30 grans.

Núm. 13. — *Coronat d'Aragó, de Joan I, encunyat a Perpinyà.*

Es una varietat del gravat en la Taul I, n. 34, d'aquest Suplement.

Al comentar aquesta peça, En Salat se decanta a créurela rossellonesa, més aviat que valenciana.

Núm. 14. — *Doble ducat, valencià, de Ferràn II (V de Castella).*

Lo copia d'un llibre francès. No indica el pes.

Núm. 15. — *Quàdruple ducat o peça de vuyt escuts, valenciana, de Carles I,*

Se limita a descriurela sense comentaris.

Núm. 16. — *Ducat valencià, de Carles I.*

Era de la colecció del senyor Bolós. Pes 1 adarm, 31 grans.

Núm. 17. — *Ducat valencià, de Carles I.*

De tipu distint del precedent. Lo possehia aximateix lo senyor Bolós. Pes 1 adarm, 34 grans.

Núms. 18 y 19. — *Râls de plata, valencians de Felip II (III de Castella).*

En la moneda núm. 18 no's veu bé la data: és fàcil fos 1626, en quin cas correspondria a Felip III de Valencia. Pes 32 y 33 grans.

Núm. 20. — *Râl de plata, valencià, de Felip III (IV de Castella).*

Diu que pesa 1 adarm.

Núm. 21. — *¿Doble râls? de plata, valencià, de Carles I.*

Lo descriu y classifica bé. Pes 2 adarms 21 grans.

Les monedes de plata valencianes varen tenir alguna notable variació desde'l temps de Ferràn lo Catòlich, encunyàntsen de mòduls y pesos majors dels abans acostumats. El valor de cada una d'aquestes peces y la seva mutua relació, no han sigut encare estudiats que sapi-guèm. La moneda que publica En Salat, pel seu pes, representa un valor molt aproximat al de tres mitjos râls o sous de plata valencians, que foren coneguts per *divuytens* per equivaldre a divuyt diners dels llavors corrents a Valencia.

S'ha de tenir present que les monedes de plata valencianes dels reys de la casa d'Austria, s'acostumen a trobar totes retallades y són d'encunyació descuidada.

Núm. 22. — *Râl de plata, valencià, de Carles II.*

Lo descriu bé. Pes 1 adarm 24 grans.

Núm. 23. — *Mitg râl de plata, valencià, de Carles II.*

Diu que pesa 27 grans.

Núms. 24 y 25. — *¿Râls? de plata, valencians, de Carles III (Archiduch d'Austria).*

De anys diferents. Diu que pesen 1 adarm.

El pes d'aquestes monedes, que estàn retallades, ens fa sospitar que són râls y no mitjos râls.

Núm. 26. — *Peça d'or de dos escuts (doblón), mallorquina, de Felip IV (V de Castella).*

Diu que pesa 3 adarms y 24 grans. No adverteix que és mallorquina y no valenciana.

Núm. 27. — *Mitg râl de plata, valencià, d'Alfons III (V d'Aragó).*

No'n diu rès.

Núm. 28. — *Proclamació, a Valencia, de D. Carles III.*

Aquesta medalla pesa, segons En Salat, 6 adarms 18 grans.

Núm. 29. — *Proclamació, a Valencia, de D. Carles IV.*

Li senyala'l pes de 8 adarms.

Núm. 30. — *Pesseta valenciana de Ferràn VII, encunyada ab motiu de la guerra de la Independència.*

Diu que pesa 3 adarms.

Núm. 31. — *Pesseta valenciana de Ferràn VII, encunyada ab motiu de la intervenció francesa del any 1823.*

Pesa 3 adarms.

Núm. 32. — *Doble ducat, valencià, de Carles I.*

Núm. 33. — *Tímbre d'or, valencià, d'Alfons III (V d'Aragó).*

Aquestes dos darreres monedes varen arribar a notícia d'En Salat quan ja tenia embastat l'opúscul sobre les monedes de Valencia. Les va fer anyadir a la Taula VII, però en lo manuscrit varen quedar sense descriure ni comentar.

Llista dels documents y altres peces justificatives del Tomo III

I. Any 936. — Venda feta pel bisbe Radulfus y per Oliva al comte Sunyer, per mil *sous*, de béns situats en lo comtat d'Ausona. (Del Arxiu del monestir de Ripoll.)

II. Any 936. — Venda feta pels comtes Sunyer y Ermengol a Oliva, per mil *sous*, de béns situats en los comtats de Besalú, de Gerona, de Manresa, etc. (Del Arx. del mon. de Ripoll.)

III. Any 943. — Donació feta pel comte Sunyer al monestir de Santa Maria de Ripoll, en sufragi del seu difunt fill Ermengol, d'un alou situat en lo comtat d'Ausona. (Del Arx. del mon. de Ripoll.)

IV. Any 1001. — Donació feta pel comte Oliva, fill de Oliva, a varis monjos de Ripoll, en sufragi de la seva ànima y de la dels seus pares, de béns situats en la vall de Ripoll, comtat d'Ausona. (Del Arx. del mon. de Ripoll.)

V. Any 1007. — Sacramental del testament de Bonfill, levita, que conté varis llegats d'*unces d'or* (moneda imaginaria). (Del Tabulari de la Seu de Vich.)

Publicat pel canonge de Vich D. Jaume Ripoll y Vilamajor.

VI (sense data). — Donació feta per Salomón al monestir de Ripoll, ab motiu de la oblació al mateix d'un fill seu, de varis llibres que enumera y de terres situades en lo comtat d'Ausona. (Del Arx. del mon. de Ripoll.)

VII. Any 1017. — Donació feta per Salomón, ab certes condicions, al monestir de Ripoll, d'uns alous situats en los comtats d'Ausona y de Berga. (Del Arx. del mon. de Ripoll.)

VIII. Any 1083. — Venda feta per Gelabert Isarn y sa muller Em als esposos Arnal Miró y Habundància, per *quatre sous d'òptima mo-*

neda de Vich en la que hi ha gravats bous, d'una peça de terra situada en la vila de Quadres de la parroquia de Sant Andreu de Gurb, comtat d'Ausona. (Del Arxiu del Capítol de Vich.)

IX. Any 1083. — Empenyo d'un mas, fet per Bertràn Guadall y sa muller Guilla a Ramón Llobató y sa muller Eidelina, per *deu unces d'or óptim de Valencia* (moneda imaginaria). (Del Arx. del Cap. de Vich.)

X. Any 1083. — Venda feta per *Belecia* a Bonfill Tebdal, per *trenta solidades de diners de Vich d'argent puríssim en los qui hi ha gravats bous*, d'un alou situat a St. Julià de Vilatorça, comtat d'Ausona. (Del Arx. Cap. de Vich.)

XI. Any 1088. — Conveni entre Berenguer, bisbe de Vich, y'ls vescomtes de Cardona Folch y Ermessendis, viuda, en lo qui se parla del lucre de la moneda que aquestos encunyessin a Calaf. (Del Arx. del Cap. de Vich.)

Publicat pel suscrit, en «Les monedes catalanes», Vol. I, ap. XVIII.

XII. Any 1120. — Pau y treva en los comtats de Cerdanya y de Conflent, ab introducció en ells de la moneda propia del comte Ramón Berenguer III. (Es l'Usatge *Cunctis pateat* enclòs en lo volúm de les Constitucions de Catalunya, llibre X, tit. XI, vol. I.)

Publicat també pel que suscriu en «Les monedes catalanes», vol. I, ap. IX.

XIII. Any 1149. — Franqueses y Estatuts concedits a la ciutat de Tortosa pel comte D. Ramón Berenguer IV, en los qui se fa menció de *sous* y de *morabatins*. (Copiat de *La España Sagrada*, tom. XLII., ap. IV.)

XIV. Any 1150. — Butlla de S. S. Eugeni III, per la que confirma al Bisbe y Capítol de Vich tots los drets que possehien, entre ells la *moneda de la ciutat de Vich*. (Del Arxiu episcopal de Vich.)

XV (sense data). — Fragment del *Gesta Comitum Barcinonensium*, sobre Grau de Cabrera, comte d'Urgell. (Copiat de *Marca Hispànica*, pls. 538 a 596.)

XVI. Any 1196. — Testament del rey d'Aràgó Alfons II (I de Catalunya) en lo qui's fan llegats en monedes diverses. (Del Arx. del monestir de Ripoll.)

[Aquest testament no és lo que publica D. P. Bofarull, *Condes de Barcelona vindicados*, tom. II, pls. 216 y segs., atorgat pel rey en Perpinyà en desembre del any 1194: sinó altre, o més propiament un codicil, dictat en lo mes d'abril del any 1196, en lo qui morí'l rey, sense que consti en la copia d'En Salat (tramesa al autor probablement per D. Roch Olzinelles), lo lloch de la seva atorgació, que presumim fóu la dita vila de Perpinyà].

XVII. Any 1204. — Cessió feta pel bisbe de Vich Arnal a Guillèm Ramón Dapifer, de la lleuda de La Quintana y de la *drachma de la moneda de la ciutat de Vich*. (Del Arx. Cap. de Vich.)

En Salat computa malament aquest document, que no és del any 1204, sinó del 1104.

Publicat pel Rvt. D. Joseph Gudiol «Les monedes episcopals vigatanes», pls. 17 y 18.

XVIII. Any 1209. — Resolució dictada per l'arquebisbe de Tarra-gona en les qüestions promogudes entre'l bisbe de Vich y Guillèm de Moncada, dexant pera major informació lo referent a moneda. (Del Arx. de la Esgl. de Vich.)

Publicat per D. Jaume Ripoll y Vilamajor.

XIX. Any 1234. — Notícies sobre soldades de criats, mutuus y deu-tes de Sant Bernat Calvó, bisbe de Vich, en les qui's parla de *sous*, de *morabatins*, de *mazmudines* y de *moneda barcelonesa de doblench*. (Del Arx. cpisc. de Vich.)

Publicat per D. Jaume Ripoll y Vilamajor.

XX. Any 1243. — Testament de Sant Bernat Calvó, bisbe de Vich, en lo quin se fa menció de varies monedes efectives o de compte. (Del Arx. de la Esglesia de Vich.)

Publicat per D. Jaume Ripoll y Vilamajor.

XXI. Any 1254. — Disposició del bisbe de Vich, manant sots pena de excomunió no corregués en lo terme de la seva jurisdicció altra moneda que la per ell feta encunyar.

En lo manuscrit falta la copia d'aquest document que creyèm és lo mateix publicat per Villanueva, *Viage literario*, t. VI, ap. III, y per Mn. Gudiol en l'opuscle ja citat, pls. 25 y 26.

XXII. Any 1256 — Transacció entre'l Bisbe y'l Capítol de la Es-glesia de Vich sobre'l lucre de la moneda que en Vich s'encunyava. (Del Arx. del Cap. de Vich.)

Publicat per Mn. Gudiol, opuscle citat, pls. 26 y 27.

XXIII. Any 1277. — Noticia del antich monestir de Sta. Margarida en la parroquia de St. Martí Cescorts, en la qual se fa menció de la *moneda barcelonesa de tern*. (Del Arx. de St. Martí Cescorts.)

Publicat per D. Jaume Ripoll y Vilamajor.

XXIV. Any 1294. — Acorts presos pel Bisbe y Capítol de Vich, respecte les distribucions, per rahó d'haverse mudat la moneda de *doblench*, en que's verificaven, essent substituïda per la corrent de *tern*. (Del Arx. del Cap. de Vich.)

La copia d'aquest document, que figura en lo manuscrit d'En Salat y que li fôu tramesa pel canonge de Vich D. Jaume Ripoll, porta la data *pridie nonas decembris anno dom. MCCXCIII*: Mn. Gudiol, que'n copia un troç en l'abans dit opuscle, pl. 23, lo data del 24 de maig de l'any 1244. L'un o l'altra han d'estar equivocats, donchs tant lo senyor Ripoll, com lo Sr. Gudiol, lo copien del *Liber vitæ*, t. I, fol. 14, del Arxiu del Capítol de Vich.

XXV. Any 1322. — Sentència arbitral del rey D. Jaume II en la qüestió suscitada entre'l bisbe, Capítol y clero de Vich, d'una part, y'ls

pròcers y universitat de la mateixa ciutat, de l'altra, sobre pago de censos; en la que's declara que per cada *morabatt d'or censal* se satisfassin *tretze sous barcelonesos de tern*: per cada *mazmudina d'or censal*, *deu sous de dita moneda barcelonesa*: per cada parell de capons, dos sous y mitg: per cada parell de gallines, dos sous, y per cada parell de perdus, dotze diners (ço és un sou) barcelonesos. (Del Arx. del Cap. de Vich.)

XXVI. Any 1171. — Conveni entre Pere, bisbe de Vich, y Pere de Llussa, en lo qual confirma a aquest, entre altres coses, los vint sous de plata fabricadors en la moneda de Vich, que disfrutava per concessió dels bisbes predecessors seus. (Del Arx. del Cap. de Vich.)

Aquest document, com lo senyalat ab el núm. XVII, alteren l'orde cronològich ab que disposa En Salat los continguts en lo seu llibre.

XXVII. Any 1332. — Carta del rey D. Alfons al bisbe d'Urgell, demanantli revoqués la disposició que havia dictat ordenant la substitució de la moneda agrimontesa per la barcelonesa en lo lloch de Sana-huja, lo qual era atentatori als drets del comtat d'Urgell, qu'estava resolt a fer prevaldre y mantenir. (Copiat de Monfar, Hist. dels comtes d'Urgell, publ. en la Col. de Doc. inèdits del Arx. de la Corona d'Aragó.)

XXVIII. Any 1344 a 1353. — Ceremonial para la consagració y coronació dels reys d'Aragó.

Lo manuscrit no conté la copia d'aquest document, indicant que figura en l'Arx. de la Cor. d'Aragó, Reg. Var. 9 de Pere III. Està publicat en la «Col. de Doc. inèdits del Ar. de la Cor. de Aragón, T. V. p. 267».

XXIX. Any 1374. — Permis donat pel rey D. Pere a Joan Alegre y a Ramon dez Feu, argenters de Barcelona, pera que encunyin moneda pel comte d'Urgell, Pere. (Del Arx. de la Cor. d'Aragó.)

Publicat per l'autor en «Les Monedes Catalanes», Vol. I, cap. XIV.

XXX. Any 1425. — Carta de Geroni Pau, a Pere Miquel Carbonell, sobre la etimologia de Barcelona.

Falta en lo manuscrit la copia d'aquesta carta, que diu se llegeix en Andreu Scoto, p. 840.

XXXI. Any 1491. — Altra del mateix a son amich Pau Pompili sobre les antiguitats de Barcelona.

Publicada en la «Marca Hispànica», p. 1488. No està copiada en lo manuscrit.

XXXII. Any 1491. — Escrit del mateix sobre montanyes y rius d'Espanya y particularment de Catalunya.

Transcrit en la *Espanya ilustrada*, p. 814 (manuscrit del Escorial?). Falta la copia en lo manuscrit.

XXXIII. Any 1491. — Episcopologi de Barcelona, del mateix Geroni Pau.

Transcrit també en la *Espanya ilustrada*. Falta la copia en lo manuscrit.

XXXIV. Any 1536. — Descripció del *As* romà, per Guido Morel. Falta la còpia en lo manuscrit.

XXXV. Any 1565. — Fragment d'Antich Roca, sobre la moneda catalana. Falta la còpia en lo manuscrit.

XXXVI. Any 1589. — Descripció de la ciutat de Barcelona, feta per Dionís de Jorba, y serie dels comtes de Barcelona. Falta la còpia en lo manuscrit.

XXXVII. Any 1725. — Observacions fetes pel P. Manuel Ribera sobre'l valor de varies monedes que's mencionen en documents del Arxiu de la Corona d'Aragó. Falta copiar en lo manuscrit.

Se tracta de segur del contingut de la «Reflexión XIV, *Sobre algunas monedas*», publicada pel P. Ribera, en sa «*Milicia Mercenaria*», p. 629 y següents.

XXXVIII (sense data). — Taula cronològica y catàlech dels Reys de Mallorca desde la conquesta fins a l'any 1701. (D'una fulla impresa, que figura en lo manuscrit.)

XXXIX (sense data). — Manifest de Cevallos sobre'l cautiveri y altres fets ocorreguts al Rey D. Ferràn VII. Falta la còpia en lo manuscrit.

XL (1821 a 1823). — Divisió de Catalunya en quatre províncies y altres papers referents a monedes de la època, y restabliment de la *Seca* de Barcelona.

Obren en lo manuscrit, impresos o per còpia, los documents y papers que seguexen, corresponents a aquest epigraf:

Decret de Corts, de 1 de maig de 1821, uniformant los tipus de la moneda nacional.

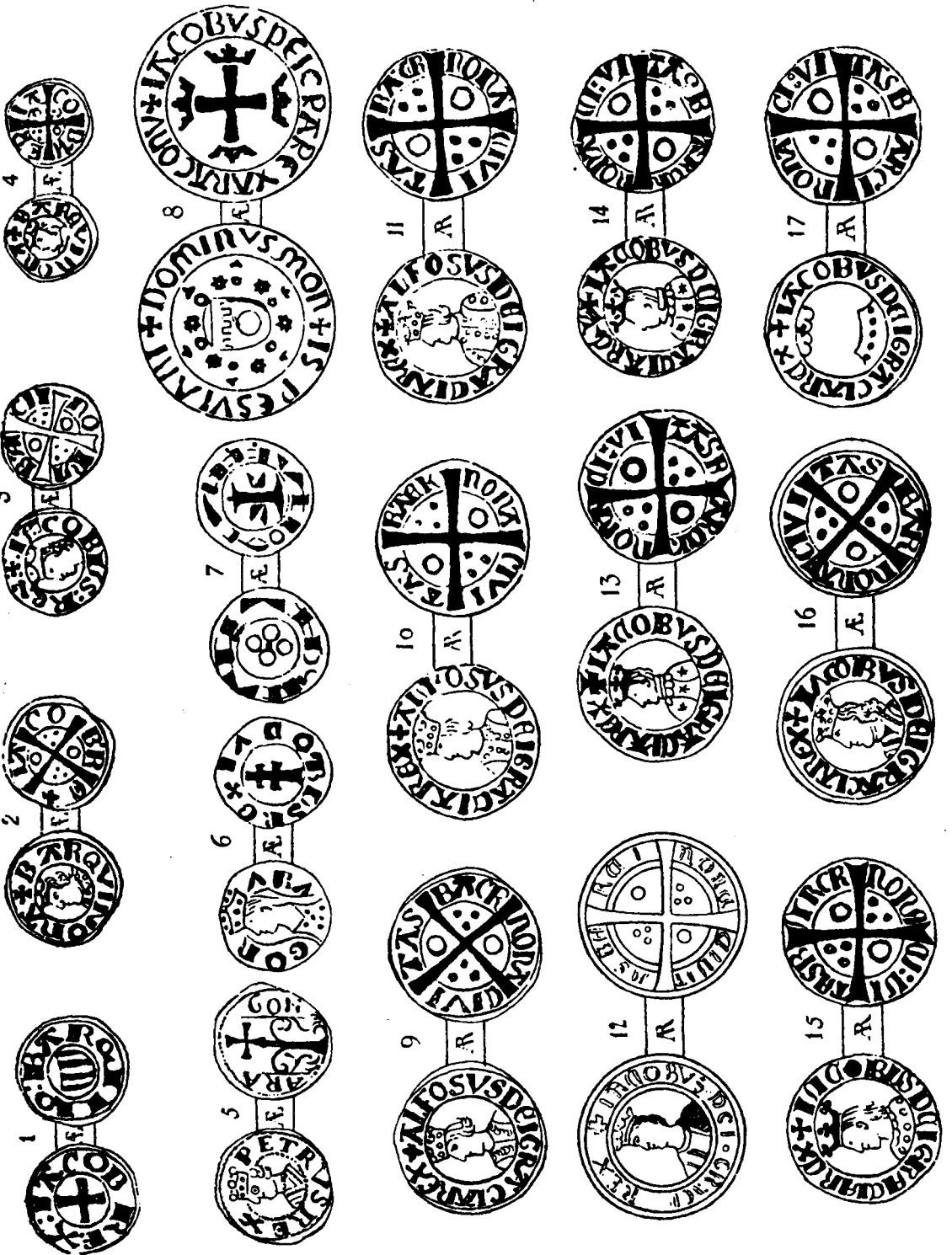
Límits de les quatre províncies en que's dividí Catalunya per decret de Corts de 27 de janer de 1822: divisió d'ella en partits y pobles que formen aquestos.

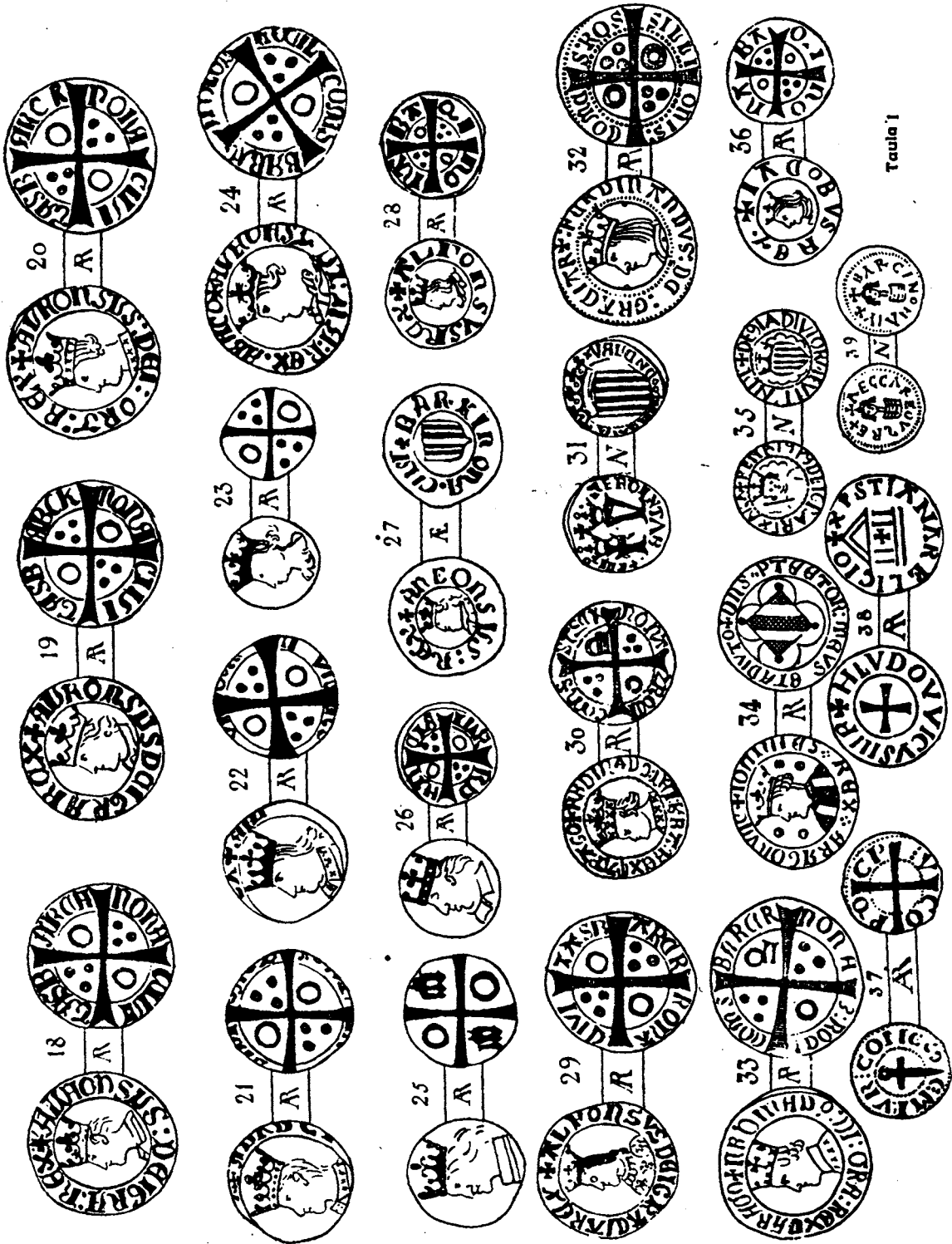
Sobre'l restabliment de la *Seca* de Barcelona. (Avisos publicats en lo *Diario de Barcelona* dels dies 15 d'agost y 9 de setembre de 1822 y 5 de juliol de 1823.)

Projecte de D. P. Payeres sobre la fabricació de moneda de sistema decimal, publicat en el *Diario Constitucional* del dia 9 de setembre de 1823.

XLI. Any 1823. — Troballa de monedes antigues d'or en lo convent dels PP. Dominicans de Barcelona. (*Diario de Barcelona* del dia 24 d'octubre de 1823.)

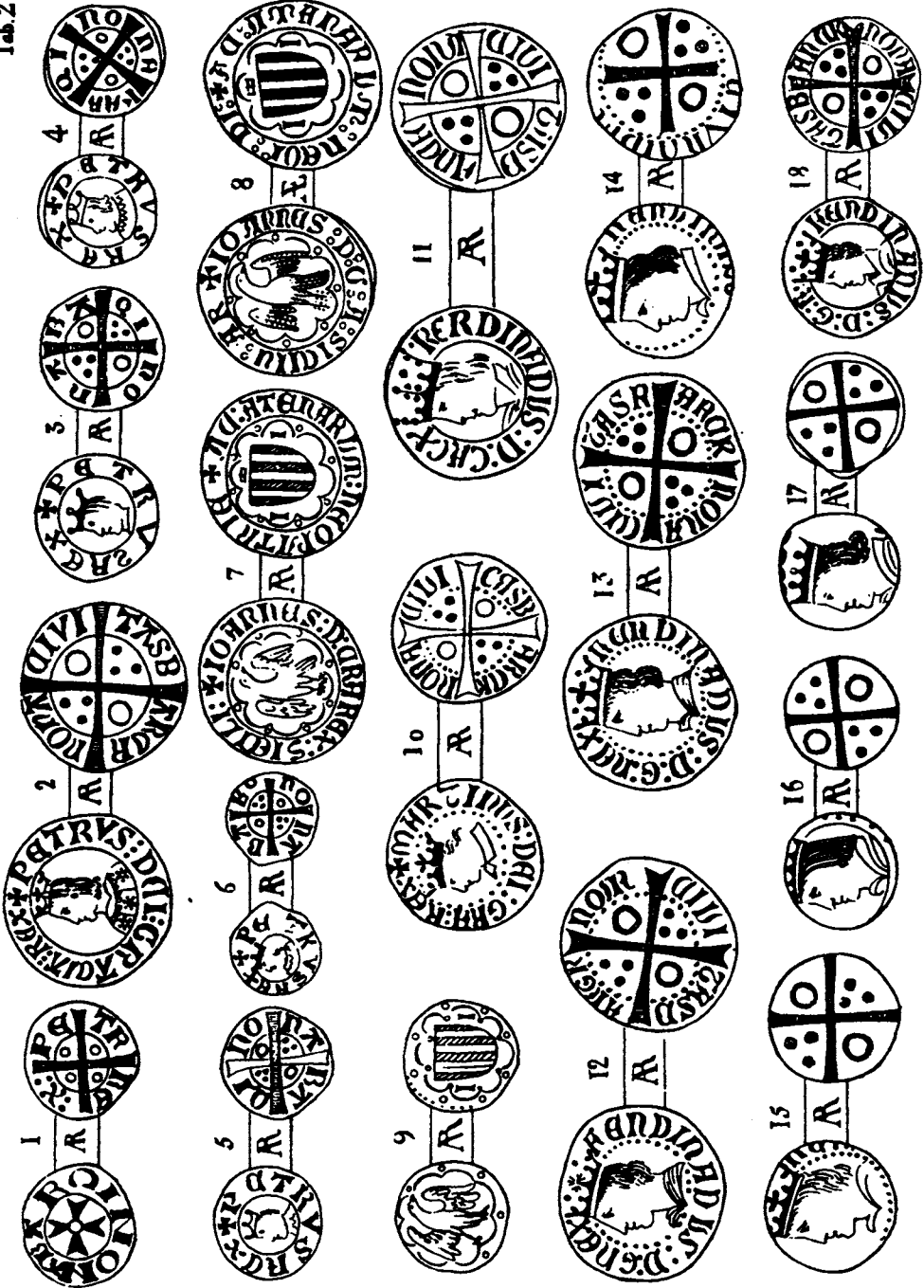
Làmines

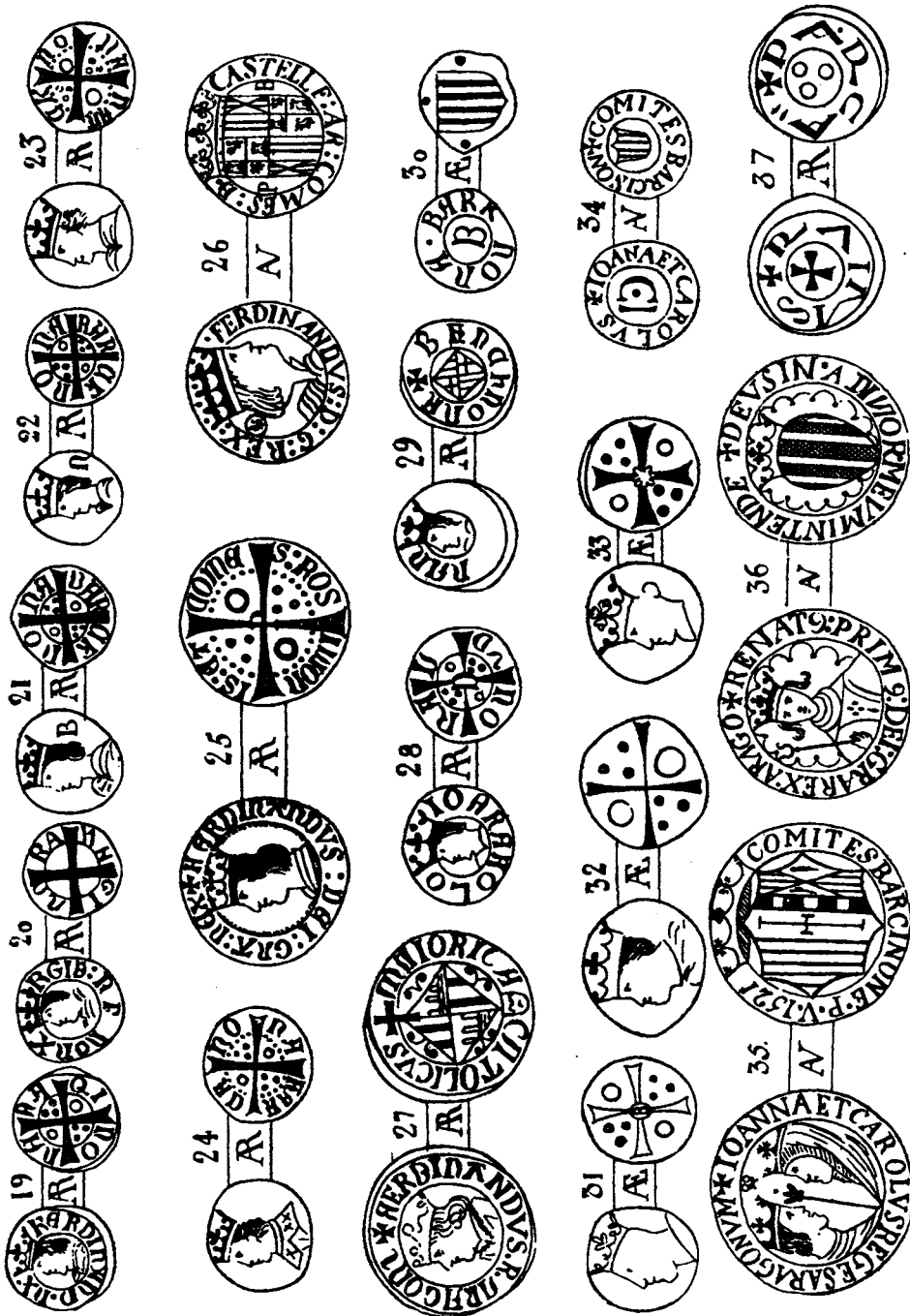

Taule 1

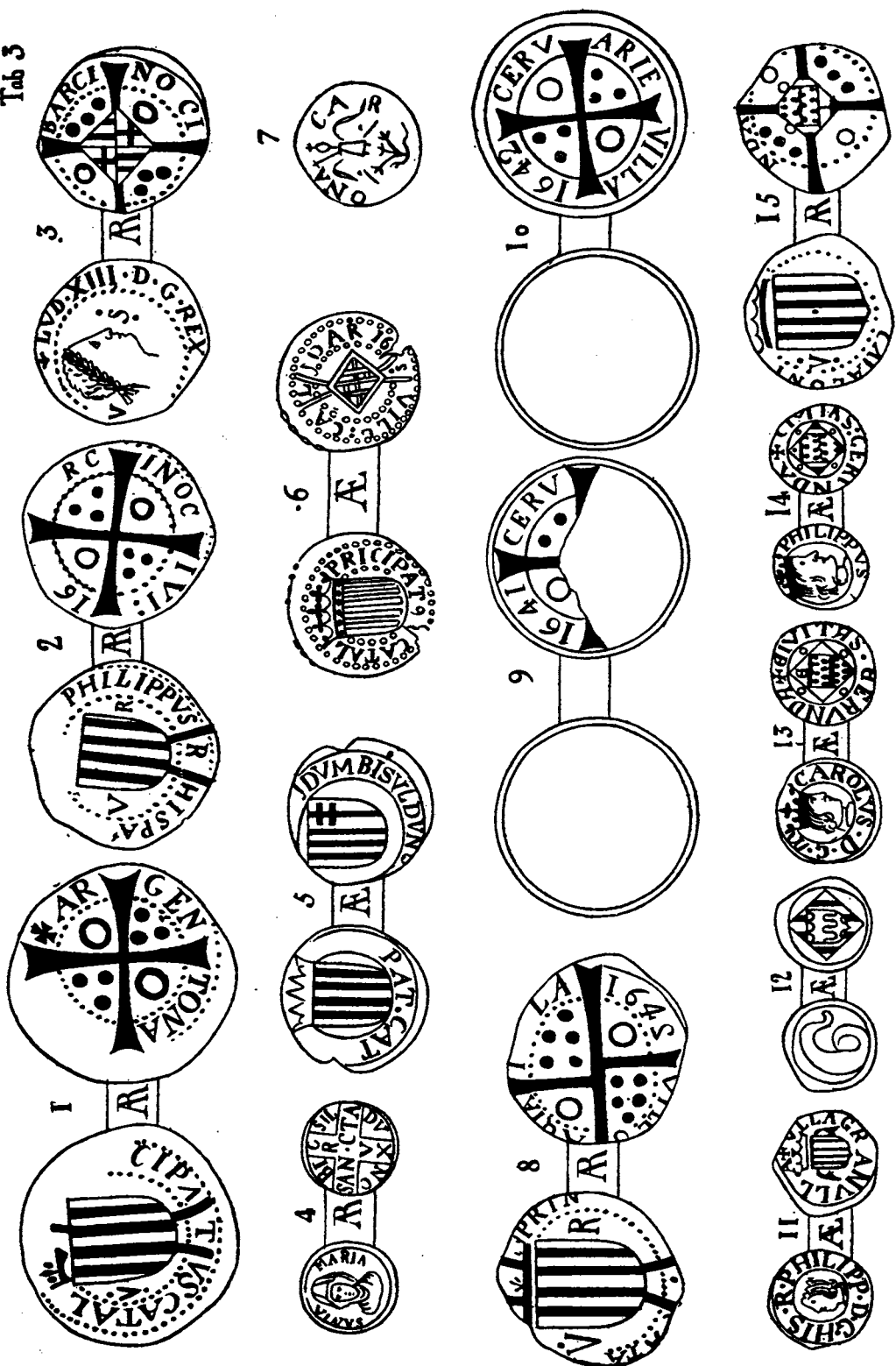
Tab. 2

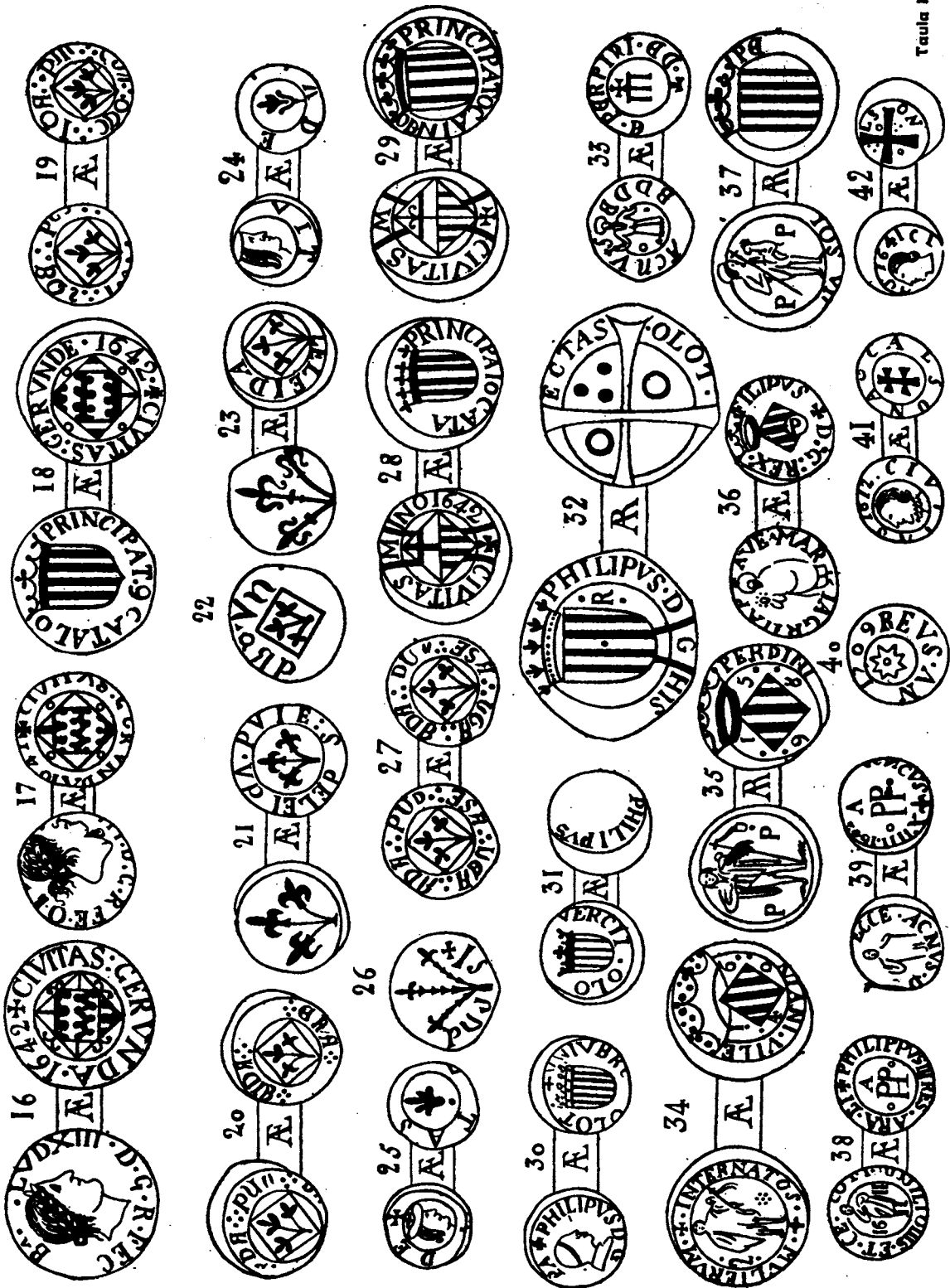

Taula II

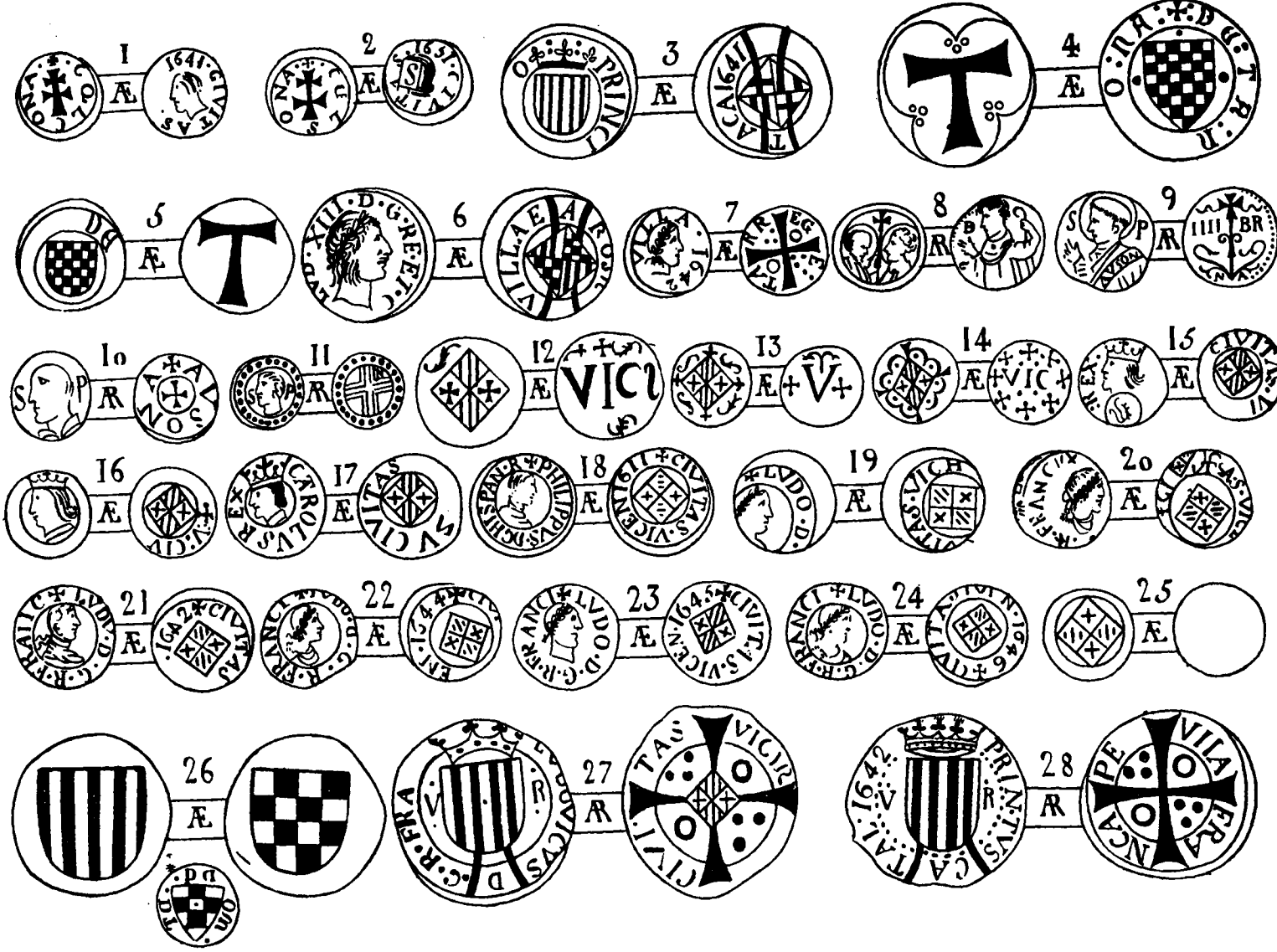
Tab 3

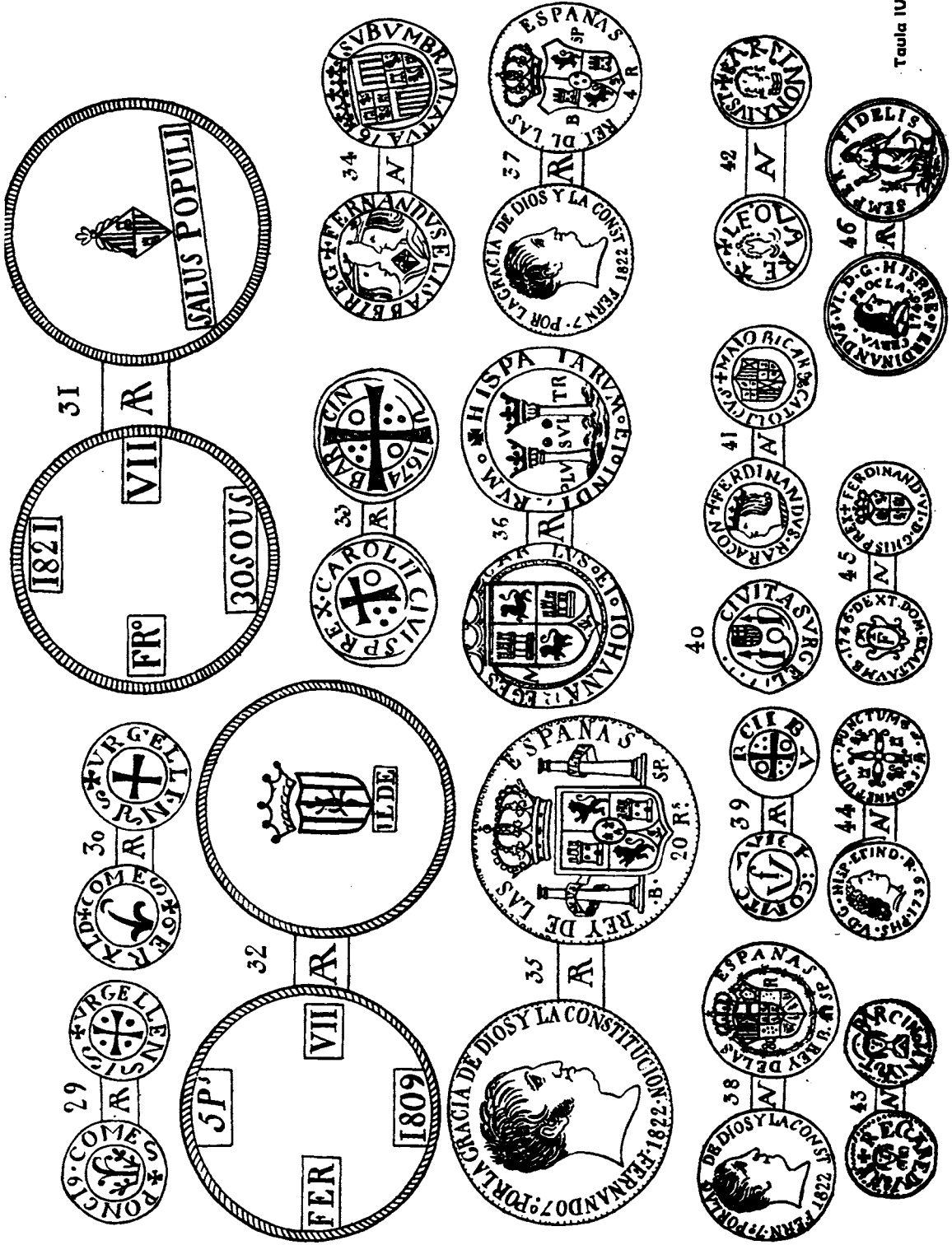

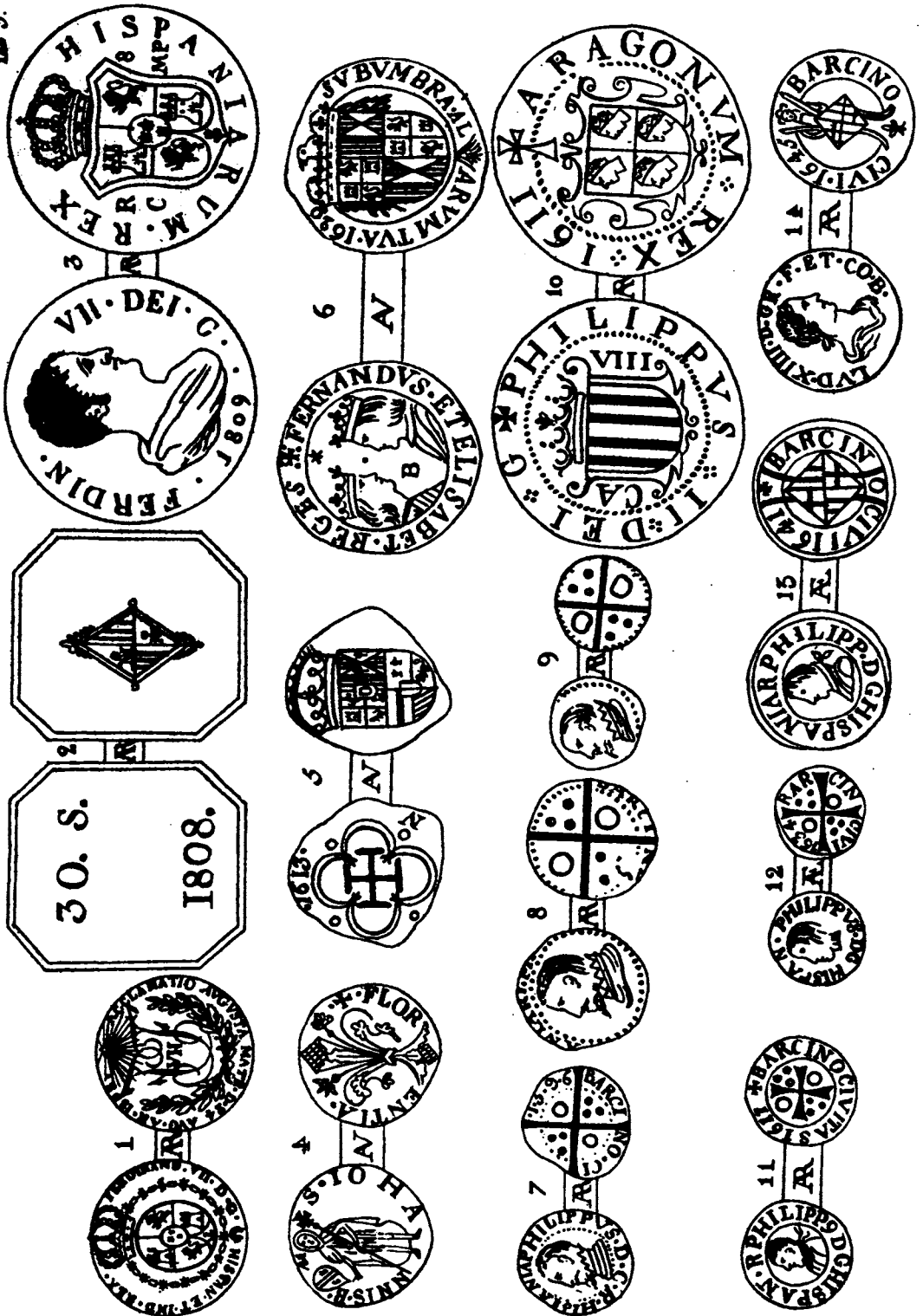
Taula III

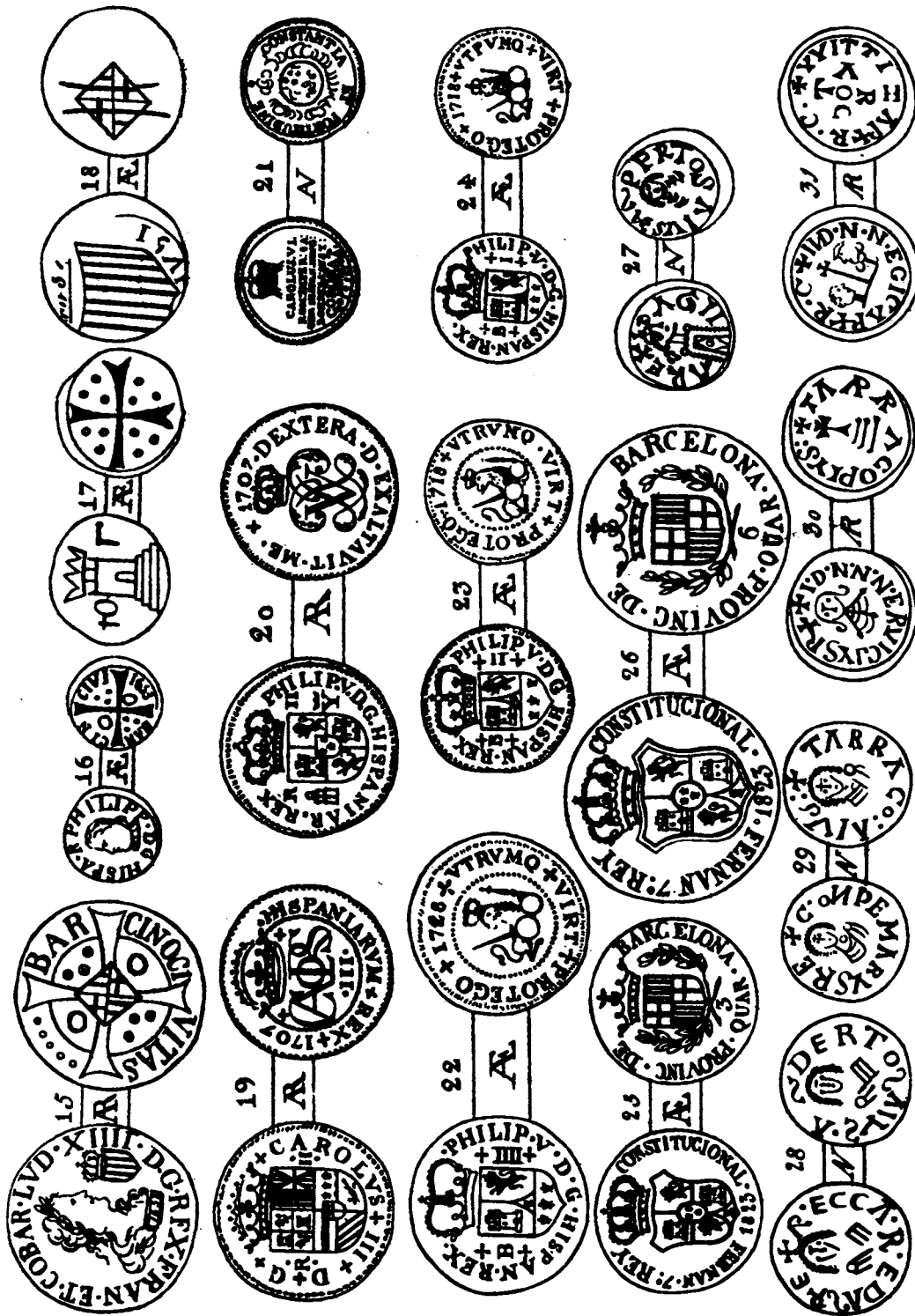
Tab. 4

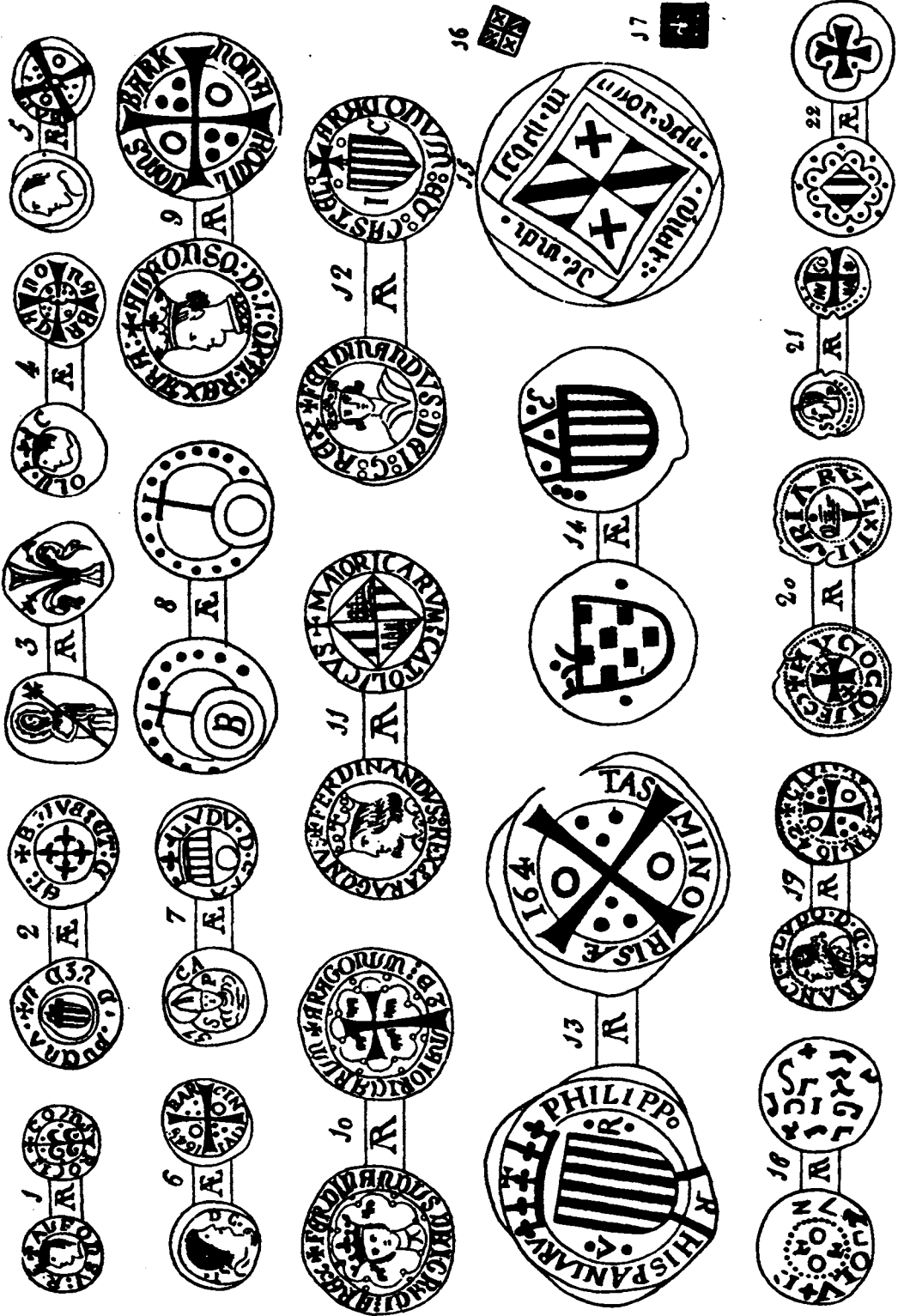
Tab. 5.

Taula U

Tab. 6.

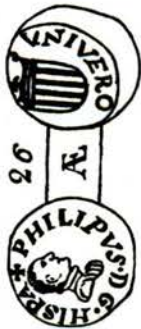

24

23

26

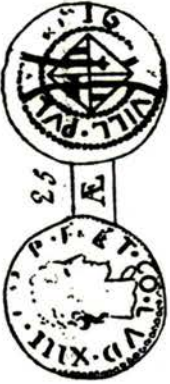
27

28

29

25

30

31

34

35

36

37

32

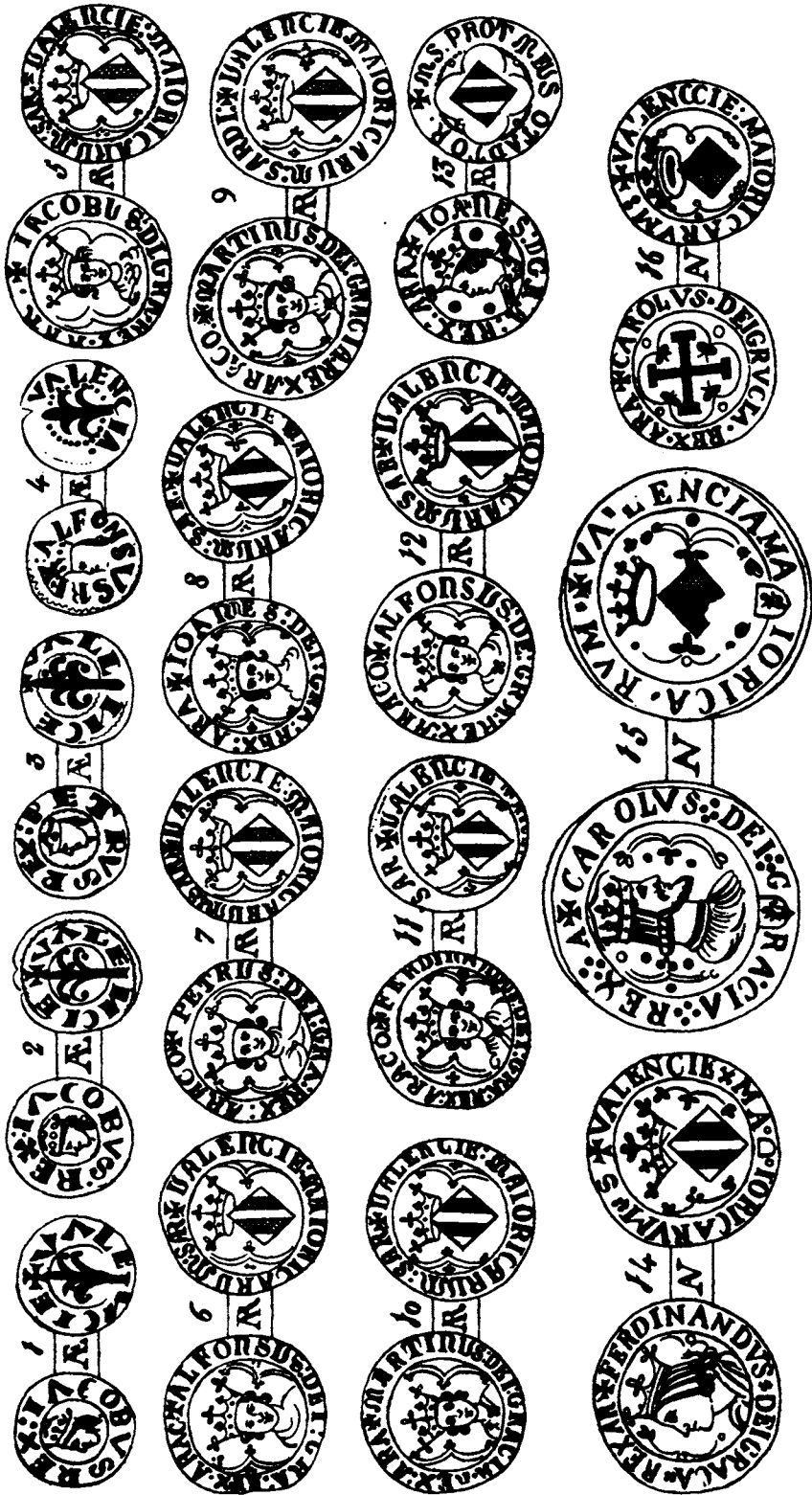
33

LA
REAL
JUNTA DE COMERCIO
DE CATALUÑA
AL MERITO ARTISTICO
CONCURSO DE
1825.

LA
REAL
JUNTA DE COMERCIO
DE CATALUÑA
A LA
APLICACION.

Taula VI

Tab 7

Bibliografía

Memorial Numismático Español d'Alvar Campaner i Fuertes

MEMORIAL NUMISMÁTICO ESPAÑOL. — *Colección de trabajos, artículos, etc. sobre la numismática antigua y moderna, especialmente la española, ordenada por D. ALVARO CAMPANER Y FUERTES, con la colaboración de distinguidos articularios y aficionados.*—Barcelona. Imprenta de D. Celestino Verdaguer.—Tres tomos, años 1866, 1868 y 1872-1873.¹

Plaunos sobremanera poder ocuparnos en LA RENAIKENZA d'una de las publicaciones periódicas que mes honran á la nostra terra, única que sabem se publiqui á Espanya y digne per lo mérit de sos estudis y per sas condiciones tipográficos y artísticas de fer costat á las de son mateix genre que's publican en altres paissos. Nos referim al MEMORIAL NUMISMÁTICO ESPAÑOL, revista ahont los trevalls sérios y científichs trovan mes aceptación y major ajuda de la que per desgracia acostuman obtener en nostra patria. Esta circunstancia de que ab rahó se planyen sos directores á la fi del volum II, explica l'irregularitat ab que surten los números de la Revista, ademes de molta otras dificultades contra las que tenen de lluytar pera portar endevant sa noble y patriótica empresa; las quals empero no son obstaculo pera que fassin son camí poch á poch y fins aturantse quant es necessari, pera continuarlo després ab nou dalé y ab lo just convenciment de que fan una obra bona y profitosa. Axis es qu'al present estan á punt de comensar la publicació del volum IV pera'l que tenim entés han reunit materials tan interessants ó pot esser mes que'ls continguts en los tres anteriores, alguns dels quals ho son principalment pera la numismática de la nostra terra. Tant de bó logrin tanta constancia y afanys despertar lo bon gust á l'estudi d'esta branca de l'Arqueologia, una de las que mes interressan y mes utilitat portan á la Historia, y que tant ha de contribuir á posar en clar los temps antichs de la de Catalunya.

Surt, donchs, lo MEMORIAL per quaderns trimestrals de mes de sexanta planas, ab dos ó tres láminas grabadas ó litografiadas cada un segons son las exigencias del text, distribuïts en dos parts; l'una destinada als trevalls numismátichs y l'altre ab lo titol de MISCELÁNEA á las noticias numismáticas que mes poden interessar als aficionados y co-

1. Los tres tomos sortits se venen en la llibrería de Alvar Verdaguer, Rambla de mitj.—Barcelona. En la mateixa llibrería s'admeten suscripciones al volum IV y següents.

leccionistas: cada quatre quaderns forma un volum ab sos corresponents índice y portada. Son objecte es tenir al corrent dels adelantos de la ciencia numismática, principalmente de l'Espanyola, donant noticia de las monedas inéditas y de las que tots los dias se descubren y contribuir á son progres corretjint atribucions equivocadas; rectificant descripcions mal fetas y completant per modo de detinguts estudis, atinadas observacions y publicació de documents numismátichs l'inteligencia y deduccions históricas que proporcionan las monedas ja conegudas.

Una senzilla ennumeració dels articles continguts en los tres volums fins ara publicats seria suficient pera demostrar que'l MEMORIAL ha complert be y satisfactoriament sa tarea; pero nostre objecte s'esten á fer palpable, á nostres lectors los beneficis qu'esta Revista proporciona á la numismática é historia catalana, ab particularitat y la conveniencia de que s'aguanti y prosperi. Citarem, donchs tan solament los treballs mes importants, pera fixarnos luego en lo que's referex á Catalunya, assumpto principal baix lo punt de vista de LA RENAIXENSA.

Son notables, en la numismática antigua, l'article de N. J. Zobel sobre l'existència d'un alfabet desconegut usat en algunas regions meridionals de la Bética; lo treball de N. Alvar Campaner, titolat: *Una moneda inédita de Ebusus*, recopilació al propi temps de tot quant se sab de la numismática antigua de las Illas Balears; l'estudi d'En Biosca sobre dos medallons ultimament trovats á Jecla; las preciosas dissertacions de Mr. Sabatier sobre l'As romá, la moneda d'or romana y las monedas de coure imperials; y finalment los estudis de M. Heïss sobre l'época en que s'acunyaren las monedas celtibéricas, l'idioma en que estan escritas sas leyendas y l'interpretació de sos caracters ò lletras. Respecte á la numismática media y moderna, ha publicat lo MEMORIAL las monedas godas novament descubertas ò no publicadas, pe'l P. Florez en lo volum III de sa magnífica obra *Medallas d'Espanña*; gran número de pessas inéditas ó trobadas de poch corresponents á las séries castellana, aragonesa, balear, etc.; un treball del ja citat Campaner sobre las *modernas colonials espanyolas*, ó sian las monedas espanyolas acunyadas á América: y per fi, una complerta llista de las medallas de proclamació dels reys d'Espanya, feta per N. H. Perez Varela y anyadida per N. Ildefonso Cerdá.

Concretantnos ara á Catalunya y comensant també per la numismática antigua, conté'l MEMORIAL además del meritat treball de Mr. Heïss sobre s'alfabet celtibérich que permet sospitar de catalanas y acunyadas á Ampurias, Tarragona, Lleyda, Guissona, Vich, Badalona, Mataró (Iluro)? Isona, Berga? etc., algunas de las monedas que ostentan lletras celtibéricas; un extens é importantíssim article dedicat á las monedas emporitanas per En Celestí Pujol y Camps, en lo qui dona rahó no menys que de doscentas vint y dos monedas diferentas, gregas, celtibéricas y llatinas, acunyadas per l'antigua *Emporion*, inéditas, moltes 'ellas acompanyanht oportunas observacions sobre tot quan tracta del gran número de monedas de tipo grech acunyadas en diferents punts d'Espanya imitant las d'aquella població; dato preciosíssim pera nostra historia y en lo qual no's deté l'autor tant com se mereix, obligat tal volta pèl caràcter purament numismátich de son treball, circumstancia que també esplica que no utilisés l'article anterior publicat en la mateixa Revista per l'avants citat Mr. Heïss, sobre las *siglas* ó abreviaturas indica-

tivas de valor que mostren algunes de les monedes celtibèriques d'Ampúries. A la mateixa època corresponen també la notícia de N'Alvar Campaner sobre una colonial inédita de Tortosa y Amposta, acás *semis* ó *quadrans*, diferent de les que'l sabí P. Florez publicà pertanyents á aquelles poblacions; l'una colònia, l'altre municipi, segons les monedes y los autors antics: y per fi, un estudi de Mr. Heïss dirigit á probar qu'algunes de les monedes romanes imperials foren batudas á Tarragona.

Las monedes godas pertanyents á Catalunya que'l MEMORIAL ha donat á conèixer son les següents: de *Leovilgo* una de Dertosa, una de Roda y una de Lebea (Llivia?); de *Recaredo*, dos de Roda y dos de Tarracòna; de *Liuva II*, una de Barcinòna y una de Tarracò; de *Witerico*, una de Tarracò y una de Barcinò; de *Sisebuto*, una de Tarracò y una de Bergio (Berga?); de *Suinthila*, una de Tarracò y una de Ventosa (catalana?); de *Sisenando*, dos de Tarracò; de *Chintila*, una de Serunda; de *Tulga*, una de Tarracò; de *Recesvinto*, una de Tarracò; de *Wamba*, una de Tarracò; de *Egica*, una de Tarracò y dos de Serunda; de *Egica y Witiza*, tres de Serunda; de *Witiza*, dos de Serunda y una de Tarracò; y d'*Ahila* (usurpador?) una de Tarracò. Totes elles se contenen en lo Catálogo descripció del ja citat Sr. Campaner ó en l'article bibliogràfic escrit pèl matèx sobre l'última obra de Mr. Heïss, ahont se fa constar que la major part son tersos de sou d'or, acomodats al sistema romá llavors vigent. Las dos d'Egica de Gerona se trovan en un treball d'En Pujol y Camps, del qui parlarem després.

Entrant ja á l'època comtal y moderna, la mes abundant en monedes y per consegüent aquella á que'l MEMORIAL ha dedicat major atenció trovem sobre monedes catalanes los següents estudis relatius quasi tots á las avans no publicadas. Del director de la Revista un interessant article sobre las deu monedes conegudas dels comtes d'Urgell, Armengol VIII, Auràmbia, Pere condestable de Portugal, Pons de Cabrera, Armengol X, Teresa d'Entenza y Pere infant d'Aragó y una notícia feta ab unió de N'Artur Pedrals sobre'ls pretendents á la corona aragonesa Renato d'Anjou, Pere condestable de Portugal y Enrich de Castella. D'En Celestí Pujol y Camps un llarch y documentat treball sobre las monedes gironines de totes èpocas, que dona compte de cinquanta una monedes y vuyt proclamacions acunyadas á Gerona, al que debem referir una carta del reputat arqueòlech Fidel Fita fixant quinas eran las monedes nomenadas *rocbertins*. D'En Francisco Viñas una carta completant é interpretant la esborrada llegenda dels cinch sous de Figueras. Y ultimament de N'Artur Pedrals los estudis sobre tres monedes comtals de Gerona novament trovadas; sobre el timbre de Perpinyá al qui acompanya un precios document datat en 7 d'Agost de 1473 autorisant á Vilafranca de Conflent pera batrer monedes de plata y velló; sobre las monedes barcelonenses ditas de necessitat; batudas ó reselladas durant las turbulencias de mitjans del segle XVII; y sobre moltes altres monedes descrites en la secció de NOVETATS: com son, de Vich dos episcopals y una de Ferran II; de Lleyda, quatre, dos d'elles pugesas propies del setgle XIV; de Barcelona un croat de Pere II, varias de Bellpuig, Cervera, Urgell, Sanahuja y Tarraga, anteriors algunes als acontexements de 1640 y altres pertanyents á esta època.

Acabarem nostra relació ab la llista de las proclamacions catalanes, treta del referit

Catálogo de n.º H. Perez Varela. De *Lluís I*, Barcelona y Tarragona; de *Ferran IV*, Barcelona, Cervera y dos de Gerona; de *Carlos III*, Barcelona, Cervera y dos de Gerona; de *Carlos IV*, Barcelona, Cervera; Puigcerdá, Sos?, dos de Gerona y dos de Lleyda; de *Isabel II*, Barcelona dos, dos de Gerona, dos de Manresa y dos de Tarragona.

Demostrada l'utilitat é importancia del MEMORIAL NUMISMÁTICO ESPAÑOL, falta'ns so- lamente encomenar als vers catalanistas procurin sostenir tan interessant publicació, mes que mes quant no es de esperar, en vista dels qu' ultimamemnt han vist la llum pública, surti durant molt temps cap tractat de numismática catalana ni espanyola que compregui los estudis y descobriments que s'han fet y 's fassin de nou.

Bibliografía

Indicador manual de la numismática española
de **Álvaro Campaner**

INDICADOR MANUAL DE LA NUMISMÁTICA ESPAÑOLA, *por D. Álvaro Campaner y Fuertes*. Un tomo en 8.º de VII-575 páginas: Palma de Mallorca, impr. de J. Colomar y Salas, 1891. (De venta en Barcelona, libr. de A. Verdaguer; precio 5 pts).

De todas las ramas de la Arqueología, la Numismática ha sido la más cultivada y la que mayores progresos á realizado en nuestro país de algunos años á esta parte; ya que á la série de obras voluminosas é importantes que sobre ella han visto la luz pública, hay que añadir un sin número de monografías y artículos sueltos, muchos de ellos de capital interés. Reunir en un pequeño volumen cuanto precisa saber al coleccionista ó al aficionado para el debido conocimiento y clasificación de todas las monedas españolas, es la tarea que se ha impuesto el Sr. Campaner con la redacción del libro cuyo título encabeza estas líneas. Ardua era la empresa y asequible solamente para quién, como el reputado numismático balear, uniera á un saber profundo una atención y una labor constante, prolongada durante largos años de estudio, tanto sobre los libros como sobre las monedas mismas, en la mayor parte de las colecciones notables existentes en España, ó en improntas y descripciones remitidas por los poseedores de ellas. Esto hace que el *Manual* de que tratamos revele en todas sus páginas la mano del maestro y sea no un resumen más ó menos completo de ideas y conocimientos ajenos, sino más bién el fruto de un trabajo propio, el resultado del concepto formado por el autor en vista de las opiniones de los demás y de los juicios que le ha sugerido la investigación personal. Imposible es hacer un extracto del libro: es tan copiosa la materia y está tratada con tal sobriedad que puede decirse que en él nada huelga, habiendo preferido el autor sacrificar el mayor desarrollo de la parte teórica con el fin de poder incluir en poco espacio todos los detalles esenciales para convertirle en un *guía práctico* completo. Esto no obstante, el lector que desee enterarse más por extenso de algún punto concreto hallará, ya sea en el texto, ya sea en las notas, indicaciones bibliográficas suficientes para saber donde acudir en sus estudios. A los méritos apuntados agrégase un orden ó método rigurosamente científico, y uniforme, en lo que cabe, para todas las séries, que facilita en alto grado la consulta; y un conjunto de noticias sobre monedas inéditas ó recién descubiertas, que hace su adquisición indispensable para todo aquél que quiera estar al tanto de lo que se sabe hasta la fecha sobre numismática española.

La obra se divide en dos partes principales: se ocupa la primera de la *numismática española antigua*, y la segunda de la de las *edades media y moderna*. —La numismática española antigua abarca tres secciones, cada una de ellas comprensiva de varias series, á saber: *Sección primera*; monedas acuñadas en la península ibérica desde la colonización helénica hasta el reinado del emperador Calígula; las series que comprende son: I, monedas con inscripciones helénicas é ibero-helénicas; II, monedas anónimas de los Virreyes ó Gobernadores Barkidas en España; III, monedas con caracteres fenicios; IV, monedas con caracteres libio fenices; V, monedas con caracteres ibéricos, y VI, monedas hispano-latinas y bilingües. *Sección segunda*; monedas romanas desde la invasión de los romanos en la Península, hasta su total expulsión en el reinado del Emperador Heraclio; las series que comprende son: I, república romana; II, imperio romano: *Sección tercera*; monedas acuñadas durante las dominaciones sueva y visigoda; las series que comprende son: I, monedas suevas; II monedas hispano-godas.— La segunda parte, ó sea, la numismática española de las edades media y moderna, abarca las secciones y series siguientes: *Sección primera*; monedas acuñadas en España por los invasores islamitas hasta su total expulsión de la península; las series que comprende son: *I a.*, monedas latinas y bilingües emitidas bajo la Soberanía de los Califas damascenos, y *b.* monedas árabes anónimas acuñadas por los Lugartenientes de las Califas de Damasco y, después, por los Omeyyabs hasta principios del reinado de Abde-r-Rhman III: II, monedas de los Omeyyabs y Hammudies, desde Abde-r-Rhman III inclusive; III, monedas de los Régulos independientes, llamados *Reyes de Taifas*; IV, monedas de los Almoravides y de los Régulos intermedios entre estos y los Almohades; V, monedas hispano almohades y de los Régulos sublevados, durante la decadencia de la dominación de estos africanos en nuestra nación, y VI, monedas de los Reyes, de la dinastía Nasari, de Granada. *Sección segunda*; monedas hispano-cristianas peninsulares y de la Marca de España; las series que comprende son: I, monedas catalanas, 1) acuñadas por los Reyes de la dinastía Carlovingia en algunas poblaciones de Cataluña; 2) labradas por los Condes de Barcelona independientes, y por sus sucesores los Condes-Reyes de Aragón y después Reyes de España; 3) de los Condados feudetarios de Ampurias, Besalú, Rosellón y Urgel, de los Obispos de Vich y de la ciudad de Gerona en los siglos X y XI: 4) locales de varios pueblos y ciudades de Cataluña; II, monedas navarras; III, monedas aragonesas; 1) valencianas; 2) baleares; y IV, monedas castellanas, leonesas y más tarde españolas: *Sección tercera*; monedas acuñadas en Portugal y fuera de España, por derecho de sucesión de nuestros reyes ó por conquista; las series que comprende son: I, monedas de los Condes de Provenza, de la dinastía catalana y aragonesa; II, monedas del Señorío de Montpellier; III, monedas hispano-sicilianas: IV, monedas hispano-apolitanas; V, monedas hispano-sardas; VI, monedas hispano-milanesas; VII, monedas del Ducado de Borgoña; VIII, monedas de los Estados Flamencos, y IX, monedas de los Reyes de España como reyes de Portugal; *Sección cuarta* monedas coloniales modernas, las series que comprende son: I, monedas labradas en la América española; II, monedas de las Islas Filipinas (Oceanía), y III, monedas de las Islas Canarias y de Orán (África): *Sección quinta*; monedas extrangeras más ó menos directamente relacionadas con la Historia de Espa-

ña; las séries que comprende son: I, monedas de los Pontífices Romanos de nacionalidad española; II, monedas de los Grandes Maestros españoles de la orden soberana de San Juan de Jerusalén; III, monedas de un Príncipe de Acaya (Morea) de nacionalidad española; IV, monedas de Reyes de Portugal pretendientes a la Corona de Castilla, y V, monedas de un rey consorte de Inglaterra, de nacionalidad española; y *Sección sexta*, medallas conmemorativas y de proclamaciones de los reyes de España.

Cada *Sección* va precedida de indicaciones generales (en algunos casos bastante extensas) y lo mismo acontece con cada *série*, respecto de las cuales siguen las noticias siguientes: 1.º resumen alfabético de letreros ó inscripciones, clasificadas unas veces en *Anverso y Reverso*, y otras en *principales y accesorias*; 2.º resumen de los tipos de las monedas; 3.º resúmenes de los símbolos ó tipos accesorios, contraseñas, marcas, etc.; y 4.º listas cronológicas y notas circunstanciadas en las que, en la medida de lo factible, se individualizan suscitivamente las especies numerarias conocidas de cada príncipe y de cada pueblo.

Puédese discordar del autor en algún detalle de clasificación ó de método y hasta es fácil que esto suceda dado lo vasto y complejo de la materia; pero es innegable que el plan de la obra obedece en su conjunto á un orden científico y se ajusta á las exigencias de la realidad histórica.

Confesamos llanamente que no somos competentes para hacer un examen concienzudo de este libro y que nuestros conocimientos numismáticos se circunscriben á muy contadas séries; pero, no podemos resistir á la comezón de decir algo, á lo ménos acerca de los puntos que más relación tienen con nuestros estudios, ó sea con nuestra comarca, así en la época antigua como en la moderna.

Con respecto á la primera, empieza el Sr. Campaner ocupándose de las monedas griegas de *Emporiæ* y de *Rhode*, poblaciones ambas de nuestra provincia (San Martín de Empurias y Rosas), por ser las más antiguas labradas en España, y funda sus asertos principalmente, por lo que se refiere á la parte técnica ó teórica, en los estudios del Sr. Zobel de Zangroniz y, por lo que se refiere á la descripción de las monedas, en los del Sr. Pujol y Camps. A propósito de ellas, dice: «estas poblaciones emitieron moneditas de plata del sistema llamado babilónico foceo, originario del Asia menor y extendido posteriormente por los griegos á sus colonias del litoral mediterráneo y especialmente *Masilia* (Marsella). Los pueblos que se sirvieron de aquel sistema crearon la unidad monetaria denominada *dracma* y, con el tiempo, elaboraron múltiplos (didracma y tetradracma) así como divisores ó submúltiplos de la propia unidad. Las moneditas de plata con los epígrafes EMP, EM ó E halladas en las inmediaciones de *Emporiæ* y *Rhode* deben considerarse fabricadas en la primera de dichas localidades, y son semejantes en todas sus circunstancias de tamaño, peso y, á menudo, tipos, á las elaboradas en *Masilia*, con las que se pueden confundir, muy particularmente las que no llevan epígrafe alguno». Añade que sólo por conjeturas puede fijarse aproximadamente el principio de su acuñación y que lo propio debe decirse en lo concerniente á la conclusión de las elaboraciones emporitanas, deduciéndose del hallazgo de Segaró que ésta no tuvo lugar después de la toma de *Indica* por M. Porcio Caton, sino que continuaba aún la emisión

por los años 80 á 75 a. de J. C. Advierte que todas las monedas hispano-helénicas son de plata y que «la de oro citada por algunos es una imitación extranjera de una dracma de *Emporiae*»; y concluye proponiendo la clasificación siguiente; 1.º, las pequeñas moneditas de plata *que se presumen* acuñadas en *Emporiton*, sin epigrafe alguno y con variadísimos tipos; 2.º, moneditas del propio metal con múltiples dibujos y las tres primeras letras del nombre griego de la ciudad, dos ó una sola; 3.º, las dracmas del caballo quiescente (tipo púnico) con sus divisores y algunas rudas imitaciones del mismo dibujo; 4.º, las dracmas del caballo alado ó Pegaso y la leyenda EM, ó sin este letrero visible; 5.º, las dracmas en que la cabeza del Pegaso está formada por una figurita que se coge el pié con la mano derecha, a cuyo simulacro dá Zobel el nombre de Pegaso Chrysaor; 6.º, las dracmas con iguales tipos y con varios símbolos en el reverso; á veces también en el anverso; y 7.º, las dracmas con Chrysaor y número considerable de leyendas *ibero-helénicas*, al parecer labradas como signo de alianza ó convenio con otras ciudades, y los divisores de estas dracmas, «todo ello por lo que hace relación á las monedas de *Emporiae*, y por lo que respecto á las de *Rhode*», 1.º, las dracmas con leyenda helénicas y alguna con el mismo estilo aunque anepígrafa, y una pieza de cobre igualmente sin letrero; 2.º, las dracmas omonóicas con leyendas ¿ibero-helénicas?; y 3.º, las dracmas bárbaras anepígrafas, tal vez de fábrica gala». Al describir los tipos de las anteriores monedas omite hacerlo de las emporitanas del primer grupo, sin duda por su mucha variedad, pero creemos también por la inseguridad que hay acerca de la atribución á *Emporiae* de bastantes de ellas: es este un punto que, a nuestro parecer, no se ha estudiado aún bastante y acerca del cual pueden variar mucho las ideas hoy admitidas y corrientes: lo mismo decimos en cuanto á la cronología de los divisores conocidamente emporitanos, sin que sepamos exista ninguno que pueda calificarse serlo de las dracmas del tercer grupo, ó sea, del caballo quiescente; también opinamos que la única dracma publicada con el caballo alado ó Pegaso quiescente, en el reverso, no es emporitana y que, á lo más, es una imitación del numerario de *Emporiae*; y, por último, observaremos que entre los símbolos de las dracmas griegas no existe el *atún* (ni en el anverso, ni en el reverso) que le pareció ver al Sr. Pujol en varias monedas del hallazgo de Segaró, induciéndole á error la imperfección de cuño de algunas de ellas; ni tampoco otros de los apuntados (la *abeja*, el *cuchillo*, etc.) que se habían descrito mal á la vista de ejemplares faltos ó borrosos. Recordamos, así mismo, haber leído en las notas de la nueva edición de la *Historia del Languedoc*, obra que en este momento no tenemos a la vista, que la mayor parte de las monedas galas del mediodía de Francia tienen como tipo originario la rosa de las monedas griegas de *Rhode*; lo cual, á ser cierto, argüiría una extensión de relaciones comerciales y de influjo de esta antigua población mucho mayor de la que por regla general se había creído.

Poco se nos ocurre decir acerca las demás series de la numismática española antigua: las II, III y IV tienen con nuestro país muy escasa relación y sólo las púnico hispanas, brillantemente restituidas a España por Zobel, pudieron tener en él curso oficial durante breve tiempo.

Estamos conformes con el Sr. Campaner en que, hoy por hoy, no es posible una

clasificación geográfica ni cronológica exacta de las monedas con caracteres ibéricos y en que, á pesar de los importantísimos trabajos hechos sobre la lectura del alfabeto ibérico que cita, y además los del Sr. Berlanga, quedan aún bastantes monedas de atribución incierta y algunos caracteres cuyo valor no está fijado definitivamente. Por esto creemos que el método adoptado por el autor respecto de ellas, es en la actualidad el más conveniente. De las monedas de esta série y de las hispano-latinas, corresponden de un modo cierto á regiones de nuestra provincia las ibéricas de *Emporiae* y *Ausa* (Vich) y las latinas de *Emporiae*: dudamos pueda atribuirse á *Gerunda* (Gerona), como pretende Zobel, la ibérica señalada en la lista del Sr. Campaner con el número 112.

Continúa éste en su libro las monedas romanas consulares é imperiales, las últimas hasta el reinado de Heraclio I, por haber tenido curso legal en España, y advierte que en el lugar correspondiente de estas séries deben colocarse algunas monedas romanas que los autores suponen acuñadas en la península, «ó cuando ménos ostentan tipos que se refieren á personajes ó á sucesos propios de nuestra historia, durante la invasión y conquista romana, y más tarde en el decurso del Imperio». Además de citar las de P. Carisio, en alguna de las cuales se lee el nombre de la colonia *Emerita* (Mérida), y el denario consular de Cn. Dominicio Calvino, batido en *Osca* (Huesca); dá una lista detallada de ellas en las páginas 91 á 93, fundada en el parecer del ilustre Teodoro Mommsen.

Termina la reseña de las monedas de la edad antigua, con las de los reyes suevos y visigodos. Todas ellas son *trientes* de oro, pues «no consta por dato histórico alguno, que labrasen jamás plata ni metales inferiores, de los cuales probablemente existía en los mercados una masa enorme, procedente de las acuñaciones romanas de todas las épocas: las monedas godas de plata, citadas por algunos autores y aún descritas en varios catálogos, son piezas legítimas acuñadas en un cospel de oro de ley sumamente baja y, por ende, de color tan blanco que asemeja plata, ó bien falsificaciones de varias procedencias desgraciadamente no escasas en la importante série que nos ocupa». Interesantísimo es cuanto se refiere á las monedas suevas, hasta casi nuestros días no conocidas ó no estudiadas, que, siguiendo á Heiss, clasifica en tres grupos: comprende hasta hoy esta série un total de treinta y tres monedas, todas de oro de ley y de peso 1,50 gramos, cuya acuñación duró en Lusitania desde el año 430 al 457 de J. C. y en Galicia desde el 411 al 584. Las monedas visigodas empiezan en el reinado de Leovigildo, aunque «cabe la sospecha pronunciadísima» de que su acuñación comenzó antes; «de suerte que las monedas de oro existentes en nuestras colecciones con tipos semejantes ó iguales á los de ciertas monedas bizantinas, y con leyendas ininteligibles casi siempre,... merecen estudio detenido hasta tanto que se averigüe si se acuñaron ó no en España por nuestros reyes godos». Estas monedas pertenecen al sistema monetario romano-bizantino vigente y están ajustadas á la talla, ley y, el principio, tipos de los *tercios de sueldo* de oro bizantinos coetáneos; la lengua en ellas empleada es la latina y su alfabeto es el romano, «aparte del estilo más ó ménos bárbaro que campea en la escritura según los reinados y á veces según los lugares de la acuñación», lo que dá lugar á algunas variantes que estudia el autor menudamente: señala su división cronológica en nueve tipos ó estilos distintos y los elementos esenciales que forman sus leyendas, y concluye con los

mismos resúmenes que las demás séries; los cuales, en la que nos ocupa, deben adicionarse con los datos contenidos en el *Suplemento* inserto en las páginas 561 a 568, destinado á dar á conocer algunas pocas monedas sueltas en poder de particulares que desconocía el autor al redactar la obra y principalmente, «las novedades de gran interés y variantes muy curiosas de las dadas al público anteriormente» que aparecieron el año pasado en el hallazgo de Carmona, en un cortijo propio del general Chinchilla. Si nuestra memoria no nos es infiel, algún dato apreciable se halla referente a las monedas inciertas primitivas de esta série en las notas de la antes citada *Historia del Languedoc*. De las monedas visigodas clasificadas, pertenecen á nuestro país las de *Gerona* de los reyes Witerico, Sisenando, Chintila, Egica, Egica y Witiza asociados, y Witiza solo; y las de *Rodas* (Rosas?) de los reyes Leovigildo, Recaredo y Egica, por más que sobre la correspondencia de esta últimas, abrigamos muchas dudas. En seis secciones se clasifican las monedas de las edades media y moderna. Sólo las de la primera série de la sección segunda llamarán particularmente nuestra atención; aparte de algunas modernas correspondientes á la série cuarta de la misma, y de pocas proclamaciones continuadas en la sección sexta.

El numerario islamita tiene también para nosotros interés; porque tuvo curso un tiempo en todo el Principado y hacen referencia á él así las leyes como las escrituras antiguas del país. Al mismo dedica el autor buén espacio, refiriéndose para mayores datos al «excelente *Tratado de Numismática arábigo-española*» del digno profesor de la Universidad central D. Francisco Codera y Zaidín; á quién se debe casi todo lo que se sabe sobre esta clase de monedas. Las labradas en Cataluña, que se conocen, pertenecen á las ciudades de Lérida y Tortosa.

«La primera vez que, después de la irrupción musulmana, se elaboró en España moneda cristiana, debió ser, según parece, durante la dominación carlovingia en la parte de nuestra península que entraba en la demarcación convencional llamada Marca de España ó Septimania... Así sucedió, y conocemos ya piezas indudables de Carlo-Magno (801-804) elaboradas en Barcelona, de su hijo *Ludovico Pio* (814-840) en AMPURIAS y Barcelona, y de Carlos el Calvo (840-874) en aquellas ciudades y además en GERONA. —Estas monedas son dineros de plata y algún óbolo ó medio dinero del propio metal.» Es decir, hasta ahora, tan sólo de Ampurias, Barcelona y Gerona se han hallado monedas batidas en Cataluña por los condes beneficiarios á nombre de los reyes francos; esto es, de las tres únicas ciudades que en aquella época eran cabeza de condado, segun la opinión que sostuvimos en una memoria dedicada al estudio de los primeros Condes de Gerona y que viene así, hasta el presente, confirmada por la Numismática.

A los condes beneficiarios sucedieron en Cataluña los hereditarios, independientes, de hecho por lo menos, de la dominación franca y sin ningún lazo de sujeción feudal entre sí; surgieron á poco, después de la muerte de Wifredo el Velloso, otros condados, y uniéndose al de Ampurias el de Rosellón en la persona de Suniario II. Los Condes hereditarios de Barcelona, que lo eran al propio tiempo de Ausona y Gerona, adquirieron muy pronto el condado de Urgel, que volvió luego á separarse de aquellos á la muerte del Conde Borrell II; lograron incorporar uno trás otro á sus dominios los condados de

Besalú, de Cerdaña y de Rosellón, y, por último, después de porfiadas luchas y no leves dificultades, obtuvieron que los Condes de Ampurias, Urgel y Pallars se reconocieran feudatarios ó inferiores suyos, realizando así la unidad política del territorio catalán. Expuesto nuestro modo de ver sobre el particular, fácilmente se deducirá que clasificaríamos las monedas catalanas de un modo distinto del que lo hace el señor Campaner, no sin que reconozcamos que su clasificación obedece á las creencias admitidas y corrientes. Permítasenos que aprovechemos la ocasión de indicar nuestro pensamiento. A nuestro entender la clasificación de las monedas catalanas debería dividirse en los grupos siguientes: 1.º monedas labradas en el siglo IX por los Condes beneficiarios (de Ampurias, Barcelona y Gerona) á nombre de los Emperadores francos: 2.º monedas labradas por los condes hereditarios é independientes, desde el siglo X, en los distintos condados catalanes, á saber: *a)* Ampurias, *b)* Ausona, *c)* Barcelona, *d)* Besalú, *e)* Gerona, *f)* Rosellón, y *g)* Urgel; 3.º monedas labradas por los Condes-Reyes de Aragón y después Reyes de España; y 4.º monedas labradas en varios pueblos y ciudades de Cataluña en tiempo de los Condes Reyes de Aragón y de los Reyes de España.

«Todas las monedas descubiertas hasta ahora [de los Condes de Ampurias] son de vellón, y sus tipos tienen sabor marcadamente extranjero... La forma de las letras en las inscripciones es semejante á las de las piezas antiguas de Barcelona y de los otros condados inmediatos, pero, á pesar de sus notables variantes, la pluralidad de Condes de unos mismos nombres *hace difícilísima* la clasificación exacta de tan curiosas monedas.» En su virtud se abstiene el autor de precisar á que condes corresponden, significando de este modo que no acepta la clasificación propuesta por Heiss, en lo cual creemos anda acertado. El número de ellas, que sepamos, es el de ocho, entre dineros y óbolos. La más antigua, que es la que lleva en una de sus caras un busto muy tosco y la letra G, pertenece indudablemente al siglo X, pues á él corresponden los únicos condes cuyo nombre empieza con aquella letra; *Gauzberto* (915-931) y *Guifredo* ó *Gausfredo* (932-991). El anverso de la que Heiss publica con el número 3 (tomo II, lámina 87), se lee: V-GO-POC, y por lo mismo no es posible sea del conde *Poncio Ugo I*, sino de un conde *Ugo* cuyo padre se llamara *Poncio*, y acaso es la más moderna de las conocidas.

Esta moneda y las de los restantes condes de Ampurias, que publica Heiss, debieron acuñarse desde el siglo XI á principios del XIV.

Las monedas de *Ausona* (Vich), en nuestro concepto son también condales, por más que sobre ellas tuviesen los obispos ciertos derechos y, con probabilidad, corriera á su cargo la acuñación: la quinta de la lista del Sr. Campaner lo persuade con evidencia. El autor hace juiciosas observaciones cronológicas sobre los seis tipos que describe, de los cuales algunos se remontan con certeza al siglo XI, consta, no obstante, por documentos, que Ausona labraba moneda ya en el siglo X.

De las condales labradas en Barcelona, es muy poco lo que se sabe, siendo también su clasificación sumamente difícil. Las de plata ó vellón muy rico conocidas, se reducen á dos con nombre de príncipe y á cuatro ó cinco anónimas, con un florón en el anverso y cuatro circulillos en los huecos de una cruz equilateral que ocupa todo el campo de la moneda, en el reverso. La que el Sr. Campaner describe en tercer lugar, en la página

301, con la leyenda R-A-M-N, estimamos que fué acuñada en Gerona. Las anónimas se atribuyen al tiempo de D. Ramón Berenguer IV, y en ello no hallamos dificultad. A Ramón Berenguer III cree el autor puede pertenecer la que lleva la leyenda RAI-MVN-DVS-BRG y reputa, con razón, más antiguo el dinero «de dimensiones algo crecidas con las leyenda * RAIMS (abreviación de *Raimundus*) en el anverso y BARCA* (abreviación de *Barcanona*) en el reverso, por lo tosco de su estilo, la grandeza de sus pocas letras y por el tipo insólito y completamente nuevo del reverso (tres sortijas).» Esta moneda, que no lleva el sobrenombre de *Berenguer*, opinamos puede atribuirse al conde D. *Ramón* (992-1018), el hijo de Borrell II. Al mismo, ó mejor á *Ramón Berenguer I*, como presume el Sr. Campaner, es debido el dinar de oro bilingüe, con la leyenda RAIMVNDVS COMES escrita de derecha á izquierda y otras inscripciones arábigas copiadas del numerario de Yahya Al-Motali de Málaga (412 a 413 de la H.) Esta moneda constituye una escepción en la série condal catalana.

Seis son en número las monedas que conocemos de los condes de Besalú, distribuidas en tres tipos distintos. Salat conoció y publicó dos, una de ellas imperfectamente, pues, como dice; «por ser también gastadas las letras no pueden leerse»: Heiss, al copiarla, se aparta de Salat y, creyendo sin duda que la leyenda no podía menos de ser igual á la de las otras dos, que graba, puso en ella BI-SVL-DV-NO. Hallazgos posteriores han probado que Heiss se equivocó y que lo que se lee en la moneda es BR-NR-DS-CO. El libro del Sr. Campaner describe cinco; tres dineros y dos óbolos. La sexta la hemos visto muy recientemente en la colección de los hermanos Torrellas de Gerona: es un dinero variante del ángel de pié que, además de distinguirse de los publicados por lo tosco del dibujo, muestra delante del ángel, nó una B, sinó una R, ó mejor una T y una R ligadas y, en el reverso, la leyenda Bi-SI-DV completa. Estas monedas pertenecen al siglo XI y pudiera ser que algunas de las que llevan nombre de conde y son de muy baja ley, correspondan á Bernardo III y alcancen los primeros años del siglo XII. Las demás de esta clase, cree el señor Campaner, deben atribuirse á Bernardo II. Si las letras T-R ligadas fuésen abreviación de *Tronus*, la variante que hemos dado á conocer sería del conde Guillermo II. «Cree Pedrals, que la moneda número I (que lleva la cabeza de la Virgen) puede haber sido fabricada por Guillermo I.»

El numerario de los Condes de Gerona ha permanecido ignorando hasta los escritos de Pedrals en el tomo II del *Memorial numismático español*, publicado en Barcelona en el año 1868. «Don Arturo Pedrals no sólo escribió... un interesante artículo sobre las pocas piezas del hallazgo [de Figueras, en 1861 ó 1862] que entonces conocía, sino que me remitió más tarde improntas de todas las descubiertas, con atinadas observaciones acerca de su posible clasificación, é hizo grabar los correspondientes dibujos en láminas,... que se insertaron en una plancha supletoria de la parte artística en la tercera edición de la Historia de España, de D. Modesto Lafuente, publicada por los Srs. Montaner y Simon de Barcelona.» Al hallazgo de Figueras siguieron otros dos, y el conjunto de las monedas conocidas asciende á cerca treinta distintas que el Sr. Campaner clasifica en quince números ó tipos y presume se acuñaron en los siglos X, XI y XII. La mayor parte de ellas llevan la leyenda GIRVND y algunas el nombre RAMVN. El autor nos dispen-

sa la honra de insertar mucha parte de lo que á propósito de estas monedas le escribimos contestando á sus preguntas, y se hace cargo en varios lugares de las noticias diplomáticas que sobre las condales catalanas publicamos en esta misma REVISTA (año 1889, número IV). Consignaremos que omite su clasificación cronológica por falta de datos, y que se limita á llamar la atención sobre algunos extremos, que ya observó Pedrals, y son: 1.º la semejanza de tipos entre las monedas de Besalú, con la mano y con el busto de la Virgen, y las de Gerona, lo que demuestra que ambas emisiones son copia una de otra, ó quizás simultáneas; 2.º que el árbol monetario del tipo número 4 parece imitación del que dibujan las monedas aragonesas; 3.º que las monedas de los tipos números 12 y 13 son imitación de la francesa de Melgeuil (ó Melgoriense) que se labraba en el siglo XI, y llevan el nombre de RAMVN; y 4.º que las demás muestran tipos peculiares y no imitados de otras acuñaciones, pudiendo ser fabricadas algunas «desde la época en que el conde Suñer (934) cedió á la iglesia de Santa María de esta ciudad la tercera parte del lucro de la moneda que se labraba en el Condado Gerundense, hasta tiempos bastante adelantados.»

Las monedas de los Condes de Rosellón estudiólas Colson hace ya bastantes años. Al publicar su libro en 1854, sólo se conocían de dos tipos; hoy, entre dineros y óbolos, se conocen, que sepamos, seis distintas variedades. El Sr. Campaner aplica á las monedas rosellonesas el criterio que nosotros creemos se debe seguir respecto de todas las catalanas, esto es: «separarlas en dos grupos perfectamente deslindados, colocando en el primero las más antiguas ó labradas á nombre de los Condes soberanos y dejando en el segundo las de los Reyes-Condes de Barcelona como de Rosellón, sucesores de aquellos.» Al estudiarlas y describirlas se abstiene también de resolver á que Conde corresponde cada una de ellas, indicando solamente que opina son de distintos Condes los dineros con la leyenda GVIRARDVS y ROSCILIONIS, de los que ostentan la leyenda GIRARDVS y ROSILIONVS. Abundamos en su opinión, con la sola diferencia que atribuiríamos á Gerardo I (115-1163) las últimas y no las primeras. Mayor dificultad presenta la clasificación de un nuevo dinero de vellón bajo que nos mostró hace algún tiempo D. Arturo Pedrals, y que, no obstante hallarse roto y poco conservado, pudimos anotar como sigue: *Anverso*: ✽ GOSFRIDSCO, cruz equilateral; *Reverso*: ROSCI en disposición horizontal y en el centro del campo, arriba y abajo un adorno que parece estar formado por tres líneas paralelas, en cada uno de los cuatro ángulos una estrellita de seis puntas; todo ello dentro de gráfila. ¿A cuál de los tres primeros Gausfredos de Rosellón pertenece esta rara moneda? Tenemos entendido que su hallazgo tuvo lugar junto con el de buen número de dineros del Conde Bernardo II de Besalú, en las cercanías de La Junquera: esto nos inclina á suponerla de Gausfredo III (1030-1075).

Las últimas piezas de que toca ocuparnos, son las batidas por Condes de Urgel, y lo haremos muy brevemente. Este grupo es perfectamente conocido del Sr. Campaner, y á él se debe el primer estudio sério sobre el mismo. Las variedades que lo forman, son diez, de ellas dos descritas por primera vez en el libro que nos ocupa. La de Gerardo de Cabrera, que era á la vez Vizconde de Gerona, sirve al autor para apoyar la clasificación que propone de todas las demás: las únicas que han suscitado dudas, son las que tienen

el nombre. PETRVS. Débese tener en cuenta también, que Poncio de Cabrera, Vizconde de Gerona y padre de Gerardo, se tituló Conde de Urgel, y poseyó el Condado con mejor ó peor derecho.

La mucha extensión que ha ido tomando este artículo, nos obliga á reasumir, más de lo que lo hemos hecho, nuestras indicaciones. De los siglos xv, xvi y xvii, se conocen monedas de *Bañolas* (dineros de Felipe III, con ó sin resello y alguno con la fecha 1600; V-R y V-S de Felipe IV, y V-R y V-S de la época del levantamiento de Cataluña contra este rey), de *Besalú* (V-R de Felipe IV, V-R y V-S y tres ó cuatro variedades de seisenos de cobre del levantamiento), de *Camprodon* (pequeña moneda de cobre de Luis XIV de Francia), de *Figueras* (V-R del levantamiento), de *Gerona* (piezas de vellón, de dos tamaños, de Martín y de Juan II, de iguales tipos y leyendas y sin nombre de localidad, que algunos atribuyen á Cervera; tres dineros distintos de Juan II; variedad de anónimas del mismo reinado con una G, ó una G y una E, esta resellada ó nó, en el anverso, y el escudo heráldico de la ciudad, en el reverso; dineros de cobre y de vellón de Fernando II, Carlos I, Felipe II, Felipe III, y Felipe IV; seisenos de cobre y variedad de V-R y V-S de plata de este último rey; variedad de V-R y V-S de plata y seisenos de cobre del levantamiento; y seisenos de cobre de Luis XIII de Francia. Además, conocemos de Gerona una pieza de latón y dos tipos de duros, ó piezas de cinco pesetas, acuñados durante los memorables sitios de 1808 y 1809), de *La-Bisbal* (V-R y V-S del levantamiento), de *Olot* (V-R y V-S de plata y dos variedades de dineros de cobre del levantamiento; dinero de cobre de Luis XIII de Francia), de *Puigcerdá* (monedas de cobre de Carlos I, Felipe II y Felipe IV; *menut* anónimo de 1641; V-R y V-S de plata del levantamiento; y dineros de cobre de Luis XIII y Luis XIV de Francia) y de *Rosas* (dinero anónimo del siglo xv, que algunos atribuyen á Palamós y otros suponen puede pertenecer á Gerona).

De Gerona se hallan descritas las siguientes medallas de proclamación: Fernando VI (dos; grandes y pequeña, *fundidas*), Carlos III (dos; grande y pequeña, *fundidas*), Carlos IV (tres; dos grandes, una de plata y otra de cobre, y una pequeña), é Isabel II (dos; peseta y media peseta).

MÓN ANTIC

La antigua Rhoda

Demostrat queda pels darrers treballs que s'han publicat que 'ls Fenicis, si bè pogueren conixer las costas septentrionals d' Espanya que miran al orient, no feren en ellas llargas estada, ni menys conseguiren dexarhi rastre assenyalat de son passatge; l' influencia fenicia se descobra y concreta principalment á la part del mitjorn de la Península, y es molt probable qu' estengué son límit envers lo nort fins á comprendre las illas Baleáricas: tota la demás costa oriental, comensant per la que pertanyia al antich regne de Valencia, fou visitada y coneguda per Gréchs, de diferentas procedencias, qu' hi fondaren colonias y factorias; l' influencia grega es, donchs, la que predomina en tot aquest costat d' Espanya y per tant á Catalunya.

Una de las moltas expedicions ó vingudas dels gréchs á nostra patria fóu la dels Rhodis, sortits de l' hermosa illa frontera de las colonias Dóricas de l' Asia-Menor, celebrada en antichs temps per sos licors aromátichs y per l' abundó de rosas que perfumavan y embellian sas valls y montanyas. A dita vinguda, pot esser la primera que de gréchs vejeren las costas catalanas, se déu la fundació de la vila de Rosas, anomenada en aquella llunyana época Rhoda ó Rhodeton, *rosa*, en remembransa de son orígen.

Molts diferents parés trovem en los autors que de sa fundació principal ó incidentalment parlan, remontanla uns á últims del setgle X y rebaxantla altres al VI (tots contats avans de la nostra Era), ab las corresponentas opinions intermediarias. Las paraulas d' Strabon (Guia geogf., lib. XIV) «los Rhodis, avans l' institució de las Olimpíadas, havent viatjat fins á l'Iberia, fondaren á Rhoda, ocupada després pèls de Marsella», serveixen de fonament als sostenedors de la primera opinió que rahonan axis: l' institució de las Olimpíadas corresponent al any 776 a. de J. C., ó sia, á principis del setgle VIII, la fundació de Rhoda es donchs anterior; y buscant per conjeturas l' ocasió mes probable per esser fondada, opinan serho la de major poderío y prosperitat de l' illa de Rhodas, que fixan á últims del setgle X ó principis del IX. Los altres fent principalment atenció al concepte dubitatiu que' expressan las següents paraulas del mateix autor (id. lib. III) al parlar de Rhoda: «de la que 's diu fóu fondada pèls Rhodis», y á que cap mes escriptor antich parla de l' época de la sua fundació, creuhen s' ha de senyalar aquesta vers lo setgle VI, per esser á la que 's remontan la major part de las colonias gregas d' occident, arrivant alguns fins á determinar l' any 578 com lo mes probable pera la vinguda dels Rhodis, y dubtant altres de que sien estos los fondadors de Rhoda. De lo dit resulta la pobresa de noticias ab que 'ns trovem pera resoldre aquesta qüestió, y la consegüent incertitut, propia per altre part de totas las investigacions de la naturalesa de la que 'ns

ocupa, augmentada més y més per la falta quasi complerta de monuments arqueològichs procedents de Rosas.

Ab tot, lo nom de Rhode que 'ls grèchs li donaren unit al tipo de las escassas monedas gregas d' esta població, com veurem després, igual ó copiat quasi del de las de l' illa de Rhodas, nos confirma, sinó prova completament l' opinió general, de que 'ls habitants d' aquesta illa foren sos fundadors; axis com també dels textos d' Strabon creyem pot deduhirse sens esforços, que sa fundació es anterior á la de sa vehina Emporion, atribuida al setgle V, ja que no puga donarse com á cosa averiguada la vinguda dels Rhodis á nostra costa avans l' institució de las Olimpíadas.

Lo nom que 'ls grèchs de Rhodas donaren á la colonia ó població per ells fundada junt al Pirinéu, fou lo de *Rhode* (Rhoda, llatinisat) segons l'anomenan Scymno Chio, Livi, Strabon (alguns còdices dihuen *Rhodope*) y Ptolomeo que si anyadex lo calificatiu de ciutat, *polis* (*Rhodepolis*): Plinio per equivocació l' anomena *Rhodaunsa*.¹

Lo lloch ahont fóu edificada l' antiga Rhoda ó Rhodeton no ofereix en nostre concepte cap dificultat: los autors antichs determinan perfectament la sua situació. Pomponi Mela al descriurer la costa seguint la direcció de N. á S. trova, passat lo Cap de Creus, lo riu *Tichis* (avuy la Muga) junt al qual, diu, está edificada Rhode. Strabon, seguint la mateixa costa en direcció contraria, trova després d' Emporion y també avans del Pirinéu la colonia grega de Rhode. Ptolomeu trova igualment á Rhode després d' Emporion y del riu Clodianus (avuy Fluviá), fixant sa situació á 49° 30' de longitud per 42° 30' de latitut. Finalment, al parlar Livi de la vinguda de Caton diu qu' aquest «doblats los monts de Liguria y 'l golf gállich (de Lyon) arrivá á Rhoda.» D' aquí 's deduhex la completa conformitat de tots aquestos autors, sens que 's trovi cap més escriptor antich qu' ho contradiga, en situar Rhoda immediatament després del Pirinéu, y entre aquest y la Muga; ó sia, l' exacte situació de l' actual vila de Rosas.

Alguns autors moderns han suposat, que la colonia dels Rhodis fóu situada allí ahont existexen las ruinas del monastir de S. Pere de Roda (á la pendent de montanyas del Cap de Creus que mira al mar de llevant), enganyats per lo calificatiu de *Roda* qu' aquest porta. Nega aytal suposició lo cronista Pujades, referintse als dits autors, puig aquell calificatiu, diu y está en lo cert, lo prengué 'l monastir del que té tota aquella montanya; pero, apoyantse en una vella escriptura del mentat monastir qu' anomena *armeu Rodes* á tota la pendent de montanyas que miran al mar de Llevant, ço es, al costat oposat del en que 's trova la vila de Rosas, qual denominació descompon en *lloch qu' ab bous llauraren los Rhodis*, deduhex que d' aquella banda fondaren los grèchs. Partint d' aquesta base equivocada, y havent trovat, segons assegura, restos d' edificis antichs, en un replà anomenat *Puig Rodas*, situat sobre y á poca distanciá de la Selva de mar, creu que sobre dit *Puig* fóu edificada la ciutat de Rhoda, apartantla axi més y més de son verdader lloch. No obstant, no poguent desconexer lo cronista la situació que tant clarament li determinan los geógrafos antichs, opinan, pera justificar sa creéncia, que 'ls in-

1. Confontent lo nom ab una altra població grega de las Galias; d' ahont prové, segons lo Diccionari geogr. de 'N Madoz, l'error de S. Geroni quan diu, que la ciutat espanyola de Rhoda, doná son nom al Rhódano

teressos comercials de la nova colonia féren que més tart, dexant poch á a poch sas primeras habitacions, baxessin pel costat oposat y fondessin en la vall de Peni, prop del castell de Bufaraganya y de l' antiga parroquia de San Genís de Rosas, la nova y famosa ciutat de Rhoda, situada quasi allí matex ahont se trova Rosas avuy dia.²

De l' anterior explicació de 'N Pujades, adoptada per la major part dels historiadors que 'l subseguien com, En Marca, En Taberner, y los continuadors de l' Espanya Sagrada, de quins ho han copiat altres més moderns, ha resultat la no justificada opinió de l' existencia de dos Rhoda en nostre pays, y d' estar situada la primitiva en lloch distint de la Rosas actual. Mes si bè 's considera, se notará tot seguit que l' explicació de nostre cronista no té altre apoyo qu' una frase d' una escriptura relativament molt moderna, á la que s' ha donat una significació que pot esser no té, y que fins tenintla no 's trovaria justificada, essent com es obertament contraria á tot lo consignat pèls antichs historiadors; en qual cas, creyem no es dubtosa l' elecció entre l' opinió d' uns y altres. Ademés, l' existencia de ruinas antigas en *Puig Rodas*, provará tot lo mes haberhi hagut alguna població antiga, de nom avuy desconegut, com succehex en molts altres despoblats que 's trovan á Catalunya y fora d' ella; y la traslació dèls Rhodis desde *Puig Rodas* al lloch qu' ocupa la vila de Rosas, no dexa d' esser molt forsada quan, si á trasladarse á la vora del mar los haguessin mogut sos interessos comercials, molt mes aprop lo tenian, sens haver d' atravessar la montanya, baxant senzillament fins ahont es ara lo *Port de la Selva*.

Altra qüestió encar que de passada tocarém aquí, ço es: si pot referirse á Rhoda lo que diu Festo Avieno d' una ciutat qu' hi havia hagut en lo Pirineu, arruinada en son temps, y avans frequentada pèls comerciants marsellesos, qu' anomenan *Pyrene* en Cortes y Lopez y *Laris* los continuadors de l' Espanya Sagrada, referintse á D. Antoni Agustín:

In sordiceni cespitis confinio
 Quondam Pyrenæ civitas ditis laris
 Stetisse fertur: hicque Massiliæ incolæ
 Negotiorum sæpe versabant vices.

Al revés de lo que á est propòsit opinan los citats continuadors, qu' aquesta ciutat era *Laris*, que pot esser la matexa qu' anomena *Indike* Esteve de Bisanci, y qu' en cap manera es Emporion,³ creyem no 's refereix á altre qu' á aquesta última: primer, porque está prop del Pirenéu; segon, porque tingué molt tracte ab los marsellesos; tercer, porque, fora de Rhoda, á cap més població poden atribuirse las ditas circumstancias; quart, porque l' *Indike*, á que dihuen pot referirse, en lo nom ibérich de la matexa Emporion; y quint, porque encar que suposi la ciutat de que parla ja destruida, consta la decadencia soferta per Emporion y sa poca significació en l' época en qu' escribia 'l poeta, com se mostra clarament de qu' ell matex l' omitex, al igual de Rhoda y altres que no hi ha dubte existian. No creyem aludexi á Rhoda, per més que podria esser axis per estar prop del

2. Crónica de Catalunya, lib. II, cap. IV.

3. España Sagrada, tom. 42, trat. 80, cap. III.

Pirinéu y haver tingut tracte ab los marsellesos, perque l' influencia é importancia d' aquesta població queda molt aviat embebuda en la prepotencia qu' adquirí sa vehina Emporion, com veurem mes endavant.

Pocas noticias s' han conservat de la colonia grega que 'ns ocupa. Sabem per Strabon que passá á esser una dependencia d' Emporion, nova colonia grega fundada pèls Phocenses, vinguts de Marsella, prop d' ahont es ara la vila de l' Escala y tocant al vehinat y parroquia de St. Martí d'Empurias, la que adquirí son major grau de desarrollo y esplendor vers los setgles IV y III, avans la dominació romana; axis es que lo citat geógrafo l' anomena, *Urbicula emporiensium*, petita ciutat dels emporitans. Consta del matex autor que donavan culto especial á Diana d' Epheso (lo que també comproban sas monedas) á la que representavan sentada com los marsellesos y los emporitans. Seguí naturalment la sort d' Emporion, desde l' época que 'n fou com un arbol, y res absolutament ne porta l' historia, fora la d' haver sigut en ella batuts, vers l' any 195 a. de J. C., pèl cónsul M. P. Caton, los espanyols que s'havian rebel·lat contra 'l domini de Roma; no se sap, empero, si es que s' hagués rebel·lat també ó si d' ella amparats s' havian los espanyols. Respecte á restos y monuments de la antiguetat pervinguts fins als nostres dias, no 's conexen de Rhoda més que monedas gregas, y per est motiu nos ne ocuparem ab major extensió.

Las monedas gregas de Rhoda, trovadas fins al present, son totas ellas de plata (lo matex que las gregas d' Emporion), tenen lo valor d' una drachma, dintre 'l sistema monetari de que parlarém després, y son molt ben pagadas per motiu de sa gran raresa, sobre tot las que portan llegenda. No 's poden confondre ab las de sa metròpoli l' illa de Rhodas, per més que 'ns presentin lo matex tipo, perque aquestas portan la llegenda $\text{PO}\Delta\text{ION}$, segons diu 'l P. Flòrez.⁴ Hem dit que no 's conexian fraccions de drachma batudas á Rhoda, puig si be 's possible qu' algunas de las anepígrafas que s' han trovat á l' Empurdá, sian en dita ciutat ó en Emporion batudas, com d' anepígrafas ne bateren las colonias gregas de l' Àsia-Menor, d' Italia, de Sicilia y fins algunas d' África, la falta d' inscripció fa que no pogan donarse com á propias d' estas poblacions.

Aquestos precedents sentats, passem á la descripció de las monedas gregas de Rhoda, valentnos de l' obra ultimament publicada per Mr. Heiss:⁵

1. *Anvers*. Cap a la divinitat femenina girat á l'esquerra, coronat de fullas ó llegums y adornat ab arrecadas y collar. — Devant de la cara l' inscripció $\text{PO}\Delta\text{HT}\Omega\text{N}$.
Revers. Rosa overta, vista per dessota (Es de magnífich estil).
Son diametre es de 19 milímetros y pesa 4'60 grams.
2. Varietat de la anterior consistent en tenir la llegenda girada cap á dins (com las inscripcions qu' hi ha en las monedas d' avuy dia) essentho la del núm. 1 cap en fora, y en esser més detallat lo dibuix de la rosa.

4. Flores, medallas d'Espana, tom. II.

5. Monnaies antiques de l'Espagne.

Diametre com l'anterior. Pes 4'62 á 4'75 grams.

3. Varietat del núm. 2, consistent en un llamp grabat detras del cap de la divinitat, y en que la rosa es vista per dessobre.

Diametre com las anteriors. Pes 4'90 grams. Iguals completament á las monedas qu' acabém de descriurer, del mateix estil y fábrika, pero sens llegenda, se conexen varias monedas d' esta població. No son tant estimadas com las anteriors.

4. Varietat del núm. 1; dibuix mes incorrecte ab l' inscripció ΓΟΔΗ (sens las tres lletres finals y afectant la P una forma mes antiga ó ibérica).

5. Id. que l' anterior ab una inscripció ibérica ó grega antiga que conté quatre lletres.

6 á 9. Varietats de incorrectíssim dibuix sens cap inscripció.

4 á 9. Varia de 16 á 19 milímetros y son pes es semblant al de las anteriors.

Hi ha diversitat de parés respecte á la divinitat mitològica en estas monedas representada: el P. Florez y Mr. Heiss fondantse ab la corona de fullas ó llegums que l' adorna, crehuen representa á Céres; lo Sr. Delgado y altres suposan esser Aretusa, ninfa consagrada al servey de Diana, creyent son estas monedas copia ó reminiscencia mes ó menys exacte d' altrás, qu' axis á dita ninfa representan, batudas en las colonias gregas de Sicilia y Magna-Grecia. Nosaltres opinem que no deu representar á Céres, déesa de l' agricultura, porque no se sap, ni es probable, fos la divinitat predilecte d' una colonia de comerciants, que no 's dedicaren al conreu de la terra; porque la corona de fullas ó llegums pot axi mateix servir d' adorno á Diana, com á déesa dels boscos y de la cassa, y més devem inclinarnos á que la representa, quan es coneguda la particular y principal devoció que li tingereren las colonias gregas de l' Asia-Menor é illas próximas, la qual feren ostensible ab la construcció del célebre temple d' Efesso, tingut com una de las meravellas del mon, y constant per altre part dels autors, com tenim dit, lo culto especial que li tributavan nostras colonias gregas. Veritat es que Aretusa, com a ninfa de Diana, podria també d' aquest modo representarse; pero, á més de que las monedas no ofereixen cap altre distintiu que justifiqui l' atribució, trovem en las monedas d' Emporion representada la matexa divinitat á voltas ab diadema y sens corona de fullas, y més tard fins ab l' arch que caracteriza á Diana cassadora. Sens negar que pugui esser Aretusa, creyem, donchs, qu' es Diana la divinitat representada en las monedas de Rhoda y Emporion.

La rosa del revers aludeix, com diu molt bé Mr. Heiss, al nom de la població y se troba igualment representada en las monedas de la metròpoli l' illa de Rhoda. Forman dita rosa quan es vista per dessota (que 's lo mes comú en aquestas monedas); quatre fullas estretas y dentalladas en forma de creu, qual punt d' intersecció á voltas sobresurt un xiquet com pera indicar lo tall, y entra las ditas fullas, quatre ó més ondas ó archs de circol, segons lo detallat del dibuix que figuran la flor; y quan es vista per dessobre, quatre ó més punts, en el centre de la moneda, indicant los fils de la flor y altres tantas ó doble nombre d' ondas representant los pétalos.

Las monedas descritas ab los núms. 1, 2 y 3 son propias de la colonia Rhoda de nostra costa, en quals encontorns se n'han trovat algunas, encar que pocas: las demás, créu lo ja citat numismátich esser imitacions galas de las anteriores. No trovem empero dificultat en que puga esser propia de nostra Rhoda la n.º 4, puig axí sembla clarament indicarho l' inscripció que porta. L' inscripció de la moneda n.º 5, no ha sigut descifrada, com tampoch ho han sigut la generalitat de las inscripciones ibéricas que 's trovan en las monedas imitadas de las emporitanas: algunas no obstant, com las de Lleyda y altras trovadas á Catalunya en terra no propia dels antichs Ausetans, y particularment una que porta dibuxat un porc, símbol que també ofereixen algunas de las monedas celtibéricas d' Ausa, nos fan créure en contra de lo que Mr. Heiss opina que, no todas las monedas, imitacions de las de las dos colonias gregas avans mentadas, corresponen á la Galia, sino que n' hi ha moltas fetas en nostra matexa Catalunya y també en las costas de Valencia, ahont consta se n' han trovadas, com diu nostre amich, lo Sr. Pujol, en lo treball qu' está publicant sobre las monedas emporitanas. Per lo general aquestas imitacions, sobre tot las de Rhoda, son d' un dibuix molt incorrecte que no admet comparació ab la llimpiesa d' estil y perfecció, propias de la millor época de l' art grech, que mostran las monedas de nostra colonia: tan es axis, que 'l cap de Diana de l' anvers, es impossible assegurar si representa un home ó una dona en algunas d' ellas, y en altras, la rosa del revers, vé á convertirse quasi en una creu, ab un fragment de cercle al extrem de sos brassos.

Respecte á l' época en que foren batudas, creyem pot fixarse á últims del setgle IV ó principis del III a. J. C., y sa gran raresa pot comprobar, com diu lo tantas voltas citat Mr. Heiss, que sa fabricació durá molt poch y cessá completament quan la ciutat de Rhoda fou ocupada y subjugada péls Phocenses emporitans. Lo tipo de son anvers, ab diferente inscripció, es totalment igual al de las monedas d' Emporion que tenen per revers lo caball parat ó cartaginés. També 'l pes y valor de las drachmas de Rhoda es igual al de las d' Emporion y perteneix al sistema que 'N Vazquez Quiapo anomena *olímpich*, usat en Macedonia avans de Philippo, en varias comarcas de Grecia, en las colonias gregas de l' Àsia-Menor, y també en las colonias gregas y fenicias d' Espanya com demostren las monedas de que parlem, la mitja drachma de Gadir y la didrachma d' Ebusus (Balears). Segons aquest sistema, la drachma olímpica, qual pes déu esser de 4'88 centigrams, equivalia á la centéssima part de la petita *mina assiria* que pesava 49'67 centigrams, essent aquesta, la sexantena part del pés de la quantitat d' aygua continguda en un peu cúbich de la mesura grega, nomenada olímpica.

Lo que portem dit fins aquí, forma 'l conjunt de noticias que de l' antiga ciutat de Rhoda se tenen al present, puig las demás disertacions en que sobre 'l particular s' exten lo cronista Pujades, sobre tot las que fan referencia á la situació del temple de Minerva, ó no tenen cap fonament ó descansan sobre equivocada base. Axis es que, las dos lápidas romanas que com á propias d' esta població porta 'N Finestres (pág. 228, n.º 42, clás. V y pág. 248, n.º 23, clas. VI =),⁶ no existeixen en lloch y 'l célebre Hüb-

6. *Sylloge inscriptionum romanorum catalauniæ*, etc. Las dos lápidas á que 'ns referim son las següens:

ner⁷ las califica d' *aperté falsi*, colocalantlas junt ab las fullas ab los núms. 430 y 431; y anyadint, no se sap s' hagi trovat á Rosas, fins ara, cap lápida romana.

Reflexionant sobre las noticias de l' antiga ciutat de Rhoda qu' acabem de ressenyar, se pot despendrer y justificar l' influencia grega en nostre pays, de que 'm parlat al principi d' aquest article. Com de fet, los fundadors d' esta colonia pertanyian á una rassa llavors la mes culta y civilisada del mon conegut y venian d' una de la illas més poderosas y predominants d' aquella época, qual suavitat de costums y estat social era molt superior al en que 's trovavan las tribus y rasses que 'n aquell temps poblavan nostra Espanya. Recordem haver llegit en algun autor de nota, que 'ls gréchs ensenyaren l' alfabeto als antichs espanyols y qu' introduiren en nostre pays l' us de la moneda; sens adverter las anteriors afirmacions, sobre tot la primera d' ellas, convé fer constar que 's l' opinió general dels mes reputats numismàtics, que las monedas gregas d' Emporion y Rhoda, únicas greco-espanyolas conegudas, son las més antigas de las que s' han trovat batudas a Espanya, y d' entre ellas Mr. Heiss opina esser las de Rhoda anteriors á las d' Emporion puig son, diu, de millor estil y fábrica. Las imitaciones espanyolas de las monedas d' estas ciutats, son pot esser també las primeras qu' han batut varias poblacions ibéricas, y si no probavan haver estas après dels grechs l' us de la moneda, probarian al menys la gran estima que de las de ditas colonias farian (puig tractantse de copiar monedas, es principi constant s' han escullert sempre las millors) y l' importancia y extensió de relaciones qu' aquestas havian adquirit.

Q. EGNATVLO. Q. F. EQVO. PVB
DONATO. AB. AELIO. HADRIANO
CAESARE. NERVAE. TRAIANI: F
RHODENSES. OB. PLVRIM
LIBERAL. ET MULTA. IN
REMP. SVAM. BENEFAC
EQVESTR. E. MARMORE. STA
TVAM. PRO. AEDE. MINERVAE
IN. MAGNA. AREA. EI. CONSTITVERE.

C. LAELIO. C. F. IV
MAGNA. OMNIVM. EXPECTATIONE. GENITO
ET. DECIMO. OCTAVO. AETATIS. ANNO
AB. IMMANI. ATROPO. VITA. RECISO
FVSCA. MATER
AD. LVCTVM. ET. GEMITVM. RELICTA
CVM. LACRIMIS. ET. OPOBALSAMO. VDVM
HOC. SEPVLCRO. CONDIDIT

La primera d' estas dos lápidas, única que porta 'N Pujades, es com se véu, la que l' hi ha donat lloch á assegurar haver los de Rhoda edificat un temple á Minerva, á disertar sobre la situació d' est temple, y á creure podia estar allí ahont es ara lo monastir de S. Pere de Rhoda.

7. Hübner. *Corpus Inscriptionum Romanorum*, pág. 616 y següent, del tomo de lápidas Espanyolas.

Ab tot, l' influència particular de Rhoda fóu de poca duració, puig caiguda la colònia en poder de sa vehina Emporion, la gran importància y extraordinari creixement d' aquesta acabá ab son propi esplendor, y restá tant sols un satèl·lite de la nova ciutat qu' escampá per tota nostra costa y fins á l' interior del país sos nom, indústria y comerç. Molt més decaigué encare la colònia dels Rhodís, junt ab Emporion y l' influència grega, durant la dominació romana, sobre tot en temps dels Emperadors fins al punt de que res de dita ciutat consigna l' història; y es probable desaparegué quasi completament quan la gran invasió dels pobles del Nort á principis del setgle IV y últims del III de la nostra Era.

Tal es l' història de l' antiga Rhoda fins á acabar l' edat antiga, única que nos hem proposat tractar. Alguns sostenen que fóu sede episcopal en temps de la monarquia goda; pero ja 'N Pujades, que per altre part no es escàs en admetrer bisbats que may han existit, nega á Rhoda semblant qualitat, y creu se la confon ab la població del mateix nom en lo comtat de Pallars, á la ratlla de Catalunya y Aragó, paré á que assentim per les rahons que donárem en altra número d' aquesta *Revista*; al oposarnos á que s' atribuecan á Rosas las monedas godas qu' ab lo nom de Rhoda se conexen. La situació de Rosas y l' haver sigut esta població en tots temps una plassa forta, fa que son història, durant tota l' edat media y moderna, sia també notable y digne d' estudi.

Gerona, Janer de 1873.

Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion

B.) NUMISMÁTICA.

La numismática de Emporion es una de las más ricas y quizás la más interesante de la España antigua; su principio es anterior al resto del monedaje español, y atraviesa sucesivamente los mejores periodos del arte: griega primero, ibérica y romana después, muéstranos de una manera incontestable los diferentes grados de esplendor de la ciudad, añadiendo seguros comprobantes á las noticias que acerca de ella nos han transmitido los historiadores, dándonos otras completamente nuevas y rectificando, por fin, algunas de las equivocadamente emitidas.

Por lo mismo, no es de extrañar que nacionales y extranjeros se hayan fijado en ella de un modo especial, proporcionándonos guía y base en que fundar nuestros estudios. Desde el celebrado arzobispo de Tarragona D. Antonio Agustín, primero que demostró la atribución de sus monedas ibéricas, hasta el completo catálogo de las monedas de Emporion publicado poco ha por D. Celestino Pujol y Camps, se han distinguido principalmente en su estudio el P. Florez, el duque de Luynes, el abate Cavedoni, los Sres. Boudard, Sestini y Saulcy en sus trabajos sobre las monedas celtibéricas de España, Mionnet, Gaillard, Heiss, y últimamente D. Antonio Delgado, de cuyo profundo saber y notables observaciones sentimos no haber podido aprovecharnos lo bastante, pues tan sólo lleva publicado hasta el presente el primer tomo de su obra (1).

En resumen y con la brevedad que exige la índole general de nuestro trabajo, vamos á ocuparnos aquí de las monedas emporitanas hasta hoy conocidas, principiando por su des-

(1) *Nuevo método de clasificación de las monedas autónomas de España.* Sevilla.

cripcion, en la cual seguiremos principalmente el catálogo del Sr. Pujol, que puede consultarse para mayores detalles (1), limitándonos á clasificarlas de la manera que nos ha parecido mas conveniente y procurando despues interpretarlas y comentarlas con los datos que nos suministran los autores citados y muy en particular el P. Florez, D. Antonio Delgado, y Mr. de La Saussaye en su *Numismatique de la Gaule Narbonnaise*, en muchas partes hermana gemela de la de nuestra ciudad.

MONEDAJE GRIEGO.

Divisores de la drachma (2).

1. *Avv.* Cabeza femenil de frente entre las letras $\xi = \mathfrak{M}$
Rev. Ginete marchando á la izquierda. (Pesa 1'10 grs.)
 De esta moneda se conocen tambien ejemplares anepígrafos.
2. *Avv.* Cabeza femenil de frente, á su izquierda $\mathfrak{E} \mathfrak{M}$. (lámina 1.ª)
Rev. Ginete marchando á la derecha. (Pesa 0'80 grs.)
 De esta moneda, además de algunos ejemplares anepígrafos, se conocen dos variantes, consistentes la una en que la leyenda es tan sólo una \mathfrak{E} colocada á la derecha de la cabeza, y la otra en que las letras $\mathfrak{E} \mathfrak{M}$ están en el reverso, debajo del caballo. (Pesadas ambas 0'70 grs.)
3. *Avv.* Cabeza de Palas vuelta á la derecha.
Rev. Igual al de la moneda descrita con el núm. 2. (Pesa 0'90 grs.)
4. *Avv.* Igual al de la moneda núm. 3.
Rev. Cierva ó cabra quiescente, encima de ella la letra \mathfrak{E} . (Pesa 0'68 grs.)
 De esta moneda se han publicado dos variantes: 1.ª, encima de la cabra $\mathfrak{E} \mathfrak{M}$; 2.ª, la cabeza de Palas

(1) *Memorial numismático español*, tom. III. Barcelona; 1872-1873. Marcamos con asterisco las monedas inéditas, indicando los monetarios que las poseen: las demás están todas publicadas en el catálogo del Sr. Pujol, en el de Gaillard ó en la obra de Mr. A. Heiss.

(2) Véase la lámina 1.ª de monedas.

está vuelta á la izquierda , con el reverso igual al de la variante anterior. (Pesa esta última 0'80 grs.)

Anv. Igual al de la moneda núm. 3.

Rev. Cabeza de leon vuelta á la derecha; debajo de ella MΞ. De esta moneda Gaillard publica en su catálogo con el núm. 382 , la variante de leyenda M E.

Anv. Igual al de la moneda núm. 3.

Rev. Buey quiescente sobre una línea con cara humana; encima de él E M Γ. (Pesa 0'86 grs.)

Anv. Cabeza femenil con capacete, vuelta á la derecha.

Rev. Pájaro quiescente, vuelto á la derecha; encima y á su lado W = M (Pesa 1'0 gr.) (Lámina 1.ª)

Anv. Cabeza de leon de frente.

Rev. Tres pájaros; entre y encima de ellos, las letras E W (Pesa 0'60 grs.) (Lámina 1.ª)

Anv. Cabeza de Diana, vuelta á la izquierda.

Rev. Igual al de la moneda núm. 2.—La posee D. Arturo Pedrals.

Anv. Igual al de la moneda anterior.

Rev. Buey vuelto á la derecha; encima de él tres puntos. (Pesa 0'60 grs.)

La publica Heiss, tomándola de Gaillard , que la cree imitacion de las monedas de Thurium

Anv. Cabeza de Diana vuelta á la derecha , entre las letras E-M.

Rev. Dos delfines contrapuestos.

De ella se conocen tambien ejemplares anepígrafos.

Anv. Cabeza de Diana vuelta á la derecha , de dibujo muy bárbaro.

Rev. Igual al de la moneda anterior ; entre los delfines E M.—La posee tambien en su monetario el Sr. Pedrals de Barcelona.

Anv. Igual al de la moneda núm. 11.

Rev. Pegaso volando hácia la derecha. (Lámina 1.ª)

De esta moneda se conocen ejemplares anepígrafos; uno de ellos, poseido por el Sr. Ramon Vidal de Barcelona, notable por formar la cabeza del Pe-

gaso una figurita agazapada cogiéndose el pié con las manos, muy frecuente en las drachmas de Emporion, y otro, también notable, por tener un delfín detrás de la cabeza de Diana y la letra τ debajo del Pegaso (1).

DRACHMAS (2).

1. *Anv.* Cabeza de Diana, vuelta á la derecha, adornada con pendientes y collar y rodeada de tres delfines.

Rev. Pegaso volando hácia la derecha, debajo leyenda EMΠΟΡΙΤΩΝ (Pesa 4,82 gramos.) (Lám. 2.ª)

De esta moneda se conoce un ejemplar anepígrafo y las siguientes variantes de leyenda:

$\text{EMΠΟΡΙΤΝ. EMΠΟΡΙΤΩ ΜΠΡΙΤΙ. EMΠΟΡΙΤΩΝ!}$

$\text{EMΠΟΡΙΤΩΝ y ENΠΟΡΙΤΩΝ!}$

en una de ellas (la segunda) hay además en el exergo la sigla Δ .

* Otra rarísima variante de esta moneda poseen el Museo Arqueológico de Madrid y D. Pablo Gil y Gil de Zaragoza, consistente en que detrás el cuello de Diana hay una media luna en lugar del delfín, y una flor ó quizás estrella de ocho puntas en el reverso debajo del Pegaso y entre este y la leyenda. (Lám. 2.ª)

2. *Anv.* Igual al de la moneda anterior.

Rev. Pegaso volando hácia la derecha; forma su cabeza una figurita agazapada, en alguna moneda cubierta con el *pileus* y cogiéndose los piés con las manos, debajo leyenda EMΠΟΡΙΤΩΝ! (Lám. 3.ª)

Sus variantes de leyenda hasta ahora publicadas

(1) En un hallazgo verificado cerca de Pont de Molins, en el Ampurdan, se encontraron algunas de estas lenticulas, junto con otras de Marsella; correspondientes á los primeros tiempos de las acuñaciones de dicha ciudad, y muchas anepígrafas de variados tipos, que tuvimos ocasion de ver, no tomando nota de estas últimas porque las creíamos entónces propias del Asia Menor ó de la Magna Grecia, pero ahora opinamos que la mayor parte eran emporitanas.

(2) Véase la lám. 2.ª de monedas.

son: ΕΜΠ ΕΜΠΟΡΙΤΗ, ΕΜΡΟΡΙΤΩΝ, ΜΠ-ΡΙΤΩΝ,
...ΜΠΟΡΙΤΩ y ...ΜΠΟΡΙ

Constituyen además otras tantas variedades de ella los siguientes símbolos colocados entre el Pegaso y la leyenda :

1.ª abeja ó mosca; 2.ª estrella ó flor; 3.ª Α; 4.ª del-
fin : 5.ª creciente; 6.ª loba; 7.ª cerdo ó jabalí; 8.ª
aplustre ó acrostolio; 9.ª barrena?; 10.ª indescifra-
ble (lagarto?); 11.ª corona con los lazos pendientes
hácia adentro, de la cual se conoce tambien la va-
riante de estar la corona encima del Pegaso ; * 12.ª
cabeza de buey (la posee D. Francisco Martorell y
Penya de Barcelona), y * 13.ª jabalí y timon jun-
tos , (la posee D. Pablo Bosch de Barcelona).

3. *Anv.* Cabeza de Diana , vuelta á la izquierda, entre tres delfines.

Rev. Pegaso igual al de la moneda descrita con el n.º 2, debajo leyenda ΕΜΠΟΡΙΤΩ (Pesa 4,72 gr.)

De esta moneda se ha publicado y posee el señor Pujol y Camps la siguiente variante : tres puntos, en esta disposición .-. encima de la grupa y delante del Pegaso. (Pesa 4,60 gramos.) (Lám. 2.ª)

4. *Anv.* Cabeza de Diana , vuelta á la izquierda, delante ΕΜΠΟΡΙΤΩΝ

Rev. Caballo quiescente ó cartaginés vuelto á la derecha , encima de él victoria volante con una corona en la mano. (Pesa 4,82 gramos.) (Lám. 2.ª)

Las variantes de leyenda conocidas de esta mone-
da son: ΕΜΡΟΡΙΤΩΝ, ΕΝΠΟΡΙΤΩΝ, ΕΝΠΟΔΙΤΩΝ,
ΕΝΠΟΡΕΙΤΩΝ y ΕΝΠΟΔΕΙΤΩΝ

Además debe observarse que en algunos ejempla-
res la victoria no trae en la mano corona algu-
na, y que se ha publicado un ejemplar anepígra-
fo en el cual la cabeza de Diana está entre tres
delfines, como en las descritas en los números an-
teriores.

5. *Anv.* Cabeza de Diana vuelta á la derecha entre tres delfines , por detrás del cuello asoman el arco y el carcax.

Rev. Pegaso igual al descrito en la drachma n.º 2, debajo hoja de lanza y leyenda incompleta ΕΜΠΟΡΙΤ.... (Pesa 4,30 gramos:)

Las tres variantes de esta moneda, todas grabadas en la obra de M. A. Heiss, consisten en que falta el delfin detrás de la cabeza de Diana, en que hay una corona encima del Pegaso y en que son distintos los símbolos que hay debajo de él; son estos: 1.º un timon; 2.º una cabeza de buey; y 3.º un jabalí junto con una maza ó clava.

MONEDAJE CELTIBÉRICO.

ASES (1).

1. *Anv.* Cabeza de Palas con pendientes vuelta á la derecha , delante de ella, sigla $\text{P}1$

Rev. Pegaso, volando hácia la derecha , igual al descrito en la drachma núm. 2; encima de él y detrás de las alas corona ó láurea, debajo y casi siempre sobre una línea leyenda $\uparrow\text{M}\Psi\zeta\zeta\text{M}$. (Su peso medio es 22 gramos y su diámetro 29 milímetros.)

Sus variantes son: 1.ª leyenda $\uparrow\text{M}\Psi\zeta\zeta\text{M}$. 2.ª $\uparrow\text{M}\Psi\zeta\zeta\text{M}$. 3.ª s in sigla en el anverso; 4.ª con la doble sigla $\text{P}1$ 5.ª id. $\text{P}1$ y con un jarro ó preferículo detrás de la cabeza de Palas; 6.ª con la láurea, cuyos lazos penden hácia adentro como en el símbolo de la variedad 13.ª de la drachma número 2, colocada entre la cabeza y las alas del Pegaso; y 7.ª con un símbolo indescifrable, al parecer una ave colocada en el mismo sitio que la láurea de la variante anterior. (Existe en el Museo Arqueológico de Madrid.)

(1) Véase la lám. 3.ª de monedas.

2. *Anv.* Igual al de la moneda núm. 1.
Rev. Igual al de la moneda anterior, con más un pequeño toro embistiendo al Pegaso, situado debajo de la cabeza y delante del pecho del mismo. (Peso medio 23 gramos, D. 30 milímetros.) (Lám. 3.ª)
3. *Anv.* Igual al de la moneda núm. 1; preferículo detrás de la cabeza de Palas.
Rev. Igual al del as núm. 1; al final de la leyenda una palma.
 Puede considerarse como variante de ella la moneda que contiene la palma al final de la leyenda, ostentándola también detrás de la cabeza de Palas; en lugar del preferículo.
4. *Anv.* Igual al del as núm. 1.
Rev. Igual al del as núm. 1; debajo de la leyenda un caduceo, en unas vuelto á la derecha, en otras á la izquierda. (Pesa 19,13 gramos.)
 Tiene la variante de una palma *contrasellada* al final de la leyenda.
5. *Anv.* Igual al del as núm. 1.
Rev. Igual al del as núm. 1: victoria volante con láurea en la mano sobre el Pegaso, delante de él proa de nave y en otras aplustre ó acrostolio. (Peso medio 20 gramos, D. 27 milímetros.)
 Se conocen de ella las siguientes variantes: 1.ª no hay victoria sobre el Pegaso; 2.ª sin símbolo delante del Pegaso; 3.ª la cabeza de Palas está vuelta á la izquierda. (Lám. 3.ª) Algunas de ellas no exceden de 16 gramos de peso y su diámetro es también un poco menor.)
 Todas las monedas descritas desde el núm. 2 hasta el 5 inclusive, pueden clasificarse como variantes notables de reverso del as tipo núm. 1.
6. *Anv.* Igual al del as núm. 1, sin sigla: dos delfines delante de la cabeza de Palas.
Rev. Igual al del as núm. 1; un delfin sobre el Pegaso.
7. *Anv.* Cabeza de Palas con pendientes, vuelta á la derecha, delante de ésta la leyenda $\text{Σ}^{\text{C}} \text{Φ} \text{Α} \text{Λ} \text{Ε} \text{Μ}$
Rev. Pegaso igual al del as núm. 1, debajo de él la le-

yenda doble, . (Pesa 25,35 gramos, D. 28 milímetros.)

8. *Anv.* Igual al de la moneda anterior, pero con leyenda distinta, $\uparrow\text{M}\Psi\epsilon\zeta\text{N}$.

Rev. Igual al de la moneda anterior, pero con leyenda también distinta, XIN (Pesa 18,83 gramos, D. 30 milímetros.)

Exactamente iguales al núm. 1, aunque de dibujo mucho menos correcto, se conocen ases de 26 milímetros de diámetro y 8 gramos de peso por término medio. (Lám. 3.ª)

9. *Anv.* Igual al del as núm. 1.

Rev. Caballo alado de medio cuerpo en lugar del Pegaso. (D. 32 milímetros.)

Esta moneda anómala en la serie emporitana, la publica Gaillard con el número 953 de su catálogo de la colección García de la Torre; por esto la continuamos aquí á pesar de no haberla visto nunca y de tenerla por muy sospechosa.

10. *Anv.* Cabeza de Palas como la del as núm. 1, delante de ella la leyenda $\uparrow\text{M}\Psi\epsilon\zeta\text{N}$.

Rev. Leona ó pantera galopando hácia la derecha, debajo de ella la leyenda XOX . (D. 25 milím.)

De ella se conocen las siguientes variantes de leyenda XO . X de las cuales la primera tiene 27 milímetros de diámetro y 14,12 gramos de peso, y la segunda pesa tan sólo 5,66 gramos y tiene 19 centímetros de diámetro. (Lám. 3.ª)

DIVISORES DEL AS (1).

1. *Anv.* Cabeza de Palas vuelta á la derecha, delante de ella P y, en algunas monedas, detrás preferículo.

Rev. Toro embistiendo hácia la derecha con el brazo derecho doblado; encima de él, creciente; debajo, la leyenda $\uparrow\text{M}\Psi\epsilon\zeta\text{N}$. (Pesa 7,30 gramos, D. 19 milímetros.)

(1) Véase la lám. 4.ª de monedas.

Variantes: 1.ª sin sigla en el anverso; 2.ª con la leyenda $\uparrow\text{M}\Psi\epsilon\zeta\epsilon\text{N}$ grabada también, en vez de la sigla, delante de la cabeza de Palas; 3.ª debajo la leyenda del reverso, un delfín; y 4.ª encima del toro la letra Γ .—La posee D. Manuel Vidal Ramon, de Barcelona. El peso y diámetro de estas monedas varía desde el señalado hasta 11 gramos y 24 milímetros.

2. *Anv.* Cabeza de Palas vuelta á la derecha, delante de ella la leyenda $\Gamma\text{X}\text{R}\text{A}\text{S}$ y detrás la sigla \uparrow .

Rev. Toro como el de la moneda anterior, encima de él la leyenda $\Psi\text{R}\text{O}\text{N}$ y debajo la leyenda $\uparrow\text{M}\Psi\epsilon\zeta\epsilon\text{N}$ (Pesa 7,93 gramos, D. 24 milímetros.)

De esta moneda hay dos variedades: 1.ª sin sigla ni leyenda en el anverso; 2.ª la leyenda del anverso en esta forma $\Gamma\text{X}\text{R}\text{A}\text{S}$

3. *Anv.* Cabeza de Palas vuelta á la derecha; delante de ella la leyenda $\uparrow\text{M}\Psi\epsilon\zeta\epsilon\text{N}$

Rev. Toro como el de la moneda núm. 1, debajo de él la leyenda $\text{t}\text{O}\text{O}\text{O}$ (P. 13,48 gramos, D. 23 milímetros.) (Lám. 4.ª)

De ella se han publicado las siguientes variantes de leyenda: $\text{t}\text{O}\text{O}\text{O}\text{O}$ y $\text{t}\text{O}\text{O}\text{O}\text{O}$

4. *Anv.* Cabeza de Palas vuelta á la derecha.

Rev. Leon quiescente vuelto á la derecha; encima corona, debajo de él la leyenda $\uparrow\text{M}\Psi\epsilon\zeta\epsilon\text{N}$. (Pesa 6,32 gramos, D. 18 milímetros.)

Tiene dos variedades consistentes: la 1.ª en que no hay la corona encima del leon; la 2.ª en que tiene la sigla t delante de la cabeza de Palas y una cornucopia entre el leon y la leyenda.

5. *Anv.* Igual al de la moneda anterior, delante de la cabeza de Palas la leyenda $\Gamma\text{X}\text{R}\text{A}\text{S}$.

Rev. Leon como el de la moneda anterior; encima de él la leyenda, $\Psi\text{R}\text{O}\text{N}$ y debajo la leyenda $\uparrow\text{M}\Psi\epsilon\zeta\epsilon\text{N}$ (Pesa 3,17 gramos, D. 18 mils.) (Lám. 4.ª)

6. *Anv.* Cabeza de Palas vuelta á la derecha: delante de ella la leyenda $\uparrow\text{M}\Psi\epsilon\zeta\epsilon\text{N}$.

Rev. Leon corriendo hácia la derecha: debajo de él, si-

gla' t —(Pesa 4 gramos D. 19 milímetros.)

De ella existe una variante con la sigla ϵV , (Pesa 4,45 grs.) (Lám. 4.ª)

7. *Anv.* Igual al de la moneda núm. 6.

Rev. Gallo en pié, con una espiga en el pico: delante de él, la sigla ϵ .—Lám. 4.ª) (Pesa 4,36 grs.)

8. *Anv.* Igual al de la moneda núm. 6.

Rev. Caballo marino ó triton, vuelto hácia la derecha; debajo la leyenda $\epsilon \theta \theta \theta \theta$ Pesa 7,0 grs.)

Tiene las mismas variantes de leyenda que la moneda núm. 3. (Lám. 4.ª)

9. *Anv.* *Cabeza de Palas, vuelta á la derecha, delante de ella la letra M .

Rev. Caballo suelto corriendo hácia la derecha, encima de él una corona ó láurea, y debajo la leyenda $\uparrow \mu \psi \epsilon \zeta \epsilon \mu$. La posee D. Manuel Vidal Ramon, de Barcelona. (Lám. 4.ª)

Hay publicadas dos variantes de esta moneda: 1.ª sin la letra M en el anverso; 2.ª sin corona encima del caballo. (Peso medio 4,55 gramos, D. 17 milímetros.)

10. *Anv.* Cabeza de Palas vuelta á la derecha, delante la leyenda $\uparrow \mu \psi \epsilon \zeta \epsilon \mu$, y detrás dos puntos.

Rev. Cabeza de caballo vuelta á la derecha, á su alrededor la leyenda $M \epsilon \theta \Sigma \theta$ y debajo un delfin. (Pesa 2,55 gramos, D. 14 milímetros.) (Lám. 4.ª)

MONEDAJE LATINO.

MEDIANOS BRONCES (1).

1. *Anv.* Busto de Diana vuelto á la derecha, vestida con la estola y asomando por detrás de su cuello el arco y el carcaj; delante la leyenda $EMPORIA$ ó $EMPORIT$

Rev. Pegaso como el de la drachma núm. 1; encima de él corona ó láurea, debajo leyenda $MVNICI$ (Pesa 11 gramos, D. 25 milímetros.) (Lám. 5.ª)

(1) Véase la lámina 5.ª de monedas.

De ella se conocen las siguientes variantes de leyenda: **MVNICN MVNKL MVNK-** **MVMFK** y **MVMICI**

Debe observarse, además, que muchas de las monedas de este tipo son de un dibujo muy bárbaro.

2. *Anv.* Cabeza de Palas, vuelta á la derecha.

Rev. Pegaso volando hácia la derecha, encima de él corona ó láurea y debajo casi siempre sobre una línea, la leyenda **EMPOR.** (Peso medio 9 gramos. D. 26 milímetros. (Lám. 5.ª)

Sus variedades de leyenda son: **EMPORIT**, **EPORIM** y **EMPO** en esta última hay la letra φ en el anverso, detrás de la cabeza de Palas. Es el más abundante de los bronce emporitano, y presenta gran variedad de cuños.

3. *Anv.* Cabeza de Palas vuelta á la derecha, delante de ella y en letras muy pequeñas **QVAICT?**

Rev. Igual al de la moneda anterior, leyenda **EMPORIT.** (Pesa 10,35 gramos. D. 25 milímetros.)

Esta moneda, por lo regular de tipo y dibujo muy bárbaro, tiene las siguientes leyendas distintas en el anverso: **QVA·S**, **P·E·Q·S·?** y **P·L·L·L** (Lám. 5.ª)

4. *Anv.* Igual al de la moneda anterior, pero con la leyenda **Q·I·L·C·R.**

Rev. Pegaso, encima de él, corona ó láurea, debajo la leyenda **...MPORIT** dentro de un marco de puntos. (Pesa 18,47 gramos. D. 31 milímetros.)

Esta moneda, tanto por su peso como por su módulo, parece ser un gran bronce; empero no le clasificamos de tal, porque sería el único hasta hoy conocido, y por otra parte su tipo y su dibujo son exactamente los mismos que los de las demas quinquenales.

5. *Anv.* Igual al del bronce núm. 2; delante de la cabeza de Palas la leyenda **C·I·N·I·C·O·M** detrás las letras **P·F·L** y debajo del cuello **Q.**

Rev. Pegaso, encima de él corona ó láurea, delante un aro ó círculo y debajo la leyenda $\frac{\text{EMPORI}}{\text{P·F·L}}$ ó **EMPORI** sola.

6. *Anv.* Igual al del bronce núm. 2, delante de la cabeza de Palas, la leyenda C·C·A·T·C·O·C·A·R y debajo del cuello la letra Q.
Rev. Igual al del bronce núm. 2. (Pesa 12,94 gramos. D. 26 milímetros.)

La leyenda del anverso de esta moneda presenta las siguientes variantes, además de las que sólo hacen referencia á la mayor ó menor abreviacion de ella y á tener ó nó la letra Q debajo de la cabeza de Palas:

1ª AFO·H·L·A·F·Q ⁽¹⁾	11ª C·T·C·O·C·A·R
2ª C·CAT·C·COC·AR	12ª L·C·C·R·Q
3ª C·C·A·T·E	13ª L·M·R·P·C·Q
4ª C·IC·O·C·C·AR	14ª L·M·R·P·C·Q
5ª C·I·L·C·Q	15ª M·A·B·M·F·M·Q
6ª C·N·C·C·R·L·C·F·A	16ª M·O·H·L·A·F·Q
7ª CN·C·P·C·M·A	17ª P·C·V·Q·C·C·Q
8ª C·OC·C·M·A	18ª P·I·P·C·S·M
9ª C·P·C·M·S·R	19ª P·I·P·C·S·M
10ª C·S·P·I·C·M	

(Peso medio 9 gramos. D. 26 milímetros.)

En los medianos bronce latinos descritos con los números 2 y 6, como tambien en sus variantes, son muy frecuentes los contrasellos; DD y un delfin (éste colocado casi siempre sobre el casco de Palas) y más raros los siguientes: Z·P·M·P. y Acerca de estas monedas debemos tambien observar que se encuentran muy á menudo partidas por la mitad, y aun algunas veces, por cuartas partes.

PEQUEÑOS BRONCES (1).

1. *Anv.* Cabeza de Palas, vuelta á la derecha, comunmente dentro de un círculo ó gráfila.
Rev. Pegaso, como en la drachma núm. 2; encima de él una corona ó láurea y debajo la leyenda ϵM (Pesa 1,32 gramos. D. 13 milímetros.) (Lám. 6.ª)

(1) Véase la lám. 6.ª de monedas.

Tiene las siguientes variantes de leyenda: 1.ª ΕΜ y ΡΟ 2.ª ΕΜ Γ, y 3.ª ΕΜ, encima del Pegaso. (Lám. 6.ª) (Su peso desde el señalado, alcanza á 2,21 gramos y su diámetro á 14 milímetros.)

IMITACIONES DE LAS MONEDAS GRECO-EMPOBITANAS (1).

De tipo exactamente igual al de la drachma descrita con el núm. 2, son las siguientes monedas de plata con leyenda ibérica distinta y muchas de ellas con símbolos entre esta última y el Pegaso:

	LEYENDAS.	SÍMBOLOS.	PESO.
1	↑ΜΡΧΜΡΥ	Cerdo.	4,50 gr.
2	ΡΟΗΣΕ	Id. (y sin símbolo).	4,55
3	ΧΥΗ	»	4,74
4	ΥΗΤΗΝ	Delfin.	4,86
5	ΕΗΥΗ	»	4,80
6	ΙΡΥΡΥΚ	Cerdo.	4,40
7	ΠΥΡΧΜΡΤΤ	id.	
8	ΡΑΥΦΧ	Loba.	4,45
9	ΙΥΦΧ	»	4,35
10	ϠΥΤΤΦΧΜΡΤΤ-Ο	Loba. (<i>La posee D. Manuel Vidal.</i>)	
11	ΧΦΡΧΥΜΛΓΡΔ	Estrella.	4,00
12	ΗΡΗΜΗΦΥΝ	Delfin.	4,59
13	ΜΗΗ-ΝΦΥΝΣ	»	
14	ΗΡΗΜΦΡΡ-ΑΦ	»	4,43
15	ΥΜΡΥ	Delfin.	
16	ΟΥ	Id.	4,55
17	ΑΜΡΤΟΝΙ	Creciente.	4,80
18	ΡΦΣΡΙΜΥ	Un punto.	4,65
19	ΙΜΝΥΗΜΚΟ	Creciente.	4,80
20	ΣΜΡΓΤΥΗ	Id. y dos puntos.	4,40

Véase la lám. 6.ª de monedas.

	LEYENDA.	SÍMBOLOS.	PESO.
21	ΙΒΨΖΜΓ	Indescifrable.	4,13
22	•†TZM-ϐ y Γ†ZM-ϐ	Id. (La poseen D. M. Vidal y D. C. Pujol.) (Lám. 6.ª)	
23	ΙΡCNIH	>	4,82 gr.
24	EXIN	>	
25	EMINTAI	Estrella.	4,50
26	EPOTON	Creciente.	4,49
27	•EM9P†H	(La posee D. Manuel Vidal). (Lám. 6.ª)	
28	EPITHOM	>	4,40
29	IQNI	>	4,40
30	PHATMMH	>	4,70
31	* ZC†-NIH	(La posee D. C. Pujol y Camps).	
32	PAZITH	>	
33	MHNM y MHNM	>	4,20
34	CHLOXII	>	
35	OLMMM	>	
36	•†T ΓY	} Dos puntos detras de las piernas traseras del Pegaso.—La posee D. C. Pujol y Camps.	
36	•AΦ•		Estrigilo?
37	•K•	Timon.	

38. *Anv.* Cabeza de Diana vuelta á la derecha: delante un delfin.

Rev. Pegaso volando *hacia la izquierda*; debajo la leyenda •ATI-ΛO . (Pesa 4,20 gramos.)

39. *Anv.* Cabeza de Diana, rodeada de tres delfines.

Rev. Pegaso igual al de la moneda anterior; debajo de él la letra φ.

40. *Anv.* Cabeza de Diana vuelta á la derecha, delante de ella la letra †.

Rev. Pegaso igual al de la drachma núm. 2; debajo de él estrella. La leyenda quedó fuera del flan; sin embargo, el dibujo incorrecto de esta moneda indica una acuñacion ibérica.

41. *Anv.* Cabeza de Diana, vuelta á la izquierda, entre tres delfines.

Rev. Caballo quiescente ó cartaginés, vuelto *hacia la de-*

recha: delante de él la leyenda $\Psi\text{M}\Theta\text{Q}\text{T}\text{M}\Delta$ y debajo una pierna de caballo. (Pesa 4,69 gramos.)

Esta moneda es imitación de la drachma emporitana núm. 4.

2. *Avv.* Cabeza de Diana, vuelta á la derecha, entre cuatro delfines.

Rev. Pegaso igual al de la drachma núm. 1; debajo de él la leyenda $\text{R}\Sigma\text{Z}$

Ignoramos la procedencia de esta moneda que sospechamos es siracusana (*R[a]q[o]s*) y no imitación de las drachmas de Emporion.

Como complemento al anterior catálogo debemos advertir que todas las monedas griegas en él descritas y conocidas hasta ahora, así como también sus imitaciones, son de plata, al paso que son de bronce ó cobre todas las monedas ibéricas y latinas propias de esta ciudad: y que se encuentran algunas drachmas forradas.

Además, las monedas emporitanas son de frecuente hallazgo en la costa mediterránea de Francia, sobre todo en las inmediaciones de los montes Pirineos; se encuentran con más abundancia, en las ruinas de Emporion y en otros puntos de la comarca habitada por los antiguos Indigetes; en las montañas sitas al Noroeste de Gerona, territorio que fué de Ausetanos, en el de los Ilergetes, en las Islas Baleares, y por fin, en muchos lugares del litoral Mediterráneo de nuestra península, como son: Tarragona, Sagunto, Cheste, Denia y Cartagena.

En el estudio de las monedas que acabamos de describir, procederemos también por partes, fijándonos muy principalmente en todo aquello que mejor pueda ilustrar la historia de Emporion.

I.—DE LOS TIPOS DE LAS MONEDAS DE EMPORION.

Dos tipos principales resultan de la anterior descripción: el uno casi constante en las monedas griegas, del cual tan sólo se apartan el mayor número de los divisores y muy es-

casas drachmas ; y el otro peculiar de los monedajes ibérico y latino , con poquísimas excepciones en los ases y medianos bronces , pero de diferentes reversos en los divisores del as celtibérico. De ellos nos ocuparemos por su orden.

Hemos descrito el primero : Cabeza de Diana , con pendientes y collar, rodeada de tres delfines ; pasando por alto otros detalles ménos los que se refieren á la drachma número 5 , en la que hemos notado el arco y el carcaj. La cabeza de la diosa ofrece , empero , variedad en sus adornos y en la disposicion del cabello , la cual ha sido causa de que algunos numismáticos reconozcan en ella diferentes divinidades: unas veces se presenta coronada de hojas (de espadaña segun unos, de frutos ó legumbres segun otros) , y otras con una pequeña cinta ó diadema , doble en su parte superior, y con una hilera de granos ó perlas , que algunos han confundido con una espiga, formando su peinado tres ó más grandes bucles que levantan los cabellos por detrás del cogote hácia arriba de la cabeza , los cuales Gaillard equivocó con proas de nave en vista probablemente de algun ejemplar mal conservado.

D. Antonio Agustín calificó de Céres la divinidad representada en estas monedas; el P. M. Florez empieza á dudar si alguna de ellas representa á Diana ó á la ninfa Aristarca, pero se mantiene por la generalidad en la atribucion de Céres y con él otros sabios autores; otros, como Heiss y Gaillard, encuentran Céres y Dianas; D. Antonio Delgado, en su catálogo de la coleccion de Lorichs , las atribuye casi todas á la ninfa Aretusa, tomando probablemente las drachmas de Emporion como imitacion de las siracusanas; y finalmente, el Sr. Pujol y Camps, siguiéndole en parte, las describe así: cabeza de Aretusa coronada con hojas de espadaña, Diana diademada y Diana con arco y carcaj, ó cazadora.

Nosotros creemos que en todas estas monedas se representa á Diana, puesto que las pequeñas diferencias que en el adorno y dibujo de la cabeza se notan no son bastantes , á nuestro entender, para constituir la representacion de divinidades distintas; mucho más , cuando encontramos la media luna, símbolo característico de Diana, colocada detras de la cabeza de la variante de la drachma núm. 1 , adornada precisamente con la corona de hojas: cuando, sin ninguna varia-

cion sensible en el dibujo ni en los adornos, la vemos en la drachma núm. 5 con los peculiares atributos del arco y del carcaj; y por fin, cuando consta de una manera precisa de los antiguos autores que los focenses, tanto de Massalia como de Emporion, tributaban á Diana un culto muy especial. Mayores y más marcadas diferencias en los adornos y áun en el peinado se observan en las drachmas de Massalia y otras colonias greco-massalienses de la Gallia Meridional, como son Glanum, Agatha, Oxibii, etc., y todas ellas, segun M. de La Saussaye, que se apoya en razones históricas, representan á Diana, ya coronada de olivo, ya de hojas, ya con diadema sencilla ó radiada, siendo muy de notar que hay grandes semejanzas de tipo y dibujo entre estas drachmas y las de Emporion. Además, débese tener en cuenta que la Diana adorada por las colonias focenses, fué la Diana Efesina de origen asiático, el emblema de la tierra, la gran Diosa en la que reunieron las virtudes, propiedades y atributos de la mayor parte de las divinidades; la corona mural de Cibeles, el velo nocturno de Isis, el cáncer de Luna, el leon de Magna-mater, el toro y los dragones de Céres, la esfinge de Minerva, y por fin la victoria, las mamas, la cierva y la abeja de Diana Efesia, *unico simulacro omnium praedictarum virtutes et proprietates conjungentes* (1). Los mismos griegos la apellidaron *triformis*, haciendo de ella una divinidad triple—*Luna, Diana, Hecate*, ya considerada en los cielos, ya en la tierra, ya en los infiernos; y áun Homero la concede tambien el imperio del mar. Este concepto de la Diana adorada por los focenses, además de explicarnos la variedad de sus adornos, nos aclarará otras muchas particularidades de las monedas de Emporion.

Los tres delfines que rodean la cabeza de Diana, completando el tipo del anverso, los cree el P. Florez alusivos á la navegacion y quizás á la proteccion que Diana concedió al viaje de los colonos focenses; pero encontrándose asimismo en las drachmas de Siracusa (en número de cuatro por lo regular), se ha creído que éstas fueron modelo de las de Empo-

(1) GRONOVII, *Thesaur. graec. antiq.*, tom. XVIII y tom. VII, col. 359 y siguientes.

rion y que los delfines son atributos propios de la ninfa Are-tusa convertida en una fuente de la isla de Sicilia por los antiguos mitólogos. D. Antonio Delgado les atribuye la representación del mar Tirrénico, opinión mucho más aceptable, dado su uso general en el monedaje celtibérico, sobre todo en el Noreste de España.

El segundo tipo principal, sobre cuya representación hay conformidad, lo hemos descrito : cabeza de Palas, por regla general vuelta á la derecha, con pendientes y algunas veces con collar. Esta diosa está perfectamente caracterizada por sus adornos femeninos y por ir cubierta con el casco, cuyo remate ó cresta de la gálea afecta casi siempre la figura de *serpiente* y la parte superior la de un *escudo*, dividido á veces como formando dos *broqueles*, distintivos todos de esta divinidad. El mismo anverso hallamos en todos los divisores ibéricos y latinos y en algunos óbolos griegos.

Los reversos de estos dos tipos son exactamente iguales respecto á la figura principal, distinguiéndose tan solo en que la láurea, muy rara en el primero, existe casi siempre en el segundo : lo hemos descrito ; Pegaso volando hácia la derecha, haciendo notar que en la mayor parte de las drachmas griegas y en todos los ases celtíberos su cabeza está formada por una figurita. Segun el P. M. Florez el Pegaso estaba consagrado á las Musas, á Apolo y á Diana, por cuya causa le usaron en sus monedas Corinto, Siracusa y otras ciudades dedicadas á aquellas divinidades, y como hijo de Neptuno, puede simbolizar la velocidad de las naves ó el comercio marítimo. El atributo accesorio de la láurea, puesto sobre él nos inclina á creer que en las monedas de Emporion representa á Apolo, emblema del Sol, significando su vuelo el curso de este astro. Apolo era una de las divinidades predilectas de los griegos, y su imagen se ve representada en gran número de monedas de Marsella. Respecto á la figurita que forma su cabeza, y cuya actitud puede explicarse por la necesidad de imitar la cabeza del caballo, el Sr. Pujol indica, siguiendo al abate Cavedoni, que quizás sea Chrysaor, hermano del Pegaso : la circunstancia de ir cubierta á veces con un bonete alado y otras con el *pileus*, hace sospechar que también puede ser el mismo Apolo, Mercurio, ó cualquier

otra divinidad griega, originada del mito fenicio de los Cabiros, protectores de la contratacion, y por tanto muy especialmente de la moneda (1).

En las monedas griegas ó del primer tipo, la leyenda es **ΕΜΠΟΡΙΤΩΝ**, genitivo del plural del patronímico Ἐμπορίτης, *el emporitano*, cuya traduccion y complemento es: [*moneda*] *de los Emporitano*s. En las celtibéricas del segundo tipo, la leyenda geográfica es: **ΥΝΨΚΖΚΝ**, la que dijimos lee Unti-ze-ken el Sr. Delgado interpretándola [*moneda*] *de los de Indica*: esta leyenda está colocada en el anverso de la moneda de este tipo que trae debajo del Pegaso las letras **ΙΧΙΝ** que se transcriben *Etin* segun el abecedario del citado numismático, leyenda que por encontrarse asimismo en la imitacion núm. 24 de las drachmas emporitanas, sospechamos indica el nombre de alguna poblacion antigua, hasta hoy desconocida, con la cual Emporion estuviera de acuerdo para la mutua circulacion en sus territorios de su numerario respectivo, ó sea, que esta moneda es una omonoya, como lo es tambien el as descrito con el núm. 7, que tiene sobre una línea la leyenda de Indica, y debajo de ella estotra **ΝΛΨΦΡΔ<Δ**, cuyo principio es muy semejante á la que usaban los ilergetes de la ciudad de Lérída. Es además notable en esta última la leyenda **ΣΦΡΑΓΜ** que Heiss completa muy bien, en vista de otra, igual é íntegra que se presenta en monedas de Sagunto **ΝΣΦΡΑΓΣ**, leyéndola *Igroles*, palabra que ó bien es el nombre de algun funcionario monetar, ó bien la iberizacion del apelativo *Agraulos*, (campesina) que segun el autor citado daban los griegos á Minerva. En las monedas latinas de este segundo tipo la leyenda más ó ménos abreviada es **EMPORIT** la cual debe completarse Emporit[anorum], esto es, [*moneda*] *de los Emporitano*s: en ellas son de advertir las leyendas del anverso que, como las de la mayor parte de las monedas municipales latinas de España, muestran el nombre de los duumviro que gobernaban la ciudad al tiempo de su acuñacion; añadiendo al final, ó más comunmente debajo del cuello de Palas, la letra Q, *Q(uinquenales)*, la cual nos en-

(1) Véñse cabyros en monedas fénico-púnicas de *Ebusus* y otros puntos de España.

seña que al cargo de duumviro, reunían también el de censores. Mucho podría ilustrar la historia de esta ciudad la interpretación del nombre de sus duumviro; pero no sólo las abreviaturas están llevadas al último extremo, á simples iniciales, sino que también las diferencias de puntuación que una misma leyenda presenta, nos obligan á creer que sus nombres están truncados en algunas de ellas: exceptuando, pues, la descrita con el núm. 5 que puede leerse C[aius] J[ulius] Nicom[edes] (et) P[aulus] Fl[avius] (duumviri) Q[ui]nquena[les], y los nombres de L[ucius] Au[lius] Ruf[us] y C[aius] Cat[us] mejor indicadas en las señaladas con los números 2.º, 13.º y 14.º, nos vemos obligados con sentimiento á renunciar á su interpretación.

La única excepción al primer tipo principal que acabamos de estudiar, es la drachma descrita con el núm. 4. Su anverso es muy semejante al de las demás drachmas, solo que está vuelta á la izquierda la cabeza de la diosa, que no hay delfines por lo común á su alrededor, y que en él se encuentra la leyenda ΕΜΠΟΡΙΤΩΝ. Su reverso, empero, es completamente distinto: al Pegaso ha sustituido un caballo quiescente, muy parecido al usado en sus monedas por los cartagineses, y encima de él hay una victoria, casi siempre con una corona en la mano. Este caballo es el símbolo de la raza púnica, según el Sr. Delgado, lo cual unido al hecho de ser estas drachmas muchísimo más raras que las demás y de acompañar al caballo el atributo accesorio de una victoria coronándole, nos hace presumir que esta moneda fué batida poco ántes de la segunda guerra púnica, cuando nada se oponía al predominio de los cartagineses en España, y quizás para representar las victorias de éstos. La adulación ó el miedo pudo inspirar á los greco-emporitanos la acuñación de estas drachmas en obsequio al gran jefe cartagines á su paso por la ciudad, ó durante la época comprendida entre la toma de Sagunto y la llegada á España de Scipion, puesto que habían sido ántes aliados de Roma: á este efecto conviene recordar aquí que la Focense-Emporion dió su contingente al ejército de Aníbal, según dijimos refiere Silio-Itálico. Otras monedas que manifiestan en sus representaciones las luchas de raza, publica el Sr. Delgado en los Prolegómenos de su comenzada obra, y no

creemos haya inconveniente en admitir también como tal la drachma emporitana de que tratamos.

Más difícil es el estudio de los divisores de la drachma : hemos procurado agruparlos en cuanto nos ha sido posible por la identidad ó semejanza de sus anversos, ya que los reversos presentan diferencias mucho mayores. Dos de aquellos llevamos ya estudiados ; la cabeza de Palas, cubierta con el casco, y la cabeza de Diana puesta de lado, de dibujo muy semejante á la de las drachmas : otro hemos descrito ; cabeza femenil de frente, sin atrevernos á calificarla. Gaillard, único que sabemos la haya dado atribución, la describe, cabeza de Venus de frente, relacionándola con el reverso, que, en su sentir, representa á Cupido á caballo. No podemos convencernos de que tengan tal representación estas imágenes, ni notamos en ellas distintivo alguno suficiente para caracterizarlas con certidumbre: sin embargo, igual reverso que el de las monedas de este tipo notamos en el óbolo núm. 9, con lo cual se destruye la relación de la Venus del anverso con el Cupido del reverso, pues no hay razón alguna para dejar de atribuir á Diana la imagen representada en el anverso del óbolo citado. Por consecuencia, si nos fijamos en que las proporciones de la figura montada comparadas con las del caballo, son mejor las de un hombre que las de un niño, y en que algunos de estos óbolos muestran distintamente ondulando la capa ó manto del jinete, al igual que muchos denarios romanos y gran número de monedas celtibéricas, capa que quizás confundió Gaillard con las alas de Cupido en presencia de algún ejemplar mal conservado, adquiriremos la convicción de que el personaje representado no es Cupido, antes bien uno de los Dioscuros, tan frecuentes en el monedaje antiguo griego, romano y celtibérico. Dada esta atribución, nos explicaríamos mejor la divinidad representada en el anverso indicada ya por el citado óbolo núm. 9, como la imagen de Diana, con la cual, considerada como divinidad celeste, pueden tener relación los dioscuros representando la constelación *Gemini*, como la tienen el *aries*, *leo*, *taurus*, *piscis*, de los demás reversos de los óbolos emporitanos y de los de algunos divisores del as celtibérico, y como la tiene el cangrejo *cancer*, que hallamos en óbolos massalienses. Todos estos

animales son, además, según tenemos indicado, atributos apropiados á la Diosa efesina. La Saussaye adelanta también esta idea de dar significación astronómica á alguno de aquellos atributos, idea que creemos muy conforme á la teogonía sabeística de los pueblos orientales, cuyo gran influjo en las ideas religiosas de los griegos establecidos en el Asia Menor es de todo punto indudable. De este modo conseguiremos explicarnos la significación de la mayor parte de los óbolos emporitanos, de tan poca firmeza en sus tipos, conformándose con el tipo principal del monedaje greco-emporitano el señalado con el núm. 12. y sus variantes, y quedando tan sólo sin interpretación los óbolos núm. 7 y el reverso del núm. 8, cuyas representaciones no acertamos á fijar.

Las leyendas E, EM y EMP que encontramos en estas monedas son el principio de la leyenda ΕΜΠΟΡΙΤΩΝ del monedaje griego, propio de esta ciudad.

Dos excepciones del segundo tipo principal nos ofrecen los ases descritos con el núm. 10, y los medianos broncees señalados con el núm. 1. Estos últimos tienen en el anverso la imagen de Diana en busto, en vez de la cabeza de Palas constante en todas las demás monedas emporitanas de cobre; los atributos del arco y el carcaj no permiten abrigar sobre ello duda alguna; su reverso es igual al de los demás broncees latinos. La singularidad del anverso, que aparece como una continuación del generalmente usado en el monedaje griego, unida á la consideración de ser el único bronce latino que trae inscrito el carácter de *Municipio* que obtuvo la ciudad de Emporion, hacen que podamos conjeturar que esta fué la primera moneda latina batida en ella; siéndolo quizás por los colonos griegos, que habían cesado de acuñar moneda de plata, en la época poco más ó menos en que estaba encendida en España la guerra entre Julio César y los hijos de Pompeyo. Su leyenda, que presenta mezcla de caracteres ibéricos, acaba de confirmarnos en dicha opinión; creemos debe leerse [*moneda*] *del municipio de los emporitanos ó de Emporias*, MUNICI(pii) EMPORIT(anorum) ó EMPORIA(e).

Los ases, núm. 10, tienen por el contrario igual anverso que los demás, y sólo se distinguen por el reverso: los hemos

descrito; leona ó pantera galopando hácia la derecha. Al hablar del leon dijimos era atributo de Diana, y que podía además acompañar á esta divinidad celeste bajo el concepto de constelacion, *leo*; ora la leona del reverso tenga igual significacion, ora se refiera á la diosa Palas del anverso de la misma moneda, como es lo más probable, y sea no una leona sino acaso mejor una pantera, encontramos medio de explicar su presencia y su relacion con esta última diosa, valiéndonos de M. de La-Saussaye: «Artemis, dice, era considerada como la reina del Oriente, su patria, y de esta manera está representada en el célebre cofre de Cypselus, conduciendo un leon con una mano y con la otra una pantera,» emblemas de su poder soberano (1). Estos mismos ases que tienen en el anverso la leyenda propia de las monedas celtibéricas de Indica, ofrecen en el reverso las leyendas **EXOX**, **EXO** y **EX** una sola más ó ménos abreviada. Mr. Heiss, que nota desde luego la semejanza de esta leyenda con la siguiente **FOOOO**, que se encuentra en algunos de los divisores de los ases celtibéricos de esta ciudad, y que observa leyendas muy semejantes si no idénticas en monedas de frecuente hallazgo en las costas de Valencia con leyenda geográfica **DOST** (las cuales coloca entre las inciertas, pero creemos son propias de Sagunto), las hace significar *Ex Decreto decurionum* y, con este pié obligado, fija su acuñacion á principios del imperio de Augusto, y opina son las últimas monedas celtibéricas batidas en Emporion. De ninguna manera podemos conformarnos con su interpretacion, abiertamente contraria al abecedario que él mismo sigue en la de las demas monedas celtibéricas de España, y tambien al adoptado últimamente por D. Antonio Delgado : segun ellos estas leyendas se traducen *Etrt*, *Etr*, *Et* y *Etrtr*, sin que hallemos motivo para separar más ó ménos arbitrariamente las letras que las componen, haciendo que unas representen iniciales de palabras y otras nó, cuando no hay signo alguno que las separe, ni dé á las unas valor distinto del de las otras. Opinamos en consecuencia que las referidas leyendas indican un nombre, que no sabemos cuál es, pero que quizás sea el de alguno de los funcionarios mo-

(1) Numismatique de la Gaule Narbonnaise, pág. 64.

netales que intervenían en la acuñación, según deja entrever el Sr. Delgado en sus preciosos Prolegómenos.

Los pequeños bronce latinos son todos del mismo tipo que los medianos bronce y ases ibéricos, y muestran las primeras letras de la leyenda EMPORIT(*anorum*) del monedaje latino de la ciudad, siendo de advertir que en algunas de ellas la letra P, afecta la forma griega Π, Ρ, en cuyo caso deben ser de los primeros tiempos de esta clase de acuñaciones.

Es digna de notarse la falta absoluta de todos los demás divisores latinos, que se observa en el monedaje emporitano, cuando tantos y tan variados divisores celtibéricos de Emporion se conocen desde hace mucho tiempo. Esta falta nos ayuda á explicarnos el gran número de medianos bronce latino-emporitanos, sobre todo de los descritos con los números 2 y 6, que se encuentran partidos por mitad, y aún algunos por cuartas partes, y es de creer que se servían de ellos como *semis* ó *quadrans*. Lo mismo se observa en el monedaje latino de la colonia gala de *Nemausus* (Nimes) y La-Saussaye que se hace cargo de la opinion que las explica como *tesseræ hospitalitatis* opina que servían como divisores, aduciendo en su apoyo la mucha rareza de las coloniales de pequeño módulo, el gran número de estos trozos descubiertos en enterramientos de monedas, y la costumbre que aún se sigue en algunos puntos de la América del Sur de cortar las monedas de plata para suplir sus divisores (1).

Llevamos dicho que todos los divisores celtibero-emporitanos tienen el anverso conforme con el del segundo tipo principal, pero que se distinguen de él por sus reversos. Lo mismo se observa en la generalidad de las monedas celtibéricas de España, cuyos *semis* tienen comunmente por tipo del reverso un caballo suelto, y los *quadrans* un medio Pegaso y á veces un gallo. Los de Emporion nos presentan seis tipos distintos que separadamente hemos agrupado en nuestra descripción, y que debemos ahora estudiar.

Describimos el primero : toro embistiendo hácia la derecha, con el brazo derecho doblado; encima de él creciente.

(1) Obra citada, pág. 175.

Ya sabemos que el toro era uno de los atributos de Diana Efesia, y que con ella, considerada como Luna ó Diosa celeste, ó con el Sol, significado por Apolo, podía relacionarse en concepto de constelacion ó signo del zodiaco *taurus*. En igual disposicion y con idéntico dibujo figura el toro en los reversos de las monedas massalienses, cuya anverso presenta la cabeza laureada de Apolo. Mr. de La-Saussaye al estudiar este tipo reconoce en él «un símbolo del Sol reanimando las fuerzas productivas de la naturaleza por su ingreso en el signo Taurus.» «Esta alegoría, continua, se presenta por decirlo así de un modo palpable en las monedas de Nápoles, con el tipo del toro con rostro humano; el astro solar está representado en ellas encima del cuerpo del cuadrúpedo. En nuestra moneda el toro dirige uno de sus cuernos hácia la tierra como para entreabrir la y hacer brotar los frutos (1).» El señor Delgado observa asimismo que la luna hace su exaltacion en el signo *taurus*; lo cual explica la presencia del atributo accesorio del creciente, colocado encima del toro en las monedas emporitanas. Bien sea el toro un símbolo del Sol, como los Pegasos de los reversos de los ases, y haga relacion con el culto de Apolo, bien simbolice la Luna y se refiera al culto de Diana, ó de Artemis, considerada tambien como deidad luminosa derivada, segun el ántes mencionado numismático español, del mito fenicio de Astarté, refundida como las demas por los jonios en su Diana Efesia, resulta justificada la representacion astronómica del toro y su aparicion en las monedas de Emporion.

Un leon constituye el segundo tipo de estos divisores y es tambien, conforme dijimos, el reverso constante de las drachmas massalienses del tipo de Diana. Nos hemos ocupado ya de su significacion bastando, por lo tanto, repetir ahora que, si tiene relacion con la cabeza de Palas del anverso, simboliza la fortaleza y el poder de esta diosa, reina del Oriente, y si con Diana ó Apolo, tiene, como el toro, una representacion astronómica, el signo *leo* del zodiaco. Advertirémos, por fin, que la Diana Efesina, en concepto de Cibeles, tiene por atributos el *leon* y la corona mural.

(1) Obra citada, págs. 69 y 70.

De los tipos restantes dos, el caballo suelto y el gallo, son propios de los divisores del monedaje celtibérico español. El primero, símbolo de la raza libio-fenicia libre ó beduina, es característico del *semis*, y lo mismo puede deducirse de la sigla ibérica M(s) que se encuentra en la moneda descrita con el número 9. El segundo caracteriza los *quadrans* algunas veces, y bien pudiera ser que no tuviese en nuestras monedas otro significado; pero si quisiéramos relacionarle con el tipo del anverso, pudiéramos considerarle como atributo de Artemis, deidad luminosa, pues que le hallamos en pié como aguardando la luz del día y simbolizando la vigilancia.

Los dos tipos que nos falta estudiar son: el caballo marino ó triton, y la cabeza de caballo. Del primero, atributo de Neptuno, pudieron usar los emporitanos como símbolo de su comercio marítimo, aunque acaso representa el signo del zodiaco *aquarius*; lo más probable es que sea el tipo propio del *quadrans*, sustituido al medio Pegaso de los demás *quadrans* celtibéricos que no encontramos representados en ninguno de los diversos emporitanos. La cabeza de caballo sólo se halla en la moneda señalada con el núm. 10, marcada con dos puntos en su anverso, por cuya razón nos inclinamos á pensar que es tan solo un tipo propio del *sextans*.

Hemos indicado lo bastante respecto á la lectura é interpretación de las leyendas $\uparrow\mu\psi\kappa\zeta\lambda\mu$ y $\text{F}\Theta\text{D}\Theta\text{D}$ que en los descritos divisores encontramos. Cúmplenos estudiar otras tres que se presentan en los señalados con los números 2, 5 y 10. Delante de la cabeza de Palas de los números 2 y 5, hay la leyenda $\text{F}\chi\text{R}\lambda\zeta$ ó $\text{F}\chi\text{R}\lambda\zeta$, la cual puede transcribirse *Atols* ó *Agols*: Mr. Heis sospecha que puede ser la misma leyenda $\mu\chi\psi\text{R}\lambda\text{B}\zeta$, de que hemos hablado, sincopada y significar también *Agraulos* (campesina), apellido de Artemis, aunque es acaso el nombre de algun funcionario monetario. El reverso de estas mismas monedas ofrece encima del toro ó del leon, la leyenda $\psi\text{R}\psi$ que se transcribe *Tori*: la circunstancia de verla también encima del leon nos impide conjeturar que su significado pueda referirse á la imágen del toro, y debemos creer que, ó bien es el nombre de algun funcionario monetario, ó bien el de alguna poblacion con la que Emporion estuviera de acuerdo para la mutua circulacion de

su numerario respectivo. Decimos esto porque, cercanas de Emporion, encontramos varias poblaciones cuyos nombres conservan la radical *Tor* (Torro-ella, Torá, Tort, Tor), que en las lenguas orientales antiguas significa, *muro, ámbito*; esto es, lugar fuerte. Finalmente, el divisor descrito con el número 10, ostenta al rededor de la cabeza del caballo, la leyenda **ΜΕΦΙΘ**, cuya transcripción es *Sergr* y cuyo significado ignoramos: expresa asimismo una omonoya ó el nombre de uno de los funcionarios encargados de la acuñación.

Tales son los tipos ó símbolos principales que nos presentan las monedas emporitanas. Tócanos ahora ocuparnos de los secundarios.

II.—DE LOS SÍMBOLOS, MARCAS Y CONTRAMARCAS.

Varios son los signos y símbolos secundarios que hemos encontrado al describir las monedas emporitanas, sobre todo en los monedajes griego y celtibérico. De ellos, algunos, como las siglas, hacen referencia al valor; otros, más numerosos, tienen por objeto dar á conocer emisiones distintas, omonoyas ó concordias, marcas de magistrados ó funcionarios encargados de la acuñación, y aún diferentes zecas monetarias. De los últimos tan sólo vamos á tratar, dejando para más tarde los indicativos de valor.

La media luna puesta detras del cuello de Diana en la variante de la drachma número 1, el preferículo que hay detras de la cabeza de Palas en algunos ases y divisores celtibéricos, el creciente, la láurea de Apolo, los astros, la cabeza de toro y la abeja, pueden ser accesorios del tipo principal y referirse al culto de las divinidades representadas en las monedas de Emporion. La Victoria volante, de la que hemos hablado como símbolo accesorio que completa la significación del tipo del reverso de la drachma número 4, aparece también encima del Pegaso en los ases descritos con el número 5, en los cuales hallamos además delante del Pegaso una proa de nave ó un aplustre (adorno de las embarcaciones antiguas): el P. Florez dice que Bayer interpreta la Victoria en monedas de Nápoles, como significación de algun

triunfo obtenido por la ciudad en los juegos gímnicos ó músicos, y, añade, que nada tendría de extraño que los emporitanos, griegos de origen, usaran también dichos juegos, ó hubiesen tomado parte en alguno; en general, concluye, la interpretan los anticuarios como muestra ó emblema de algún triunfo (el mismo símbolo se ve también en monedas consulares romanas, y en las municipales de Sagunto). La Saussaye, que la encuentra encima del toro en monedas masalienses con el anverso de Apolo, la explica diciendo ser «el símbolo del Sol, saliendo victorioso de las tinieblas del hemisferio inferior,» apoyándose en el poema de Nonnus que presenta á Júpiter subiendo al cielo acompañado de la Victoria, luego que hubo vencido á Tyfon. Sea la una, sea la otra la opinion que se admita, resulta siempre que en nuestras monedas la Victoria es un símbolo complementario del tipo principal.

El jabalí y la loba son símbolos de raza, usados el primero principalmente por los pueblos Ausetanos y Cerretanos, y el segundo, por los Ilergetes. Nos inclinamos, por lo tanto, á creer que su presencia en las monedas de Emporion indica la concordia entre dichos pueblos y los indigetes para la circulacion en sus regiones del numerario emporitano, ya que, como dice el Sr. Delgado, las monedas sólo tenían curso en la ciudad ó region por la que se acuñaban.

El delfin, el toro, la proa de nave, el aplustre, el timon, la hoja de lanza, la cornucopia, la clava, la corona, el estrigilo y los demás símbolos que se encuentran principalmente en las drachmas griegas número 2 y 5 son, ó bien signos para distinguir unas emisiones de otras, ó mejor y más generalmente la marca ó sello, *ἐπιστῆμα*, de los magistrados ú oficiales monetarios. Pueden llenar ambas funciones á la vez ya que, salvo las letras τ , en la segunda variante del óbolo número 13, Δ y Λ en las drachmas descritas con los números 1 y 2, no se encuentran letras de emision en el monedaje emporitano, siendo así que, variantes del dibujo, de disposicion de la leyenda y de mayor ó menor perfeccion y tamaño de las letras, revelan muchas y muy frecuentes acuñaciones.

A excepcion de la palma contrasellada, que encontramos

en la variante del as celtibérico descrito con el número 4 y que puede significar alguna ceremonia lustral ó purificación de la ciudad de Emporion , todas las demás contramarcas pertenecen al monedaje latino y se hallan con gran frecuencia en los medianos bronce número 2, y también algunas veces en los descritos con el número 6. De ellas , la DD, sabemos significa *Decreto Decurionum*, por decreto de los decuriones ; las demás no sabemos interpretarlas : la Z fué usada también por los saguntinos, y acaso indique que las monedas así contramarcadas tenían curso en Sagunto.

En cuanto á la significacion de las contramarcas en general , D. Antonio Delgado dice servían para dar nuevo valor legal á las monedas que, por hallarse terminado el tiempo ó plazo para el que fueron emitidas , tenían sólo el de comercio: La-Saussaye indica que sirvieron para darlas curso en algun punto ó ciudad diferente de la que las acuñó, y cree que en algunos casos tuvieron por objeto significar alguna alteracion en su valor, á cuyo efecto observa que se encuentran , por regla general, en las piezas de acuñacion más antigua.

III.—DEL SISTEMA MONETARIO.

La mayor parte, si no todas las monedas griegas de Emporion , sus imitaciones y muchas de las celtibéricas , pertenecen , segun Vazquez Queipo, al sistema olímpico; derivado, como los sistemas comercial y bosfórico , del primitivo olímpico ó fenicio, así llamado por ser originario de esta region.

Hé aquí el valor y peso de las monedas de plata segun este sistema :

Drachma.	Valor	1	Peso	4,88	gramos.
Tetróbolo.	»	$\frac{2}{8}$	»	3,25	»
Trióbolo.	»	$\frac{1}{2}$	»	2,44	»
Dióbolo.	»	$\frac{1}{8}$	»	1,63	»
Trihemióbolo.	»	$\frac{1}{4}$	»	1,22	»
Óbolo.	»	$\frac{1}{6}$	»	0,81	»
Tritemorion.	»	$\frac{1}{8}$	»	0,61	»
Hemióbolo.	»	$\frac{1}{12}$	»	0,40	»

En nuestra opinion todas las monedas de plata que de Emporion conocemos, son drachmas ú óbolos, y solamente dudamos respecto de algunos divisores, que pueden ser trihemíobolos. No debe extrañar la mucha variedad de peso que presentan, puesto que es sabido, este va degenerando paulatinamente en todos los sistemas y en todos los puntos de emision : así es, que tan sólo hemos encontrado una moneda emporitana de peso superior á 4,88 gramos y muchas, por el contrario, de peso inferior; una sola conocemos cuyo peso descende hasta 3,72 gramos y puede hacernos dudar de si pertenece acaso al sistema bosfórico (cuya drachma pesa 3,71 gramos), muy pocas íntegramente conservadas que pesen ménos de 4,20 gramos y puedan confundirse con las drachmas del sistema ático ó seleucida (pesan 4,25 gramos); pero todas las demás son indudablemente olímpicas, de época más ó ménos próxima al término de las acuñaciones griegas de nuestra ciudad. Que alguna de las indicadas pueda pertenecer á otro sistema, lo explica Vazquez Queipo demostrando que, en algunos puntos, ya á la vez, ya sucesivamente, usáronse varios sistemas monetarios.

Respecto al monedaje celtibérico emporitano, cuyas piezas, como ántes dijimos, son todas de bronce ó cobre, Delgado y Heiss opinan que pertenecen en su mayor parte al sistema olímpico, pero que en los últimos tiempos de su acuñacion se acomodaron al sistema romano. De aquí que, ora por la general degeneracion de peso, ora por la confusion de los dos sistemas, ofrezcan dentro de un mismo tipo tan notables diferencias de peso, y presenten para su estudio dificultades casi insuperables. Estas dificultades no podrán ser satisfactoriamente vencidas hasta que, pesadas buen número de monedas de cada uno de los diferentes tipos, y agrupadas conforme á las variantes de estilo que su dibujo y fábrica descubran, se pueda señalar más ó ménos fijamente el tiempo en que los diferentes ejemplares de un mismo tipo se acuñaron. En su consecuencia, nos limitaremos á presentar aquí algunas observaciones, y á proponer algunas conjeturas, que el estudio de estas monedas nos ha sugerido.

Los poco ha citados numismáticos demuestran que las letras Ϝ , que se ven en el anverso de la mayor parte de los

ases celtibéricos, y las I y $\text{I}-$, que encontramos en algunos divisores. son siglas indicativas del valor de las monedas. Mr. Heiss, fijándose en los ases variantes del descrito con el número 1 que presentan el numeral XV, en letras romanas, debajo de la sigla I , cree, con razón, que ambas siglas significan lo mismo; esto es, el numeral *quince*, y da, por lo tanto, á la letra I el valor de *cinco* y á la I el de *dies*, valores exactamente iguales á los que los griegos daban á las mismas letras E , I : con tales datos, interpreta las restantes siglas I y $\text{I}-$, por *cinco* y *dos y medio*, cuya deducción apoya al propio tiempo en el peso medio que dice resulta de las monedas que contienen estas siglas, fijando su mutua relación de la manera siguiente:

Valor 1, As olímpico con la sigla I , peso medio 21 gramos.

>	$\frac{1}{8}$, Triens	>	>	' I	>	7	>
>	$\frac{1}{6}$, Sextans	>	>	$\text{I}-$	>	3,50	>

Sabido es que el as romano se divide en *doce* onzas, y lo mismo debía acontecer con el as olímpico, pues ya hemos visto que este sistema, como casi todos los demás sistemas monetales antiguos, era duodecimal. Siendo esto así, el numeral *quince* de los ases que nos ocupan no es probable se refiera á onzas olímpicas, sino más bien á onzas más pequeñas: opinamos por consiguiente con Mr. Heiss, que dicho numeral se refiere á onzas romanas, y que su objeto fué facilitar de un modo visible la relación ó, mejor, la reducción de las piezas del sistema olímpico emporitano, á las del sistema romano, que habían adoptado las demás poblaciones de España para la acuñación celtibérica. De lo dicho resulta, que la relación de valor entre los sistemas romano y olímpico era de *doce á quince*; ó sea, que las monedas del sistema olímpico valían un quinto más que sus similares del sistema romano.

Importa, á nuestro objeto, repetir de nuevo que el peso de las monedas fué sucesivamente degenerando, por manera que el as romano, cuyo peso era por lo regular de una onza (27,30 gramos) después del año 537 de la fundación de Roma, 217 ántes de Jesucristo, bajó á un cuarto de onza, que tenía á principios del imperio de Augusto: del mismo modo dis-

minuyó también el peso de los ases olímpico-emporitanos, hasta el punto de que encontramos variantes solamente de peso del as descrito con el número 1, que pesando 8 gramos, muestran las siglas $\text{Æ}1$, y encontramos sólo la sigla Æ en algunos toros y leones de peso igual ó insensiblemente inferior (7,93 y 6,32 gramos). Estas degradaciones en el peso de las monedas nos proporcionarán muy pronto algunas indicaciones cronológicas y, ahora, nos permitirán darnos razón de la sigla M , correspondiente á la letra latina S (usada por los romanos para marcar los *semis*), grabada en la moneda celtibérica descrita entre los divisores del as con el número 9, como indicativa de *semis*, á cuya explicación ayuda su reverso, que es también el que se acostumbra encontrar en los *semis* celtibéricos del monedaje español: su peso, 4,55 gramos, nos da para el as el de 9,10 gramos, poco superior al de algunos ases emporitanos. Los dos puntos .. del divisor número 10, acusan también la influencia del sistema romano en el monedaje celtibérico de Emporion, y nos hacen creer, con Heiss, que en los últimos tiempos de este último se había cambiado ya de sistema, abandonando el olímpico para adoptar el romano: su peso, 2,55, nos enseña que se acuñó probablemente cuando el as pesaba 15,30 gramos, esto es, cuando se batían ases semiunciales.

No hay porqué decir que el monedaje latino de Emporion pertenece ya, por completo, al sistema romano.

Debe también tenerse presente con respecto á las monedas de cobre, esto es, de poco valor, que los antiguos no se fijaban mucho en su peso, prestando mayor atención al módulo y al tipo, por medio de los cuales más fácilmente las distinguían entre sí, según con gran acierto observa el padre Florez.

Llegados á este punto, podemos preguntarnos: ¿Porqué los focenses de Emporion, que imitaron en sus monedas los tipos de las de su metrópoli Massalia y de otras ciudades griegas, adoptaron para ellas un sistema monetario completamente distinto? Desde luego debe llamarnos la atención, ántes de contestar á la anterior pregunta, que todas las imitaciones que conocemos del monedaje greco-emporitano, las primeras acuñaciones celtibéricas de las ciudades de Cose y

Sagunto y las más antiguas fenicias de Ebusus y Gadir, pertenecan también, según afirma D. Antonio Delgado, al sistema olímpico, y además, que sea también del propio sistema la drachma cartaginesa, procedente del hallazgo de Cartagena, que publica Mr. Heiss. Todas estas poblaciones, habitadas por gentes de distinto origen, no adoptarían sin más ni más, ni por capricho, un sistema monetario determinado y uniforme, y Emporion, colonia principalmente dedicada al comercio, no habría, sin motivo ninguno adoptado el olímpico, que podía dificultar sus transacciones con las demás colonias focenses de Occidente, sus hermanas.

Enseña Vazquez Queipo que el sistema olímpico tuvo su origen en Fenicia, que de esta nación pasó á Egipto, que de él usaban en el comercio los Atenienses y, por fin, que dió lugar á otros varios sistemas, como el boscórico, usado por los cartagineses y gran número de ciudades griegas, y el asirio-fenicio, que denomina también olímpico, usado por muchas colonias griegas del Asia Menor, que dividieron el Kikar ó talento del sistema comercial en sesenta minas, en vez de las cincuenta que tenía en dicho sistema.

Esto nos induce á sospechar que las colonias fenicias de España, anteriores como es sabido á las colonias griegas, habían importado á la Península el conocimiento y uso del sistema olímpico: el cual debió con el tiempo generalizarse por todo nuestro país. De este modo comprenderíamos que, al tratar los focenses establecidos en Emporion de acuñar moneda propia, y encontrándose con que los sistemas métricos usados en España estaban adaptados al sistema olímpico introducido por los fenicios, por propia conveniencia y para facilitar su comercio y sus relaciones con los naturales, prefirieran adoptarle también para sus monedas.

IV.—CRONOLOGÍA MONETARIA.

En las cercanías de Figueras, término del pueblo de Pont-de-Molins, tuvo lugar en el año 1868 un hallazgo de monedas, en el que conviene fijarnos para determinar la época en que se acuñaron algunos óbolos emporitanos, y probar que son anteriores á las drachmas.

Componían dicho hallazgo más de sesenta óbolos, varios trozos ó fragmentos de monedas de Atenas y algunas barritas de plata; éstas y aquéllos con evidentes señales de haber sido destinados á la acuñacion de dichos óbolos. De estos óbolos, bastantes son massalienses de los que La-Saussaye clasifica en las cuatro primeras épocas del monedaje marsellés, y pocos de los clasificados en la época quinta; otros son emporitanos de los diferentes tipos que hemos descrito, como son, Diana de frente, Cabeza de Palas, Diana vuelta á la derecha con el Pegaso en su reverso y el señalado con el número 7; y los restantes son todos anepígrafos. Respecto de estos últimos cree el Sr. Pujol y Camps que, áun cuando algunos fueron acaso batidos en Emporion, no deben atribuirse á esta ciudad, pues son copia, dice, de los que batían las colonias griegas del Asia-Menor y no habían adquirido sello local por carecer de leyenda. Esto mismo creímos en un principio, pero en la actualidad nos inclinamos á creerlos casi todos propios de las ciudades de Emporion y Massalia y en ellas acuñados, porque sus tipos son, por regla general, desconocidos en el Asia-Menor, y su misma variedad ó poca fijeza puede caracterizar, como acontece con los de Massalia, las primeras acuñaciones de Emporion: así, por ejemplo, el citado óbolo número 7 está continuado entre los emporitanos, gracias á su leyenda, pues de lo contrario hubiera pasado desapercibido, con seguridad, entre los demas anepígrafos de variados tipos, como ha sucedido con muchos del referido encuentro.

De este hallazgo se desprenden las siguientes indicaciones cronológicas: primera, los óbolos emporitanos son, cuando ménos, coetáneos de los massalienses de la cuarta época, ó de los de las primeras acuñaciones de la quinta; segunda, estos óbolos son anteriores á las drachmas, que no se batieron hasta la quinta época del monedaje marsellés; y así se explica que ninguna drachma de Massalia ni de Emporion figure en el hallazgo.

La-Saussaye señala para la cuarta época del monedaje marsellés el tiempo comprendido entre la última mitad del siglo VI y la última del V siglo ántes de nuestra Era; época precisamente en que Massalia adquirió gran incremento con

la llegada de nuevos emigrantes focenses, y en la cual pudo dedicarse á extender su comercio y poderío y á fundar colonias. Dado, pues, que los massalienses hubiesen fundado á Emporion á últimos del siglo VI ó á principios del V, es dable atribuir los primeros óbolos emporitanos, de poca fijeza en sus tipos y que no descuellan por la belleza de su fábrica, ni de su estilo, á la segunda mitad del siglo V, formando la primera época del monedaje emporitano; y á la segunda, los óbolos de mejor estilo y fábrica, en cuyo tiempo aparecen también las primeras drachmas.

A esta segunda época, que termina con Alejandro *el Grande* y es de apogeo para el arte griego, referimos las drachmas de Emporion, de estilo vigoroso y noble y de dibujo correcto y sencillo, sin profusion de adornos, ni de atributos; á estas circunstancias reúnen, asimismo, la de ser sus anversos muy semejantes á los de las de Marsella de la propia época. La cabeza de Diana no lleva diadema, sino una sencilla y elegante corona de hojas y el Pegaso es de mejor dibujo, sin el aditamento de la figurita que figuró después su cabeza: la leyenda está formada comunmente de letras delgadas y casi microscópicas. Al final de esta época, abreviaciones en la leyenda, alteración de las letras y aparición de algunas siglas y letras de emisión, caracterizan junto con la preponderancia de la ciudad y mayor número de sus acuñaciones, los primeros síntomas de la decadencia de su monedaje.

La tercera época comprende desde últimos del siglo IV á la primera mitad del II, y en ella colocamos la mayor parte de las drachmas emporitanas, sus imitaciones y el principio de la acuñación de las monedas de bronce ó cobre. La cabeza de Diana ostenta casi siempre diadema, la cual imita á veces la corona de hojas, adorno de la época anterior; el Pegaso se presenta constantemente en lo sucesivo hasta encontrar el monedaje latino con la figurita que forma su cabeza, el carácter de las letras pierde en perfección y aparecen en el campo de las monedas multitud de símbolos, siglas y aun algunas, aunque pocas, letras de emisión. El tipo permanente de la dracma emporitana se interrumpe durante esta época, á últimos del siglo III, para dar lugar á la acuñación de las dracmas con el reverso del caballo cartaginés,

acuñacion reducida que cesó con los motivos que la produjeron , reapareciendo inmediatamente el tipo anterior. A esta misma época pertenecen tambien algunos óbolos , como son, los variantes del número 13 , en que hay una letra de emission y en los que aparece , como en las dracmas, la figurita formando la cabeza del caballo Pegaso, y algunos otros de muy rebajado peso.

A principios del siglo II ántes de Jesucristo, comenzó la acuñacion de las monedas celtibéricas de España , segun opinan los más reputados numismáticos : las acuñaciones emporitanas de bronce son anteriores y de mejor estilo y fábrica que las de los demas puntos, siendo de ello una prueba irrecusable la influencia griega que D. Antonio Delgado hace notar en las monedas que clasifica en los grupos ibérico y edetano, y otra prueba no ménos convincente el pertenecer al sistema olímpico, que sin duda no hubieran adoptado para ellos los emporitanos á estar ya en uso el sistema romano , al que se acomodaron las demas poblaciones españolas. Creemos, por consiguiente , que el principio de la acuñacion de las monedas emporitanas de bronce debe remontarse á la segunda mitad del siglo III, siendo las primeras los medallones sin siglas ni símbolos , de mejor estilo y mayor peso ; los toros, leones y tritones de los divisores celtibéricos que reunen las mismas circunstancias ; siguiendo despues á fines de esta época estas mismas monedas disminuidas de peso, con símbolos y siglas , y apareciendo entónces el gallo y el segundo tipo del leon, con la sigla debajo. A esta época corresponden tambien probablemente casi todas las omonoyas de bronce.

Al decir que las drachmas emporitanas del caballo quiescente ó de tipo cartaginés pertenecen á la tercera época y vinieron á interrumpir el tipo constante del monedaje emporitano, nos apartamos de la opinion de Mr. Heiss, que cree fueron las primeras batidas en Emporion y que tuvieron por modelo las cartaginesas. De admitirla , nos encontraríamos con que no nos indica explicacion plausible para el pronto y rápido cambio de tipo que hubiera debido realizarse en las drachmas, y con otras dificultades que no podrían solventarse y vienen en apoyo de nuestro aserto. Nos referimos al importante hallazgo realizado en el año 1872 en las Ansias, pe-

queño valle situado á unos 36 kilómetros de Gerona y dependiente en lo antiguo de la tribu ó nacion Ausetana. Consistió en unas ciento cuarenta monedas de plata, de ellas más de ciento denarios romanos de los acuñados á últimos del siglo III ántes de Jesucristo en perfectísima conservacion, siendo las restantes un óbolo anepígrafo igual al descrito en nuestro catálogo con el número 13; varias drachmas emporitanas del tipo señalado con el número 2, es decir, de la tercera época; alguna en mediana conservacion, pero mal conservadas y desgastadas por el uso la mayor parte; y, por fin, algunas omonoyas de Emporion, de las cuales tres flor de cuño como los antedichos denarios. El estado de conservacion de estas omonoyas y el de los denarios, supone que habían tenido poco curso y que fueron enterrados poco despues de batidos: de lo cual se deduce que su enterramiento debió tener lugar poco más ó ménos en los últimos años del siglo III. Siendo esto así, no puede ponerse en duda que las imitaciones de las drachmas emporitanas pertenecen, por regla general, al siglo III; dato conforme, como verémos más tarde, con el uso del sistema olímpico en el monedaje de algunas poblaciones, que batieron despues á principios del siglo II denarios celtibéricos de igual sistema y tipos que los generalmente usados en nuestro país; y como las imitaciones deben ser necesariamente posteriores á las dracmas que les sirvieron de modelo, resulta que las dracmas emporitanas de la tercera época debieron acuñarse durante la primera mitad del siglo III; deduccion robustecida al propio tiempo por el desgaste y mala conservacion de las encontradas en las Ansias. Como el mismo Mr. Heiss reconoce que las drachmas por nosotros atribuidas á la segunda época del monedaje emporitano son anteriores á las que ahora nos ocupan, si las de tipo cartaginés fuesen las primeras en Emporion acuñadas, deberíamos atribuir las cuando ménos á principios del siglo IV, ántes de nuestra Era; época en la que ningun dato histórico justifica la suposicion de tan grande influencia cartaginesa en el Noreste de España, y mucho ménos en las colonias griegas de esta parte de la Península, rivales, como Massalia, de Cartago y hasta de ella enemigas, por sus encontrados intereses mercantiles.

La cuarta época del monedaje emporitano puede comprender la última mitad del siglo II y parte del I hasta el triunfo definitivo de Julio César. A ella corresponden las últimas drachmas que batió la ciudad en las cuales asoman detrás del cuello de Diana los atributos de arco y el carcaj. Ningun óbolo conocemos que á esta época pueda atribuirse, lo cual tampoco es de extrañar porque el aumento del monedaje de bronce hacia ménos necesaria la acuñacion de los divisores de plata. La mayor rareza y el menor número de acuñaciones de las drachmas de este periodo, nos disponen á creer que su acuñacion cesó despues de la guerra numantina, 139 años ántes de Jesucristo, al igual que la de los denarios celtibéricos de casi todas las demas poblaciones de España que los batieron; á consecuencia, segun el parecer de don Antonio Delgado, de haberse reservado Roma para sí la acuñacion de la moneda de plata.

Del numerario de cobre pertenecen á esta época todas las celtibéricas de menor peso, coetáneas de las romanas poco anteriores á la ley Papiria, dada en el año 89 ántes de nuestra Era, que trató de impedir nuevas alteraciones fijando en media onza (13,65 gramos) el peso del as. Las variantes tan solo en peso del as número 1, de las que hablamos en nuestra descripción; los ases señalados con el número 10, cuyo reverso es una leona ó pantera, de los cuales quizás algunos sean divisores por la exigüidad de su peso y la mayor abreviacion de su leyenda (1); algunos leones con la sigla ϵ -debajo; y el sextans ó divisor descrito con el número 10, creemos pueden ser de sistema monetario romano por la conformidad de su peso con el establecido por dicha ley. Los *semis* del caballo suelto y los *ases* de ocho ó nueve gramos de peso, deben ser las últimas acuñaciones celtibéricas de Emporion, muy próximas al tiempo de Julio César, pues como dijimos pesan aquéllos solamente 4,55 gramos.

Agrupamos en una sola época, la quinta del monedaje

(1) Algunas poblaciones indican en sus monedas los divisores celtibéricos con abreviaciones de leyenda, como por ejemplo; Vellia $\Theta\epsilon\epsilon\mu\eta\chi\mu$, Θ -M. Θ . Segisa, $M\epsilon\alpha\mu\varsigma\delta\chi\tau$, ϵ M $\epsilon\alpha\mu\varsigma\delta$, $M\epsilon$ -A, etcétera.

emporitano, todas las monedas latinas de esta ciudad. Las primeras que se batieron fueron sin duda las municipales descritas con el número 1, puesto que pesan á poca diferencia lo mismo que el as *semiuncialis*, y que encontramos en sus leyendas mezcla de caractéres celtibéricos: tambien la mezcla de caractéres griegos en sus leyendas nos hace creer que pertenecen á las primeras acuñaciones latinas algunos de los pequeños bronces. Despues, poco ántes de Augusto, batiéronse probablemente los medianos bronces descritos con el número 2, así parecen confirmarlo los muchos resellos que en ellos, más que en los demás, se observan ya que su peso es inferior al de las quinquenales, números 5 y 6. Estas son las últimas monedas batidas en Emporion; su peso, el no contener nombre ni efigie de emperador y la decadencia de la ciudad desde el principio del Imperio Romano, nos hacen deferir á la opinion manifestada por Mr. Heiss de que su fábrica cesó en tiempo de Augusto, á últimos del siglo I. Despues debieron los emporitanos servirse durante algun tiempo de las monedas ya acuñadas, legalizándolas con contrase-llos, y muy en particular de los medianos bronces número 2. Los descritos con el número 3, por su bárbaro estilo y fábrica, se asemejan á algunas de las municipales y á los últimos ases celtibéricos; pero, no nos atrevemos á señalarles lugar en este ensayo cronológico.

V.—DE LAS IMITACIONES.

Al ocuparse el Sr. Pujol y Camps de estas monedas sostiene razonadamente que sus leyendas significan alguna cosa en contra de la singular asercion de Mr. Heiss para quien «son tan solo una mezclanza de letras griegas y celtibéricas, hecha probablemente por gentes que ignorarían su significacion,» y cree que deben buscarse en ellas nombres de poblaciones, como se deduce de la señalada con el número 8 fácil de interpretar: con todo, el gran número de leyendas distintas que en ellas se observan, le hacen opinar al mismo tiempo que no todas son nombres de poblaciones, pues del contrario, dice, «nos parecería que con pocos más descubrimientos de estas monedas, llegaríamos á encontrar en omonoyas

de Empurias más pueblos celtibéricos que juntos los demás conocidos por sus acuñaciones en España y Francia.» No opinamos así, ya que conteniendo estas monedas una sola leyenda y no diferenciándose, por otra parte, sus tipos, la leyenda puede tan sólo distinguirlas y autorizarlas, para lo cual no creemos fuera suficiente traer grabado el nombre del oficial monetario ó de algun magistrado encargado de la acuñacion, que tampoco encontramos solo en ninguna moneda. El propio Sr. Pujol mantiene por fin la fábrica española de estas monedas en contra de la gala que á casi todas atribuye Mr. Heiss, y en ellas reconoce otra muestra de la influencia helénica en la numismática del Nordeste de España, afirmando que son de ella «un horizonte inexplorado.»

Conformándonos con estas dos últimas observaciones trataremos de fijar la atribucion de algunas de dichas monedas, ya que no es posible hacerlo de la mayor parte, cotejando sus leyendas con otras de monedas conocidas y aprovechando las indicaciones que los símbolos y el punto de su procedencia puedan proporcionarnos. Antes empero, y en disculpa de lo aventuradas que acaso aparezcan nuestras conjeturas, debemos hacer constar cuán difícil y superior á nuestras fuerzas es la materia que va á ocuparnos; puesto que siendo únicas, hasta el presente, casi todas las antedichas monedas, no es posible aún trasladar sus leyendas con completa seguridad, ni deslindar á veces sus caracteres bárbaramente trazados, que con gran facilidad se confunden entre sí: además, encuéntranse en sus leyendas letras y ligaciones nuevas en el monedaje celtibérico español, y, por fin, ignoramos por completo, no sólo los nombres, sino tambien la existencia misma de muchas de las antiguas poblaciones que las acuñaron.

Las imitaciones señaladas con los números 8, 9 y 10 no presentan dificultad. Las cinco primeras letras que quedan de la leyenda de la primera, son exactamente las mismas que se encuentran en las monedas celtibéricas atribuidas sin discusion á Lérida, $\text{P}\Lambda\Upsilon\Phi\text{X}$: la segunda tiene probablemente la misma leyenda truncada acaso con alguna pequeña variante en la forma de los caracteres, y la tercera la conocemos tambien en un denario celtibérico de la citada ciudad, publi-

cado por Mr. Heiss con el sufijo *IN*, notándose tan sólo alguna variante ó mejor imperfeccion en las letras primera y tercera, *ϜΛΨΟΧΜΡΛϜϞIN*. Para persuadirnos mejor de la exactitud de su correspondencia, debe notarse que dos de ellas, las números 8 y 10, ostentan por símbolo la loba, atributo ilergete que se encuentra en monedas celtibéricas y latinas de Lérida como tipo principal del reverso. La concordia monetaria entre las ciudades Ilerda y Emporion, que ántes nos había descubierto el as número 7, queda plenamente justificada con estas tres omonoyas.

La leyenda número 11 ofrece la particularidad de ser iguales á las del número 10 las cinco letras con que finaliza, lo cual nos induce á sospechar que es tambien ilergete: puede transcribirse *Traqnsalir* que si, como Mr. Heiss cree de la ántes copiada de Lérida, contiene el nombre de dos poblaciones que tenían una sola fábrica para sus monedas, pudiéramos interpretarla T(a)raq(o)n—Salia. La estrella que tiene por símbolo no es indicacion de fábrica, ni de raza, puesto que la encontramos en monedas de otros muchos puntos; debe ser la marca de algun magistrado ú oficial monetar: muéstranla tambien algunas de las monedas cosetanas ó ilergetes publicadas por Mr. Heiss.

La leyenda de la imitacion número 1, sin suplir ninguna letra, se trascribe *Ausatsan*, y en la propia moneda hay por símbolo un jabalí, comun en el monedaje celtibérico de Ausa, capital de los ausetanos. Sin embargo de que esta leyenda no es completamente igual á la que se lee en las monedas celtibéricas atribuidas á esta ciudad, hay entre ellas y su nombre tal semejanza, que áun prescindiendo del símbolo y del hecho de haberse encontrado en territorio ausetano otras omonoyas emporitanas, creemos no habrá inconveniente en atribuirle á Ausa.

Más difícil es calificar de ausetanas las leyendas 2, 6 y 7 por el solo dato que nos proporciona el símbolo que encontramos en las imitaciones que las contienen: sabemos, sin embargo, la procedencia de los dos ejemplares que de la primera se conocen, hallados ambos en territorio ausetano, uno de ellos perfectamente conservado en el ántes referido encuentro de las Ansias; en ella concuerdan pues el símbolo

y la procedencia, pero ignoramos la de las dos restantes.

Las leyendas de los números 6 y 7 tampoco nos dan indicación alguna: la del número 2, tal como se presenta en el ejemplar de las *Ansias*, puede transcribirse *Erese* ó *Prese*, según sea Η ó Π su primera letra, que afecta esta forma Η, siendo de notar la coincidencia de que en las cercanías del punto donde se halló existe un pueblo llamado *Las Presas*.

También proceden de las *Ansias*, es decir, de territorio ausetano, las imitaciones números 3, 4 y 12; pero ni sus leyendas, ni el símbolo de las dos últimas, permiten aplicarlas á dicha region. La leyenda de la número 4 puede transcribirse *Eelen*, y con ella se asemeja la de la señalada con el número 5: la última, de la cual se conocen dos ejemplares uno de ellos procedente al parecer de la costa valenciana, se transcribe *Elesertrn*; con ella se parecen mucho las de las imitaciones números 13 y 14, esta última en sus primeras letras. La repetición de la letra Η, tan frecuente en las monedas celtibéricas del grupo edetano, la procedencia conocida de alguna de ellas (se halló en Denia la número 13), y la indubitable existencia de colonias griegas en el que fué después reino de Valencia, nos hacen presumir que todas estas monedas son propias de poblaciones sitas en dicho país.

A la misma region, quizás á Sagunto ó á alguna de las poblaciones aliadas de ella, debe pertenecer la imitación número 18 por la semejanza de sus leyendas: $\rho\alpha\varsigma\iota$, *Arse*, se lee en los bronceos bilingües de Sagunto y *Arsaism*, $\rho\alpha\varsigma\iota\mu\iota\mu\gamma$, en nuestra moneda.

La leyenda de la imitación número 17, supliendo tan sólo una letra, puede transcribirse *L(a)satoni*, nombre muy semejante al de *lacetanos*, que dan los historiadores antiguos á una de las regiones en que estaba dividido el territorio que es hoy principado de Cataluña: no extrañaríamos, de consiguiente, que á alguna ciudad de la misma region perteneciera esta moneda.

Las leyendas de las imitaciones números 21 y 22, muy parecidas y acaso variantes de una sola, se transcriben *Istgsa*, y suplidás las vocales que faltan podrían leerse *Ist(o)g(e)sa* ó *Ist(o)g(i)sa*, nombre muy parecido al de *Octogesa* (*Mequinenza* ?), ciudad antigua sita junto al Segre, de la

que habla Julio César en sus comentarios, y también al de Etovesa (sobre todo la variante del número 22), ciudad edetana próxima al Ebro, citada por Tito Livio y otros autores al tratar de la marcha de Anibal para Italia.

De la leyenda *Etin*, inscrita en la imitación número 24, nos ocupamos al tratar del as 8; nada más tenemos que añadir aquí. Tampoco nos atrevemos á atribuir á los Ilercaones la imitación número 23, cuya leyenda se transcribe *Ircne*, y que pudiéramos leer supliéndola *Irc(ao)ne*, puesto que ni tiene símbolo ni sabemos su procedencia. Idénticas razones nos impiden suponer *laletana* la imitación número 30; su leyenda *Aeltnise* puede leerse *Elet(a)mise*, suplida, separado el nexa de las letras quinta y sexta y tomando por *E* el dip-tongo *Ae* de su principio. Sospechamos, por fin, que las leyendas de las imitaciones números 26 y 27, contienen el nombre mismo de Emporion más ó ménos abreviado, con mezcla de caracteres celtibéricos y alterada alguna de sus letras, por cuya razón creemos son estas monedas verdaderas imitaciones emporitanas en toda la extensión de la palabra.

De todas las demás monedas de esta clase nada acertamos á decir, limitándonos á esperar que nuevos y más competentes estudios vengan á clasificarlas al propio tiempo que á confirmar ó corregir las conjeturas que sobre las otras nos hemos permitido, pues bien lo merece un asunto de tanto interés para la historia y para la numismática patria.

A muchas consideraciones útiles para la ilustración del pasado de la ciudad de Emporion se prestan estas imitaciones. Revélanos desde luego la gran importancia que alcanzó durante el siglo III ántes de nuestra Era y la considerable extensión de su comercio así terrestre como marítimo. No bastaba para el renombre de esta ciudad haber sido la primera en España que batió moneda, según los datos que la numismática hasta el presente ofrece, sino que además el gran número de las imitaciones de sus drachmas ha venido á demostrar: primero, que siendo las monedas de muchos puntos del Nordeste de España, anteriores á las demás celtibéricas españolas, imitadas del monedaje greco-emporitano, á Emporion se debe con seguridad, si no el uso á lo ménos

la fabricacion de la moneda en esta parte de la península; segundo, que todas las ciudades que las acuñaron conocían el numerario de Emporion, y tenían de consiguiente relaciones mercantiles con dicha colonia griega; y tercero, que la influencia griega, sobre todo emporitana, era la preponderante en todo el Nordeste de España ántes de arraigarse la influencia romana, habiendo alcanzado mayor fuerza y extension de la que algunos autores han supuesto en vista de los pocos monumentos conocidos que la justificaran.

Que los Ilergetes, Ausetanos, Cosetanos, Lacetanos y Edetanos acuñaron estas monedas ántes que las celtibéricas de tipo y sistema iguales á los de las que batieron despues muchas ciudades españolas imitando la romana, lo justifican; no sólo el hallazgo de las Ansias probando que circulaban ya en el siglo III, sino tambien el hecho de pertenecer todas ellas al sistema olímpico, como sus modelos, y no es de creer que al tratar aquellos pueblos de batirlas se apartaran del sistema monetario generalmente usado en todo el país para adoptar el propio de Emporion, ántes al contrario, debieron abandonar este último cuando cambiaron tambien los tipos y simbolos de sus monedas al probable objeto de acomodar su numerario al celtibérico-romano, que se introdujo despues. Esto mismo confirma D. Antonio Delgado en sus interesantes y tantas veces citados Prolegómenos, cuando dice que las monedas más antiguas (entiéndase que se refiere ya á las de tipo romano) de Cose, Sagunto y pueblos aliados de esta ciudad, como tambien las de Ebusus y Gardir, son de sistema olímpico.

El monedaje celtibérico español cuenta, pues, con una nueva serie-inicial, que podría llamarse *greco-celtibérica*, constituida por las imitaciones de las dracmas de Emporion. Huellas de esta imitacion encontramos despues en el monedaje celtibérico propiamente dicho, que por oposicion al anterior podríamos denominar *romano-celtibérico*, en el mejor estilo y fábrica de las correspondientes á pueblos del Nordeste de España, en la figurita que como en los Pegasos, forma la cabeza del caballo en algunos reversos de monedas cosetanas, en los muchos simbolos iguales á los emporitanos que ostentan tambien las monedas de Cose y otras poblacio-

nes, y finalmente en los tres característicos delfines que rodean la cabeza de Diana en las dracmas de Emporion y la de Hércules en gran número de monedas celtibéricas españolas.

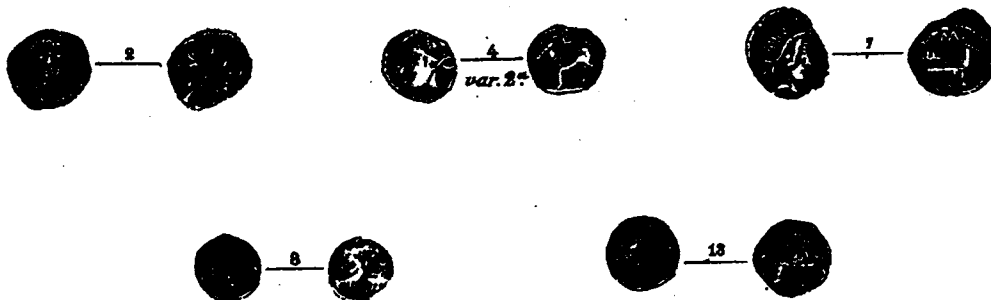
Un dato importantísimo, que no debemos omitir, se desprende asimismo de estas imitaciones. Así como en ellas se copian por completo los tipos, el sistema monetario y acaso también algunos símbolos de las monedas de Emporion, no se copió el alfabeto griego, cuya influencia en el Nordeste de España se deja sentir, pero en muy corta proporción. En su consecuencia no creemos con Lafuente que los griegos introdujeran en España el alfabeto fenicio por ellos modificado, sino que opinamos con Delgado que la introducción del alfabeto celtibérico se debió á una anterior inmigración tyrrénica de una raza oriunda de Fenicia y procedente de Etruria que edificó los muros ciclópicos de Tarragona y difundió la civilización ántes que los griegos en el Oriente de nuestro país.

Antes de entrar en el estudio de la epigrafía, debemos hacer presente que, además de las monedas descritas propias de Emporion, se encuentran en las ruinas de esta ciudad muchas monedas marsellesas, sobre todo de cobre; algunas celtibéricas, en su mayor parte de Cose, Ausa y poblaciones ibero-galas como Narbona; varias españolas y galas de la época romana, fenicias de Ebusus y en gran abundancia romanas, casi todas imperiales hasta las de la época de la separación de los imperios (1).

(1) Acompañamos en nuestras láminas un ejemplar de cada uno de los tipos de las monedas de Emporion, y alguna variante notable con los mismos números que tienen en el Catálogo.

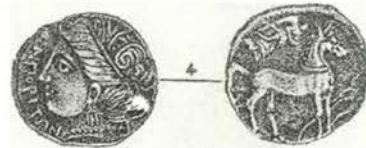
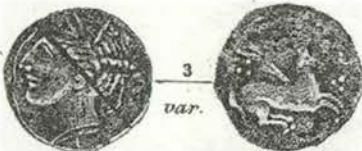
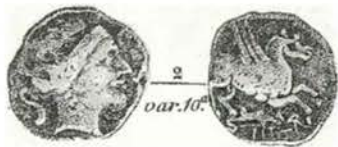
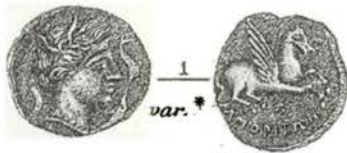

TÈSERAS Ó MONEDAS DE PLOMO.

MONEDAS GRIEGAS.

DIVISORES DE LA DRACHMA.

MONEDAS GRIEGAS.
DRACHMAS.

Corresponde á las páginas 63.64.

Lámina 3.ª de Monedas.

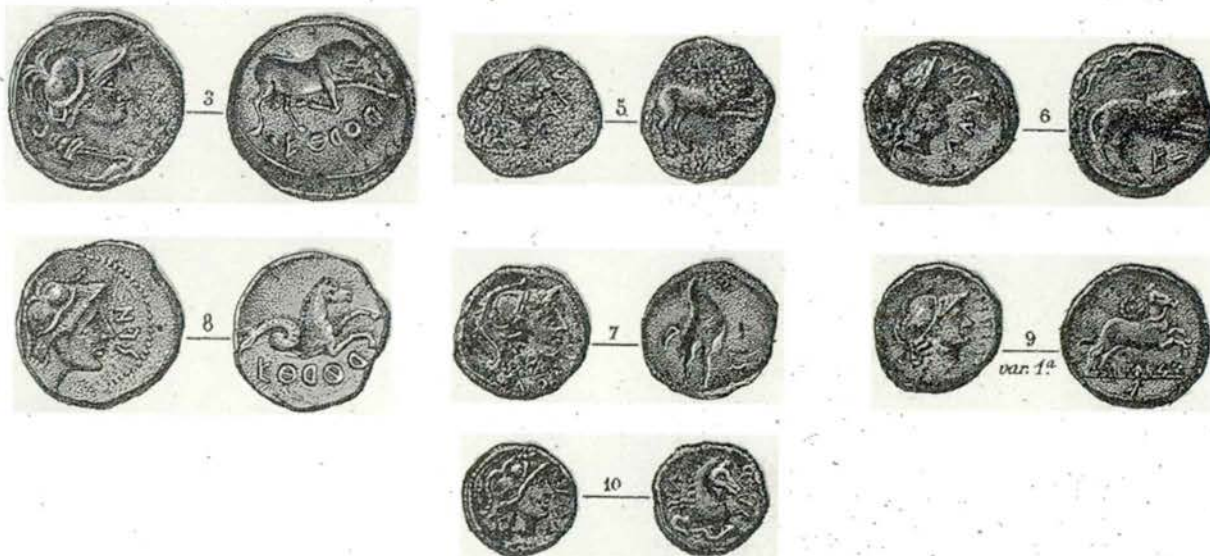

ASES

MONEDAS CELTIBÉRICAS

SAN NICOLAS 7 P. B.

LIT. M. FERNANDEZ

MONEDAS CELTIBÉRICAS

DIVISORES DEL AS.

Lámina 5ª de Monedas.

Corresponde á las páginas 67. 68. 69.

MONEDAS LATINAS

MEDIANOS BRONCES

MONEDAS LATINAS

PEQUEÑOS BRONCES

IMITACIONES

Data aproximada en què els grecs s'establiren a Empúries i estat de cultura dels naturals del país al realisarse aquell establiment

SENYORS ACADEMICHS:

UN deber reglamentari ensemps qu' una costum lloable m' obligan, al dirigirvos per primera vegada la paraula desde 'l sitial que la vostra benevolensa m' ha assignat y que fá temps vá dexar buyt el distingit frenópata y escriptor pulcríssim, N' Emili Pi y Molist, á retraure en aquest acte solemne els mérits y les qualitats que al meu predecessor exornaven. Vos faréu cárrech tot seguit de la impossibilitat en que 'm trobo de cumplir degudament aquesta obligació, sols ab dirvos que les inclinacions del meu esperit y les activitats de la meva inteligencia han seguit un camí molt diferent del que vá dexar marcat ab ses petjades el qui sabé juntar l' art del bell dir ab l' estudi fondo y constant dels més abstrusos problemes de la ciencia médech-psicológica. Llech en eixa mena de conexements, me concretaré á fer constar que les nombroses publicacions científiques d' En P y Molist li valgueren just renóm entre sos compatricis y sanció favorable de corporacions competentes, de les quals algunes lo cridaren á son sí. (1) Honra semblant li dispensá també aquesta Reyal Academia, desitjosa sens dubte de premiar els mérits del literat conexedor com poch de la llengua castellana, enamorat y comentador del *Qui-xot*, autor de les « Cartas sobre Pompei », bellíssim estudi en lo qui ab

(1) Apendix: I.

extensa erudició clàssica y gran domini de la llengua del Laci fá revivre la ciutat segles ha sepultada per les cendres del Vesubi, y acabador y publicador, finalment, del celebrat llibre de son pare N' Andréu Avelí Pi y Arimón «Barcelona antigua y moderna», llibre que pel seu contingut entra de plé en el genre d' estudis que constitueixen les tasques de la Academia: «*conreuhar les belles lletres en general y especialment aquelles branques del saber que més poden contribuir á posar en clar la Historia de Catalunya*». (1)

Una d' aquestes branques es l' arqueologia, indispensable pe 'l conexement de la historia antiga dels pobles, en particular de la dels temps en que falten en absolut ó son per tot extrem deficientes les memories escrites, y auxiliar de gran valúa per la dels temps en que aquestes sons menys escasses y fins abunden. A la meva afició als estudis arqueològichs puch solament atribuhir l' alta honra que m' heu volgut conferir al nomenarme membre numerari d' aquesta Academia benemèrita, y natural es, per consegüent, que d' arqueologia tracti en 'el present discurs, en lo qui vos prego no busquéu la ciencia d' un professional, sinó l' esforç d' un devot desitjós de correspondre en lo que sos conexements li permetin á la distinció que de vosaltres ha merescut.

Un dels fets de la historia de Catalunya que de temps vé essent per mí objecte de preocupació, es la *data aproximada en que 'ls grechs s' establiren á Empories y quin era l' estat de cultura dels naturals del país al realitzar-se aquell establiment*. Les memories escrites que resten d' aquest punt concret son tan escasses y vagues que resulta endebades pretenir fundar en elles una solució encertada: perçó son tant aventurades y contradictories les conjectures dels escriptors qu' aytal han intentat. En los derrers temps, la opinió qu' ha prevaescut es la dels qu' afirmen qu' Empories no fôu fundada fins á mitjans del segle V.^o avans de la nostra Era, y que si en lo segle anterior hi hagué en les costes orientals de la Península ibérica alguna colonia grega, com, per exemple, *Pyrene ó Cypsele*, totes desaparegueren y foren destruïdes pels cartaginesos, quan aquestos, abatut en la batalla d' Alalia envers l' any 536 lo creixent poderiu marítim dels focis de Massalia, senyorejaren — diuhen — sens contradicció les mars ibèriques durant el darrer terç del segle VI.º y 'l primer del V.^o L' únich argument d' algun pés que s' alega en favor d' aquesta opinió, es el silenci d' Avienus respecte d' Empories y d' altres colonies gregues en sa des-

(1) «Estatutos de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», Art. 1.

cripció de dita costa, y 'l donar el mateix autor per ja destruhides les que menciona y suposa haver en ella existit. Ara bé; com Avienus tragué molt probablement les notícies que dona d' un llibre que 's creu escrit en lo segle VI.º avans de la nostra Era, se deduheix la conseqüència de que quan aquest llibre s' escrigué Empories y les demés colonies que 'ls focis de Massalia establiren en nostra costa no havien sigut encare fundades, y, allargant més el discurs, s' atribuheix als cartaginesos la destrucció de las poblacions gregues que en ella podia haverhi hagut avans, adjudicantlos una talasocracia en aquesta banda del Mediterrani, al menys fins al any 472, que 'ls fets están molt lluny de comprobar. (1)

Més que discutir conjectures ó fer suposicions sobre textos d' autors antics que res concret diuen sobre 'l punt que desitjo esbrinar, considero profitós recórrer á la arqueologia y demanar als objectes trobats axí en l' emplacament de la metexa Empories com en lo restant de la comarca empordanesa y en les d' ella vehines, qué es lo que responen ab son testimoni irrecusable. Ja en altre ocasió, al ocupar-me de la fundació d' Empories procurava suplir la deficiencia de memories escrites acudint á les ensenyanes de la arqueologia; (2) sols que llavors els datos qu' aquesta podia proporcionar eren també molt escassos y 's pot dir quedaven reduhits als que 's desprenien del conexement, per ma part imperfecte, de les més antigues monedes gregues trobades en territori empordanés. Per fortuna avuy les coses han cambiat: les troballes han sigut nombroses, els objectes recullits importants y variats, y nous estudis y noves publicacions arqueològiques permeten apreciar ab més justesa llur testimoni y llur significació.

Ni l' espay d' un discurs, ni 'ls meus conexements, consenten que dongui rahó de totes les troballes, y de tots els objectes descoberts. Ho faré solament dels que tinch més estudiats, els cerámichs y les monedes, y encare d'aquells y d' aquéstes, sols dels que poden proporcionar més datos cronològichs ó indicacions més precises pera la solució del tema enunciat.

Avans, empero, d' emprendre la relació dels prebits objectes, m' interessa molt fer present, respecte dels trobats á Empories, que no 'm será possible tenir en consideració les circumstancies de llur tro-

(1) Cf. PELLA Y FORGAS. *Historia del Amdurdán*, Cap. V, pl. 136 y 140; Cap. VI; y Parte Segunda, Ap. D. En aquest últim resumeix les opinions emeses sobre la fundació d' Empories.

(2) «Noticia Hist. y Arqueológ. de la antigua ciudad de Emporiön» Madrid, 1879, pl. 26 y 27.

balla per serme desconegudes les de quasi bé tots: solament me consta que la gran majoria dels vasos pre-romans han sigut recullits en les sepultures de la *necrópolis* emporitana fá poch descoberta. (1)

CERÁMICA

Els vasos y fragments cerámichs que servexen pera 'l meu propósit son de dos classes: forman la primera, els fabricats al pays per sos naturals ó pels homens que en éll habitaren avans de la colonisació grega, als qui 's pot designar ab el calificatiu de *cerámica indígena*; y la segona, els importats, quasi tots de fábbrica grega. D' aquestos derrers, solament els decorats ó pintats proporcionen indicacions fins á cert punt exactes respecte la época de la seva elaboració, y, pe'l meix, solament d' ells m' ocuparé, dexant de banda els nombrosíssims destinats als usos ordidaris de la vida. La cerámica romana queda fora de mon tema.

Els més antichs fragments cerámichs fins avuy trobats á l' Empordá y comarques vehines, pertanyen á la época neolítica, ó de la pedra pulida. En la *Bora gran d' En Carreres*, del terme de Serinyá, que pertany á la época paleolítica (2), sols s' hi han trobat ossos d'

(1) Apéndice; II.

(2) La existencia d' aquesta estació prehistórica fou senyalada en 1866 pel P. Joseph Catá, caputxí.

En 1871, en «*La Renaixensa*», y en 1878, en la «*Revista de Gerona*», ne parlá En Pere Alsius y Torrent, qui fou el primer d' estudiarla y explorarla.

Els treballs dedicats á son estudi, dels que tinch conexement, son aquestos:

HARLÉ (Eduard): «*La grotte de Serinyá, près de Gerona*». En la revista «*Materiaux pour l' Histoire primitive et naturelle de l' Homme*». Paris, 1882. (Una traducció, anotada, d' aquest treball se publicá en la «*Revista de Gerona*» any 1886).

ALSÍUS Y TORRENT (Pere). *Serinyá y Caldes de Malavella*. En l' Anuari de la Associació d' Excursions Catalana, 1882.

Id. Id. *Serinyá. Reseña histórica*, etc, 1895. Memoria premiada per la «*Asociación Literaria de Gerona*».

CHIA (Manuel de). *Nuevos hallazgos en Caldas y Serinyá*. En la «*Revista de Gerona*», 1879.

GUILLEN GARCÍA (G. J. de). *Estación paleolítica de Serinyá*. En la «*Revista de Gerona*», 1892.

FONT Y SAGUÉ (Norbert). *Descobriments protohistórics á Banyoles y Serinyá*. En el diari «*La Veu de Catalunya*», 1907. S' hi dona compte d' excavacions derrera-ment fetes en la *Bora gran d' En Carreres* pel mestre de Serinyá, senyor Bossoms, y son fill, y s' hi llegeix: «No es aquest el lloch indicat pera fer l' estudi científich

animals y eynes d' os y de sílex del tot semblants á les de la estació prehistòrica francesa de *La Madelaine*. Igual passa en la petita cova anomenada *de les Gojes*, que pels pòchs objectes en ella recullits sembla pertany á la metexa época que la *Bora gran d' En Carreres*. (1)

La ceràmica fà sa primera aparició á Caldes de Malavella, ahont hi hagué la estació neolítica del *Puig de les Animes*. En Manel de Chía n' hi recullí y 'n conserva alguns petits fragments, d' un dels quals ne vá traure dibuix el senyor Vinyes: en éll s' hi veuhen tres estretes faxes horitzontals, fetes ab punxó sobre la argila encare tendre, formades la de dalt y la de baix per dos ratlles que clouhen un seguit de ratlletes disposades verticalment, y la del mitg també per dos ratlles que clouhen una doble filera de pun's. En opinió del senyor Vinyes, la forma del vas degué ser la d' un plat dels qu' avuy s' anomenen escudellers y usen encare 'ls pagesos de la comarca. En Chía diu qu' aquestos fragments son de argila molt tosca, treballada á má y -poch cuyta, y encare que no s' atreveix á assegurar que fós treballada per la rassa que poblava la comarca en la edat á que pertanyen els objectes de sílex trobats al *Puig de les Animes*, no hi ha cap inconvenient en que ho fós del moment que 's conserven al Muséu Provincial de Gerona alguns petits nóduls de carbonat de calç, dels que 's troban al fons de la capa argilosa del *Puig de les Animes* formats per les aygues termals qu' allí naxen, en los que hi ha encastats ossos, sílexs y *bossins de terra cuyta*, ab lo que 's justifica que 'ls homens d' aquella rassa conexien y usaven la ceràmica. (2)

de la troballa de Serinyá, pero no será de més presentar algunes conclusions, les primeres que se 'ns suggeriren tot examinant els objectes: Serinyá fón una tribu treballadora que 's dedicava á la cassa y construía objectes destinats á la pesca ab les banyes dels cervos: aquesta tribu estaria en relació y exerciria 'l comerç ab les tribus de la costa á les que vendria 'ls arpons y ans á cambi d' altres objectes, especialment conxes marines; els homes d' aquesta tribu 's pintaven part del cos ab óxit de ferre; aquesta estació, considerada com á Magdaleniana, fins per mi meix, es evidentment de la época Neolítica ».

(1) De la existencia d' aquesta estació prehistòrica en doná noticia la « Revista de Gerona ». 1889. p. 195. La exploraren En P. de Palol y el metje de Gerona En Francisco Vinyes. Quasi tots els objectes en ella recullits son avuy al Muséu de Gerona, una part regalats pel primer dels dits senyors.

(2) La bibliografia històrica de Caldes de Malavella es bastant copiosa. Els treballs que parlan ab algún deteniment de la estació del *Puig de les Animes*, donada á conèixer pel metje de Gerona En Francisco Vinyes y Serra, dels qui tinch noticia, son:

VINYES Y SERBA (Francisco). *Hallazgo en Catdas de Malavella*. En la « Revista de Gerona », 1876. (Un extracte d' aquest article, adicionat y ab ilustracions gráfiques, publicá 'l meteix senyor Vinyes en la revista intitolada « La Academia », t. I. Madrid, 1877).

De la mateixa època, encare que de temps posteriors d' ella, son al meu concepte els petits fragments ceràmichs recullits en la cova funerària descoberta en la *Montanya gran*, prop de Torroella de Montgrí. D' ells, l' un es d' argila rogenca, l' altra d' argila groguenca y 'ls dos restants son de color negrench. La pasta es un xicb més fina que la dels de Caldes y com aquests son poch cuyts. Solament d' un dels negrenchs pot deduhirsen la forma dal vas, qu' apar devia esser la d' un plat plà ab parets lleugerament inclinades endefora. El de color groguench tenia incisions en sentit horitzontal que donaven á l' espay intermitg l' aspecte de faxetes en relléu. Per desgracia, tant aqueix troçet com tres ganivets de silex, l' un de grans dimensions, trobats á la entrada de la cova, desaparegueren al morir son custodi En Baldomero Mascort. (1)

Son ja del final de la època neolítica els restes ceràmichs procedents del *Dolmen de Romanyá de la Selva* y, probablement, alguns dels trobats en la *Bora dels Encantats* del avans dit terme de Serinyà. N' Agustí Cases, parlant dels primers, diu qu' están grollerament fabricats, ab terra plena de granets de sorra y mal cuyta, pero que n' hi ha algun qu' altre de color uniforme, de gruxaria igual y ab petites ranures paraleles fetes ab l' unglá y ab punxó que posan en evidencia

CHIA (Manuel de). Végis la nota 2, de la plana 8 y además « *Estación prehistórica de Caldas de Malavella* », en la « *Revista de Ciencias Históricas* », Barcelona, 1880 y 1881.

ALSÍUS Y TORRENT (Pere). Végis la nota 2, de la plana 8.

VIDAL (Lluís Mariano). *Aguas termales de Caldas de Malavella*. — *Memoria geológica*. En el « *Boletín de la Comisión del Mapa geológico* », t. IX, 1882.

LLETGET (Tomás). *Una excursió á Caldas de Malavella*. En l' « *Anuari de la Associació d' Excursions Catalana* ». 1882.

FONT Y SAGUÉ (Norbert). *Caldas de Malavella y su manantial « Els Bullidors »*. — *Descripción científico-histórica*. Barcelona, 1904.

(1) Aquesta cova, descoberta casualment á la tardor de l' any, 1883, fón primer explorada sots la direcció d' En Baldomero Mascort per varis vehins de Torroella de Montgrí associats pera dit objecte y luego després per la Comissió Provincial de Monuments de Gerona. En novembre del mateix any, el metge de Gerona En Joseph PASCUAL Y PRATS, publicá en el periódich « *El Demócrata* » d' aqueixa ciutat, ab el títol *Una excursió á la cueva funerària de Torroella de Montgrí*, una ressenya de dita cova y dels objectes llavors en ella trobats, en la qual s' hi llegeix: « Salimos de la cueva plenamente convencidos de que habíamos visitado una necrópolis de la época *post-cuaternaria*, comienzos de la época histórica, y para designarla con el nombre típico, una necrópolis Robenhauseniana.

Els objectes en ella recullits per la Comissió de Monuments y part dels que guardava el senyor Mascort, figuren al present al Muséu de Gerona. Dels perduts ganivets de silex á que hem fet referencia, ne va traure un dibuix de grandaria natural En Felip Lloret, del qual acompanyem una reproducció pera que quedí al menys memoria de tant interessants objectes.

la acció del torn. (1) N' Alsius fá notar la gran analogia ó millor identitat que hi ha entre 'ls fragments cerámichs de Romanyá y els de la *Bora dels Encantats*, els quals per la manera com foren cuyts mostren dos colors diferents, negrench els uns, roig viu els altres, y reduheix els motius ornamentals que en ells se veuen als següents: *a)* senzilles ratlles ondulades, disposades en faxes paraleles, fetes ab punxó; *b)* depressions ó buyts en la part externa del vas, excavats ab l' unglia fentia correr de dalt á baix y anant minvant la forsa; *c)* una faxa pulimentada al voltant de la panxa del vas y, sota d' ella, incisions fetes ab punxó; *d)* incisions quadrangulars en série ó franja al voltant del vas, separades les unes de les altres cosa d' un decimetre; *e)* una franja com una cornisa sostinguda per arquets ó costelles, prop de la boca del vas, semblant á la qu' encare s'

Entre lo trobat, hi ha dos cranis humans quasi sencers, l' un agafat encare á la estalagmita de la cova. D' ells fan menció EN PELLA Y FORGAS, «Hist. del Ampurdán», pl. 340 á 342. y EN VILANOVA Y PIERA; «Historia general de España — Geología y Protohistoria ibéricas», pl. 466 y 467. Madrid, 1893.

Llur index cefálich, segons medicció practicada per En Manel Cazorro, es com segueix:

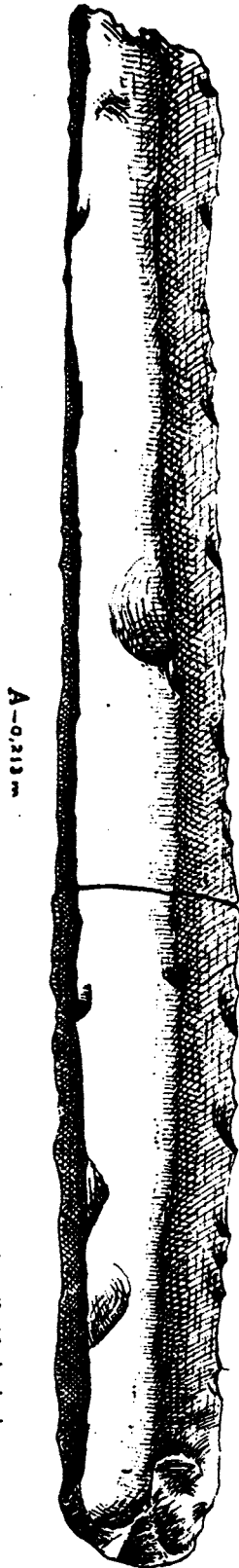
Crani agafat á la estalagmita; diametre antero-posterior, 172 milimetres, idem transversal, 125 mil.: index cefálich corresponent, 72'77.

Crani isolat; diametre antero-posterior, 190 milimetres; id. transversal, 138 milimetres; index cefálich corresponent, 72'63.

Tant l' un com l' altre son, per consegüent, *dolicocéfala*.

(1) CASAS (Agustí). *Un monument megalítich*. En el «Boletín de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa», 1884.

ALSIBUS Y TORRENT (Pere). *Lo Dolmen de Romanyá de la Selva*. En el «Semenario de Bañolas»; n. 15, Juliol de l' any 1894. Lo meteix, en les pls. 13 y 14 de la *Memoria* citada en la nota 2, pl. 8, s' ocupa d' aquest dólmen, y en les planes subsegüents dels fragments cerámichs en ell recullits.

lisá en los testos pera plantar flors, y *f*) la superficie externa del vas coberta de paralelograms romboidals que 's tocan per llurs vertixs laterals y al centre de cada un d' ells un punt rodó. (*)

A la época subsegüent, ó sia á l' edat del metall, pertanyen en mon concepte els vasos trobats en les *necropolis de Vilars, de la Punta de Pi, y d' Anglés*; les dos primeres situades en la comarca empordanesa, terme d' Espolla y de la Selva de Mar, respectivament, y la darrera al Geroués, tocant al Ter, uns catorze kilometres riu amont de la ciutat de Gerona.

La troballa d' objectes cerámichs á Vilars fóu senyalada en 1886 per N' Antoni Balmanya, pero 'l regonexement de la *necropolis* es degut al gefe d' enginyers En Joan Avilés Arnau, qui en 1890 remeté á la Reyal Academia de la Historia una Memoria en la qual la estudia conciensudament y descriu la major part dels objectes

en ella recullits. A judici d' En Avilés, la *necropolis* pertany á la época del coure y té molts punts de semblança ab la italiana de Vilanova, com son: la práctica de la incineració, la disposició dels enterraments y la forma y decorat de les urnes cineraries, rahons per les quals, y malgrat acusar els objectes trobats á Vilars un grau menys avençat de progrés que 'ls descoberts á Vilanova, considera probable que

una y altre necropolis sien degudes á un mateix poble ó rassa y si fá no fá contemporánies, en qual cas la de Vilars se remontaria als segles

(*) Véigis ALSIUS. Nota publicada en el «Boletín de la Asoc. Artístico-Arqueológica Barcelonesa», any 1894, y Memoria cit., pl. 14 á 19.

IX^a ó X^a avans de la Era cristiana. La ceràmica de Vilars, es fabricada á má ab pasta grollera formada de argila barrejada ab molta arena, conté palletes ó granets de quarç y de mica, y fôu cuyta á la escalfor d' una foguera, á lo que 's déu que la séva sepeficie interior sia rogenca y la exterior tinga un color negrench. Els vasos que s' hi han trobat, tots ells urnes cineraries, son de dos menes; que 's distingexen per ser els uns d' argila més tosca, sense cap ornamentació, y 'ls altres d' argila un xich més fina, decorats ab motius ornamentals. La gran majoría dels primers, que son els més abundants, tenen la forma ovalada, ab basa plana de sosteniment, y son major diámetro prop de la espatlla, sobre la qual s' axeca 'l coll en aresta més ó menys pronunciada y áxamplantse cap enfora. La seva alsada es generalment de 19 centimetres. N' hi ha ab una petita nança, en arch de cercle, que vá de la espatlla al diámetro major del vas, y també ab tapador en forma de plat escudeller provehit d' una nança lateral. Els decorats son de formes y dimensions variades y tenen els adornos fets á punxó sobre l' argila encare tendre; la descripció dels sis que conech, es com segueix: *a)* Urna, de 13 centimetres d' alsada, formada de dos conos truncats units en aresta per la basa major: en la superficie externa del superior, en la qual s' obre la boca, sense coll ni llabi, hi ha una especie de grega feta ab traços linials; el cono inferior acaba ab una basa plana de sosteniment; *b)* Urna de forma semblant á la precedent pero, además, ab coll, unit al cono superior, obrintse cap enfora; té d' alsada 23 centimetres, y porta per adornos, al coll quatre depressions paraleles en sentit horitzontal fetes ab la punta del dits, y al cono superior vuyt grupus de depressions, fetes també ab la punta dels dits, formats cada un per dos ratlles paraleles en direcció de dalt á baix; *c)* Altre urna com la anterior, ab la diferencia de que 'l coll s' hi uneix sense solució de continuïtat: en aquest, immediatament sota la boca, hi ha una faxeta d' incisions oblíques fetes ab punxó, y al voltant del diámetro major del vas altres dos faxetes incises, rectilinia la de sobre y onejada la de sota; té d' alsada 32 centimetres; *d)* Urna com las ja descrites, pero ab un péu cónich: té 21 centimetres d' alsada, y está ornamentada per una faxeta d' incisions oblíques al naxement de la espatlla; *e)* petita urna de 55 milimetres d' alsada, de forma esferoidal axatada, ab basa plana de sosteniment y coll cónich obert enfora: té per adornos una faxeta d' incisions verticals al naxement del coll, y una altre formada per ratlles incises oblíques al voltant del diámetro major; *f)* Olla quasi esférica, ab basa plana y cobertora; en son ters superior porta una faxa sortint que conté una série de incisions unguars: la seva alsada, comprés el ta-

pador, es de 28 centimetres. N' Avilés fá menció també d' un curiós instrument de terra cuyta que sospita era una flauta, y d' uns petits dischs ó pessés rodones, convexes d' una cara, cóncaves de l' altre, y ab un forat al centre, semblants pero no iguals als objectes anomenats *fusaiotes*, que enflats en un cordill creu s' usaven com un collar. (1)

De la necropolis de *Punta de Pi*, explorada per En Romualdo Alfaras, no sé que se 'n hagi publicat res. (2) Ne parlaré ab referencia á les notícies que 'm proporcioná aquest senyor y als dibuixos que 'm mostrá. Constituhien la necropolis passat d' un centenar de sepultures. Aquestes estaven formades per un petit buyt excavat en la roca del sòl en lo qual s' apoyaven les urnes cineraries, preservades cada una d' elles per quatre ó cinch pedres dretes clavades á terra á son entorn y per una pedra plana posada horizontalment sobre las dretes pera tapar lo buyt. En algunes, en lloch d' una pedra plana, clohia el sepulcre una pedra ficada entre las dretes com un tascó. Totes les pedres d' aquestes sepultures eren sens desbastar. Hi havia també urnes cineraries senzillament enterrades. Es probable que les tals sepultures haurien estat cobertes per munts de terra formant petits *tumulus*, pero quan se varen trobar la terra havia ja desaparegut y les pedres que les tapaven sortien arran del sòl. El senyor Alfaras pogué recullirhi tres urnes cineraries bastant senceres y 'l tapador d' una d' elles. Dos tenen el cos oval ab son major diámetro prop del naxement de la espatlla, basa plana de sosteniment, y coll obert enfora unit á la espatlla en aresta: se semblan molt per la pasta y per la forma á les no decorades de Vilars. La una porta arran del naxement de la espatlla una faxa de ratlles obliques incises que 's creuhen formant xarxa; l' altre té 'l coll adornat per una série de depressions paraleles en sentit vertical, fetes ab els dits ó ab una eyna de punta arrodonida, y en la espatlla dos ó tres faxes linials y sota la de baix

(1) BALMANYA (Anton), en «L' Excursionista», t. II, p. 583. (En la metexa publicació y en el t. III, de les «Memories de la Associació Catalanista d' Excursions científiques» s' hi llegexen notícies donades pel senyor Balmanya sobre monuments megalítichs existents á Espolla, á quin terme pertany Vilars. S' han ocupat d' aquestos monuments En Sampere y Miquel, En Lluís Mariano Vidal, y altres.)

AVILÉS ARNAU (Joan). «Boletín de la Real Academia de la Historia», t. XVIII, pl. 136, y següents. Devém á la amabilitat del senyor Avilés la fotografia de alguns objectes que recullí á Vilars.

Els datos sobre 'ls vasos que posseheix En Balmanya ens han sigut facilitats per En Manuel Cazorro.

(2) La «Revista de Gerona», any 1891, pl. 223, publicá una noticia fent á saber la troballa.

incisions angulars semblants al motiu ornamental anomenat *dents de llop*. La tercera urna té la forma d' un plat escudeller y está decorada ab una faixa de meandres rudimentaris incisos prop de la boca y tot al voltant del vas: portava un tapador de forma cónica irregular.

De lo dit se 'n despren que 'ls homens de la *Punta de Pi* cremaven els cadavres, com els de *Vilars*; que llurs enterraments eren més senzills que 'ls d' aquestos, donch no tenien *cromlech* ó cercle de pedres tot voltant, y que la ceràmica qu' uns y altres fabricaven era molt semblant, distingintse la dels de *Punta de Pi* per una major riquesa d' ornamentació. Opino, en conseqüència, que aquesta necropolis es poch poserior á la de Vilars y que pertany ab probabilitat á la edat del bronzo.

La necropolis d' Anglés vá descobrirse fá una vintena d' anys al construir els fonaments de les fàbriques que ' axequen al Norest de la vila. Un dels capatassos, al adonarse de la aparició de nombrosos vasos ceràmichs que 'ls treballadors rompién al excavar la terra, vá recullir sencers els que va poguer, y á n' aquesta circumstancia es deu la conservació dels vuyt que 's guarden al Muséu de Gerona, de dos que 'n posseía l' apotecari de la població senyor Vila y no sé si d' algun altre. Les notícies qu' he pogut proporcionar-me son: que no 's recullí res més que les predites urnes cineraries, que aquestes estaven enterrades dretes y que hi havia á son voltant molta terrissa esboçinada.

La técnica, no obstant, dels vasos d' Anglés, permet al meu entendre atribuir la necropolis á la edat del bronzo. L' argila de que están fetes les urnes, com la dels vasos y fragments que porto descrits, conté sorra y palletes de mica; les urnes tenen les parets desiguals y groxudes; llur forma, encare que sembla acusar l' us del torn, es forsa irregular, y son color, moreno fosch tirant en alguns á negre, está plé de clapes de diferent tó, proba d' una cocció defectuosa feta probablement en plé ayre. Els adornos, en els que 'n porten, fets ab els dits ó ab punxó de punta arrodonida, consistexen en depressions horizontals al comensament del cos del vas, en nombre variable, y en molt poques, un xich més avall, en grupus de depressions formats per dos ó més ratlles paraleles, bé en disposició de dalt á baix, bé contraposades obliquament com formant una faixa en zichzach. Lo que caracteriza quasi bé totes aquestes urnes diferenciantles de les avans descrites, es que tenen la superfície externa quelcom llustrosa, gracies á haver sigut brunyides ó pulides ab una pedra llisa ó ab altre eyna apropósit. En axó se semblen á les trobades prop de Tarrassa, de les quals he

tingut ocasió de véure 'n alguns bonichs exemplars al Muséu episcopal de Vich, que 'm feren recordar també les d' Anglés per la seva pasta, per les seves formes, per la seva decoració y fins pel seu color. (1) Les urnes d' Anglés se diferencien de les de Vilars y Punta de Pí en que tenen pel general el ventre més rodó; pero el coll s' obra com en elles endefora, menys en una del Muséu de Gerona que 'l té més alt, més estret y quasi vertical, y com en elles la basa de sosteniment es plana, essent molt rares les en que s' apoya en un petit suport: en dos la basa es tant petita qu' á primer cop d' ull sembla que no 'n tenen. Quasi totes porten una ó dos nances, y un exemplar dels del Muséu de Gerona ne té sis. Les nances están sempre posades á la espatlla del vas un xich més amunt del major diámetro d' aquest, y son tant petites que ab dificultat s' hi pot ficar el dit, proba d' haver sigut fetes pera passarshi una corda ó cordill y pera tenir ó dur els vasos penjats; axó 's veu més clar en el de forma panxuda que té sis nances, totes á un mateix nivell, ab el qual coincideixen unes depressions horitzontals al voltant del cós qual objecte era ab probabilitat que la corda s' ajustés á n' aquest y no rellisqués. Fora dos, qu' escassament arriben á 10, la alsada de les urnes d' Anglés varia entre 17 y 26 centimetres. En la metexa necrópolis s' hi va trobar un tapador de la forma dels avuy nomenats *plats-giradors*, que porta en llur vertex un apendix, com una mitja lluna, pera agafarlo.

Si bé de lo que acabo d' exposar resulta que la incineració dels cadavres era la práctica general dels habitants del país en les edats del coure y del bronzo, no 's crega perçó que fós la sóla que 's practicava, donchs s' usá també com avans la de la inhumació. Axí ho justifiquen els enterraments del camp anomenat *Salarca*, del plá dels *Llançers*, no lluny de Rupit, en territori ausetá. En Miquel Bosch, metge de Sant Feliu de Pallarols, que vegé un d' aquestos enterraments y 'm mostrá 'ls objectes en éll recullits que conserva, m' ha donat sobre 'l meteix les notícies següents: la sepultura tenia la forma de quadrilater irregular, de grandaria suficient pera cabrehi dos cossos, estava tancada per pedres dretes sobre les quines feya de cobertor una gran llosa; el sòl del sepulcre era la roca del terror y sobre d' ella jeyen els cadavres. Dintre s' hi trobaren, á més d' ossos humans y molts piñols, potser de cirera, una arma ó instrument de sílex, un brassalet y

(1) Parla de les urnes de Tarrassa En Joseph SOLER Y PALET en son discurs d' entrada á n' aquesta Aaademia, pl. 11 y 12. El Rvt. Joseph GUDIOL Y CUNILL, conservador del Muséu de Vich, ens ha proporcionat fotografia dels vasos de Tarrassa y d' alguns altres de cerámica indígena que 's guarden al predit Muséu, y nota de llurs dimensions.

dos *torques* de bronzo, aquests ab decoració incisa, y varis fragments de ceràmica. La pasta d' aquests fragments es una argila barrejada ab sorra y partícules de mica; son color es rogench de part de fora y negrós de part de dintre, y sa gruixaria molt desigual: alguns están adornats ab una faxeta d' incisions fetes ab punxó ó, més probablement, ab l' unglà. Aquestes circumstancies y l' ausència d' objectes caracterisats d' época posterior, son prou pera convençer de que 'ls enterraments que 'ns ocupen pertanyen á l' edat del bronzo y que en ella, com he dit, no s' havia abandonat del tot l' antiga pràctica de la inhumació.

Ab la ceràmica del *Plá de Gibrella*, terme de Capsech, entren á la época històrica, caracterisada en aquesta localitat per la presencia de tres troços d' una espasa de ferre y de dos trocets més d' aquest metall, junt ab objectes de bronzo. En la ressenya del descobriment, publicada pel Centre Artístich de Olot, després de manifestarse que foren nombrosos els fragments de vas trobats, sense qu' ab ells hage pogut reconstruirse 'n cap, s' hi llegeix: «De estos fragmentos conservamos algunos que pueden dar una idea aproximada del tamaño de las vasijas de que formaban parte y sentimos que al par de los tamaños no puedan revelarnos las formas de aquellas, que no pueden deducirse sino de un reducidísimo número de trozos. La arcilla de que están formadas es grosera y mezclada con arena; su consistencia es muy poca y aún esta la ha adquirido por el contacto de la atmósfera, pues es de saber que al hallarlas era tal su fragilidad que no resistían el más mínimo roze con otro objeto, por lo cual suponemos que fueron muy ligeramente cocidas. No hemos visto más que dos fragmentos que tengan algún adorno y este tan sencillo que se reduce á un simple zig-zag formado con una línea continua en uno y con varias líneas de puntos en el otro. Teniendo en consideración el color de estas vasijas, que es de un rojo oscuro en la parte exterior y negro en la interior y el haber sido hallados todos estos objetos entre cenizas y pedacitos de hueso, algunos de los cuales estaban pegados á la parte negra de los aludidos cacharros; suponemos que todas estas vasijas son urnas cinerarias que quizás estuvieron colocadas en un *tumulus* que los repetidos derrumbamientos del despeñadero sobre el cual se encontraron ó quizás los varios terremotos que ha sufrido este país, arruinaron por completo.» (1) A lo qu' acabém de copiar s' hi pot afegir que de les formes proposades pera algunes de les urnes del *Plá de Gibrella*, en la

(1) VAYREDA (Joaquím) y SADEBA (Joseph). «Breve reseña de los descubrimientos arqueológicos llevados á cabo por el Centro Artístico de Olot». Olot, 1878.

lámina qu'acompanya l'esmentada ressenya, n'hi ha una de molt semblant á la d'Anglés ab el coll alt y dret, y una altra que té la forma d'un plat escudeller com la d'alguns dels vasos que 'ns han ocupat, sols que en ella la nança comensa arrán mateix de la boca; de les dos restants, la decorada recorda fins á cert punt les que tenen la figura de dos conos truncats units per la basa major, y l'altra presenta una forma nova, la d'una especie de gobulet ó vás cilíndric de parets baixes y basa plana.

Contemporania potser de la del *Plá de Gibrella* ó poch posterior, es la cerámica descoberta á Peralada, donchs aparegué com aquella junt ab armes y obgetes de ferre, sense que se n'hi trobés cap fragment caracterisat d'importada segons les noticies que tinch de la troballia. La pasta y color d'ella son á poca diferencia iguals á la pasta y color de la de les localitats fins are memorades, y la forma y la decoració es també á la d'elles molt semblant. Els tres vasos sencers qual dibuix he vist, son tots molt petits, donchs sols un arriba á 10 centimetres y 'ls altres dos no passen de 8. Cap porta nances y un té al comens de la espatlla una faxeta horitzontal formada de ratlletes vérticals incises com ornament ó adorno. La forma d'aquest derrer es oval ab basa plana apoyada en un petit suport y boca oberta endefora; dels dos restants, l'un es piriforme, ab boca relativament ample, y l'altre té 'l cos esferoidal, ab basa plana de sosteniment y ample boca ab coll rectilini que s'obra endefora d'una manera bastant pronunciada. Formaven també part d'aquesta troballia nombrosos dischs de terra cuyta ab forat central pera enfilarlos com granets d'un collaret, per l'estil dels citats de Vilars. (1)

La demés cerámica indígena, que, com veurém, conserva 'ls metextos characters que la prehistórica, especialment que la de l'edat dels metalls, tant que d'apareixer isolada ab ella es pot confondre; se troba en molts indrets sovint barrejada ab cerámica d'importació axí grega com romana. Tal succeheix pel que toca á Catalunya ab la d'Empories, la de Sant Feliu de Guixols, la de Cabrera de Mataró, la de Puig Castellar, la de Vilanova de Sitjes, etc., y fora de Catalunya ab la de *Le Baou-Roux* (entre Aix y Marsella) y la de altres llochs del mitgdia de França. (2) En l'emplassament de la antiga Empories, á

(1) Dech á En Manuel Cazorro les noticies referents als vasos de Peralada.

Als obgetes trobats á Peraladà fan referencia En Joan RUBIO DE LA SERNA, en son discurs d'entrada á n'aquesta Academia, pl. 24 y 25, y En Joseph PELLA Y FORGAS, «Historia del Ampurdán», p. 22. El derrer fá també menció dels vasos trobats á Vilanova y Geltrú, als quals més endavant ens referirem.

(2) WASSBUR (G.). *Note preliminaire sur l'industrie ligure (poteries et silex*

més d' aquesta mena de ceràmica, s' hi han trobat altres productes de la indústria indígena que recorden els darrers temps prehistòrics. com son: un fragment de ganivet de silex, varies destrals de pedra pulida (d' elles tres de fibrolita, una de quarcita y una de pizarra esquistosa), y un troç de banya de cervo ab adornos. Me concreto á senyalar aquets fets, que convé tenir molt presents per les conseqüències que se 'n poden traure.

Els vasos indígenes trobats á Empuries son tots procedents de la necropolis d' aquesta antiga colonia grega, ignoro, com tinch advertit, en quines condicions. La seva pasta es grollera y abundant en granets de sorra: tenen les parets groxudes; semblen cuyts á plé ayre, y llurs adornos son fets ab els dits ó ab punxó. N' hi ha de color de cendra fosch, altres d' un groch polsós, y poch de color rogench, també molt fosch. Quasi tots tenen la forma de tupí, ab una sola nança á proporció més grossa que les dels vasos ja descrits, la qual naix un xich més amont del diámetro major del vas y es desenrotlla verticalment en arch de cercle cloquentse arran de la boca. Fora d' un que té un petit péu, tots els altres s' apoyen en una basa plana. Poden dividir-se en tres grupus; primer, els de forma oval un xich axatada, quina curva es vá adressant en sa part superior confonentse ab el coll, que té tendencia á pendre la formia cilíndrica y es bastant pronunciat: según, els de forma també oval, pero més regular y esbelta, quin coll, molt curt, s' obra endefora en perfil curvilini: y, tercer, els de la metexa forma, ab ventre més alt y coll quasi rudimentari, que en substitució de la nança vertical ne porten una ó dos d' horizontals poch més avall del comens de la espatlla. Dels onze sencers qu' he vist — nou al Muséu de Gerona y dos al de Vich — sis pertanyen al primer grupo, tres al según y dos al tercer. Dels del primer grupo, el major, de 14 centimetres d' alsada, té al nivell del naxement de la nança, que la trenca, una estreta faja en relleu ab ratlles inclinades incises fetes ab l' un gla ó ab punxó que la fan semblar una corda prima ó bé un cordill, y sota meteix d' aquest, repartides al voltant del cos, tres puntes sortints, com mugronets, fetes probablement ab els dits; altres dos, més petits donchs tenen respectivament 65 y 70 milimètres d' alsada, mostren igual ornamentació, pero sense l' mugronets, y en l' un la corda ó cordill no s' interromp al trobar la nança sinó que la volta per dessota; finalment els tres restants no tenen altre adorno que una

taillés) en Provence, au temps de la colonie grecque. En los « Annales de la Faculté des Sciences de Marseille », t. XIII, Fasc. III.

JOULIN (León). *Les établissements antiques du bas in supérieur de la Garonne*. En la « *Revue Archeologique* », París, 1907.

ratlla horitzontal, molt irregular, de punts fets ab punxó, al nivell també del naxement de la nança, que la trenca; llur respectiva alsada es de 85, 81 y 75 milimetres. Dels del segón grupu, el major, alt d' 11 centimetres, té sis mugronets, dos distribuïts un á cada costat del naxement de la nança y 'ls altres, á un mateix nivell, voltant el vas y pròximament equidistants: entre aquestos mugrons corre una franja formada per una série de ratlletes fetes ab punxó, dibuxant cada una d' elles un ángul ab lo veirtix envers la esquerra del que mira: un altre, de 75 centimetres d' alsada, porta igual decoració, sols que 'l vértix de les ratlletes está á la dreta del que mira y no té mugrons: y 'l derrer, també de 70 centimetres d' alsada, está decorat ab quatre ratlles de punts fets ab punxó, horitzontals y paraleles, de les quals la superior se troba al nivell del naxement de la nança y la inferior té á sota una faxeta de punts en zichzach formant dents de llop. El color del dos primers es cendrós, el del tercer moreno fosch. Dels dos del tercer grupu, l' un, de prop de 14 centimetres d' alsada, porta immediatament sota del coll un adorno en forma de corda ó cordill, igual al que 's véu en alguns dels vasos del primer grupu, y poch més avall de dit adorno hi queda 'l rastre del naxement y terminació de una nança: lo restant del cos está plé de feixos d' estretes y poch fondes ratlles paraleles, disposades en direccions diferèntes ab independència les unes de les altres y sense cap simetria, que semblen impressions marcades en la argila encare tendre per filaments d' algun textit ab que 'l vas hagués estat embolicat avants de courerlo. Entre 'ls fragments de Le Baou-Roux publicats per M. Wasseur, n' hi ha dos (els senyalats ab els núms, 16 y 18 de la lámina IX) que tenen una ornamentació molt semblant, encare que la disposició dels feixos ó séries de ratlles paraleles presenten major regularitat. L' altre (95 milimetres) adornat també ab un cordill en relléu poch més avall del coll, té 'l cos llis. La pasta d' aquestos dos vasos, es d' un color groch polsós.

He fét cas omís d' uns petits vasos, de pasta menys basta y color grogench, pero també de parets groxudes y fabricats evidentment á má, que tenen la forma de pots més ó menys cilíndrichs y 's troban ab freqüència en les ruïnes d' Empories (y algún també á Cabrera de Mataró), per que no presentan ab els dels temps prehistórichs una relació tant estreta com els que acabo de ressenyar. Axó no vol dir que no 'ls crega de fabricació indígena, ni tampoch que conceptui prehistórichs tots els descrits, donchs en alguns, sobretot en ses formes, s' hi pot ja regonexer la influència grega; com l' han reconeguda el senyor Joulin y 'l citat Wasseur en certs vasos de fabricació indígena

trobats al mitjorn de França, que conservan les velles tradicions locals de la indústria ceràmica.

De tècnica y ornamentació semblants a les del precedents vasos d' Empories, son els fragments de ceràmica indígena trobats a Sant Feliu de Guixols y a Puig Castellar, uns y altres ab la circumstancia d' apareixer barrejats ab ceràmica grega y romana.

El senyor Gonzalez Hurtebise, al descriure la necropolis de Sant Feliu de Guixols y 'ls obgetes en ella recullits, (1) divideix els ceràmichs en cinch grupus, en aquesta forma: « 1.º Barros moldeados á mano, de tosca factura y arcilla basta; 2.º Barros gris-azulados, á torno, formas ó gálibos helénicos, pasta finísima y de muy delgadas paredes; 3.º Barros italo-griegos; 4.º Barros empúritanos, y 5.º cetámica romana. » D' aquets grupus, els quatre derrers representen la ceràmica d' importació y 'l primer la indígena. A propòsit d' aquesta última, diu: « La pasta es grosera y quebradiza, negruzca en unos ejemplares, achacolatada en otros; hállase la arcilla sin purificar, con muchos granos de sílice y láminas de dorada mica. El moldeado es tosquísimo, advirtiéndose en algunos ejemplares la impresión de los dedos sobre la pasta cuando estaba blanda todavía... Pero dentro de la misma rusticidad de esta cerámica, apunta ya cierto sentido estético en las exornaciones hechas con la uña, los dedos y palillos ó punzones. Adviértese que casi únicamente se hallan en las vasijas grandes y á dos tercíos de la altura por debajo de las asas, consistiéndó en zig-zags de profundas rayas y cintas en relieve, sobre las que se imprimieron rehundidos ovals, ó relieves de pezoncitos, algo distanciados. » Alguns altres motius ornamentals, á més dels apuntats pel senyor Hurtebise, he notat entre 'ls fragments que 's guarden á la Casa de la Ciutat de Sant Feliu, tots iguals ó lleugeres varietats dels fins are descrits. Entre 'ls importats, son segurament els més antichs alguns escassos fragments grechs del període de les figures roiges que 's remontan al segle IV avans de la nostra Era.

De la ceràmica de Puig Castellar, descoberta y recullida per En Ferrán de Segarra en les excavacions que ab lloable constancia vé fent al lloch axí anomenat, poca cosa puch afegir á lo que En Segarra n' ha dit en el *Butlletí* d' aquesta Academia. Després de fer notar sa molta semblansa ab la que s' atribueix á la época prehistórica y 'ls diferents graus de perfecció que en ella s' observen, s' expressa en

(1) GONZALEZ HURTEBISE (Eduardo). *Descubrimiento de una antigua necrópolis en San Feliu de Guixols*, en la « Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos », Madrid, 1906.

aquests termes: « Passen de 130 los fragments que s' han recullit fins are y que corresponen á altres tants objectes, molts dels quals poden reconstruirse per medi del dibuix, puig no hi manca la proporció y la configuració. Es notable la diversitat de motius d' ornamentació, dels quals n' havem aplegat més de 300 variants, alguns molt primitius y fets ab los dits y les ungles. — Quasi tota aquesta cerámica, es fabricada á má, axó es, sense torn, ab terra sens garvellar, ó sia ab sauló, granet descompost, tal com se troba en aquell lloch, ahont hi es molt abundant, y posada á secar al sol, ó tot lo més lleugerament cuyta al ayre lliure. Per aquest motiu no trinca, sino que té un só apagat com d' obra esventada. La major part de les pessas mostren un color rogench més ó menys obscur y fins negrós, produhit, segurament, pel fum al ferse la coccio, ó com diu Cartailhac, per la introducció en la pasta, de materies orgániques que s' han carbonisat al coures. — Les formes son, en general, cilíndriques ó un xich cóniques y aplanades en sa basa. — Alguns objectes tenen per nances, un senzill mugró ó una orelleta de divers grandor y figura. » (1) Segueix descrivint la demás cerámica trobada, en sa major part d' importació grega, ab nombroses mostres de vasos ab vernís negre, itálichs. No parla, per haverse trobat posteriorment, de varis fragments romans, de pasta y vérnís vermell, y d' alguns altres, en poch nombre, ab adornos roigs sobre fons negre, qu' he vist en la seva colecció. D' aquests derrers n' hi ha un ab una figura que, com els de Sant Feliu, 's remonta al segle IV.

De la ressenya que' acabo de fer dels antichs restes berámichs de fabricació indígena trobats á l' Empordá y territoris circumvehins y de lo dit respecte d' ells, crech resulta probat; primer, que la cerámica propia dels habitants del pais al temps que 'ls grechs s' establiren d' una manera permanent al extrem meridional del golf de Roses, fundanthi Empories, no havia passat del grau de progrés alcansat en aquesta industria pels homens del derrer temps de la edat dels metalls, ó sia del en que comensava á usarse el ferre: y, según, que la industria cerámica local quedá estacionada, prosseguintse la fabricació de semblants vasos, sense majors ó ab ben poch perfeccionaments, durant el temps del predomini de la influencia grega y fins entrat el de la dominació romana.

(1) SAGARRA (Ferran de). *Descobriments arqueològichs de Puig Castellar, terme de Santa Coloma de Gramanet*, en el « Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona », 1905.

GUDIOL Y CUNILL (Joseph). *Una visita á Puig Castellar*, articles publicats en « La Gazeta Montanyesa », Vich, 1907.

PIJOUAN (Joseph). Article publicat en la Rev. « Hojas Selectas », Barcelona, Juny de 1906.

Explica, al meu entendre, l'estancament d'aquesta indústria, la superioritat dels productes importats, primer pels grecs y després pels romans, ab los quals els fabricants del país no podien competir; provehint aquells el mercat de ceràmica fina y de luxe, y quedant pera la fabricació indígena l'assortir-lo de la ordinaria indispensable pera 'ls usos de la vida.

Ha sigut tanta á Catalunya la persistència d'aquesta mena de ceràmica, de factura primitiva, que la seva fabricació ha durat fins als nostres dies, especialment en algunes localitats, y al present s'en fabrica encare. (1)

Pe'l que respecta á la ceràmica importada, els més antics exemplars trobats en terror catalá, de que tinch conexement, son com he dit els procedents de la necrópolis d'Empories. Heus aquí una ressenya dels vasos grecs pintats de dita procedència, que s'conservan avuy al Muséu provincial y al Seminari de Gerona, al Muséu municipal de Barcelona, y en la colecció d'En Ramón Montaner d'aquesta darrera ciutat.

1. Petit *aryballus*, d'argila de color groch-polsós y de forma arcayca, pintat tot de negre menys en una ample faixa al voltant del cos. En aquesta faixa y á la part del davant, ó sia la oposada á la nança, hi ha figurada una sirena de tipu jónich, (2) parada, ab les ales exteses, y girant el cap envers la dreta del que mira: tot el reste de la faixa está plé de flors ó rosetes ab los pétals desplegats entorn del botó central. Els detalls, tant de la Sirena com de les rosetes, son incisos. La pintura d'aquest vas fôu de segur llustrosa, pero 'l llustre ó verniç ha desaparegut y solament gracies als detalls incisos un se pot fer càrrech de la ornamentació. (3)

2. *Eynochus*, d'argila de color groch clar tirant á taronja, ab la decoració en negre llustrós y detalls incisos. Se vá trobar á troços, pero com hi son quasi tots s'ha pogut afegir. Té la boca trilobada y descansa sobre un péu ó suport lleugerament cónich. La boca, el coll,

(1) Aixís ho fa notar En Pella, *Hist. del Ampurdán*, pl. 22, y també N' Hurtebise, que diu: «No puede negarse que tales barro» — els de Sant Feliu de Guixols — «son los precursores de la actual cerámica catalana negra-plomiza de Verdú y de Quart, llamada así por ser estas poblaciones sus principales centros de fabricación: cerámica que conserva las mismas exornaciones que la que acaba de describirse».

(2) REYNACH (Salomon). *Répertoire des vases peints grecs et étrusques*. Paris, 1900, t. II, p. 322. Aquesta obra 'ns ha servit molt pera l'estudi dels assumptes figurats en els vasos grecs trobats á Empories.

(3) Muséu de Gerona. Té d'alsada 73 milímetros.

el comens de la espalla, la nança y el péu estant pintats de negre. Ocupa quasi tot el cos una faixa, limitada superiorment per una faxeta decorada ab fulles vorejades d' una ratlla y inferiorment per una ratlla: en la part del devant d' aquesta faixa hi ha pintades dos panteres, parades y afrontades, que tenen al mitg un floró format per palmetes y fulles enllaçades, assumpte semblant als qu' En Walters diu que recorden l' antich motiu ó símbol assyri de dos animals guardant l' arbre sagrat: (1) sobre y sota les panteres y en lo restant de la faixa, hi ha escampades arréu flors ó rosetes com les que 's veuhen en l' *aryballus* avans descrit. Completen la ornamentació del vas una série de raigs, ó millor fulles estilissades, que arrancant del péu van á morir á la ratlla que ianca per baix la faixa principal. (2)

3. *Alabastre*, d' argila molt semblant á la del vas anterior, y com éll afegit. La decoració d' aquest vas se destaca en negre llustrós sobre un fons de color blanch mantega també llustrós, y les figures tenen els detalls incisos. La dita decoració, apart d' alguns accessoris consistents en séries de ratlles verticals y en ratlles horitzontals, se desenrotilla en tres faxes quina amplaria va augmentant de dalt á baix. La superior, queda partida verticalment en dos per un petit botonet sortint á cada costat del vas, que substituheix les nances, y en cada una hi ha representat un dels dos assumptes següents; Dionisius, sentat, y devant d' éll un Satyr corrent, com si fugís: y Dionisius, també sentat, y devant d' éll un Satyr borratxo, al qui sembla haverli caygut una gerra que 's véu á terra. Ompla la faixa del mitg un quadri-llat de petits quadrats blancs y negres disposats com en un tablero d' escachs. En la faixa inferior, s' hi representa á Dionisius, sentat, presidint una dança de dos Satyrs y dos Menades. (3)

4. *Alabastre* al qual falten el coll y la boca, estant lo demés, al igual que les pintures, en perfecte conservació. Es d' argila semblant á la dels vasos precedents y, com el darrer descrit, está decorat en negre sobre fons blanch-mantega, un y altre color llustrós. La decoració, prescindint, d' accessoris hi está dividida en dos faxes al voltant del cos del vas. En la superior, que es la més ample, hi ha figurada una

(1) WALTERS (H. B.) *History of ancient Pottery, greek etruscan and roman. Based on the work of Samuel Birch.* London, 1906, t. 1, pl. 318. «... some of the older types still, such as the monsters and fish-tailed sea-deities, and also that of a heraldic group of two animals with a palmette and lotos pattern between, suggesting the old assyrian motive of two animals guarding the sacred tree».

(2) Colecció formada per l' lltm. D. Tomás Sivilla, al present al Seminari de Gerona. Alsada, 145 milímetros.

(3) Muséu de Gerona. Alsada, 137 milímetros.

lluyta entre un persa y un negre, que tenen al mitg un gos, parat. El persa, ab llarga barba, porta 'l cap cobert ab un capell de cuyro ab bandeletes colgants, el vestit mostrejat cenyit al cos, les calses llargues y els péus nusos; empunya ab la destra uu sabre de punta en-corvada, y embrassa ab l' esquerra un escut de forma de mitja lluna, del qual penja una manta pera cobrir les cuixes y les cames. El negre, ab el cap descobert y 'ls peus nusos, porta també trajo oriental, mostrejat y cenyit al cos y les calses llargues; branda ab la má dreta una destal y ab la esquerra aguanta dues llances. Tant el persa com el negre portan buyrach, arrán de la cintura. El derrer, está perfectament caracterisat per sos cabells cargolats y pels llabis sortints. Els detalls

dels trajos y de les figures son incisos. L' adorno de la faxes inferior consisteix en ratlles obliques que 's creuen formant xarxa, quals extrems, per descuyt ó impericia del artista, traspassen devegades per dalt y per baix les ratlles, que tancan la faxes. (1)

(1) Muséu de Girona. Alsada, 158 milímetros (sense 'l coll y la boca). Procedeix de la colecció que formá á mitjans del segle passat el senyor Marimón, de La Bisbal, composta la major part d' objectes trobats á Empuries, ahont dit senyor possehia algunes finques.

5. *Alabastrre*, de la mateixa pasta que 'ls anteriors. Està decorat de dalt á baix per faxes, totes elles menys la central ab ornaments geométrichs; ratlletes verticals, séries de punts, xarxa y escachs. En la faxa central que es molt estreta, hi ha pintats sobre fons blanch onze petits Satyrs en posicions grotesques y en grupus més ó menys nombrosos, separats aquestos per cinch cervos ó daynes. La pintura es negre y llustrosa. (1)

6. *Alabastrre*, qual decoració está dividida també en faxes horitzontals destacantse en negre llustrós sobre fons de color blanch-mantega. Les faxes principals, de dalt á baix, contenen; la primera, una série de palmetes de estil grech, en situació vertical, closes cada una dintre una filament circular; la segona, una carrera a cavall en l' *estadi*, senyalat per un terme ó *meta*, en la que hi prenen part sis joves ó *efebes* montats; y la tercera, separada de la anterior per un meandre, una série de palmetes ajegudes, d' igual dibuix que les de la faxa superior. L' argila del vas es de color grogench y 'ls detalls de les figures son incisos. (2)

7. *Alabastrre*. d' igual pasta que 'l precedent. L'ur decoració está constituida per una ample faxa qu' ocupa la major part del cos del vas, tancada, per dalt, per una estrera franja formada per una série de petites ratlletes verticals entre dos filets, y per baix pel meandre rudimentari, també entre dos filets. En ella hi están figurats dos mussols, ab lo cos terciat y 'l cap de frónt, de dibuix exactament igual, intercalats ab altres tants arbres. Els detalls dels mussols son incisos, y tota la decoració del vas es en negre sobre fons blanch-mantega, un y altre color llustrosos. Està bastant esclofollat, lo que priva de distingir bé el color del fons. (3)

8. *Alabastrre*, de argila groguenca y d' igual sistema d' ornamentació que 'l qu' acabo de descriure, ab les pintures també molt esborrades. Ocupen la faxa central tres petites Syrenes d' estil jónich, parades, cada una sobre una roca ó monticul, é intercalades ab altres tants arbres. Una d' elles sembla tocar la doble flauta, pero l' estat de conservació de les pintures no permet veureho bé. (4)

9. Fragments d' un *alabastrre*. L' ornamentaven tres esbeltes syrenes ab les ales esteses, caminant envers la dreta del que mira y girant el cap á la esquerra, intercalades ab arbres, totes de dibuix igual, pel que 's' pot judicar de lo que 's conserva. (5)

10. *Alabastrre* de forma ovoidal y d' argila de color groch-clar.

(1) Muséu de Gerona. Alsada, 137 milímetros.

(2) Colecció Montaner. Alsada, 108 milímetros.

(3) y (4) Muséu de Gerona. Alsada, 155 y 152 milímetros respectivament.

(5) Id. id., tres fragments.

Té la boca, el coll y un petit boçí de la part inferior pintats de negre. En l' ampla faxa qu' ocupa quasi tot el cos del vas, hi ha representada una dona dreta, parada, allargant el bras dret com pera oferir un alabastre, qu' aguanta ab la mà pendent d' un fil y sembla haver tret d' un cove posat á terra devant d' ella; més amunt, penjat com á mostra, hi há un altre alabastre; darrera hi té un tamboret ó asiento y més enllá una palmera. Les carns de la dona, la túnica que porta y una cofia ó mocador que dú lligat al cap, están pintats de blanch: els perfils, els cabells, el manto, y 'ls adornos de la túnica, ho están de negre. També son negres tots els accessoris de la composició y les ratlles que tanquen el quadro per dalt y per baix. Un vernís llustrós cobreix tot el vas. (1)

11. *Lekytus* d' argila rogenca y cos semi-oval, ab la espatlla en aresta. Té la boca, el coll, la nança y 'l ters inferior del cós pintats de negre. En la espatlla té figurat un cervo entre dos felins. En la part devantera del cos, dos *hoplites* lluytant: entre ells ne jau á terra un altre, mort ó ferit. Dos personatges embossats, un á cada banda de la composició, presencien la lluyta. L' escut d' un dels guerrers porta per emblema una áliga. La pintura es de color negre llustrós y 'ls detalls de les figures son incisos. (2)

12. *Lekytus* d' argila de color groch-taronja y de forma igual á la del precedent, encare que menys panxut. Com ell, té la boca, el coll, la nança y 'l terç inferior del cos pintats de negre y, son del meteix color la decoració y les figures, les quals tenen els detalls incisos. Adorna la espatlla, sota una série radiada de ratlles, una faxa de fulles unides unes ab altres per filaments circulars que 's creuhen y les envolten. En lo cos, hi ha figurades quatre Menades dançant, ab branques ó rames á les mans. (3)

13 y 14. *Lekytus* d' argila de color roig clar y forma com la del precedent. Mostren en la faxa principal á Teséu matant el Minotaur, entre dos personatges, drets y embossats, que coutemplan la escena. Encare que l' assumpte representat en aquestos dos *lekytus* es el meteix, llur dibuix es diferent. (4)

15. *Lekytus* d' igual pasta y forma, ab la representació de Teséu domenyant el Taur de Marathon, entre dos personatges drets y embossats. (5)

(1) Seminari de Gerona. Alsada 148 mil.

(2) Mus. municip. de Barcelona. Alsada 243 mil.

(3) Mus. de Gerona. Alsada. 175 mil. (Es afegit, y té les pintures retocades).

(4) L' un al Mus. de Gerona, l' altre al municip. de Barcelona. Al primer li manca de l' espatlla per amont. El segón té d' alsada 164 mil.

(5) Mus. de Barcelona. La part superior del vas, afegida, pertanyia potsar á un altre *Lekytus*. Procedeix de la colecció del senyor Alfara.

16. Altre *Lekytus* semblant, ab un gall pintat á la espatlla, y, en lo cos, un guerrer, dret devant d' un personatge sentat qu' aguanta un llarch bastó. Dos figures dretes, també ab bastó, una á cada banda, enquadren la escena. (1)

17. *Lekytus*, com los precedents, que mostra en la faxa principal una quadriga galopant, ab servent montat al carro, precedida d' un hoplita correguent á la dreta: al costat del carro, en segon terme, una columna ó meta. Aquest vas porta sobre la espatlla un gall ab una fulla á cada costat, representació freqüent en los fabricats á Falera. (2)

18. *Lekytus* d' argila de color groch-polsós y de la metexa forma que 'ls qu' anem descriguent. Está bastant esclofollat. L' assumpte que s' hi representa es potser la persecució de Troilus per Aquiles, donchs s' hi véu una figura montada caminant á la dreta y un guerrer, correguent al seu darrera, de qual llança penja á la punta quelcom que no 's distingeix ab claretat. Un altre guerrer, dret devant del cavall, completa el quadro. En les figures, negres com les de tots els vasos precedents y ab els detalls incisos, s' hi noten alguns retochs de color vermell-fosch. (3)

19. *Lekytus* semblant, pero ab la decoració molt esborrada. S' hi ovira un cavaller llytant ab un guerrer ajupit devant seu. Els detalls de la figura montada no 's distingexen. (4)

20. *Lekytus* d' argila color groch-vermellench y forma com la dels anteriors. En la faxa principal, Apollus, ó potser Dionisius, sentat, ab lira, entre dos dones ó Menades sentades que tenen rames á les mans. (5)

21. Petit *Lekytus*, de pasta y forma com els anteriors. S' hi véu, entre dos columnes, á Athena girada á la esquerra, parada y brandant la llança, d' un dibuix quasi igual al ab que 's troba generalment representada en les grans ámfores panathenaiques, de les que sembla una reducció. Darrera d' ella, hi havia una altre figura, que no 's pot dir si estava ó no sentada perque la pintura d' aquest vas está molt feta malbé. (6)

22. *Alabastre* d' argila de color gris clar. En la faxa principal, qu' ocupa quasi tota la alsada del cos del vas, hi ha representats dos

(1) Colec. Montaner. Alsada 106 mil.

(2) Mus. de Gerona. Alsada 188 mil. Végis COLLIGNON. (Max.) *Mannel d' archéologie grecque*, p. 296.

(3) Seminari de Gerona. Alsada 126 mil.

(4) Mus. de Gerona. Alsada 111 mil.

(5) Colec. Montaner. Alsada 190 mil.

(6) Colec. que fón de En Pacia Torres, Gerona. Alsada, 60 mil.

negres y un persa, qual indumentaria es la metexa que usen els figurats en el vas núm. 4. El persa, qu' ocupa un dels extrems de la escena, sembla acariciar un gos que hi ha davant d' éll. El negre del mitg, está en una actitud quasi idéntica al del vas avans descrit, pero en posició invertida; com éll branda ab la dreta una destral, aguanta ab la esquerra dues llançes y porta buyrach á la cintura. L' altre negre está dret, parat, porta buyrach á la cintura y aguanta l' arch ab la má dreta: té al costat un gos, també parat. Aquesta escena no sembla representar cap lluyta, sinó més aviat l' acte de sortir pera una casera. (1)

23. *Alabastre* del meteix sistema de decoració del precedent y de pasta igual. S' hi véu una dona entregant una doble flauta á un *efebe*, mitg embossat, y entre ells un gos. (2)

24. *Alabastre*, com los dos anteriors. Porta figurada una jove, dreta, ab la túnica ó vestit adornat ab petites incisions en forma de creuetes; davant seu, un *efebe* sembla allargarli una cinta; entre ells s' hi véu un gos y, darrera de la dona, un personatge que s' apoya en un bastó. (3)

25, 26, 27 y 28. *Lekytus* de pasta groch-rogenca y cos de forma quasi cilíndrica. En tots hi ha representada una quadriga, á dreta, bé parada, bé caminant, bé correuent, ab servent montat, y al costat dels cavalls un hoplita ab dues llançes. En un d' ells, davant de la quadriga, hi ha una figura sentada, ab un ceptre ó llarch bastó á la má. (4)

29. *Lekytus* de pasta y de forma iguals als quatre precedents. Porta representada una quadriga, ab personatge montat en lo carro. Al costat dels cavalls, y mitg amagats per aquestos, Apollus, ab la lira, y una figura, potser Hermes, axecant el bras. Davant, una dona sentada, ab un ram ó garlanda á la má. (5)

30. *Lekytus*, també de la metexa pasta y forma. Hi ha figurada una quadriga ab un ó dos personatges montats al carro, detall que no 's pot precisar bé; al costat dels cavalls, dos *Menades* ab garlandes á les mans; y davant la quadriga, *Menade* sentada, igualment ab rams ó garlandes. (6)

(1) Colec. Montaner. Alsada, 178 mil.

(2) Mus. de Gerona. Alsada, 153 mil.

(3) Colec. Montaner. Alsada, 181 mil.

(4) Mus. de Gerona; colec. Montaner; colec. de D. Manuel Cazurro, y Mus. municip. de Barcelona. Alsada, 196, 194, 149 mil., respectivament.

(5) Mus. Gerona. Alsada, 160 mil.

(6) Colec. Montaner. Alsada, 162 mil.

Además dels que acabo de ressenyar he vist altres vasos ab figures negres trobats á Empories, pero tots tant maltractats ó tant trocejats, que no m' ha sigut possible regonexer els assumptes que 'ls decoraven. (1)

Entre ells hi figura un petit gerro, ab dues nançes laterals, del Museu municipal de Barcelona, en lo qui hi havia dues representacions, una á cada cara, tancades com en un quadro pe 'l color negre que cobria tot el cos del vas. (2)

Ab els corintis dels derrers temps de la influencia oriental, relaciona En Walters certs vasos en forma d' animal, ó de cap de persona, que diu mostren un molt antich desenrotllo de la plástica y 's distingxen per lo avençat de son istil, y als qui creu una imitació dels de porcelana oriental. (3) Entre els que dibuixa, n' hi ha un de igual ab uns *eynochus* de boca trilobada, alta nança y cos en forma de cap de dona, dels quals en conech quatre exemplars trobats á Empories. (4)

Al període de les figures negres pertanyen també dos *askos*, en forma de tortuga, de la metexa procedencia. (5)

El nombre de vasos grechs pintats de aquest meteix període, pero sense figures, trobats á Empories, es considerable. La major part son *alabastres* y *lektyus*, ab tres menes d' ornamentació diferentes. Aquesta consisteix: a) en motius geométrichs rectilinis, disposats en faxes horitzontals; meandres, escachs, escachs romboidals, xarxes, punts, séries de ratlles verticals, etc.: b) en palmetes ajegudes, unides y voltades per filaments, sembrades al voltant del cos del vas: (6) en

(1) Entre ells un, de la colec. del senyor Cazurro, y altres dos al Mus. de Barcelona, l' un, restaurat, en lo qui s' hi véu un Satyr y part d' una altre figura, ab rames: que devia contenir un assumpte dionisiach.

(2) Aquest vas, s' ha de classificar als derrers temps de la decoració ab figures negres.

(3) « With the Proto-Corinthian ware may be linked a series of vases in the form of animals, human heads, etc., wich imitate Oriental porcelain vases and show an early developement of the plastic art, which is remarkable for its advanced style (see pp. 127, 492)... They are found in Rhodes and on many other sites, such as Eretria, Vulci and Nola. » WALTERS, ob. cit., t. 1, p. 310.

(4) Un de sencer en la colec. Montaner (alt, 54 mil.); altre, al qui falta part de la basa, al Mus. de Gerona (alt. 133 mil.); altre ab un peu postís y afegit, al Seminari de Gerona; (alt. 109 mil.) y, finalment, un sense coll, boca ni nança, quin dibulx dona el senyor JAUBERT DE PASSA en sa « Notice historique sur la ville et la comté d' Empurias ».

(5) L' un sencer y l' altre faltat, al Mus. y al Seminari de Gerona, respectivament.

(6) En un *alabastre* del Mus. de Gerona, el fons es de color blanch-mantega y en el botó de les palmetes hi ha retochs de color vermell-vinós.

un alabastre del Seminari de Gerona aquesta decoració està combinada ab la de motius geométrichs rectilinis, y en los vasos més petits sols hi figuren en sèrie al voltant dei cos, dos ó tres de dites palmetes: y c) tres palmetes verticals, intercalades ab poncelles ó palmetes closes, en la part de devant d' una ampla faixa qu' ompla gran part del cos del vas. Aquest darrer ornament se troba sols en *lekkytus* de cos cilíndrich, ab la particularitat de que en alguns l' argila del vas, sia perque fós tal son color, sia per haverli donat ab la cocció, es d' un negre mate, sobre 'l que 's destaquen en negre brillant ó llustrós les palmetes verticals, quals detalls son sempre incisos.

Els restants vasos pintats del període de la decoració en negre, trobats á Empories, son de diverses formes: com un *guthus*, del Muséu de Gerona, y un *askos*, del Seminari de la mateixa ciutat, ab decoració floral, y nombrosos gerrets ó *lekkytus*, de les derrerries d'aquest període, coberts quasi totalment de pintura negra llustrosa, puig sol mostren algun motiu ornamental en la espatlla y una molt estreta faixa ab algun adorno geométrich al comens del cos.

En lo període subsegüent del art cerámich, les figures y la decoració se destaquen en lo color rogench de l' argila dels vasos sobre 'l fons negre brillant que cobra tot el cos d'aquestos, de vegades interior y exteriorment, y 'ls detalls están traçats ab pincell y no ab punxó. D'aquest període, anomenat de les figures roiges, conech els següents vasos, trobats á Empories.

31. Petit *lekkytus-arybalisch*, que mostra en la part devantera del cos un cigne.

32. Id. id., ab un cervo, correguent á la esquerra.

33. Id. id., ab una esfing que té 'l cos de lleó y 'l cap de dona, y está sentada sobre les potes de darrera.

34. Id. id., ab un nen mitg ajegut que sembla jugar á bola. (1)

35. Id. id., ab un petit Eros. (2)

36 y 37. Id. id., ab un cap d' home, que porta un barret d' ales amples. (3)

38 y 39. Id. id., ab un cap de dona. (4)

40. Vas de forma semblant, pero de majors dimensions que 'ls precedents, ab una escena de gyneceu: dos dones, l' una sentada l' al-

(1) Els n. 31, 32, 33 y 34, d' alsada, respectivament, 74, 101, 90 y 80 mil., son al Mus. de Gerona.

(2) Seminari de Gerona. Alsada, 44 mil.

(3) Seminari de Gerona y Mus. municip. Barcelona. Alsada, 72 mil.

(4) Mus. municip. Barcelona y colec. Montaner.

tre drefa, conversant; al mitg una panera; més amunt, una peça de roba ó un mocador llistat. (1)

41 y 42. Dos id. de forma menys axatada, ab el cap de Koré sortint de la terra entre fullatges. (2)

43. Petit *lekytus*, ab un sacerdot, ó una dona, fent ses ofrendes sobre una ara que té al devant. (3)

44. Petit *¿lepaske?* ab péu, dues nances y cobertor. En aquest, intercalats ab dues palmetes, hi ha un cap d' home y un de dona mirantse. (4)

45. *Hydria*, ab una gran palmeta sota la nança vertical. En la part de devant, un jove, nu, en actitud de posar quelcom sobre de una *¿ara?* (5)

46. *Hydria*, ab una gran palmeta y fullatges en la cara posterior; en la anterior, Dionisius, jove, montat en un grifó; darrera d' ell un Satyr; devant una *¿Menade?* que sembla portar sobre la espatlla una porra ó bastó; mes enllá, tocant la nança, una altre *Menade*, dreta; al extrem oposat de la escena, sobre l' altra nança lateral, una *Menade* sentada ab un mirall á la má. (6)

47. *Oxibafon*. En la cara de devant, escena de festí. Dos personatges, mitg ajeguts en ses lliteres; entre 'ls dos una serventa portant una plata ab menjars; á l' esquerra y sentada als peus d' una de les lliteres, altra serventa tocant la flauta doble. En l' altre cara, tres personatges, embossats, conversant. Aquestes figures, particularment les del revers, han sigut relocades ab molt poca traça. Sota la boca del vas hi corra una doble série de fulles de color blanch. (7)

48. Fragments d' una copa ó *kylix*, en quin fons, dintre un cercle decorat ab un meandre, hi ha una figura que sembla representar á *Edipus*. A la part de fora hi ha dos grupus de tres figures, separats per altres tantes palmetes decoratives posades una á una sota de cada nança; dels dos grupus, l' un mostra un jove entre dos personatges que portan llarch bastó, dret l' un y sentat l' altre. De l' altre grupu, solament queda la part inferior de dues figures. (8)

(1) Seminari de Gerona. Alsada, 164 mil.

(2) Mus. de Gerona y Colec. Montaner. Pel simbolisme de la representació, vég. Walters ob. cit.

(3) Seminari de Gerona. Alsada, 93 mil.

(4) Colec. Montaner.

(5) Colec. Montaner. Alsada, 221 mil. (Sembla grech - itálich.)

(6) Mus. municip. Barcelona. Alsada, 360 mil.

(7) Mus. municip. de Barcelona. Alsada, uns 350 mil. Es grech - itálich.

(8) Mus. municip. de Barcelona. Estil bell.

Son també nombrosos els fragments de vasos grecs ab figures roiges que 's troben en les ruïnes d' Empories, los quals es impossible detallar per impedir la seva exiguitat ferse càrrech dels assumptes representats en els vasos á que corresponien. Farém menció, no obstant, de dues àmfores, avuy al Muséu de Barcelona, procedentes de la colecció d' En Romuald Alfaras. En la una, hi havia en cada cara un grupu de tres figures, á les quals falta la meytat superior. L' altre pertany al període del major desenrotllo de la pintura cerámica, en que l' artista s' esforça á presentar els assumptes en perspectiva. Al mitg de la cara del davant, sobre una columna, hi ha el *tripodus* délfich, el qual devia estar voltat de divinitats donchs á un costat s' hi véuhen restes de Apollus y de Niké. A l' altre cara hi corresponen varis fragments de Menades y de Satyrs, la major part ab vasos á les mans y un dels Satyrs ab un vas trencat que sembla tirar contra algú, lo qu' hem fá suposar que la escena representada era una orgía. Un fragment, ab una petita pantera, formava també part de la decoració del vas, completada ab faxes de palmetes verticals voltades per filaments prop del coll, ab adornos cruciformes variats sota les escenes figurades, y ab meandres y altres motius en lo coll.

Al meteix període pertanyen una nombrosa serie de *lektytus aryballisichs*, pintats de negre, decorats al davant ab una sola palmeta vertical del color de l' argila del vas, y altres ab tot el cos decorat ab ratlles negres obliques formant xarxa, molts d' ells ab punts blancs ó grochs y blancs y grochs al ensemps en els buyts de les malles. Dels primers ne conech dos exemplars ab lo cos pintat de roig y la palmeta de color groch. Opino que tant els uns com els altres son de fabricació grech-itàlica.

D' igual fabricació y dels derrers temps de la cerámica grega pintada, els vasos que 's troban á Empories son poch importants; pero, abunden els de petites dimensions pintats totalment de negre llustrós, alguns estriats ó acanalats, altres ab faxetes ó bé senzills adornos enmotllats, y altres, ab vernís vidriat, que per son color semblan volguer imitar els vasos de metall. El qu' he vist de majors dimensions, es una àmfora de color roig molt fosch, com pera imitar l' aram, y de cos acanalat, que 's conserva al Mus. de Barcelona. D' aquesta mena son la major part dels vasos grecs pintats descoberts á Puig Castellar y á Cabrera de Mataró. (1)

(1) RUBIO DE LA SERNA (Joan). *Noticia de una necrópolis anteromana descubierta en Cabrera de Mataró en 1881*, lám. I, ns. 7, 8 y 9, lám. IV, ns. 2 y 6, y lám. V.

La major part dels vasos grecs pintats procedents d' Empories qu' he descrit, eren fins are inédits. El senyor JAUBERT DE PASSA, vá senyalarne la existència y

Tota la subsegüent ceràmica antiga que 's troba á Empories pertany ja á la época de la dominació romana.

Fixém ara la atenció en els vasos que sumariament acabo de relacionar y descriure. No hi pot haver dubte de que els senyalats ab els núms. 1 y 2 son d' istil oriental, istil que cessá á Grecia de conreuharse envers l' any 550 avans de la nostra Era, segons la opinió dels més reputats ceramistes. (1)

Tampoch n' hi pot haver en que 'ls que seguexen fins al núm. 30 inclusiu, pertanyen al període de la decoració dels vasos grechs ab figures negres, període qu' acaba á Grecia, lo més tart, en lo primer terç del segle V°, avans també de la nostra Era, quedant en lo successiu reservat aquest mètode pera la decoració de les ámfors panathenaiques y la d' alguns vasos de caracter funerari. D' ells n' hi ha de quasi tots els diferents istils qu' estigueren en us durant aquest període; els que mostren els ornaments y assumptes disposats en zones ó faxes paralelamente sobreposades; els que 'ls mostren formant série, en una faixa preminent al voltant del cos del vas; els de major sobrietat, ab una sola escena composta d' un reduhit nombre de figures, en la cara de davant d' aquesta faixa, y 'ls de la metexa classe, ab l' assumpte tancat dintre un march per la pintura negra del restant del vas. Un estudi més detingut permeteria potser precisar la procedencia de molts d' aquestos vasos, dels quals n' hi ha de fábrica Coríntia, Jonia y Atica.

Els restants vasos, desde 'l núm. 31, están decorats ab figures roiges, istil que predominá á Grecia desde 'l primer terç del segle V fins entrat el IV, continuant en la Grecia-Itálica en aquest meteix segle y part del III. També entre 'ls descrits hi ha exemplars d' istil

doná noticia dels escassos exemplars que conexia, en la seva Memoria ja citada El senyor MELIDA (J. Ramón) en son discurs d' ingrés á la Royal Academia de la Historia (Madrid, 1906), hi fa referencia ab aquestas paraules: «... citaremos los vasos de vidrio y de barro pintados de las tumbas de *Emporion*: entre los primeros, tarros de perfumes debidos á la exportación fenicia, y ánforas, cuya procedencia fócea he comprobado por mí mismo en Delfos y en Atenas; entre la cerámica pintada, *piezas de estilo corintio, arcaicas de figuras negras y clásicas de figuras rojas*, que seguramente fueron importadas.» També 'n diuhen quelcom, pero molt confusament, En Ramón Font, «*Episcopologio Empuritano*, etc. y En Sebastián Aguilar; *Ampurias*, Figueras, 1895.

(1) Además del llibre citat d' En Walters, véginse:

RAYET (Olivier) y COLLIGNON (Maxime), *Histoire de la Ceramique greque*. París 1888, y MARTHA (Jules). *L' Archeologie Etrusque et Romaine*. En tot lo referent á la cronologia dels vasos, segueixo el criteri d' aquestos autors y d' algun dels altres ja mencionats.

correcte ó sever, d' istil bell y d' istil decadent, no faltantnhi d' evidentment grech-itálichs.

Finalment, els últims de qu' he fet menció ab relleús y propòsit d' imitar els vasos de metall, quasi tots de fabricació itálica, pertanyen al meu entendre al segle III, molt poch al darrers anys del IV, y precediren immediatament á la cerámica romana. Llur poca importancia, y reduhit nombre, comparats ab els dels periodes precedents, me fá presumir una disminució de les relacions comercials d' Empories ab les altres colonies gregues de la conca occidental del Mediterrani durant aquesta época.

Fent aplicació d' aquestes ensenyances al tema proposat, crech resulta d' una manera clara; que la cerámica grega, trobada á Empories, demostra que 'ls grehs fundaren aquesta colonia, al extrém meridional del golf de Roses, en lo temps en que la influencia oriental predominava encare en l' art cerámich de la Grecia propia, ó sia, en la primera meytat del segle VI^a avans de la nostra Era; que, desde llavors, s' iniciá entre la nova colonia y 'ls altres pobles de rassa grega un actiu comers, del qual constituhiien un dels principals elements els productes cerámichs; y, que aquest comers continuá *sens interrupció* fins á derrers del segle III ó principis del II, en que fôu substituït pels productes cerámichs de fabricació romana. Durant tot aquest llarch espay de temps, solament á derrers del segle IV ó principis del III se pot senyalar una disminució de les relacions comercials entre Empories y les altres colonies gregues, sense que aquestes cessessin per complet sobre tot ab les situades al mitgdie d' Italia.

Empories, donchs, fundada avans de la batalla de Alalia, continuá malgrat aquesta batalla essent una factoria grega, un port de comers ahont fondejaven vaxells grechs y no grechs carregats de mercaderies pera canviarles ab eis productes del país, y una ciutat grega era encare al desembarcarhi les tropes de Roma, conduhides per Scipió, á derrers del segle III. De la influencia púnica ó cartaginesa, no se 'n troba á Empories rastre fins á derrers del segle IV ó primers del III.

Aixó 'ni porta á dir quelcom d' alguns poch obgetes procedents de la necropolis emporitana y d' algun altre lloch de Catalunya, dels quals n' hi ha que poden ser de fabricació púnica y altres sobre quin caracter y lloch de fabricació discuteixen al present els arqueólechs ab empenyo. Concretantme, com he fet fins are, als cerámichs, els á que 'm refereixo son els següents:

A). *Aryballus* de forma arcáyca y de argila molt fina, quasi blan-

ca, que 's ratlla fàcilment ab l' unglà com el guix. Té la boca, l' espatlla, la nança y 'l coll, llisos; el cos, estriat per fondes incisions obliques creuhades, y en la part inferior, en traçat linial incís, dos cercles que portan inscrita una creu y una estrella de quatre raigs, cada un dels quals ocupa un dels espays buyts entre 'ls braços de la creu. Està pintat de color blau-verdós, y té en la espatlla unes clapes ó dischs negres. (1)

B). *Aryballus* de iguals pasta, forma y decoració, pero qu' està pintat de color groch. (2)

C). *Aryballus*, de la mateixa pasta, al qual faltan el coll, la boca y la nança. Té 'l cos en forma d' erís, tot ell estriat menys el cap y les potes del animal. Està pintat de color blau-verdós, ab taques de color negre al cos, de quin color son també les potes, les orelles y altres parts del cap de l' erís. (3)

D). *Aryballus* d' argila de color clar, al qui faltan també 'l coll, la boca y la nança. Té 'l cos en forma de cabra ajeguda. Està pintat de blanch, ab les banyes y altres detalls del cap de l' animal pintades de negre, axí com també son d' aquest color algunes taques escampades pel cos del meteix. (4)

E). *Aryballus* d' argila de color groch-clar y de forma arcayca. Té pintada á la cara de devant, de color bistrós sens llustre, una flor de *lotus* oberta, ab fulles y poncelles de la metexa planta, y, á la part plana y circular del voltant de la boca, una rosa oberta. (5)

F). Petit vas d' argila de color groch-clar y de ventre ovoidal, terminat per baix en basa plana de sosteniment y per dalt en un coll cónich que s' uneix en aresta á la espatlla del vas y s' aixampla enfora. Està decorat al voltant del coll per dos filets de color vermellench y entremitg d' ells una ratlla incisa ondulada, decoració que 's reproduheix á la alsada del major diámetro del cos del vas. (6)

G). Vas en forma d' aucell, ab cap y cúa de taur y cara humana de quins ulls li cau respectivament una llàgrima. Té un broch, ab estret llabi, sobre y al centre del cos; un foradet circular arran del naxement de la cúa, y se sosté dret sobre tres petits apéndixs cónichs. Es d' argila de color groch-polsós y está decorat á cada costat del cos ab una ala, qual contorn está indicat per un traç de color negre: les plumes

(1) Mus. de Gerona. Alsada, 55 mil.

(2) Seminari de Gerona. No es sencer.

(3) Mus. de Gerona. Alsada del cos, 40 mil.

(4) Mus. municip. de Barceloua.

(5) Mus. de Gerona. Alsada, 60 mil.

(6) Seminari de Gerona. Alsada, 79 mil.

están figurades per ratlles dretes y paraleles, de dalt á baix, de color roig-fosch y negre alternades. Les banyes, els ulls, la barba y alguns altres detalls del cap, estant també pintats de negre. Aquestos colors son opachs y sens vernís. (1)

H). Vas d' argila de color de pols. Té 'l cos oval, la boca oberta en la part superior sense coll ni llabi, una nança lateral poch.més amont del diametre major del vas y paralel á aquest un galet en la part de devant á un nivell un xich més alt que la nança, y basa plana que s' apoya en un suport. Está decorat, entre la boca y 'l galet, per una faxeta entre dos filets; al nivell del arranch de la nança, per una ratlla ó filet ondulat, y més avall, sobre 'l major diametre del vas, per una altre faxeta entre dos filets. Aquestos adornos hi están pintats ab color negre bistrós, sense llustre. (2)

I). *Cytra*, ab péu, tapador y dos nances dretes: de forma molt esbelta. Té 'i cos oval, decorat, de dalt á baix, per zones ó faxes ab adornos d' istil geométrich; la de més amont, qu' es la més ample, porta una série de ratlles en zich-zach posades l' una sota la altre, trencades en llurs ánguls inferiors: les altres están decorades ab séries de ratlles verticals ó ab punts entre dos filets, y ab faxetes. En el tapador, també decorat, s' hi véu una faxa de metopes. Les pintures son de color rogench, sense llustre, y la argila del vas es de color groch clar. (3)

J). Vas, ab tapador, d' argila de color groch-moreno. Té la forma d' un esferoide axatat, ab molt petita basa plana de sosteniment; la boca molt ampla, ab coll dret que s' uneix al cos en curva suau, y dues nances dretes que s' aixequen en la espatlla del vas y puguen fregant el coll d' aquest pera morir al nivell de la boca. El tapador vá ficat dintre 'l coll, porta al mitg un botonet sortint pera agafarlo, y s' apoya en un relléu interior que hi ha á la intersecció entre 'l coll y 'l cos del vas. La decoració, també sense llustre ó almenys molt poch llustrosa, consisteix en una branca, ab botons y fulles, qu' enronda la espatlla del vas, closa á sobre y á sota per dos filets ó faxetes. Les nances y 'l tapador porten una senzilla decoració linial. Aquestos adornos son de color negre-rogench. (4)

K) Encare que no ha estat trobat á Empories sinó á *L' Aygueta*, tocant á Figueres, y junt ab restes de cerámica romana, interessa fer menció d' un altre vas, de forma més semblant que 'ls qu' aca-

(1) Mus. de Gerona. Liargada, 209 mil : Alsada, al cap 212 y al broch 103 mil.

(2) Mus. de Gerona. Alsada, 81 mil.

(3) Colec. Montaner. Alsada, ab tapador, 135 mil.

(4) Mus. de Gerona. Alsada, ab tapador, 88 mil., diametre 112.

bo de descriure á la que tenen alguns del vasos de fabricació indígena, pero de parets més primes y d' argila més depurada qu' aquestos. (1)

Malhauradament no es sencer. Lo que 'n resta ha permés afegirlo y ferse una idea aproximada de la seva forma. La part inferior del cos es hemi-esférica axatada, d' ella per amont la curva mostra tendència á redressarse y á pendre una forma cónica. Hi queda una petita nança, en direcció de dalt á baix, ab molt estreta obertura; es probable que n' hi hagués alguna altra. L' argila es de color groch-polsós. La decoració, en color roig-fosch, sense llustre, s' extenfa per amont desde el començ de la part cónica del vas, ó sia desde son diametre major, precisament en la part qu' aquest está més faltat y fet malbé. S' hi veuhen filaments entortolligats en espiral, grosses fulles, poncelles, y poca cosa més. Ab un esfors de voluntat, hi ha qui creu distingirhi restes d' un aucell. En la part esferoidal del vas, sols hi ha faxes y ratlles ó filets d' aquell meteix color. (2)

D' aquestos vasos, els senyalats ab les lletres *A B* y *C* tenen un marcat caracter egipci, y 'l darrer es exactament igual ab un d' Egipte reproduhit pel Sr. Maspero (3). No vol dir axó que 'ls egipcis s' ha gessin establert á Empories, sinó que 'ls productes d' aquell país havien arribat á n' aquesta colonia grega portats, ó bé per vaxells fenicis y cartaginesos, ó bé pe 'ls vaxells dels colons grechs establerts á les boques del Nil, d' origen jónich com els d' Empories. No son aquestos vasos els únichs productes de la industria egipcia que s' han trobat á Empories: de les tombes emporitanes n' han sortit un regular nombre de penjays y amulets, d' una pasta dura de color blanquinós, pintats de vert, representacions de divinitats egipcies, y d' os ó ebori, sense pintar, los uns ab la representació del bou Apis vora les aygues del Nil, los altres ab un aucell sobre una pilastra y 'ls demés figurant animals: elefants, gossos, etc. En tots s' hi veu un foradet pera durlos penjants, com en els darrerament trobats á la illa de Ibisca qu' ha donat á coneixer el senyor Román, (4) y com en els que fa temps vá recullir en la illa de Sardenya En Francisco Martorell y Penya, exposats avuy al Muséu de Barcelona. Al Muséu de Gerona hi ha, además, dos pedres d' anell y un troç d' un altre, de color vert

(1) En el Mus. de Vich, hi ha un vas indígena, trobat en la comarca, que té una forma forsa semblant á la del que 'ns ocupa. Es menys xato.

(2) Mus. municip. de Barcelona. Procedent de la colec. Alfaras.

(3) MASPERO (G.). *L' archéologie égyptienne*, p. 254, fig. 226. París, 1887.

(4) ROMÁN Y CALVET (JOAN). *Los nombres é importancia arqueológica de las istas Pythiasas*, pl. XII, núms. 7 y 8. Barcelona, 1906.

molt fosch, ab entelladures d' istil egipci en la seva superfície plana. La convexa, en l' una té la forma d' escarbat, en l' altre la d' un cap de negre. (1)

L' *aryballus* senyalat ab la lletra *D* y el vas senyalat ab la lletra *F* tenen també certa apariència egipcia, pero 'm decanto á creure 'ls de fabricació fenicia ó púnica, sobre tot el darrer per la barreja de motius egipcis y assyris que 's observa en la seva ornamentació, la flor de *lotus* y la rosa: si bé l' un y l' altre, com axi meteix el senyalat ab la lletra *E*, podrien haver sigut fabricats á Xipre, á Rhodas, ó á alguna altra de les illes gregues properes al continent asiàtich, ahont durant més temps y ab més intensitat se féu sentir la influencia dels grans imperis asiàtich y africá. (2)

El vas ab cap de taur y cara humana merexeria un estudi especial y detingut. M. Heuzey se 'n ha ocupat en una memoria sobre 'l taur caldaich ab cap d' home y sos derivats, en vista d' una fotografia que li remeté M. Pierre Paris; pero, com no havia vist el vas, omet al descriure 'l fer esment de la seva decoració, y 's limita á dir «qu' es un dels petits vasos grollerament elaborats en forma d' animals, com se 'n troban sovint en les velles necropolis gregues y orientals. En ell, el cos, que té un broch á sobre, es quasi informe y recorda, malgrat sos tres peus molt curts, certs vasos primitius en forma d' aucell; pero el cap cornut, ab barba y ab les orelles destacades, está ja pastat ab vivor, á la mà y ab igual destresa que certes *maquetes* gregues de Satyrs y de Silens arcáychs». (3) La elaboració del vas no es tan grollera com pensa M. Heuzey, y la metexa habilitat revelen el contorn y 'ls detalls del cap que 'l contorn del cos, qu' es en realitat el d' un aucell, ab inés les ales pintades. (4) Aquest distingit arqueólech lo considera com una representació del *Achelous* grech, un dels derivats del taur caldaich ab cap d' home, y fá notar qu' al revers d' una monedeta emporitana també hi ha gravat el taur ab cap humá. No sé

(1) En les excavacions que la Junta de Museus de Barcelona está fent á Empories, s' hi ha recullit un altre d' aquests escarbats.

(2) Derrerrament, en la colecc. del senyor Cazorro, he vist un petit vas emporitá (*bombilius?*), decorat ab séries verticals de cercles concèntrichs pintats de color ver mell fosch, de semblant origen.

(3) HEUZEY (León). «*Le taureau chaldéen à tête humaine et ses dérivés*». Fondation E. Piot, t. VI, p. 123.

(4) Mr. PARIS, qu' ha vist el vas, en son *Essai sur l' Art et l' Industrie de l' Espagne primitive*, t. II, p. 130, diu: «*Le vase si original figurant un oiseau à tête de bœuf qui, trouvé à Ampurias, est conservé au Musée de Gerona et qui a poublié M. Léon Heuzey est d' origine orientale, il a été importé par les Grecs, avec bien d' autres sans doute du même gerre qui n' ont pas été recueillis*».

qu' existexi cap *Achelous* grech en que se 'l figuri ab ales, lo que 'm fa creure que 'l vas d' Empories es una derivació de la variant assyria d' aquell tipu, de fàbrica potser fenicia ó cartaginesa, y, cas d' esser grech, de fàbrica rhodia, xipiota ó d' alguna altra de les illes gregues meridionals, properes del continent asiàtich. (¹)

Dels dos vasos següents, el senyalat ab la lletra *H*, se sembla ab algun dels vasos ab galet trobat á Cartago, y el senyalat ab la *I*, presenta una decoració d' istil geométrich que podria ferlo atribuhir á la época arcaica si no ho contradiguessen al meu entendre llurs correcció de línies y esbeltesa de proporcions, que justifican pertany á un període ja avençat de l' art ceràmich. El fet d' haverse trobat á la Península y á altres llocs, com se dirá, vasos ceràmichs pintats, ab decoració geométrica, d' época forsa baixa, m' obliga á sospendre tot juy sobre la antiguitat y la procedencia d' aquest vas.

Menys elegant y de formes pesades, es el senyalat ab la lletra *J*, qual decoració acusa una época próxima á la dels vasos ab relléus enmotllats, per la sequetat de la branca ó rama que té pintada. Res més m' atraveixo á dirne per manca d' elements de comparació.

Per lo que respecta al últim dels descrits, ó sia al trobat á l' *Aygüeta* pe 'l senyor Alfaras (²), lo poch que 's véu de les pintures que 'l decoraven fá que 's puga encloure en la série dels nombrosos fragments publicats per M. París com d' istil mycenia y de fabricació ibérica (³), per més que d' ell's se distingeix pel color de la argila y per la poca espessor de les seves parets. La tésis de M. París importaria la admisió d' una influencia mycénica exercida en temps molt llunyans en la Península Ibérica, ab intensitat suficient pera produhir en ella un desenrotllo notable industrial y artístich, fet que no s' avé ab les noticies que 's troban en els escriptors de la antiguitat, ni tampoch ab lo qu' ensenya la arqueologia, no solament ab referencia á la nostra península, sinó á altres païssos molt menys allunyats qu' ella d' aquell centre de cultura grega y que, per trobarse interposats en certa ma-

(¹) He vist el dibuix d' un altre vas en forma d' animal, ab cos d' aucell, tres apendixs cónichs de sosteniment y cap potser de xay, trobat fá poch á Empories en les excavacions que ab motiu de la construcció de contradunes hi ha practicat l' il·lustrat enginyer de monts D. Xavier de Ferrer y de Lloret. Es de fàbrica més basta que 'l Taur del Muséu de Gerona y no sé si está pintat.

(²) El senyor Alfaras trobá els fragments d' aquest vas junt ab molts de ceràmica romana, entre ells una *lucerna* sencera que guardava en sa colecció, en la *Aygüeta*, lloch situat á poch menys d' un kilometre al E. de Figueres y just al qui passava segons dit senyor la via romana.

(³) PARIS (Pierre). Obra citada.

nera en el camí de Mycenes á la Iberia, hauria sigut natural y llógich qu' haguessin participat també y ab anterioritat de dita influencia. No es estrany, donchs, que contra la tésis de M. París s' hagin axecat veus molt autorisades ⁽⁶⁾, originantse sobre 'l particular una empenyada discussió quals extrems principals versen al present sobre 'l lloch de fabricació d' aquesta mena de cerámica, ó mes ben dit, sobre si s' ha de considerar com fabricada á la Península ó com importada, y en segon terme sobre la antiguitat que se li ha d' assignar.

Ja M. Heuzey, en la memoria citada, parlant de la esculptura anomenada ibérica (estretament lligada ab la qüestió debatuda, donchs estich persuadit de que sense la troballa del bust d' Elx y de les escultures del *Cerro de los Santos*, molt poch s' hauria dit dels indicats fragments cerámichs) s' expressa en aquestos termes: « Estich fermament convensut de que es impossible ferse ben cárrech de son veritable caracter sino 's concedeix en ella una part adequada á la influencia fenicia », y luego, després de fer constar que 'ls fenicis visitaren y explotaren les costes meridionals d' Espanya molts segles avans que 'ls grechs, y que mercadejaren també en les seves costes mediterrànies, anyadeix: « Els fenicis venien carregats principalment de productes de fabricació oriental ó egípcia trets dels obradors d' aquells metexos païssos, ó d' imitacions dels dits productes degudes á la seva industria propia: consistien en ríchs teixits, armes de preu pels capdills, joyes per les dones, vasos y utensilis de metall; obgetes la major part decorats ab ornaments y figures... Sens dupte, de conformitat á una teoria qu' he formulat en altre banda, la de l' *acció de retorn* de l' arcaysme grech sobre la producció fenicia, la industria dels fenicis vá comensar aviat, envers la fi del VIIe segle, á admetre poch á poch la barreja ab elements helénichs. Per altre banda, el marins de Tyr, de Sidon y de Cartago, eren massa bons comerciants, pera no haver transportat també, quan hi trobaven ventatja, certs productes purament grechs, fins els de la época més llunyana d' aquest art proto-helénich encare molt oriental, al que 's denomina egéu ó myceníá; pero, de tota necessitat, en la importació fenicia y cartaginesa, la part de l' orientalisme hi fôu sempre considerable. Aquesta acció tingué, además, la ventatja d' haver sigut exercida ab continuïtat desde son comens y de no haverse interromput fins á una época de la anti-

(6) Véigis BERLANGA (M. R.), *Malaca, Ultimos descubrimientos en la Alcazaba*. Articles publicats en la « Rev. de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa », y PARÍS (P.), Carta publicada en la meteixa Revista. Vol. VI, p. 314 á 320, y p. 338 á 342.

guitat molt adelantada ». (1) La explicació de M. Heuzey, més acomodada á la Historia, suprimeix l' influència mycénica directa, y l' admet com exercida per l' intermedi dels fenicis y més tart per el dels cartaginesos.

En Lluís Siret, en un article darrerament publicat, sosté que la importació á Espanya d' aquesta cerámica, que compara ab la trobada á Cartago, es deguda als cartaginesos y fá observar que totes les troballes d' ella, com ho reconeix el meteix M. Paris, corresponen al temps de la dominació romana, ó á una época relativament próxima, á jutjar per la que correspon al objectes en unió dels quals s' han trobat: sense que cap de les aludides troballes pugua remontarse més enllá de la meytat del primer milenari. (2)

No 'm considero ab competència pera intervenir en la discussió y menys pera resoldre, pero siem permés apuntar que la cerámica descoberta en las excavacions de Numancia, sota el sostre ó capa format per les ruïnes de la época romana, segons alguns poch fragments que n' he vist y segons els dibuixos dels més importants y caracterisats trets per la comissió alemanya qu' estudia aquelles ruïnes (3), es molt semblant á la calificada de myceniana, per mes que la ornamentació de la major part dels fragments consisteix en pintures d' istil quasi exclusivament geométrich, de lo qual se 'n té de deduir qu' aquesta cerámica era la qu' usaven els numantins quan la seva ciutat fôu destruhida y presa pels romans, ó sia en l' any 136 avans de la nostra Era.

Axi meteix, entre 'ls vasos y nombrosos fragments cerámichs recullits per En Joan Cabré, en les excavacions per ell practicades en la

(1) Ob. cit., 128 y 129.

(2) SIRET (Luis). *A propós de Poteries pseudo-myceniennes*, en la Rev. «L' Antropologie», 1907, ns. 3 y 4. Já en altre treball publicat en la «Revue de questions scientifiques», de Bruxelles, havia escrit: «Les poteries du M. P. Paris reconnaît des produits ibériques relevant d' une très ancienne influence mycénienne, apparaissent brusquement à une très basse époque; ces vases n' ont probablement pas été fabriqués en Espagne, ils n' ont aucun rapport avec l' art ibérique; ce qu' il ya de mycénien dans leur ornementation y a été mis par les Grecs et par les Carthaginois».

Al respondre Mr. Paris en la meteixa revista (L' Antropologie, 1907, n. 5 y 6, p. 626 y següents) á les objeccions de Mr. Siret, després de manifestar que les seves teories sobre aquesta cerámica no son pas *ne varientur* y que no dexa de tenir dubtes respecte á son origen mycení, nega rodonament que sia de fabricació púnica y insisteix en la originalitat y fabricació ibérica de la metexa. sense per axó negar qu' hagués rebut influencias de fora.

(3). Els fragments á que 'm refereixo son els regalats al Muséu de Gerona pe 'ls Drs. Schulten y Könen y els dibuixats per Harold Hoffman.

montanya de Sant Antoni de Calaceite, província de Terol, dels quals acaba de donar mostra d' alguns dels més conservats en el Butlletí d' aquesta Acadèmia, (1) n' hi ha molts d' una decoració quasi igual á la dels de Numància, y per tant com ells dels calíficats de mycenians; y, en companyia d' aquestos fragments, hi va trobar y conserva el senyor Cabré un as ab la llegenda ibèrica de Celse, que es sabut no pot ser anterior als derrers anys del segle III avans de l' Era cristiana.

A més, diu En Román, « que en diferents endrets del *Puig d' En Valls* » — de la illa d' Ibisca — « s' hi han descobert hermosos exemplars que poden pendre lloch entre 'ls classificats com á produccions pelàsgiques ó de Mycenes, al igual dels trobats en la Península Ibèrica », y en la lám. XXX, n. 2, del seu llibre, s' hi veu la fototopia d' un vas d' aquesta mena; essent molt digne de tenir-se en compte que la illa d' Ibisca fôu desde segles molt remots freqüentada pels fenicis y luego pels cartaginesos ocupada, quedanthi restes dels productes de la industria d' aquestos pobles com pot véures en les lám. del llibre del Sr. Román, entre 'ls quals son dignes d' atenció un ó dos petits bustes de terra cuyta extraordinariament semblants al celebrat y conegut bust d' Elx. (2)

Finalment, á França, á Suïssa, á Bohèmia y á altres llocs de centre y occident d' Europa, s' hi han trobat vasos pintats per l' estil d' alguns dels descoberts á Numància y á Sant Antoni de Calaceite, ceràmica que M. Dechelette califica de gala y es d' opinió se fabricava en los derrers temps de la independència de la Galia y fins en los primers de la dominació romana en dita regió, del moment qu' alguns d' aquells vasos han sigut trobats junt ab la característica ceràmica romana roja, y altres fins junt ab monedes del temps d' August. (3)

Resulta de lo qu' acabo d' exposar, que la ceràmica anomenada ibèrica y calificada de myceniana no está encare prou coneguda ni estudiada, y, qu' avuy per avuy, es molt aventurat fundar en ella cap

(1) *Excavaciones practicadas en el monte de San Antonio de Calaceite*, en e « Bol. de la R. Academia de Buenas Letras de Barcelona », 1907, núm. 28. He tingut ocasió de veure els dibuixos, trets pel mateix Sr. Cabré, de la major part dels objectes per ell trobats ab motiu de dites excavacions, entre ells el de la moneda de Celsa á que 's fa referència en el text.

(2) ROMÁN (J) Ob. cit., p. 26. El P. F. Fita, en el discurs de contestació al de senyor Mélida, avans citat, nota la relació de la arqueologia fenicia y púnica ab l del *Cerro de los Santos* (p. 88) á propòsit del llibre del senyor Román.

(3) DCHELETTE (Joseph). *Les vases ceramiques ornés de la Gaule romaine (Narbonaise, Aquitaine et Lyonnaise)*, Paris, 1904, p. 180 y 189.

argument. En conseqüència, ni el vas de l' Aygueta, ni alguns altres pochos fragments trobats á Catalunya, poden desvirtuar les deduccions històriques qu' he tret dels exemplars de cerámica indígena y de cerámica grega importada descoberts en terrer catalá, particularment á Empories y á la comarca empordanesa.

Els fragments á que acabo de fer referencia son els següents: Un fons de plat, ab fulles en disposició radiada, trobat en l' emplaçament de la que fôu ciutat d' Empories, ahont tant abunden els de cerámica romana, conservat al Muséu de Gerona: dos ó tres fragments de vas recullits á Corsá per En Juliá de Chia barrejats també ab altres de cerámica romana, regalats pel Sr. Chia al predit Muséu, en los quals hi ha pintades, de color roig-fosch, ratlles dretes y ondulades y traços flamejants; y cinch fragments guardats al Muséu de Tarragona, qual procedencia ignoro pero que 's de suposar han sigut trobats prop d' aqueixa ciutat, dels qui, avans que M. Paris, n' havia parlat En G. J. de Guillen-García que 'ls aduheix en favor de la opinió que sosté d' haver arribat á Catalunya los hetéus. Segons En Guillen, un dels dits fragments correspon al antic istil de les Cyclades, y 'ls altres al geométrich usat á Thirynte. (1) Llur escás nombre (2) y sobre tot el no haverne aparegut cap, que sápigam, en los altres llochs de Catalunya ahont s' hi han realisat descobriments de cerámica indígena d' istil primitiu barrejada ab cerámica pre-romana importada, com son St. Feliu de Guixols, Puig Castellar, Cabrera de Mataró y Vilanova y Geltrú, persuadexen de que aquesta cerámica no 's fabricava pe 'ls naturals de la nostra terra y que 'ls fragments en ella trobats hi foren importats en una época de la antiguitat ja molt baixa, la majoria d' ells quan els romans hi havien ja establert la llur dominació.

MONEDES

Que 'ls grechs foren els qui introduhiren á Iberia l' us de la moneda, y que les monedes més antigues descobertes á la Peninsula son

(1) GUILLEN GARCIA (G. J. de) *Les Héthéus ont-ils colonisé la Catalogne? — Acropole cyclopéenne de Tarragone*. Fribourg, 1899, p. 28 á 32. Menciona y dibuixa tres dels fragments de Tarragona en les p. 68, 77 y 97. Parla també de tres fragments conservats al Muséu-Biblioteca Balaguer de Vilanova y Geltrú (p. 37), fent constar que no se sab d' ahont hi han sigut portats. El que dibuixa té una decoració molt semblant ab un dels de Corsá. No n' he fet menció en el text per ser notori que la major part dels objectes regalats per En Víctor Balaguer al Muséu de Vilanova, no son procedents de Catalunya.

(2) Véigis lo que 's diu en l' Apendix II respecte dels fragments de vasos d' aquest genre darrerament trobats á Empories.

precisament les trobades en la comarca empordanesa, es un fet regonegut pels escriptors de més renom que de la numismàtica antiga espanyola: s'han ocupat.

En Barclay V. Head, al parlar del numerari foci de pocs anys ençà aparegut a Itàlia, al mitgdie de França y al norest d' Espanya, diu ésser la costa catalana l' extrém occidental fins ahont va arribar l' us de la moneda, y que d' ella no passá sinó en temps considerablement posteriors á la encunyació d' aquell numerari. (1)

Les troballes d' aquesta mena de monedes que menciona, son les realitzades l' any 1867 á Auriol, prop de Marsella, y poch després á Volterra, en Toscana. De les del norest d' Espanya en parla sols referintse á lo que n' havia dit En Zobel de Zangroniz en son « Estudio histórico de la Moneda antigua española, desde su origen hasta el Imperio Romano » (2), sense individualisar les localitats ahont se verificaren, que son, segons el predit Zobel, á Roses envers l' any 1850, á Morella l' any 1862, á Pont de Molins l' any 1868 y al Camp de Tarragona, en data ignorada pero posterior á la de les precedents. A n' aquesta llista s' hi han d' afegir les que ja avans havia recullit el Marqués de Lagoy en les excavacions per ell practicades á Saint-Remy, lloch hi havia hagut l' antiga *Glanum*, fundació dels focis de Massalia (3); les aparescudes poch ha á Cavaillon y á Le Baou-Roux, en territori provençal, de les que dona compte M. Vasseur (4); les qu' ab freqüència se troban als voltants de Velia, antiga *Híele* en la Lucania, y á Pisa y Populonia, en Toscana, de les que parla En Lenormant (5), y, finalment, algun exemplar isolat descobert al emplaçament de l' antiga *Emporion*. (6)

Sobre la procedencia y antiguitat de les més velles d' aquestes monedes, ó sia de les que tenen el revers incús y mostren al anvers tipus variats, s' han exposat pels numismàtics molt diverses opinions, particularment avans de les darrerres troballes. Així: En La-Saussaye atribueix á Marsella, y al temps immediats á la fundació d' aque-

(1) BARCLAY V. HEAD. *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics* Introd. p. lvj.

(2) Madrid 1878-1880. Pot llegirse incomplet en el « Memorial Numismático español » que 's publicava á Barcelona.

(3) LA-SAUSSAYE (L. de) *Numismatique de la Gaule Narbonnaise*, Paris, 1842 p. 52.

(4) Opúscul cit., p. 5, 6 y 36.

(5) LENORMANT (F.) *A travers l' Apulie et la Lucanie*. Paris, 1883, p. 396 y següents.

(6) Véigis nostre llibre *Les monedes catalanes*. Introd. p. XXXIX.

xa ciutat, les recullides á Sain-Remy; Millingen creu encunyades á Velia les que tenen gravat un lleó de mitg cos devorant un altre animal; y En Pujol y Camps y En Zobel, sense fixalshi data, se decanten á atribuhir á Roses y á Empories les trobades á Pont de Molins. En Barclay V. Head enumera entre les marseleses les de la troballa d' Auriol y manifesta que, malgrat son aspecte arcaych, no les reputa anteriors á la meytat del segle V.^e En cambi, En Blancard sosté la procedencia assiática de les d' aquesta troballa y les conceptúa encunyades en la primera meytat del segle VIe, avans de que Marsella comensés de batre moneda propia. (1) En Lenormant, que 's potser l' unich que les aprecia en conjunt (menys les trobades á Espanya, de segur per no haverne tingut noticia), ocupantse de les de Velia, exposa les consideracions següents, que crech molt atinades y dignes de ser tingudes en compte. — « No es pas solament á Velia ont se troben aquestes monedes. Se 'n troben també sovint á Marsella y á llurs voltants, y á Toscana, en les rodalies de Pisa y de Populonia. En los grans dipòsits de monedes d' Auriol (Boques del Rhone) y de Volterra (Toscana), hi comparegueren barrejades ab altres monedes de plata del meteix pés, del meteix mòdul y de factura igual, ab tipus molt variats y ab el meteix quadrat incús; productes del monedatge de diverses ciutats de la Jonia dintre la primera meytat del segle VIe, y ab algunes d' Agrigent de Sicilia, que 'ls hi son contemporànies, les úniques en dits dipòsits que no pertanyien al Assia-Menor. La época que 'l conjunt de totes les circumstancies permeten assignar als enterraments d' Auriol y de Volterra, anterior al 549, es també la data que llur istil artístich indica esser la de les monedes ab el lleó de mitg cos. No hi ha possibilitat de ferles baixar fins al darrer quart del segle. ¿Cóm atribuhirles, donchs, a Vélia, si en realitat son anteriors á la fundació d' aqueixa ciutat en 536? Per la meva banda, apoyantme, además, en lo fet de que n' he vist arriuar alguns pochs exemplars de l' Assia-Menor per les vies comercials d' Atenes y de Smyrna, axí com també n' hi arriuen dels diferents llochs de l' Occident, are tot just anomenats, no puch tenirles sino com encunyades á Jonia y com havent format part del numerari de la propia Focia. Solament aixis se pot explicar el fet de la circulació simultania d' aquestes peces en la península assiática y en les estacions fócies de la Galia meridional y de la Etruria. Pe 'l que respecta á llur presencia en les

(1) Véginse les obres cit. de La Sausseye, Head, Zobel y Lenormant, á Vasseur, p. cit., y á PUJOL Y CAMPS (Celestí). *Estudio de las monedas de Empuria, y Rhode, con sus imitaciones*, en la obra de D. Antoni Delgado «Nuevo método de clasificación de las monedas autónomas de España».

ruhines de Hiéle-Velia aquesta concorda aximeteix molt bé ab la atribució que proposo. Los emigrats de Focia quan la presa de la seva ciutat pels Perses, se n' endugueren ab ells tot lo que pogueren de llurs riqueses, es á dir, necessariament, una quantitat considerable del numerari amonedat de la seva ciutat. Y en lo nou estatge que 's crearen á la desembocadura del riu Halés, aquest numerari portat de Jonia degué constituir lo primer fons de la circulació ».

Al méu entendre, el criteri qu' En Lenormant aplica á Vélia es també aplicable á les altres localitats ahont han aparecut y aparexen les monedes de que m' estich ocupant. Es sabut que 'ls focis, fugitius de l' Assia, avans de lundar Vélia s' havien establert, al menys una part important d' ells, á la costa de la illa de Córcega, la que abandonaren després de la batalla d' Alalia, dirigintse una part á Vélia que fundaren, y una altre part á Massalia, colonia també focia que feya ja més de mitg segle qu' havia sigut fundada y adquirí ab aquest motiu major increment, essent de creure qu' alguns se n' establirien també á les factories fócies que 'ls marsellesos havien començat á escampar per les costes del golf de Lyó y del norest d' Espanya. Com á Vélia, portarien ab ells á Marsella y á les aludides factories les monedes que se 'n havien endut de Jonia, les quals per altre banda devien esser de les metexes que 'ls focis, fundadors de Massalia, havien portat avans també de Jonia y que 'ls mercaders de la metropoli portaven pera les seves transaccions ab Marsella y ab aquelles factories. Així queda explicada la troballa d' aquest antiquíssim numerari foci, qu' En Lenormant, com En Blancard, creu ser de la primera meytat del segle VI^a y En Barclay V. Head conceptúa anterior á les primeres encunyacions marselleses, per tot allá ahont s' estengué la colonisació focia: á Lucania, á Etruria, al mitgdie de França y á la nostra costa catalana.

A Espanya, únicament se n' han trobat fins are un exemplar á les ruhines d' Empories, y alguns, en curt nombre com ho nota En Zobel, á Pont de Molins, comarca emporitana. Totes les trobades tenen el revers incús, y en l' anvers porten quatre tipus diferents: cap de Diana efesina d' istil arcáych, á esquerra; cap cascat d' Apollus ó Athena, també á esquerra; cap d' animal (xay?), á dreta y també á esquerra; y un cercle incús. La trobada á Empories, té á l' anvers un relleu informe, y les que porten al anvers un cap d' animal tenen una especie de creu feta de punts en relleu dintre l' incusió del revers.

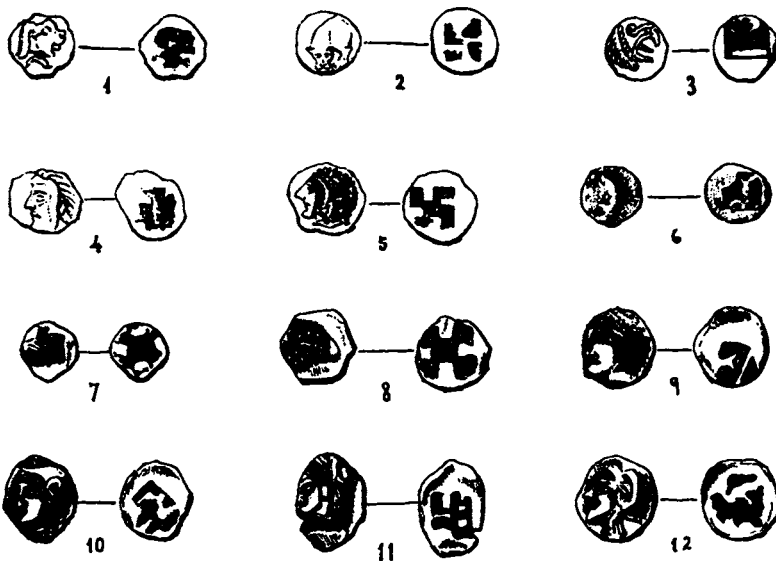
En les trobades fora d' Espanya la varietat de tipus es molt major. En La-Saussaye ne publica cinch de les procedents de Saint-

Remy y En Head diu que en les descobertes á Auriol n' hi havia de vint y cinch tipus diferents. (1)

Les colonies y factories focies á que m' he referit, al iniciar les seves encunyacions degueren comensar copiant ó imitant en llurs monedes els tipus de les importades de la metropoli qu' eren les en elles corrents, y qu' així fôu ho justifcan les primeres monedes de Marsella ab llegenda, en qual anvers hi ha el cap arcáych de Diana efesina d' un dibuix quasi igual al del que mostren les que tenen el revers incús, y també les monedes de Vélia, qu' adoptá 'l tipu del lleó devorant una presa, el qual figura en les monedes ab el revers incús de les troballes realisades á Vélia, á Toscana y al mitgdie de França, com ho fá constar En Lenormant. Pero, com les monedes d' aquexes primeres encunyacions son totes anepigrafs, ó sia no porten cap lletra, es impossible atribuirles á localitat determinada y saber si ab uns metexos tipus se n' encunyaren en més d' una localitat.

Ab el transcurs dels anys, la diversitat de tipus s' aná accentuant, per la imitació que 's féu de les monedes forasteres que 'l desenrotllo del comerç portava de tot arréu del mon grech, y com, malgrat l' avenç de l' art monetari que substituhí la incusió del revers de les

(1) Veus aquí 'l dibuix de les que publica En La-Saussaye (ns. 1 á 5) de les troballes á Catalunya (ns. 6 á 12).

De les de les altres troballes, no 'n tinch més notícies que les que 'n donen alguns dels autors ja citats.

monedes ab una empremta en relléu ordinariament diferenta de la del anvers, les monedes continueven essent anepigrafs, les dificultats pera atribuir á localitats determinades les de les successives encunyacions fetes per les colonies fócies del extrém noroest del Mediterrani, no solament subsisteixen sinó que 's fan majors. D' aquí que tant En Pujol com En Zobel reputin les trobades á la Península com un numerari comú d' Empories y de Marsella destinat á correr indistintament per la costa norest de la Iberia, y qu' En Head les suposi propies d' una confederació monetaria «de la qual les ciutats fócies de Vélia á Italia, de Massalia á França y potser d' Empuries á Espanya formaven part». Sia d' aixó lo que 's vulga, lo cert es qu' al present y mentres noves troballes ó més detinguts estudis de conjunt de les fins are realisades no fassin més llum sobre aquest assumpte, es impossible distingir d' entre les monedes fócies anepigrafs, de variats tipus, aparescudes á Roses, á Morella, á Pont de Molins y al Camp de Tarragonà, quines son les encunyades á Empories y quines les encunyades fora de la Península. Ni la ocasió, ni l' espay de que dispo me permeten fer una relació detallada de totes les predites monedes, en llur gran majoria descrites y gravades en els llibres citats d' En Pujol y d' En Zobel; pero sí he de fer constar que, á més de les primitives ab el revers incús, n' hi ha ab emblemes ó adornos en la incusió del revers, ab emblemes en relléu en l' anvers y en el revers de fábrika arcayca, y de la meteixa classe de fábrika bella, d' un periode ja molt més avençat del art monetari, coetanies de les que porten llegendes abreuiades.

De totes les predites troballes hi ha, ademés, monedes ab llegenda. Aquesta hi está reduhida á una, dos y poques vegades tres lletres, les primeres del nom de la població que les vá encunyar. Fora de mitja dotzena procedents de la Grecia propia, de Sicilia y de la Italia meridional, totes les altres son, ó bé d' Empories, ó bé de Marsella. D' aquestes derrerres n' hi havia en totes les troballes y en alguna ab relativa abundancia. Les d' Empuries hi eren les més freqüents y les en que s' hi veuen més varietat de tipus: d' elles les més antigues tenen la llegenda en disposició retrógrada, ó sia se llegeixen de dreta á esquerra. A la primera meytat del segle IV avans de la nostra Era, atribueix En Zobel les monedes emporitanes ab llegenda retrógrada, y á la segona meytat del meteix segle el principi de la encunyació de les que tenen la llegenda en direcció normal, opinió qu' accepta En Barclay V. Head.

M' interessa fer constar també que totes aquestes monedes están tallades pel meteix sistema monetari, el foci-babilónich: que en totes

les lletres de les llegendes son les del abecedari grech; y que grechs ó copiats de models grechs son els tipus ó emblemes en elles gravats, com ho son aximeteix els que 's veuhen en les monedes anepígrafs y en les ab el revers incús que precediren á l' encunyació de les que porten llegenda, de les quals n' hi ha, com he dit, de tots els periodos del desenrotllo del art monetari en aquells llunyans segles.

La influencia cartaginesa fá sa primera aparició en el monedatge emporitá al iniciarse á Empuries la encunyació de la drachma. Quan hi va comensar la encunyació de drachmes no es cosa ben averiguada. En Zobel, al qui segueix En Pujol, suposa que degué succehir envers l' any 279 avans de Jesucrist y conceptúa que les primeres drachmes d' Empories son anteriors á les més antigues de Marsella. En La-Saussaye dona molta més antiguitat qu' En Zobel á les drachmes de Marsella, y En Barclay V. Head diu que la seva encunyació va comensar després de l' any 350. No crech, per consegüent, aventurat remontar á la segona meytat del segle IV la encunyació de la drachma emporitana, de la qual degué esser coetania ó al menys seguir-la de molt aprop la drachma de Roses.

El tipu de la drachma emporitana — cap de dona ab arrecades y fulles en los cabells, á la esquerra, portant devant ab totes les lletres el nom de la població, al anvers; y un cavall parat, á la dreta, ab una Victoria volant que porta una corona á la má, á sobre, en el revers — es copia del de les monedes que 'ls cartaginesos encunyaren á Sicilia, los qui, per la seva banda, havien copiat el cap de l' anvers del que gravaren en los primers anys del segle IV Evenetos y Kymon pera les monedes de Siracusa. El cavall parat del revers era, segons Müller, una representació de la Libia púnica, y la Victoria que l' acompanya simbolisava, segons el meteix autor, els triomfs obtinguts pels cartaginesos á Sicilia. (1)

Aquest tipu á Empories durá poch, havent sigut molt aviat substituït per un altre, en lo qual ocupa l' anvers el meteix cap de dona, però á la dreta y voltat de tres dofins, més semblant encare que 'l de les drachmes anteriors al de les predites monedes de Siracusa; y 'l revers, un tipu també grech, el Pegás volant ab la llegenda **EMHOPITON** assota. Ab aquest tipu, Empories encunyá també divisors de la drachma.

El cambi de tipu degué efectuarse en les drachmes emporitanes á principis del segle III, donchs es necessari un bon nombre d' anys de circulació pera que 's pugui explicar satisfactoriament el fet d' haver

(1) MULLER (L.) *Numismatique de l' Ancienne Afrique*. Voi. II, p. 67 y següents.

donat lloch com donà á un nombre considerable d' imitacions. Efectivament, passen de sexanta les drachmes d' aquest tipu ab llegendes en caracters ibèrichs qu' avuy se conexen (1), qual encunyació, al menys pe 'l que respecta á Espanya, hagué de cessar al comensar en ella á derrers del metèx segle III la de les monedes iber-romanes. Ja sé qu' hi ha qui opina que la major part de les esmentades llegendes no son étniques y que moltes de les monedes que les porten poden haver sigut encunyades á Empories meteix: pero, aixís y tot, s' ha de convenir en que no es oxagerat l' espay de menys d' un segle pera la realisació de tantes encunyacions, y més encare en el cas de suposar-les fetes en una sola localitat.

Aquest derrer tipu, ab escasses modificacions de detall, perdurá fins que cessá á Empories la encunyació de drachmes en los primers anys del segle I avans de la nostra Era, com ha vingut á demostrarho la troballa de Sagaró (2), ó sia fins ben entrat el periode de predomini de la influencia romana en la Península ibérica.

De tot lo qu' acabo de dir sobre les més antigues monedes trobades en terrer catalá y sobre les en éll encunyades, crech se 'n deduheix:

Primer; que les primeres monedes que corregueren á Catalunya, pertanyen á la primera meytat del segle VIe avans de la nostra Era.

Segon; que les que les segueixen en antiguitat fins á mitjans del segle IV son totes gregues, y en sa quasi totalitat de les qu' encunyan ven les poblacions focies de la costa occidental d' Italia, de la del golf de Lyó y de la de Catalunya.

Tercer; que les que porten llegenda, quals caracters y sistema monetari sons els metèxos de les precedents, pertanyen quasi totes al segle IV, y foren encunyades la major part á Empories, algunes á Marsella y molt poques á altres poblacions.

Quart; que en totes les predites monedes no s' hi observa altre influencia que la grega, y aquésta exercida sense interrupció en los diversos periodes del desenrotllo del art monetari.

Quint; qu' entrada la segona meytat del segle IV, Empories y Roses encunyanen drachmes imitades de les que 'ls cartaginesos fabricaven á la illa de Sicilia, y

Sizé; que 'l predomini de la influencia cartaginesa que posa de manifest la encunyació de dites drachmes durá poch, donchs desde

(1) HUBNER (E.) *Monumenta linguae ibericae*. Berlin, 1893, p. 13 y 17 á 21, n. 5 h. á 63.

(2) PUJOL Y CAMPS (Celestino). En la « Revista de Ciencias Históricas », Barcelona, 1881, p. 142 á 162.

principis del segle III dexaren d' encunyar-se, essent substituïdes per altres de tipus exclusivament grechs, que continuaren encunyant-se fins durant algun temps després d' establerta a la Península la dominació romana.

Apuntades les ensenyances històriques que dels objectes ceràmics y de les monedes trobats a Empories y a les comarques a ella més properes se 'n desprenen, resulta que unes y altres concorden y 's comproben mutuament. Així, els més antics dels vasos grechs pintats, ó sia 'ls decorats ab figures negres d' estil oriental, pertanyen com he dit a la primera meytat del segle VI, y al mateix temps corresponen les monedes més antigues trobades a Pont de Molins y una de les recullides a les ruïnes d' Empories: els restants vasos decorats ab figures negres y ab figures roïges, patentisan una no interrompuda importació a Empories de ceràmica grega durant la segona meytat del segle VI., tot el V.º y bona part del IV, y aximeteix les restants monedes de la troballa de Pont de Molins y les de les troballes de Roses, Morella y Camp de Tarragona, son totes gregues sense excepció, y n' hi ha exemplars corresponents a tots el períodes del desenrotllo de l' art monetari en els segles V.º y IV: els vasos grech-itàlics d' estil decadent y ab relleus, per llur poch nombre é importancia fan presumir una disminució del comerç d' Empories ab les altres ciutats gregues desde la segona meytat del segle IV, y en aquest mateix temps Empories encunya drachmes copiades del numerari cartaginés-sicilià, qu' acusen una influència cartaginesa comercial y potser política en les poblacions gregues de la nostra costa; y, per últim, la ceràmica grech-itàlica decadent continúa no obstant aparexent a Empories fins a empalmar ab les primeres mostres de la romana roja y ab relleus y no desapareix fins ben entrat el segle II, y paralelament reapareix en els tipus de les drachmes emporitanes el caracter grech ja en el primer quart del segle III, que s' hi manté fins que dexen d' encunyar-se a principis del I avans de la nostra Era, ja en plé predomini de la influència romana.

Fent aplicació d' aquestes ensenyances al tema enunciat, axó es a la « data aproximada en que 'ls grechs s' establiren a Empories y a quin era l' estat de cultura dels naturals del país al realisar-se aquell establiment », me considero autorisat pe 'l testimoni dels objectes ceràmics y de les monedes pera respondre: « que 'ls grechs s' establiren a Empories en la primera meytat del segle VI avans de Jesucrist; que desde llavors Empories subsistí, sense dexar d' ésser una pobla-

ció eminentment grega, fins als darrers temps de la República romana; que en la segona meytat del segle IV avans de la nostra Era y durant curt temps se féu sentir á Empories la influencia cartaginesa; y que al realisarse l' establiment dels grechs á Empories, els naturals del pais estaven en la edat del bronzo y tot lo més al comensament de la del ferre».

No desconech que la meva demostració es manca y qu' hauria d' anar acompanyada del testimoni dels molts altres restes arqueològichs descoberts á Empories y á les comarques á que he fet referencia, y no sé, senyor académichs, si vos he convenut. Si no ho he lograt, me quedarà al menys la satisfacció d' haver donat á conixer interessants objectes de cerámica grega trobats á la nostra terra, justificant ab ells que, més enllá d' Etruria, en la costa catalana, visitada pels mercaders grechs y colonisada pels focis, s' hi troben també no escassos productes d' aquell art helénich no superat á la antiguitat ni als nostres dies per cap altre poble.

Y are, dispenseume l' haver posat á proba la vostra paciència ab més liargues y pesades disquisicions, que confesso ho son tot menys un discurs, que 's lo qu' haurien hagut de ser.

HE DIT.

A P E N D I X

I

EMILI PI Y MOLIST. — NOTA BIOGRÁFICA

N' Emili Pi y Molist, Doctor en medicina y cirugía, nació á Barcelona lo dia 29 d' octubre de l' any 1829 y morí en la metexa ciutat lo 29 de juny de l' any 1892. Fôu metje numerari y director del Manicomi del Hospital de la Santa Creu: individu de número de les Reys Academies de Medicina y Cirugia y de Bones Lletres de Barcelona, de la primera de les quines va esser president; soci de mérit de la S. Económica Barcelonesa d' Amichs del País, y corresponent de la Societat Médich- Psicológica de Paris, y de les Academies de Medicina y Cirugia de Valencia, Granada y Palma de Mallorca.. Les seves produccions son les següents:

- 1843 Noticia histórica de los progresos y estado actual de la Botánica en las islas Baleares.
- » Catálogo de algunas plantas que crecen en las islas Baleares ó materiales para la formación de una Flora Baleárica, con la correspondencia castellana, mallorquina, menorquina y catalana de los nombres sistemáticos de los vegetales, sus localidades y la época de su florecencia. (*Manuscrit*).
- » Elementos de Botánica. (*Traducció del manual de Mr. Bastard*)
- 1846 Memoria sobre el modo más asequible de erigir un Asilo, Hospital ó Casa de locos para uno y otro sexo, acompañada de un proyecto de Reglamento interior para el régimen del establecimiento. (*Premiada en 1846 per la S. E. B. de Amichs del País y publicada en 1853*).
- 1849 Memoria sobre las circunstancias en que se halla indicado y contraindicado el uso del cloroformo. (*Premiada en 1849 per la R. A. de Medicina y Cirugia de Barcelona y publicada en 1850*).
- 1850 Exámen médico del siguiente pasage de Chateaubriand en su «Memoires d' outre tombe»: Lejos de mi cadáver la sacrílega autopsia, en balde fuera buscar en mi helado cerebro y en mi yerto cora-

- zón el misterio de mi ser, que no descubre la muerte los arcanos de la vida: ó sean, consideraciones sobre el impulso y carácter comunicados por la anatomía á la medicina moderna. (*Publicat en 1852*).
- 1854 Descripción de varios manicomios de Francia, Inglaterra, Bélgica, Alemania é Italia, visitados en las meses de junio, julio, agosto y septiembre de 1854.
- 1855 Colonia de orates de Cheel (Bélgica). (*Memoria académica*).
- 1856 Estadística de los departamentos de locos del Hospital de Santa Cruz de Barcelona correspondiente al segundo semestre del año 1855.
- 1857 Id id. correspondiente al año 1856.
- 1859 Proyecto médico-razonado para la construcción del nuevo manicomio del Hospital de la Santa Cruz de Barcelona. (*Publicat l' any 1860*).
- 1863 Elogio fúnebre del Doctor D. Raimundo Durán y Obiols.
- 1864 Apuntes sobre la monomanía. (*Discurs llegit en la R. A. de M. y C. de Barcelona*).
- 1880 Memoria que en el ejercicio para el grado de Doctor en medicina y cirugía leyó en la Universidad de Barcelona sobre el tema: «¿que relación guardan las enfermedades mentales con las formas del cráneo?».
- 1875 Discurso presidencial leído en la R. A. de M. y C. de Barcelona.
- 1885 Cartas sobre Pompei. (*Manuscrit existent en l' Arxiu de la R. A. de B. Ll. de Barcelona*). Publicades després de la seva mort ab un prólech de D. Joaquim Rubió y Ors, á Barcelona, en l' any 1895.
- 1886 Primores del Quijote en el concepto médico-psicológico y consideraciones generales sobre la locura para un nuevo comentario de la inmortal novela.
- 1888 Semblanza de D. Luis de Mayora (*llegida en la sessió celebrada per la R. A. de B. Ll. lo die 23 d' abril*).
- 1890 Esbozo de auto-biografía ó desahogo de afectos íntimos en orden á algunos hechos, cuatro sobre todo. (*Llegit en la sessió celebrada per la R. A. de M. y C. de Barcelona lo die 19 d' agost*).
- Pera més detalls sobre la vida y escrits de N' Emili Pi y Molist, végis Elías, *Dic. de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*, vol. II, pl. 325 á 327.

II

LES EXCAVACIONS A EMPORIES. — LA NECROPOLIS

La troballa á Empories de restes de la antiguitat es un fet conegut desde fa llarch temps, axí pe 'ls qu' han escrit d' Historia de Catalunya, com pe 'ls

que viuen en lo vehinatge del lloch ahont estigué aquella antiga població. Allí, com per tot ahont lo conreu ha substituït al brugit de la vida ciutadana, al remoure 'l terrer apareixen objectes de més ó menys valor intrínsec, pera sempre solicitats y pagats en bona moneda corrent per visitants y per estudiosos. No cal dir, donchs, que desde molts anys há no solament els pagesos recullen lo que bonament troben al treballar la terra, sino que molts d'ells, y altres que no ho son, s'ocupen expressament en buscar objectes ab l'afany d'adinerarlos. Aquesta afició se desenrotlla á temporades d'una manera extraordinaria, quan la casualitat posa al descobert algun reste ú objecte que 's ven á bon préu. Llavors s'organisen colles de gent de St. Martí d'Empuries y de La Escala pera fer excavacions y repartirse els beneficis de la empresa, les que 's dediquen ab dalé á la feyna mentres aquesta els dona resultats positius y l'abandonen quan se cansen de treballar sens éxit ó quan no troben lloch en que 'l propietari del terreno 'ls deixi excavar. Aquesta es la manera com han sigut trobats quasi tots els restes arqueològichs que de Empuries se conserven, y, per çó hem fet constatar que, ignorantse les condicions de son jaciment, no es possible aprofitar les ensenyances que 'l conexement d'aquest hauria pogut proporcionar.

Una de les temporades en que la febre d'excavar s'ha desenrotllat ab més força, ha sigut la subsegüent á la troballa d'un cap de dona de bronzo, avuy propietat d'En Eusebi Güell y Bacigalupi, que tingué lloch casualment el dia 23 de Novembre de l'any 1892. De les excavacions practicades, les realisades en lo puig ahont estigué edificada la ciutat, dintre 'l clos amurallat d'ella, han donat per resultat, que sápigam, el posar á descobert cinch plantes baixes d'altres tants edificis, més ó menys completes, ab restes de les parets que tancaven algun de llurs compartiments. En dites parets hi havia encare l'enliluhit ó estuch pintat de diferents colors, vermell, blau, vert, groch y blanch, per regla general, formant faxes y ab algun motiu floral: com cap d'aquestos restes de paret puja més d'uns dos metres, no 's pot saber lo que hi havia pintat més amont. Alguns dels paviments trobats son de mosaich de pedretes de diferents colors formant entrellassos y dibuixos geométrichs. Del més interessant que vaig poder veure (altre vegada soterrat y segons tinch entés destruït), ne varen fer traure una fotografia els que 'l trobaren, la qual no permét formar concepte de lo que era, pero es l'únic que 'n queda, ja que no consentiren á ningú més fotografiarlo ni trauren copia. D'aquest mosaich y del edifici que 'l contenia ne doná compte el senyor Alfaras en el «Boletín de la Asociación Artístico-Arqueológico Barcelonesa» (Descubrimientos en Ampurias, Junio, 1895) y 'n parla el senyor Aguilar en son citat llibre (pl. 255 á 260). Els altres edificis son també cases particulars, feta potser excepció d'un en lo qui 's reculliren restes arquitectònichs, un pedestal d'estátua ab inscripció, y varis fragments de lápidas romanes, qual descripció 's pot llegir á la «Revue d'Histoire et d'Archeologie du Roussillon (1900, n.º V.) y al «Boletín de la Real Academia de la Historia» (t. XXXVI, pls. 495 y següents), qu'ha publicat aximeteix dos altres inscripcions romanes trobades a Em-

pories ab posterioritat (t. XXXVII, pl. 271 y t. XLI, pls. 350 y 351). Lo demés que s' hi recullí son: alguna petita pedra de molí, varis objectes d' os y de bronzo, poques monedes, y abundants iragments de cerámica roja romana ab relléus y sense relléus, y devegadas ab sellos ó estampilles, que ab alguna pedra fina gravada es lo que s' acostuma á trobar á n' aquell lloch. En la pendent de mitjorn del puig, fora ja dels murs de la població, s' hi trobaren sepultures romanes, y á més un sarcofach de plom dintre del qual hi havia un cadavre, unguentaris, granets de collar y un penjoy en forma de cap de persona de vidre de variats colors, altres penjroys d' or, un anell y un parell d' arrecades d' or, y no sé si alguna cosa més.

Les excavacions fetes á la platja y camps á ella propers, son les de major importancia arqueológica per haver donat per resultat el descobriment de la necropolis emporitana y la consegüent troballa d' objectes de tota mena dipositats en les sepultures, molts d' ells sencers y en llur gran majoria preromans; dels quals n' hi ha, com alguns dels vasos cerámichs descrits, que 's remonten al temps meteix del establiment dels focis á la nostra costa. Alguna troballa isolada s' hi havia realisat avans, com les de que dona compte el senyor Jaubert de Passa, fruyt de les excavacions que féu fer l' any 1818 que li permeteren fixar la situació del barri grech; pero desde l' any 1893 ençá, per espay de vuyt ó nou anys no s' ha parat de remanarhi, y son á centenars les sepultures que s' han destruhit y s' han expoliat. ¡Llástima que tals excavacions no s' hagin fet ab altre mira que la de la especulació y no hagin estat dirigides per persones competentes!. Avuy sols queda intacte algun qu' altre petit clap del terrer que fóu necropolis en lo qual son propietari no ha convingut en que s' hi excavés.

S' extenia la necropolis emporitana al S. E. de la població, tocant á la platja, desde 'l lloch anomenat Cala de les Muscleres fins á la Cala de la Font, en direcció á l' avuy vila de La Escala, y comprenia la Cala del Portixol y el turó anomenat de les Coves. Les noticies qu' he pogut reunir sobre les sepultures que s' hi han trobat son les següents:

Urnes cineraries de terrissa ordinaria, de molt variades formes: les unes ab el seu tapador, les altres tapades ab un plat, les altres ab una pedra plana. N' hi ha ab una y dos nances y sense cap nança.

Urnes cineraries de plom, totes ab son tapador. Lo més sovint tenen la forma de petites caxes rectangulars ó cilíndriques: n' hi ha de forma esferoidal axatada, y també de cos cilíndrich en sa part superior y la inferior oval ab basa plana. Algunes, en lo tapador, hi portan una nança.

Urnes cineraries de vidre, comunament en forma d' olla, pero també ab el cos oval, ab dos nances laterals que s' apoyan verticalment sobre llur espatlla, y ab coll y boca, tapada aquesta ab un tapador de formes variades. Quasi sempre van tancades dintre una altre urna de plom, y perçó algunes no tenen tapador.

Sarcofachs de pedra, tapats per una gran llosa aparedada á la caixa del sepulcre. De ells ne vaig veure un ab una obertura rectangular á la paret corresponent als péus del cadavre, devant de qual obertura hi havia aplicada

una caixeta, també de pedra, oberta de la part adossada al sepulcre y coberta aximeteix per una pedra plana, per manera que, tret aquésta, se veyia en l' interior del sepulcre, qu' encare no havia estat obert, la calavera del mort y alguns dels objectes ab éll enterrats.

Tombes, en forma de caixes, formades per teules dretes unides unes ab altres per plom fos, y cobertes per llosetes llises de pedra. Están enlluhides per dins y son un xich més estretes dels péus que del cap.

Fins aquí lo qu' he vist. De donar fé, á les relacions dels excavadors, s' han trobat cossos de criatura dipositats dintre d' àmfores serrades sota 'l coll, lo qu' es molt fácil sia cert, donchs se conserven al Muséu de Gerona algunes àmfores procedents d' Empories serrades d' aquesta manera, y l' istiu passat ne vaig poder veure una ab restes humans, encare en son lloch, en la cambra sepulcral de que parlaré més avall. Aquesta mena d' enterraments, en grans vasos de terra cuyta, no es per altra banda cap novetat, puig se n' han trobat á la necropolis de Carmona. Finalment, segons dites referencies, hi havia també tombes formades per teules planes inclinades, cubrint el cadavre, en forma d' esquena d' ase, y en l' aresta teules acanalades; ó sigui, com les que 's troban per tot arréu.

Tant dintre 'ls sepulcres, com dintre y al voltant de les urnes cineraries, es ahont s' han trobat los objectes recullits.

Malgrat la extensió de la necropolis, en alguns llochs les sepultures hi estaven sobreposades al dir dels excavadors.

Axó es tot lo qu' he pogut averiguar de l' antiga necropolis d' Empories. Per fortuna, la major part dels objectes arqueològichs en ella descoberts se conserven en los Muséus y coleccions particulars de Catalunya, lo que permeterà sien algun die degudament estudiats.

Resulta de lo que acabo d' apuntar que les sepultures de la necropolis emporitana no eren aparents, sinó soterrades, y que en ella hi ha cadavres inhumats y cadavres incinerats.

La cambra sepulcral á la que m' he referit, es la que 's vá descobrir l' any 1846, de la que 's tragué 'l sarcofach de marbre esculpturat que 's conserva al Muséu provincial de Gerona. Colgada altre volta per les sorres, fôu novament posada al descobert l' any 1905 per En Xavier de Ferrer, enginyer director dels treballs de les contradunes qu' allí 's venen practicant. En dita cambra s' hi deixa conixer el rastre de les excavacions fetes l' any 1846. En un compartiment al S. de la meteixa, s' hi véu encare un sarcofach de pedra, ab la tapa de doble pendent y un cartabó en cada angle, trencada, y una tomba oberta á terra revestida de pedra pizarrossa. De la banda del N. hi ha també varis compartiments ab sarcofachs de pedra coberts de lloses, una tomba formada per teules inclinades en forma d' esquena d' ase, altres obertes en lo sol cobertes de llosetes de pizarra, una constituïda per una àmfora ajeguda serrada ó trencada per la banda de la boca, y una especie de pou plé de pedres y de fragments de cerámica ordinaria. Tocant á n' aquest pou s' hi ha trobat fá poch una figureta de terra cuyta quasi sencera. Al fons de la cambra sepulcral s' hi axeca una paret en disposició

semicircular, molt baixa, lo que allunya tota idea de que hagués pogut esser un absis. Per més que tant els enterraments d' aquesta cambra com els trobats en els compartiments de que he parlat, sembla pertanyen á una época de la antiguitat molt baixa, no hi ha en ells cap indicatiu de cristianisme, ab el qual tampoch s' avindria la práctica de la incineració, que justifiquen el petits ninxos que encara queden en la part interior d' una de les parets, destinats sens cap dupte á guardar urnes cineraries. Rectifico en consecuencia lo qu' havia dit en altre ocasió respecte al cristianisme del sarcòfah emporita que está exhibit al Muséu de Gerona. Aquesta cambra sepulcral está situada darrera del que fóu convent de Servites, en la pendent del turó que separa la Cala del Moll de la Cala de les Muscleres, y d' esquena á la primera de les dites cales.

No totes les excavacions fetes últimament á Empories han obehit á una idea de especulació. S' han d' exceptuar les practicades per D. Xavier de Ferrer, ab motiu d' haver d' extraure terres pera l' apisonament dels camins de les contradunes, y pels senyors Rosendo Pi y Pere Villanueva, en terrenos de sa propietat, y molt especialment les realisades durant los derrers dies del mes de Novembre de l' any 1905 pels Doctors Schultén y Könen, al tornar de Numancia, pera averiguar si á Empories, com á les ruines d' aquella població, s' hi trobava á un nivell inferior una capa que contingés cerámica de la anomenada ibérica. Aquesta capa no s' hi trobá, pero en cambi se lograren ab la excavació altres resultats d' importancia. Son aquestos, segons nota que m' ha fet l' obsequi de facilitar-me D. Manuel Cazorro, los següents. Per consell del expressat senyor Cazorro, la excavació se vá fer al péu de la muralla meridional de la ciutat, tocant al lloch ahont s' hi notaven indicis d' haverhi hagut una porta, tenint en consideració que la gent del país afirmava que á sota la muralla calificada d' ibérica n' hi havia una altre de pedra. Diu aixís la nota:

«... comenzaron la excavación una cuadrilla de cuatro hombres el día 29 de Noviembre y siguientes, apareciendo al momento bajo tierra los primeros sillares de una muralla que formaban la porción lateral de la puerta. Estos sillares son de piedra caliza, que se encuentra en las inmediaciones, en aquél terreno que corresponde al cretáceo inferior neocomiense, otros sillares parecen de arenisca, cuya roca está algo más lejana pero no falta en el país, son de medianas dimensiones, pues miden los medianos unos 0'85, de largo por 0'50 de alto y más de 0'60 de profundidad. Su paramento exterior, quizás para ahorrar el trabajo de labrarle, está en basto y forma una especie de almohadillado. Los de la última hilada, sexta de las que forman la muralla, son más gruesos é irregulares pero no merecen el calificativo de ciclópeos que á otros se aplica. La forma de estos sillares es igual á los de la segunda época de Tarragona, encima de los que llama micenianos el Sr. Mélida y los designa con el nombre de ibéricos (Arquitectura y Construcción, Año IX, n.º 151, Noviembre, 1905). En la parte superior faltan sillares. — La excavación se hacía primero en arena floja con restos de cerámica romana (barros rojos aretinos, y rojos con figuras de la época de los Flavios, barro bas-

to, vidrio, etc.), después al metro y medio de profundidad, se encontró una capa de piedras y fragmentos de barro bastos y luego tierra arcillosa con barro rojos y aretinos, negros campanienses, barro ordinario, fragmentos de hierro, monedas en muy mal estado, y un fragmento de lápida romana, — A los 3'30 metros, se encontró un pavimento de piedras bastas irregulares, bastante desgastadas, y poco más abajo la roca viva.

La parte enterrada de muralla comprende en esta parte seis hiladas de piedra, con una altura total de 3'35 metros próximamente, y la parte de muralla de argamasa, al exterior, varía de 1'50 á 1'85 m., siendo más alta desde la parte de la puerta y no pudiéndose alribuir á ruina la diferencia pues están los huecos, en que quizás entraban los maderos que sostenían el molde para hacer la pared. Total 5'60 metros.— Deseando reconocer la puerta, al día siguiente, los señores Schulten y Könen hicieron extender el pozo, y encontraron los sillares del otro lado, dando como ancho la puerta 2^m 65.

De este modo se comprueba que la parte de muralla de argamasa al descubierto, no es sino un remiendo añadido á la parte superior, quizás deruida de la muralla».

La muralla que al escriure, l' any 1875, la monografia sobre la antiga *Emporion*, suposava podia esser ibérica, resulta de les excavacions tant destrement ressenyades pel senyor Cazorro, que no ho es, y que sota d' ella n' hi ha un altra d' igual ó molt semblant á la que á Tarragona s' aixecava sobre 'ls murs anomenats cyclópichs. Aquesta darrera, á jutjar per les lletres ibèriques esculpides en molts de sos carreus, si no es dels primers temps de la dominació romana no pot ser gayre anterior. Per consegüent, al temps de la dominació romana correspón atribuir la d' argamassa que 's conserva á Empories. És digne d' observarse que 'l sepulcre romà de Vilablareix està construït també d' argamassa, com la predita part superior de les muralles d' Empories.

Déyam al comensar aquesta nota que la troballa d' objectes antics á Empories era un fet conegut desde fá llarch temps. Nó 'era comprovar aquesta asserció, sino com á noticia curiosa, l' acabaré copiant lo següent que 's llegeix en el volum II, pl. 62, del «Nobiliario Catalán» escrit per P. Costa, Ms. propietat de D. Francisco Bofarull, ab referencia á un escut d' armes de pedra ¡precisament del segle XVI° ó del XVII°!. «Estas armas son de Empuries, las cuales me embiaron de Perpiñán con la relación siguiente: — Aquestas armas trobaren uns soldats francesos del Regiment de Noalles, que per ordre del Sr. Duch de Noalles buscaban monedas antiguas entre los enderrochs de Empuries, las qual viu jo en la casa de dit Sr. Duch, que lo Sr. Godard son majordom me féu lonor de me las ensenyar y dexar traurer puntual diseny, la copia li remeto en propia figura; ditas armas son de pedra blanca, la qual té de alt tres peus y 5 polses, y de ample dos peus, y aximatex de espesitat ó doblaria. no li puch dir mes en cosas de antigalles, sols que dita fôu trobada en lo any 1706. — Son servidor de cor, Tou :

ADDICIÓ

Escrita ja aquesta nota, la Junta de Muséus de Barcelona ha comensat á fer excavacions á Empories, en terrenos comprats expressament á n' aqnest objecte. Les fetes fins are s' han dirigit á averiguar per medi de cates la extensió del clos enmurallat de la ciutat, á posar al descobert el portal qu' havien ja trobat els senyors Schulten y Könen y avans Mr. Jaubert de Passa; á comprobar que sota 'l mur de ciment, fá temps conegut, n' hi havia un altre de pedra, y á seguir un troç del carrer que conduhia al esmentat portal: tot aixó en la part alta del puig ahont s' aixecá sens dubte la població indígena y romana. En la part baixa més prop del mar, en el turonet qu' ni ha entre la platja del Moll y la de les Muscleres, les excavacions han evidenciat la existencia d' un nucli de població, potser la grega, y de la muralla que 'l tancava pel costat S. E. Aquesta muralla de grossos blocs de pedra, irregulars, té l' aspecte de construcció megalítica. El poblat sembla que s' extenia en rases á diferents nivells, ab escales pera pujar de l' una á l' altra. Les excavacions continuen y fan esperar resultats d' importancia per' el conexement de la disposició y topografia de la vella ciutat.

D' objectes se n' han trobat poch. Els més interessants son un petit fragment d' inscripció grega en marbre blanch, y un escarat de pedra ó pasta de color blau-verdós; d' istil egipci, com els qu' he dit guarda el Muséu de Gerona. Entre 'ls restes cerámichs, han aparegut alguns fragments de vasos ab decoració geométrica (cercles concéntrichs, mitjos cercles, ratlles, manyochs de ratlles ondulades, etc.), pintada ab un sol color, ordinariament rogench y devegades cendre molt fosch, sense verniç ni llustre, d' un caràcter fins á cert punt semblant al dels trobats á Numancia, al mitjorn de França y á altres llochs: també aquí, com en moltes altres bandes, han aparegut barrejats y confosos ab restes cerámichs grechs y d' época romana, que son els que més hi abunden, per haver estat el terreno remogut durant molts segles. Aquesta circumstancia fá que sigui molt aventurat fundar en ells cap hipótesis histórica. A mi, els qu' he vist, m' han fet l' efecte de cerámica importada.

Per la seva banda, D. Xavier de Ferrer, continuant les seves investigacions en la cambra sepulcral de que hem parlat més enrera, ha trobat un capet de pantera de bronzo que degué anar enmatxat á la punta d' un pal ó á un altre objecte; un vas cerámich de forma d' auccell ab el cap d' un animal de quatre potes, ab tres apendixs cónichs de sosteniment y dos com anelles pera tenirlo penjat ab un cordill: no té pintures ni adornos, y en conjunt se sembla al del Muséu de Gerona que he descrit, pero es de fabricació més basta; y, finalment, un sarcofach de marbre ab esculptures en la cara de devant, que fins al present no he tingut ocasió de veure.

Monedes que es bateren a Catalunya en l'edat antiga (Seminari)

Primera conferència (18.XI.1905)

Després de breus frases agraint el nomenament d'acadèmic numerari i deplorant que una malaltia a la vista l'hagi privat de correspondre-hi presentant el discurs reglamentari diu que el tema que es proposa desenvolupar és: «Monedes que circularen o millor se bateren a Catalunya a l'Edat Antigua» el que farà breument i a grans traços per no permetre altra cosa la vastedat del tema.

L'home, per a procurar-se tot allò que li manca necessita coses o productes que no té i altres homes posseeixen. D'aquí els canvis de productes en espècie i posteriorment d'un producte patró per a facilitar els canvis i que és diferent segont els pobles. L'avantatge que ofereixen els metalls els feu preferir paulatinament als altres productes. Hom se'n servia a pes per a graduar les equivalències de valor. El desig de guanyar temps i facilitar les transaccions feu que els comerciants i banquers tallessin els metalls a pesos determinats i marquessin aquests troços amb algun senyal, essent admesos pesant-los o sense pesar segons la confiança que mereixia el senyal o marca, amb la qual cosa hem arribat a la *moneda privada* que precedí a la *pública*, en molts pobles de l'antiguitat. La *moneda pública* és aquella que és garantida per l'autoritat en el seu pes i llei, de curs forçós en els territoris on s'exten la jurisdicció de l'autoritat corresponent.

Passa a definir la moneda pròpiament dita i observa que el seu estudi té dos aspectes, l'econòmic i l'històric. El primer constitueix una branca de l'economia política o social, el segon de l'arqueologia i s'anomena numismàtica.

Els autors estan d'acord en que la moneda pública —o sia la moneda pròpiament dita— tingué el seu origen gairebé simultàniament a la Lídia i a la Grècia europea a darrers del segle VIII o primers del VII abans de la nostra Era. S'estengué ràpidament el seu ús en aquest darrer segle per tots els pobles grecs, de tal manera que a finals del mateix segle, diuen els més reputats numismàtics, no hi havia ciutat grega en la Mediterrània, tan oriental com occidental, que no tingués moneda pròpia.

El procés històric de l'art monetari es resumeix de la següent manera: 1er., monedes amb un tipus en relleu en una cara (anvers) i en l'altra una incusió; 2on., com les anteriors però amb un ornament o tipus dins l'incusió; 3er., amb tipus en relleu tan a l'anvers com al revers; 4rt., com les anteriors amb les primeres lletres del nom del lloc on

foren encunyades; 5è., com l'anterior però amb el nom complet de la població i altres accesoris.

Tenint la moneda un valor intrínsec que depen en bona part del seu pes, és evident la connexió que existeix entre els sistemes monetaris i els ponderals i, per tant, la varietat que presentaran uns i altres en els diferents pobles i èpoques. L'origen asiàtic del sistema ponderal de les monedes de l'Assia Menor influeix en el sistema monetari de la major part dels pobles de la antigüitat.

Fent aplicació a Catalunya d'aquests precedents trobem que les troballes de monedes més antigues realitzades en el terror català i al capdevant de totes elles la de Pont de Molins (1868) justifiquen: 1er., que els pobles que havitaven en el que després s'ha anomenat Catalunya es servien per als seus canvis de la plata en barres abans de conèixer la moneda; 2on., que la introducció de la moneda a Catalunya i a tota la Península Ibèrica es deu als focuus que s'establiren en l'extrem nord-est de la mateixa, en la primera meitat del segle VI a. de J.C., portant-hi la moneda que corria al seu país i 3er., que Empúries fou la primera població d'Espanya que baté moneda.

És impossible precisar la data en que Empúries començà a batre moneda: ens manca un estudi comparatiu de totes les primitives monedes trobades prop dels establiments focuus d'Espanya, Gàl·lia i Itàlia. Pot, no obstant afirmar-se que Empúries les baté des de data molt antiga, potser des del segle V, primer imitant les de sa pàtria d'origen i després amb tipus molt variats, després amb més fixesa en els tipus i en darrer terme, en la segona meitat del segle IV, gravant-hi les primeres lletres del nom de la població.

Aquestes primeres monedes emporitanes són totes molt petites i de plata i obeeixen, al parer de Zobel, al sistema monetari anomenat foci-babilònic, del qual en donà el disertant una lleugera idea. Fa notar que el mateix succeeix amb l'antic monedatge de Massàlia i d'altres colònies focuees de la mediterrània occidental.

La descripció detallada de cada una de les monedes greco-emporitanes no es propi d'una conferència. Les publicades per Pujol i Camps i Zóbel de Zangroniz passen de seixanta, a les quals se n'hi ha d'afegir set o vuit mes, fins ara inèdites.

El segon període del monedatge grec-emporità comença a principis del segle III — l'any 279 av. de J. C. segons Zobel— amb l'encunyació de la dracma. El tipus de les primeres dracmes emporitanes és copiat de les monedes que els cartaginesos bateren a Sicília: cap de dona a l'esquerra i el nom de la població a l'anvers i cavall parat amb Victòria volant portant una corona, al revers.

Amb tipus igual a l'anvers i variant només el nom de la població i amb una rosa oberta al revers, vista per sobre o per sota, baté dracmes al mateix temps, aproximadament, la població grega de Rhode, veïna d'Empúries. La seva situació exacta no és encara coneguda però amb seguretat es pot dir que era prop de la moderna vila de Roses.

L'encunyació a Empúries de les dracmes d'aquest tipus durà poc menys de trenta anys. Això no obstant, tant les dracmes d'Empúries com les de Rhode foren molt estimades, essent imitades principalment pels pobles de la Gàl·lia meridional.

El nou tipus que adoptà Empúries per a les dracmes —i que ja no mudà durant tot el temps en que aquesta població va encunyar moneda de plata— és el cap de dona vol-

tat de tres dofins a l'anvers i el cavall pegàs volant al revers, portant a sota el nom de la població. L'única variació que es va fer en aquest tipus fou substituir el cap natural del cavall pegàs per una petita figureta alada que amb la mà s'agafa el peu i imita a la perfecció la forma del cap del cavall. Sobre la significació d'aquesta figureta discrepen els autors. Hübner creu que és un Amor o Cupidet. D'aquestes darreres n'hi ha moltes que porten símbols entre el pegàs i la llegenda i altres alguna lletra sola que en la major part dels casos poden ésser signes d'emissió. Zöbel opinaba que la emissió de dracmes emporitanes cessà al quedar els romans totalment amos d'Ibèria l'any 206 o, com a màxim de tard l'any 195 quan fou presa la ciutat pel cònsol M. P. Cató. La mateixa opinió havia exposat Pujol, però l'hagué de rectificar en virtut de la copiosa troballa de monedes emporitanes feta en la muntanya de la Mare de Déu del Mont l'any 1877, en la qual hi figuraven també 17 denaris romans, alguns d'ells encunyats als primers anys del segle I a. de J. C. Fins a començaments d'aquest segle hem de creure, doncs, que durà el batiment de dracmes emporitanes essent probable que Roma respectés les encunyacions d'Empúries, igual com ho feu amb altres ciutats gregues en conquerir-les.

Durant aquest llarg temps Empúries baté, amés de les dracmes, divisors de plata amb epígrafs o sense ells i amb els mateixos tipus de la dracma, almenys fins que en l'any 217 o poc abans començà l'encunyació de monedes de coure que les feu menys necessaris.

Si imitades foren les dracmes d'Empúries de tipus cartaginès, molt més ho foren les de tipus purament grec, com ho justifiquen les dracmes d'aquest tipus amb llegendes ibèriques. Hübner en registra seixanta-tres amb llegendes diferents i encara n'ha sortit alguna altra després. Que són aquestes llegendes? Són noms de magistrats o noms de poblacions? Els estudis fets fins ara no permeten una resposta satisfactòria a aquestes preguntes per bé que el lloc que les llegendes ocupen a les monedes i el fet que algunes d'elles corresponguin, gairebé exactament, amb les de les monedes ibèriques de Lleida, batudes més tard, fan que siguem de l'opinió de que les dites llegendes són noms de poblacions.

Si fos així, s'imposaria una revisió de la cronologia assignada a les encunyacions de les dracmes emporitanes. Fins i tot admetent que algunes de les imitacions corresponguin a pobles de la Gàl·lia, el seu nombre és tan considerable que repugna creure que en el poc temps comprès entre l'inici del batiment de les dracmes emporitanes de tipus grec i la fi del segle III a. c. —en que s'inicià el monedatge iberoromà a la Península— s'hagués pogut estendre tant el crèdit de la dracma emporitana que hagues provocat la seva còpia a tantes poblacions diferents.

La opinió de Zöbel que aquestes dracmes grecoibèriques haguessin estat batudes per la ciutat d'Empúries, ran de la conquesta romana, s'ha vist desvirtuada per les troballes. Tampoc en té la suposició que feu que poguessin ésser batudes a Empúries i representar una intel·ligència monetària entre Empúries, Marsella i Lleida o bé entre Empúries i Sagunt. Unes monedetes de plata que porten unes la llegenda ibèrica de Lleida i altres una llegenda igual a la de les antigues monedes de plata de Sagunt amb llegenda ibèrica, el tipo de les primeres no és copiat d'Empúries sinó de Marsella i les lletres

gregues que s'hi llegeixen no són les inicials del nom d'Empúries sinó les de Marsella. Respecte a la darrera, els seus tipus tampoc s'assemblen en res als de les monedes gregues d'Empúries i no contenen cap detall que recordi a aquesta ciutat. No es pot negar absolutament que la fàbrica d'aquestes monedes no sigui peninsular. Si fos així s'haurien d'atribuir a Sagunt i Lleida respectivament, aquesta darrera amb aliança monetària amb Marsella.

El sistema monetari al qual pertanyen aquestes monedes és segons Vazquez Queipo l'olímpic i segons Zòbel un sistema que anomena púnic-sícul, dels quals el conferenciant dóna una breu idea. Fa avinent així mateix que Empúries el mantingué durant tot el temps que baté dracmes.

Encara que en circulaven algunes a Catalunya, sobretot d'Ebusus, no es té coneixement que s'hi haguin mai batut monedes amb llegenda fenícia o púnica, com tampoc hi encunyaren els cartaginesos, essent escassíssimes les batudes a la Península per aquests darrers que s'han trobat en terres catalanes. Del cert en sabem dues, una de plata descoberta en territori empordanès i una altra de coure que apargué fa poc prop de l'Ametlla del Vallès.

Desde l'any 226, començaren a correr a Catalunya, i s'hi troben amb relativa abundància, monedes romanes, sobretot denaris de plata. El 217 o poc després, comença també l'encunyació a Catalunya de la moneda iberoromana, o sia de sistema monetari romà i llegenda ibèrica que dura més o menys un segle.

Exposa sucintament les bases i vicissituds del sistema monetari romà. En començar l'encunyació iberoromana estava en vigor l'as sextantal i el denari de pes normal de 4,55 g., però molt després, l'any 217, l'as es convertí en uncial (27 g.) i el denari pesà sols 3,90, havent-se rebaixant encara més el pes de l'as en temps consecutius, primer a semiuncial i després a un quart d'unça. Totes aquestes alteracions es fan sentir també en la mida i pes de les monedes ibero-romanes i poden ajudar la seva classificació cronològica. Zòbel les classifica en quatre períodes: primer del 226 al 214; segon del 214 al 204; tercer del 204 al 154 i quart del 154 al 72 a. d.C.

El per qué d'aquesta encunyació i del desenvolupament que prengué a la Península l'explica Zòbel per les necessitats de la guerra, arribant a suposar que es feu en els llocs fortificats i amb guarnició romana per al pagament de les tropes, opinió rebutjada per Berlanga i Hübner. Creiem amb aquest darrer que les poblacions ibèriques les bateren en ús de la seva autonomia i com a molt amb el consentiment de les autoritats romanes.

L'atribució de les monedes ibero-romanes a una població determinada —i per les mateixes raons discernir quines són les batudes a Catalunya— resulta molt difícil, malgrat portar, gairebé totes, el noms dels pobles que les encunyaren. Tot i ésser conegut actualment el valor de les lletres ibèriques, en sa gran majoria, queden alguns dubtes i s'ignora la pronunciació exacta de moltes. En el meu concepte, s'ha de tenir molt present la forma com transcrigueren els noms dels pobles els autors grecs i romans per ajudar a l'atribució. Si bé la transcripció de les llegendes ibèriques dóna alguns noms de poblacions conegudes, altres donen noms del tot ignorats i difícils de precisar per la deficiència de vocals.

Per totes aquestes raons, els que s'han ocupat de la numismàtica ibèrica, Delgado, Zòbel, Hübner, etc. han buscat altres criteris per a classificar les monedes com són el seu estil, tipús, paleografia, símbols i altres accessoris que presenten i dividint-les en diferents grups.

Les catalanes són compreses en la regió que Delgado anomena Ibèrica i Hübner «*costa marítima oriental*», que aquest darrer divideix en quatre districtes, tot seguint Zòbel; emporità, tarragonès, lleidatà i saguntí. Aquesta divisió, acceptable quan es tracta en conjunt l'amonegatge ibèrica, crec que pot complementar-se quan es vol concretar l'estudi d'un territori determinat com Catalunya i permet que s'intenti acomodar les divisions geogràfiques-històriques. Amb això s'aconsegueix, al meu entedre, de fer lloc a monedes d'altra manera difícilíssimes d'assignar a un territori determinat.

Per a la determinació de quines poden ésser les batudes a Catalunya, ens fixarem primerament en les d'atribució certa o indubtable a poblacions o a comarques determinades i conegudes. Després en les d'atribució probable i finalment les dubtoses, o obligant-nos l'avançat de l'hora a resumir molt les nostres indicacions. El Senyor President fa present al conferenciat que l'Acadèmia desitja dongui al tema tota l'extensió que exigeix i que pot deixar lo complement del mateix, si ho creu convenient, per a altre o altres conferències.

Es sa virtut —després de breus indicacions sobre les monedes del grupo íber-emporità la influència grega que es nota a la costa de la Gàllia meridional fins més al est de Montpelles etc.— dona fi a la conferència per a continuar-la quan l'Acadèmia ho indiqui.

Segona conferència (1.XII.1905)

Fet un breu resum de la conferència anterior passa a l'estudi de l'encunyació a Catalunya de la moneda íberoromana, anomenada així pel fet que el seu pes s'acomoda al sistema monetari romà. Les llegendes, però, estan escrites amb lletres ibèriques i els tipus mostren, en general, una influència grega evident. En les regions ilitergètica, tarragonina i extrem nord-est de la saguntina presenten els tipus uniformitat completa: cap descobert i sense barba, a l'anvers i genet amb palma, al revers i només en alguns casos excepcionals trobem el genet amb llança.

La manca d'estudis especials de la geografia de Catalunya a l'Edat Antigua fa molt difícil la atribució a les diferents regions en què, segons els autors antics, estava dividida Catalunya, de totes les monedes ibèriques que es bateren en son terror o que es creuen foren batudes en ell.

Començarem per parlar de les d'atribució indubtable a llocs determinats, seguirem per les d'atribució probable i mencionarem finalment les d'atribució dubtosa. Procurarem acomodar-nos en lo factible a l'ordre geogràfic històric i atènr-nos, pel que fa a la transcripció de les llegendes ibèriques, no sols al valor assignat a cada lletra per Delgado i Hübner, sinó també a la manera com les transcrigueren en ses llengües els autors grecs i llatins en donar els noms dels llocs que els eren coneguts.

Si acceptem que les monedes de coure ibèriques d'Empúries i les de les altres regions catalanes pertanyen, com diu Zöbel, al sistema monetari romà, no podem seguir l'opinió d'aquest mateix autor que la seva encunyació hagués començat a Empúries, Tarragona i potser en algun altre punt, abans de la dominació romana i des l'any 226. L'any 226 i següents i fins el 217 abans de la nostra Era, l'as romà era sextantal i el seu pes normal corresponia ésser de poc més de 54 grams. Cap de les monedes ibèriques encunyades a Catalunya, ni tant sols les més pesants s'acomoden, ni de lluny, a aquest pes. Les que tenen un pes més alt s'acosten, sens arribar-hi del tot, al pes de l'as uncial, d'uns 27 grams i introduït a Roma en virtut de la reforma monetària de l'any 217, en la que també es rebaixà el pes del denari de plata a 3,9 grams. Per aquesta raó creiem que fins després de l'any 217 no començà a Catalunya, ni a la Península, l'encunyació de moneda iberoromana. Les monedes iberoromanes batudes a Catalunya d'atribució certa a lloc determinat són les encunyades a *Indica* (Empúries), *Ausa* (Vic), *Cese* (Tarragona) i *Ilerda* (Lleida). Aquestes monedes porten llegendes ibèriques que es transcriuen així: VNT(I)CESCEN, moneda dels d'*Indica* o dels *Indikets*; AVX(E)XCEN, moneda dels d'*Ausa* o dels *aussetans*; CESE, moneda de *Cese*, capital dels *cesetans* o *cosetans* com els anomenen generalment els autors llatins i ILT(E)RD(A), moneda de *Ilerda*, Lleida. Les tres darreres ciutats, amés de monedes ibèriques de coure en bateren també de plata de sistema romà: el denari (deu asos) i el quinari (cinc asos). Empúries, com ja hem dit abans, continuà batent la seva dracma de plata grega.

A la regió o districte emporità —que com sabem extenen els numismàtics des del riu Let, prop de Montpeller, fins al Ter— corresponen, en territori avui francès, les llegendes NERONKEN (Narbona?), SELONKEN, lloc desconegut, PERP i PRIKAITN, atribuïdes per alguns a Perpinyà i Basiers respectivament i TVIS, d'atribució incerta.

Els tipus d'aquestes monedes, com els de les ibèriques d'Empúries, són diferents i d'influència grega molt més caracteritzada que les d'altres regions iberoromanes i, com les d'Empúries, moltes d'elles mostren a l'anvers una, dues o més lletres ibèriques en disposició especial. Això ha fet pensar a alguns que més que inicials dels noms de les poblacions siguin signes de valor o d'altre gènere. Dins les peces d'aquest grup pot pertanyer a la *Indigencia* —en sa frontera amb la Gàl·lia romana i lluny de la costa— les monedes que porten la llegenda LXU(?), lloc desconegut.

Les monedes ibèriques dels *indiketes* o *indigets* amés de la llegenda que hem dit, en porten d'altres que són indicatives de noms de localitats que degueren haver celebrat amb Empúries convenis monetaris. D'aquestes n'hi ha que presenten alguna semblança amb les llegendes d'altres llocs de Catalunya com ILTRARER. Amb les del numèric ibèric de Sagunt hi trobem EDR. ISCRGLEX, IGRGLEX. N'hi ha que no tenen paral·lel en el monedatge iberoromà com EDBN, TGRI, ADGLS o XRGR i per a les quals es desconeix completament a quina localitat poden correspondre.

Hom pot relacionar amb les monedes dels pobles ausetans, abans mencionades, les que porten llegendes EUXT i EUXTBIZIA, tant per tipus i estil com per portar a l'anvers els mateixos símbols. La primera d'aquestes dues Delgado creu que es pot atribuir a Vasada, que suposa ésser Caldes de Malavella, l'*Acqua Calida* dels autors llatins.

Aquests autors, però, no ens diuen res del nom indígena de la població i, de fet Vasada s'acosta molt més a la fonètica de Besada citada per Ptolomeu i situada a la regió dels castellans, que partia límits amb l'aussetania. L'altra llegenda que hem transcrit més amunt porta, sens dubte, el nom de dues poblacions, la de EUXETA unit a la de BIZIA o BITLA. En Zòbel la considera com a *omonoia* o expressió d'aliança monetària entre els de *Euxeta* i els de *Baecula*. Aquesta última població de l'ausetània es citada per Ptolomeu. Les atribucions que acabem d'assenyalar a aquestes monedes no les tenim pas per certes, però si que són probables i creiem fora de dubte que si no correspon a la mateixa regió ausetana han d'ésser d'altres zones properes.

A la regió *Cosetana* o *Cosetania* no creiem que s'hi pugui atribuir altra moneda iberoromana que la abans citada de llegenda CESE, indubtablement batuda a Tarragona. Hübner pensa que també fou batuda a Tarragona la que porta la llegenda CESSSE, indentificant ambdues llegendes. No creiem admissible la seva opinió perquè CESE i CESSSE són dos vocables diferents que devien tenir també fonètiques diferenciades, ja que sinó no s'explicaria la duplicació de la S a la segona. Aquesta duplicació suposa que en la llengua ibèrica, com en el llatí, en el català i també en la major part de les llengües no llatines, la s senzilla tenia un valor fonètic diferent de la s doble o ss. Això ens porta també a donar raó del perquè hem transcrit en algunes de les llegendes que hem relacionat la lletra ibèrica M per una x. El valor fonètic d'aquesta lletra ibèrica era indubtablement el d'una consonant sibilant, però diferent del de la s senzilla i del de la doble s. Els autors llatins el transcriuen generalment com a s senzilla en *Ausa*, Saetabis (Xait), etc., però alguna vegada la transcriuen per X com en *Uxama* (Uxamus). Cal notar, amés, que tant els catalans com els valencians a la *Saetabis* dels llatins mai l'han anomenat Sàtiva sinó sempre Xàtiva. Es per això que estem persuadits que el valor fonètic de la M ibèrica és semblant al de la xeix o x catalana i al de la ch castellana i que l'abecedari ibèric tenia no dues sinó tres lletres sibilants, amb valor fonètic diferent.

Tornant a la llegenda CESSSE som del parer que la moneda que la porta no s'ha d'atribuir a *Cese*, Tarragona sino a *Cissa* com ho fa Zòbel. Ptolomeu situa aquesta població en el territori dels *laketans*, al nord i nordest de la Cosetània, però hi ha dubtes sobre la seva situació exacta. En qualsevol cas, CESSSE o *Cissa* no és probable que correspongui a l'actual Guissona com han dit alguns autors. A Guissona s'hi han trobat làpides romanes i Hübner creu que correspon a la *Iesos*, situada també en territori dels lacetans per Ptolomeu. Els numismàtics acostumen a atribuir a Guissona les monedes que porten la llegenda IEXO, de les quals es coneix una varietat amb el genet amb llança en lloc del genet amb palma, que és el tipus més freqüent. Per l'estil del cap de l'anvers d'aquestes monedes i per portar algunes d'elles, amés de la llegenda les lletres gl, que Pujol sospita poden ésser inicials del nom *Glijom* que correspon a *Gallicum* —una parada de la via romana entre *Osca* i Lleida— ens inclinem a creure que són d'Isona, la antiga *Aeso*. Aquesta població és més propera al que Zòbel denomina districte oscense, al qual pertany *Gallicum*. A Isona s'hi han trobat també làpides romanes. Les monedes que al meu parer s'han d'atribuir a Guissona són les que porten la llegenda EXO amb tipus, tant d'anvers com de revers, més semblants a les de Lleida. Així, el genet, amés de palma por-

ta el mantell onejant i al voltant del cap de l'anvers s'hi veuen dos dofins al davant i una arada en substitució del tercer dofi que trobem a les de Lleida.

Abans d'entrar en el grup de les monedes que pels seus tipus tenen relació directe amb les de Lleida, indicà que creia que s'havia de formar un grup separat amb unes monedes que alguns atribueixen als ilergets i altres a una convenció monetària entre Lleida i Tarragona. Aquestes monedes porten les llegendes ILT(E)RCESCEN (dels de *Ilerca*) i ILT(E)RCES (de *Ilerca*). Per a donar-les als ilergets hi manca, en primer lloc, la lletra d que, com hem vist, es troba en les llegendes de les de Lleida i ens hi sobra la c, que els romans pronunciaven k o g (com en els noms propis *Caius*, *Gaius*) i que no apareix pas en les peces lleidetanes. En segon lloc, aquestes monedes no tenen a l'anvers els tres dofins al voltant del cap ni el genet del revers porta *clàmide* o mantell onejant com a les de Lleida. Tot plegat fa que examinant els dos tipus es veu tot seguit que són de fàbrica diferent. Per altra banda, descomposar la llegenda obtenint ILT(E)R-CES(E) condueix a una construcció arbitrària i diferent que la que els mateixos que l'han adoptat han aplicat a les dels *indikets*, UNT(D)CESCEN, UNT(D)CES-CEN dels de *Indika*. Per tot el que hem exposat, proposem l'atribució d'aquestes monedes als *Ilercaons* o *Ilergavons*, pobles situats segons els geògrafs antics a la costa, entre els cosetans i els edetans, territori en el qual desemboca l'Ebre a la Mediterrània. Es cert que el nom d'*Ilerca* o *Ilerga* no és el de cap població citada pels escriptors antics, però això no vol dir que no n'hi hagués cap amb aquest nom. En canvi citen com a poble o regió la dels *ilercavons* o *ilergavons* i una moneda romana de Tortosa, amés del nom d'aquesta població, *Dertosa*, porta el de Ilercavonia. Aquest segon nom pot ésser un qualificatiu, però també pot correspondre a una població i no seria pas el primer cas que en una mateixa moneda s'hi trobessin els noms de dues poblacions dins el context peninsular de l'època.

Proseguí el Sr. Botet parlant d'altres monedes íbero-catalanes, però l'hora avançada li feu suspendre la seva exposició, per a acabar-lo en altra sessió.

(El disertant dibuixà en la pisarra les llegendes que anava comentant).

Tercera conferència (16.XII.1905)

En la sessió celebrada el dia 16 Joaquim Botet i Sisó acabà la seva exposició sobre les monedes batudes a Catalunya en l'Edat Antigua indicant quines són les monedes íberoromanes que es relacionen amb les de Lleida pels seus tipus i símbols: cap voltat de tres dofins a l'anvers i genet amb palma i capa o valona flotant al revers. En la seva opinió s'han d'atribuir a poblacions catalanes i molt pròximes a Lleida. Digué que són les que porten les llegendes ILLUGITE i SALLUIE, la primera classificada equivocadament per Delgado com a pròpia d'Olite. El seu tipus és totalment distint de les batudes en territori pamplonès. La segona, atribuïda pel mateix autor a Tortosa i per Zòbel a *Salduba*, avui Saragossa, sense que hi hagi fonament per aquestes encunyacions. Cal dir, doncs, que s'ignora el lloc precís de la seva encunyació ja que les seves llegendes no es corresponen amb cap dels noms de pobles que ens fan conèixer els autors de l'antiguitat.

També parlà d'uns denaris de plata que porten la llegenda ILT(E)RDXALIRBN o ILT(E)RDXALIRKN que inclou sens dubte el nom de dues poblacions amb aliança monetària, Lleida i *Xalirban* o *Xalirken*. Sobre la correspondència de la primera no hi ha dubte, la de la segona ens és desconeguda, sens que trobem acceptable la de Salou indicada per Delgado i molt menys encara la de la tribu ligur que habitaba en les proximitats de Marsella anomenada *Salyes* o *Salluris* indicada per Zòbel.

Formen un grup —amb tipus que imiten o còpies els de Lleida, amb la sola diferència que el genet del revers no porta capa o valona— les monedes que porten les llegendes ALAUN, LAGINE, CELSE I SETEISKEN, que semblen pertanyer totes elles a poblacions de la ribera de l'Ebre, des d'*Alavona*, avui Alagón, unes quantes llengües més amunt de Saragossa i seguint després el curs del riu cap avall. La correspondència exacta de *Lagine* s'ignora. La de *Celsa* és ben coneguda, *Jalsa* i la de *Seteisken* és també desconeguda. Aquesta última en Zòbel l'atribueix a Tortosa sense alegar cap raó sòlida. En Delgado la creu població situada a la Edetania.

Finalment, es relaciona també pels seus tipus amb les monedes de Lleida la que porta la llegenda ARCDURG, amb la particularitat de que en alguns exemplars el genet, en lloc de palma i capa flotants porta llança i capa. A l'anvers, en lloc dels tres dofins voltant el cap en porta dos al davant i un símbol al darrera com les que atribuirem a Isona. En aquest cas el símbol és un senglar. Això ens fa creure que aquesta moneda pertany a l'alta muntanya de la província de Lleida, en lloc veí de l'antic territori ausetà i podria correspondre a *Orgia*, població que Ptolomeu situa en territori ilerget i que alguns identifiquen amb la Seu d'Urgell.

És possible que haguessin estat batudes en territori català les monedes que porten les llegendes ORE, que en Zòbel atribueix als orretans, poble del que històricament no se'n té notícia i Delgado als *erenes*, que havien d'estar prop i a l'esquerra de l'Ebre ja que Anibal els va trobar després d'haver passat aquest riu junt a *Octogesa*, quan va fer la seva anada a Itàlia. També ho poden ser les de MASONSA que en Delgado creu que correspon a Mequinensa, però de fet d'atribució incerta i les de CAIO que en Zòbel creu que ha d'ésser prop de Tarragona. La seva atribució es veu fins avui dificultada per no haver encara aparegut cap as amb aquesta llegenda i es fa, per tant, difícil de relacionar-lo amb altres d'atribució coneguda. Hi ha també TRUTUATU, amb un genet que no porta palma ni llança ni cap altra arma a la mà sinó un galleret d'estil romà amb un senglar a sobre. Aquesta moneda porta a l'anvers la llegenda GRSA d'on en Zòbel, descomponent sense motiu fonamentat la primera en dues, llegeix *Trutinetes Altaginenses* i *Gerundenses* i conclou que correspon a l'*omonoia* de tres pobles: els trutuetes, que suposa son els indígenes del veinatge de Roses, els atanaginenses citats pels historiadors i els geronins que dedueix de la llegenda GRSA. Opinem que són massa pobles i un excés de suposicions. Essent aquesta moneda de fàbrica indubtablement catalana, el senglar que trobem sobre el galleret ens indueix a creure que fou batuda en una població molt propera a la ausetania, sens que poguem dir encara quina és.

Fou també sens dubte batuda a Catalunya la que porta la llegenda LAIESXKN que Delgado, portat probablement per l'homofonia atribueix a Olesa i Zòbel dona a Barcelo-

na. Per a poder acceptar l'opinió de Delgado caldria demostrar que Olesa existia en aquella època (segle II abans de Crist) i s'anomenés *Laiessa* o *Laiesa*. Per a acceptar la de Zóbel hom hauria d'admetre per endavant que en la Edat Antigua Barcelona tingué simultàniament o successivament dos noms i que un d'ells fos LAIEXA o LAIESA, cosa que és molt lluny d'estar demostrada. En els textos i en els monumentos no se l'anomena d'altra manera que BARCILONEM, BARSINON i BARCINO. S'ignora, doncs, quina és l'actual correspondència de la població que porta el nom esmentat. Amb el que més s'assembla, entre els noms de poblacions mencionades pels autors antic, és amb Lyssa, situada per Ptolomeu en els *laketans*.

Ja varem manifestar a l'altra sessió per quina raó opinavem que varen ésser batudes a Badalona i Mataró les monedes que porten les llegendes BIT(U)LO i ILDURO, respectivament.

No tenim per catalana, sinó que correspondria a la *Edetania*, la que porta la llegenda LAURO, atribuïda per Delgado a Lloret de Mar. També considerem molt dubtosa l'atribució al territori català dels divisors que porten la llegenda ABRILDR. Delgado diu que se'n troben a la *Barbitania* (a Catalunya no se n'ha trobat cap) i l'atribueix a *Ayora*. Zóbel opina que foren encunyades prop d'Empúries perquè porta al revers un brau, com els semis d'aquella població. Aquest brau es, però, de dibuix molt diferent del que es veu a les monedes d'Empúries. Sols la partícula BN o IAN, que porten darrera el cap de l'anvers i que es troba també en denaris de plata d'AUSA i de Lleida, pot donar lloc a sospites.

Una sola moneda ibèrica ens manca per mencionar i de la qual només se'n conserven, que sapiguem, dos exemplars, ambdós trobats a Barcelona, en practicar-se unes obres al carrer del Call. El tipus d'aquesta peça s'aparta completament dels de les altres monedes ibèriques i el seu aspecte és més aviat púnic però la llegenda és ibèrica i, encara que mal conservada, es pot llegir. A l'anvers, darrera el cap Pedrals hi llegí KEGMLL i davant com una sageta de doble punta. En Pujol la llegeix KEXMBI. Al revers porta una estrella o flor de vuit raigs amb un punt al centre. Res podria dir d'aquesta rara i estranya peça: sols cal notar que la lletra o monograma de davant del cap de l'anvers és igual a la que es veu en una inscripció lapidària ibèrica desapareguda que es trobà fa anys a Barcelona, de la que en tragué dibuix de grandaria natural Esteve Paluzie i que Antoni Bofarull ha publicat gravada en la seva *Historia de Cataluña*.

No coneixem avui altre monedes iberorromanes que es puguin considerar encunyades a Catalunya. Ja hem dit que en concepte nostre aquesta encunyació començà l'any 217 a. C. o molt poc després. Ara hem d'afegir que no creiem que s'acabés, com opina Zóbel, l'any 133 quan, caiguda Numància, es feu la reforma provincial i ens basem també en el pes de les monedes. Els darrers asos de Tarragona i Lleida, si més no, pel seu pes han d'ésser anteriors a la Llei *Papiria* que rebaixà el pes de l'as a mitja unça. Això succeïa l'any 89. Resulta, doncs, que almenys algunes poblacions continuaren baten moneda de coure iberorromana fins després de la guerra de Sortori i fins l'època de la lluita entre Cèsar i Pompeu.

De les poblacions catalanes citades, a part de les gregues d'Empúries i les greco-

ibèriques de Lleida i d'altre llocs ignorats només bateren moneda de plata Tarragona (denaris i quinaris), Lleida (denaris i quinaris) i Ausa (denaris). Pel que fa al coure, Tarragona va batre l'as i tots els seus divisors: semis, trient, quadrant, sextant i en sistemes uncial i semiuncial. Empúries, Lleida, Ausa i Ilduro bateren l'as i molts divisors.

Acabada l'encunyació iberorromana, en el darrer segle i darrers anys de la República, s'introduí l'encunyació de la moneda local llatina, però restringida a molts poques poblacions. A Catalunya foren: Empúries i Ilergavonia. Les llegendes d'aquestes monedes estan escrites en llatí. Els tipus d'Empúries són una continuació de les darreres encunyacions ibèriques: a l'anvers cap de Pallas, sovint amb les inicials dels noms dels magistrats i al revers les llegendes EMPOR, EMPORI i EMPORIT sota el pegàs. Les d'Ilergavonia, a l'anvers un vaixell i al revers un altre vaixell amb un dofí i un timó i les llegendes MVN HIBERA IVLIA ILERGAVONIA o bé MVN.H.I. ILERGAVONIA. N'hi ha una que porta amés DERT, Dertosa.

August canvià el sistema monetari de l'amonetatge de coure, introduint-hi el sexterci de bronze de 27 grams, el dupondi de llautó de 13,5 grams, l'as de coure de 13,5 grams i el semis de coure de 7 grams de pes.

Amb aquest sistema encunyaren en temps de l'Imperi, Tarragona, que s'anomena C.V.T.T., *Colonia Victrix Triumphalis Tarraco* i baté tota la serie, és a dir, sexterci, dupondi, as i semis. Les monedes llatines de Tarragona s'encunyaren en els regnats d'August i Tiberi, amb el bust de l'emperador a l'anvers i un vaixell al revers.

No es coneix cap mena de moneda local batuda a Catalunya amb posterioritat a Tiberi. En alguna altra població peninsular n'hi ha del temps de Calígula, regnat darrer de les emissions locals romanes. En temps succesius la moneda oficial fou, fins a l'època visigoda, la romana imperial que es troba en abundància en les runes de poblacions antigues. Alguns autors, entre ells Heiss, diuen que a Tarragona es baté en alguna ocasió moneda imperial. Així, es suposen batuts en aquesta ciutat els mitjos bronzes de Claudi amb el bust de l'emperador a l'anvers i Minerva amb casc i llança al revers, que tant abunden en tota la Península. També sembla que s'enunyà a Tarragona en els darrers temps de l'Imperi.

L'alteració en el pes i, sobretot en la llei de la moneda romana arribà a tal grau en la segona meitat del segle III de la nostra Era, que la seva depreciació fou completa, produint-se una gran crisi econòmica.

Per a posar-hi remei, Constantí canvià radicalment el sistema monetari. El nou sistema, denominat romà-bizantí (del qual en donà un breu resum) fou la base de la major part del sistema monetari de l'època medieval.

A la Península l'adoptaren els visigots, que encunyaren exclusivament terços de sou d'or, imitant primer servilment els dels emperadors romans i bizantins, i amb tipus propis i el nom reial des de Leovigildus. Es conèixen terços de sou d'or visigots batuts a Tortosa, Girona, Barcelona i Tarragona. També n'hi ha que porten el nom de RODA que amb poc fonament, en mon concepte, s'atribueixen a Roses.

Els àrabs a Catalunya només bateren moneda, que sapiguem, a Lleida i a Tortosa. Aquests tipus han estat darrerament estudiats pels Srs. Codera i Vives.

Bibliografía

ESTUDIO DE LAS MONEDAS DE EMPÚRIAS Y RHODE CON SUS IMITACIONES, *por D. Celestino Pujol y Camps. Sevilla, 1878.*

La importancia de los estudios arqueológicos, harto abandonados hasta hace muy poco tiempo en nuestro país, va siendo reconocida de día en día y motiva con inusitada y plausible frecuencia notables publicaciones y valiosos trabajos, entre los cuales merece lugar distinguido el que, formando parte del tomo tercero de la obra *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*, publicado por el Círculo numismático sevillano bajo la ilustrada dirección de D. Antonio Delgado, lleva por título el epígrafe que encabeza estas líneas.

Poseedor de una colección riquísima de monedas pertenecientes á nuestra provincia, sobre todo emporitanas y autor de diferentes trabajos numismáticos sobre las mismas, nadie como el Sr. Pujol reunía condiciones más á propósito para historiar y describir en aquella obra monumental, las propias de las antiguas colonias greco-españolas, Rosas y Empúrias, que en la misma florecieron. El acierto con que esta tarea le fué encomendada, demuéstrole el libro que tenemos á la vista y del cual intentaremos dar una ligera idea á nuestros lectores.

Después de una sucinta reseña histórica de la que fué en la antigüedad la primera de las colonias focenses de España, Empúrias, hace observar que los más importantes monumentos arqueológicos que de la misma poseemos son hasta el presente sus monedas, siendo tal el número de acuñaciones emporitanas, que es imposible dar de ellas un catálogo completo, limitándose por consiguiente su trabajo, complemento del que publicára en 1873 en las páginas del *Memorial numismático español*, á describir los variantes de tipo, símbolo, leyenda, etc. Relata luego los más importantes hallazgos de ellas, tanto por sus interés numismático como por lo que contribuyen á justificar la extensión de las relaciones mercantiles de la ciudad que las batió, contándose entre los principales y menos conocidos los de Morella y Tarragona; y ensaya, por fin, una clasificación cronológica de las monedas de Empúrias, punto en el cual se nota alguna precipitación y se ha deslizado algun error de monta y que indudablemente no está á la altura del resto de la obra.

Sentados estos precedentes, dedica el capítulo II á la descripción catalogada de las monedas de Empúrias en número de 330 (comprendidas las *tesseras*), distribuidas en los siguientes grupos: 1.º, monedas primitivas anepígrafas, 39; 2.º monedas primitivas

con epígrafe, 17, 3.º, drachmas con el caballo cartaginés, 12; 4.º, drachmas y sus divisores de Aretusa y Diana con leyenda griega, 27 drachmas y 10 divisores; 5.º, drachmas griegas con símbolos, 20; 6.º, drachmas de Diana con arco y cárcaj, 4; 7.º, drachmas omonoiás y divisores, 4 divisores y 56 drachmas; 8.º, bronce ibérico del Pegaso, 25; 9.º, sus divisores, 27; 10.º, bronce de Diana, 6; 11.º, monedas quinquenales 30; 12.º; bronce EMPOR y sus divisores, 5 divisores y 4 bronce; 13.º, monedas contraselladas, 7; 14.º, *tesseras* halladas en Empúrias, 10. A los anteriores grupos hay que añadir cinco muestras de mitades y cuartos de moneda, tres monedas primitivas anepígrafas pertenecientes al grupo 1.º, diez y nueve correspondientes á distintos grupos, no grabadas en las láminas que ilustran la obra y una lista de doce monedas publicadas como propias de Empúrias y cuya existencia no resulta cierta.

Destina el autor los capítulos III al VII inclusive, á comentar y explicar las monedas descritas. En ellos expone los fundamentos en que se apoya la atribucion á Empúrias de las monedas primitivas anepígrafas, sin embargo de lo cual opinamos que algunas de ellas y muy particularmente las que llevan los números 15, 26, 28, 30, 31 y 32 son propias de Marsella: hace remontar cuando más á los años 280 ó 285 antes de J. C. la acuñación de las primeras drachmas, que, siguiendo el parecer de Heiss y de Zobel, sostiene fueron las que traen en su reverso el caballo quiescente y son como las demás imitación siciliana: admite en sus anversos la representación de dos distintas divinades, Aretusa y Diana: afirma, con acierto á nuestro entender; que la figurita que en algunas monedas forma la cabeza del Pegaso es un *cabiro*: cree que varias de las monedas griegas de plata con leyenda emporitana no fueron grabadas en Empúrias; que el sistema monetario á que pertenecen es el púnico-sículo, y que son tan sólo divisores de la drachma las monedas lenticulares con el caballo Pegaso ó con los delfines en su reverso, indicando la posibilidad de que lo sean de la del caballo cartaginés las que traen el toro é el ginete: se inclina á creer que Empúrias batió moneda griega de cobre; y duda, con fundamento, que las acuñara de oro.

Entrando en el estudio de las imitaciones del numerario greco-emporitano, señala la influencia que demuestran ejerció en las costas de levante de nuestra nacion y en toda Cataluña, el comercio con la griega Empúrias; fija próximamente en el año 241 antes de J. C. la fecha más remota de su acuñacion, sospechando que la misma cesó á consecuencia de la introduccion en España del denario romano, y acepta como divisores de las drachmas omonóicas algunas lenticulares de Lérida y Sagunto que, no siendo como no son, á lo ménos las primeras, imitaciones emporitanas, no debian en nuestro concepto continuarse en el catálogo de dichas imitaciones. Ocupándose luego de la significación de las leyendas, halla en ellas nombres de pueblos y no de magistrados, propone la lectura de diez y seis y hace notar las muchas dificultades del asunto. ¡Ojalá contribuyeran á su ilustracion los notables estudios que sobre tan interesante materia han comenzado á ver la luz pública, entre ellos el del Sr. Sanpere y Miquel *Orígen y fonts de la nacionalitat catalana*.

Respecto del numerario indigete que prevaleció, dice, despues de la toma de Empúrias por M. Porcio Caton y duró hasta el tiempo de las guerras civiles de César, ob-

serva que la explicacion de las siglas propuestas por Mr. Heiss no se compagina ni con la gran diversidad de peso que ofrecen las monedas, ni con la presencia de las mismas en el numerario de otras poblaciones, como Saetabis, Naro y Lérida, ni con la variedad con que se las encuentra en monedas de peso y módulo semejantes, sino exactamente iguales, sospechando en consecuencia que los bronce ibéricos emporitanos no se ajustaron á un solo sistema monetario y que las referidas siglas son indicativas de alianzas. En apoyo de lo primero aduce las marcas iguales á las del numerario de sistema romano que presentan algunos divisores de Empúrias, y en justificacion de lo segundo hace notar la ausencia de siglas en los divisores que traen leyenda distinta de la de dicha ciudad. A estos últimos califica el Sr. Pujol de omonóicos y halla en ellos diez leyendas diferentes.

Las primeras acuñaciones latinas de Empúrias revelan el estado de decadencia en que se hallaba la ciudad poco más de un siglo despues de su definitiva sujecion al poder de Roma, por el bárbaro estilo que caracteriza á los bronce con el busto de Diana y á las quinquenales más antiguas. Denomina *quinquenales*, siguiendo la costumbre, á las conocidas monedas latinas de esta ciudad que traen en el anverso las iniciales de los nombres de los magistrados que la gobernaban, cuya suma abreviacion y la falta de monumentos de otra clase con que ilustrarlas, hace que sean muy difíciles de interpretar: en esta clase de monedas opina que las más modernas son las de mejor estilo. Además de las monedas latinas de pequeño módulo que en esta época hacian el servicio de divisores, cree con razon que tenian igual uso las mitades y cuartos de moneda, de tan frecuente encuentro; circunstancia, esta última, que le hace suponer mucha pobreza de numerario en los tiempos inmediatos á las últimas acuñaciones emporitanas.

Para acabar con cuanto á las monedas de Empúrias hace referencia, dedica un capítulo á manifestar su opinion sobre los símbolos que ostentan sus monedas, los cuales no cree deban explicarse más que como distintivos de raza ó como marcas de fábrica. Acompaña al mismo un cuadro comprensivo de los veinte y ocho símbolos que registra el numerario emporitano y de las monedas en que se encuentran.

Siguiendo un método semejante al empleado en la descripcion de las de Empúrias, se ocupa el Sr. Pujol de las escasas monedas que de Rhode se conocen. Un breve resumen geográfico-histórico de la ciudad precede al catálogo de los catorce ejemplares que describe, entre los cuales son de notar los que llevan los números 9 y 10, por su epígrafe; el 11, por el símbolo que ostenta, y el 6 por ser de cobre. En su opinion, las drachmas de Rhode, también cópia siciliana, son contemporáneas de las de Empúrias del caballo quiescente, pertenecen al mismo sistema monetario y presentan como ellas en su anverso la cabeza de Aretusa. Su acuñación cesó á fines del siglo III, por haber caído la ciudad en poder de Empúrias. La interpretacion de las leyendas de su omonóias es más difícil si cabe que la de las que se encuentran en las omonóias emporitanas, y véanse en ellas caracteres antes desconocidos. La acuñacion en Rhode de monedas de cobre es en su concepto un hecho indudable.

Ilustran la obra una tabla epigráfica de las monedas en la misma descritas, en litografía, y veinte y una láminas grabadas por Schlatter y dibujadas con nimia exactitud y

con sentimiento arqueológico por D. Francisco Viñas y Serra, descollando sobre todas la colocada en la página 78 del texto.

Creemos que con lo dicho hay lo bastante para comprender la grande importancia y el indudable valor de la obra publicada por D. Celestino Pujol y Camps, y que podemos por ella felicitar cumplidamente á nuestro compañero de redaccion y particular amigo, sin temor alguno de que nuestros plácemes se atribuyan á condescendencia obligada, mucho más cuando no ocultamos que diferimos de su opinion en algunos puntos.

MEDIEVAL

Lettre à M. le Docteur Massot
AU SUJET D'UNNE
monnaie Wisigothique inédite
ET DES RECENTES
découvertes d'Ampurias⁽¹⁾

Gerona, 8 de març de 1900.

Sor D. Joseph Massot, Perpinya

Benvolgut amich y senyor meu. He rebut la fotografia de la moneda wisigòtica de que'm váreu parlar quan la vostra darrera estava en nostra ciutat, y efectivament la crech inédita y encunyada á Barcelona.

(1) La monnaie wisigothique dont il est ici question a été trouvée à Castel-Roussillon. Afin de mettre à la portée de tous nos lecteurs le très remarquable article de M. Botet y Sisó, le distingué conservateur du Musée archéologique de Gérone, nous en donnons ci-dessous la traduction:

Gerona, le 8 mars 1900.

A M. le D' Joseph Massot.

CHER MONSIEUR ET AMI

J'ai reçu la photographie de la monnaie wisigothique dont nous avons parlé lors de votre dernier passage dans notre ville et effectivement je la crois inédite et frappée à Barcelone.

Sa descripció es com segueix:

A/ En lo camp, lo monograma ; al voltant y en cercle la llegenda **‡ D · M · M · H · E G I C A R † R · G S** . Tot dintre un cercle de punts.

R/ En lo camp, creu alsada, entre dos caps mirantse; al voltant y en cercle la llegenda **‡ Y V J T T I Z A R † R E G S** . Tot dintre un cercle de punts.

Es un ters de sou d'or, quin tipu y llegendes en res s'apartan de altres monedes conegudes d'Egica y Witiza en lo temps que governaren plegats (a. 696-700). La novetat qu'ofereix la moneda está en lo monograma, fins avuy que sápigam desconegut en lo numerari wisigótich. En dit monograma, com en los demés d'aquest numerari, s'amaga lo nom de la població que va encunyar la moneda, y, com la generalitat d'ells, s'ha de llegir comensant per la lletra del bras horizontal de la creu, de la esquerra del que mira, ó be per la de sobre del bras perpendicular. Comensant donchs á llegir lo de nostre moneda per la B, dona aquestes lletres: B-R-C-N-O. La quarta lletra no hi ha dupte que es una N: no pot ser A, perque la forma d'aquesta lletra en totes les monedes wisigótiques y en nostre mateix exemplar es dos pals inclinats que se juntan en sa part superior formant ángul;

Voici sa description:

A/ Dans le champ, le monogramme . Tout autour et en cercle la légende **‡ D · M · M · H · E G I C A R † R · G S** . Le tout dans un cercle de petits points.

R/ Dans le champ, croix haussée entre deux têtes qui se regardent. Tout autour et en cercle la légende:

‡ Y V J T T I Z A R † R E G S

Le tout dans un cercle de petits points.

C'est un tiers de sou d'or qui, comme type et légendes, ne s'écarte en rien d'autres des monnaies connues d'Egica et de Witiza au temps où ils gouvernaient ensemble (a. 696-700). Ce que cette monnaie présente de nouveau, c'est le monogramme qui était inconnu jusqu'à aujourd'hui dans la numismatique wisigotique. Ce monogramme, comme tous les autres de cette série monétaire, indique le nom de la ville qui la fit frapper et comme la plupart d'entr'eux dot se lire en commençant par la lettre du bras horizontal de la croix, sur la gauche de celui qui lit, ou bien par la lettre qui est sur la partie supérieure du bras perpendiculaire. En commençant donc à lire celui de cette monnaie par le B, on a la lecture des lettres suivantes: B-R-C-N-O. Il n'y a aucun doute que la quatrième lettre est un N. Ce ne peut être un A, parce que la forme de cette lettre dans toutes les monnaies wisigothiques et dans notre exemplaire lui-même consiste en deux

algunes vegades porta una petita barreta al cim, pero may porta travesser; en cambi la N, en nostre moneda y en aquell numerari se presenta formada per dos pals verticals, paralels y ab travesser constituït per una ratlleta més ó menys inclinada. Convé fixarse en axó, pera evitar la confusió del monograma de la moneda que'ns ocupa, ab lo que presentan les monedes d'Egica y Witiza encunyades á Brácara (*Braga*, Portugal), en lo quin la forma de la A es clara y tal com hem dit se véu en lo numerari wisigótich. Impossibilita, además la confusió lo no tenir lo monograma de Brácara la O al centre de la créu.

Ara bé: á més de *Barcinona* (Barcelona) y Brácara, de que ja hem parlat, les altres poblacions que encunyaren moneda durant la dominació wisigótica quins noms comensan ab la lletra B, son les següents: BARBI, BERGANCIA, BEATIA, BETRA (?), BERGIO y BITTERRI. D'elles no n'hi ha cap, fora Barcelona, quin nom continga les dos lletres N y O que's troban en lo monograma qu'estich estudiant y que s'han de trobar forososament en lo nom de la població que en éll s'amaga. La conseqüència, en mon concepte, no pot ser més lógica y natural: lo nom qu'enclóu lo monograma ha d'esser lo de Barcelona, y aquest nom es lo que resulta suplint en aquell les vocals A y I, suplement qu'exigeixen també altres monogrames coneguts de les monedes wisigótiques, com las de Ispalis, Iliberri, Cesaraugusta, Tarraco, etz.

lignes inclinées qui se joignent à la partie supérieure formant ainsi un angle; quelquefois elle porte une petite barre en haut, mais jamais cette barre n'est transversale. au contraire, l'N sur cette monnaie et dans celles de cette série numismatique est formée de deux lignes verticales parallèles et par une transversale constituée par une petite barre plus ou moins inclinée. Il convient de s'attacher à ce détail pour éviter la confusion du monogramme de la monnaie qui nous occupe avec celui que présentent les monnaies d'Egica et Wittiza frappées à Bracara (*Braga*, Portugal), sur lequel la forme de l'A est claire et telle que j'ai dit qu'on la voit sur les monnaies wisigothes. De plus, la confusion est impossible parce que le monogramme de Bracara n'a pas l'O au centre de la croix.

Autre chose: En outre de *Barcinona* (Barcelone) et Bracara dont nous avons déjà parlé, les autres cités qui frappèrent monnaie pendant la domination wisigothique et dont le nom commençait par la lettre B sont les suivantes: BARBI – BERGANCIA – BEATIA – BETRA (?) – BERGIO et BITTERRI. Il n'est aucune d'elles, à l'exception de Barcelone, dont le nom renferme les lettres N et O que l'on trouve dans le monogramme que nous étudions et qui doivent nécessairement se retrouver dans le nom de la cité qu'il devait indiquer. La conséquence, à mon avis, ne peut être plus logique et naturelle: le nom qu'indique le monogramme doit être celui de Barcelone, et ce nom est celui qui résulte de l'addition des voyelles A et I, addition qu'exigent aussi d'autres monogrammes connus des monnaies wisigothiques comme celle d'Hispalis – Iliberi – Cesaraugusta – Tarraco, etc.

Llegexo, donchs, lo monograma , B (a) R C (i) N O; ó si's vol B (a) R C (i) NON o B (a) R C (i) NON (a) repetint lletres, que junt ab la forma exòtica VARCINONA (en un ters de sou antich de Leovildus) son les diferents maneres ab que's troba escrit lo nom de la ciutat de Barcelona en les monedes wisigòtiques d'ella fins al present conegudes.

Si aquesta lectura, com crech, es encertada, la moneda per vosté descoberta, no sols anyadeix un nou monograma als fins avuy coneguts en lo numerari wisigòtich, sino que enriqueix la série de les monedes wisigòtiques encunyades á Barcelona ab la del conregnat d'Egica y Witiza, y es per consegüent un exemplar, á més d'inédit, interessantíssim.

II

Passant á un altre assumpto, vaig á cumplir la promesa de dirli alguna cosa de les últimes troballes arqueològiques fetes á les ruïnes d'Amuries.

Consisteixen, principalment, en restos arquitectònichs y epigráfichs, y no es cert lo que digueren alguns periòdichs que s'hagin trobat nombroses monedes d'or

Je lirai donc le monogramme , B(a)RC(i)NO; ou si l'on veut B(a)RC(i)NON ou B(a)RC(i)NON(a) en répétant certaines lettres. Ce sont les diverses formes (avec l'exotique VARCINONA, sur un antique tiers de sou de Léovigilde), sous lesquelles se trouve écrit le nom de Barcelone sur les monnaies wisigothiques connues jusqu'à aujourd'hui.

Si cette lecture est, comme je le crois, la bonne, la monnaie que vous avez trouvée nous fait connaître un nouveau monogramme de la série wisigothique, et de plus elle enrichit la série des monnaies wisigothiques frappées à Barcelone en y joignant celle du gouvernement des rois associés Egica et Witiza; elle est par conséquent un exemplaire, non seulement inédit, mais aussi très intéressant.

II

Passant maintenant à un autre sujet, je vais accomplir la promesse que je vous ai faite de vous faire connaître quelques unes des dernières découvertes archéologiques faites dans les ruines d'Ampurias.

Elles consistent principalement en restes architectoniques et épigraphiques et il n'est pas exact, comme l'ont dit certains journaux, que l'on y ait trouvé de nombreuses monnaies d'or ou d'autres métaux, ou des objets importants en ivoire et en verre. Les

y altres metalls, ni importants objectes d'ivori y vidre. Los exemplars mellors de ceràmica, vidre y metall descoberts á Empuries han sigut trobats en les excavacions practicades desde l'any 1893 al finit 1899 en lo lloch qu'ocupava la més antiga necropolis de la població: d'allí han sortit los vasos ceràmichs grechs adornats ab figures negres y roges, los de pasta de vidre de variats colors y 'ls abundantíssims objectes de bronzo (fibules, agulles, anells, miralls, etc.), alguns dels quals ha tingut vosté ocasió de veure en lo Muséu provincial y en diferents coleccions particulars de Gerona. Les excavacions de que ara's tracta son las fetes en lo próxim passat janer, nó en la necropolis d'Empúries, sino en l'emplacement mateix de la població, dintre son recinte murat.

Per la naturalesa dels objectes trobats y per lo poch qu'he pogut veure, donchs la major part del terreno excavat tornava á estar altre vegada rublert de terra, sembla que'ls restos arquitectònichs descoberts pertanyia á un edifici de caràcter públich. Trossos de groxudes parets (pot ser fonaments ó substruccions), alguns basaments de marbre, dos capitells d'estil dórich grech ab part de columna estriada de pedra sorrensa, y nombrosos bassins de petites motlures de marbre, forman lo conjunt d'aquests restos. Prop d'ells s'han trobat aximateix abundants fragments de bronzo (entre'ls quals dos dits de la mà d'una figura) y algunes poques monedes, la major part del temps del Baix Imperi, en mal estat de conservació.

meilleurs exemplaires de céramique, de verre et de métal trouvés à Ampuries l'ont été dans les fouilles pratiquées depuis 1893 jusqu'à la fin de 1899, sur l'emplacement qu'occupait la plus antique nécropole de cette cité. C'est de là que sont sortis les vases grecs en terre cuite ornés de figures noires et rouges, ceux en verre dont la pâte est colorée de diverses nuances et de très nombreux objets en bronze (fibules, épingles, anneaux, miroirs, etc.), comme ceux que vous avez eu l'occasion de voir au Muséu provincial de Gérone, et dans diverses collections particulières. Les fouilles dont il s'agit maintenant sont celles qui ont été faites dans le courant du mois de janvier dernier, non pas dans la nécropole d'Ampurias, mais sur l'emplacement même de la cité, dans le réduit circonscrit de ses remparts.

Par la nature des objets trouvés et par le peu que j'en ai pu voir, car la plus grande partie du terrain fouillé était de nouveau comblé par les terres, il semble que les restes antiques découverts appartenaient à un édifice public. Fragments de grands murs (peut-être des fondements ou des substructions), quelques soubassements en marbre, deux chapiteaux de style dorique grec avec une portion de colonne cannelée en pierre meulière et de nombreux fragments de petites moulures en marbre forment l'ensemble de tous ces restes. Près d'eux on a trouvé de la même manière en abondance des fragments de bronze (parmi lesquels deux doigts de la main d'une statue) et quelques petites monnaies, pour la plupart du Bas-Empire et en mauvais état de conservation.

Los restos epigráficos son: un elegante y sancer pedestal de marbre blancs, d'un metre y mitg d'alsada, en quina cara de devant se llegeix la següent inscripció, escrita en belles lletres del segle I (p. Ch.):

M· CORNELIO	<i>M(anio) Cornelio, M(anii) Fil(io),</i>
M· FIL· GAL	<i>Gall(eriae) (Tribu), Saturnino;</i>
SATVRNINO·PAT	<i>Pat(rono), Aed(ili), Duumvir(o),</i>
AED· IIVIR· FLAM	<i>Flam(ini); cultores Larum.</i>
CVLTORES LARVM	

y además, molts trossos d'altres set inscripcions, alguns tant petits que sols contenen una lletra. Combinant varis trossos d'una d'elles, si es impossible suplir lo que falta, no ho es endevinar lo sentit general de la inscripció.

.....OCORNELIA.....	<i>...o Cornelia(no).... sestertii</i>
.. . M· N· XL· ET· AD· ..	<i>nummi quadraginta; et ad....</i>
...· CCC· XCV·	<i>ccxcv.... (c)onsu(libus)?....</i>
...· ONSV·	

Les restes épigraphiques sont: un piédestal élégant et intact en marbre blanc, mesurant un metre et demi de hauteur, sur la face antérieure duquel on lit l'inscription suivante écrite en belles lettres du premier siècle après J. C.:

M· CORNELIO	<i>M(anio) Cornelio, M(anii) Fil(io),</i>
M· FIL· GAL	<i>Gal(eriae) (Tribu), Saturnino; Pat(rono),</i>
SATVRNINO·PAT	<i>Aed(ili), Duumvir(o), Flam(ini);</i>
AED· IIVIR· FLAM	<i>cultores larum.</i>
CVLTORES LARVM	

De plus, beaucoup de fragments de sept autres inscriptions, et quelques uns si petits qu'ils ne contiennent qu'une seule lettre. En rapprochant divers fragments de l'une d'elles, il n'est pas possible de suppléer à tout ce qui manque et on ne peut que deviner le sens général de l'inscription:

.....OCORNELIA.....	<i>....o Cornelia(no)... sestertii</i>
.. . M· N· XL· ET· AD· ..	<i>nummi quadraginta; et ad...</i>
...· CCC· XCV·	<i>cccxc.... (c)onsu(libus)?...</i>
...· ONSV·	

Aprofitant la oportunitat, vaig recórrer algunes cases de la vila de La Escala, de les que's dedican a buscar y vendre objectes d'Empuries, poguent adquirir pera'l Muséu de Gerona obgectes interessants, dels quins es digne de menció un fragment de inscripció ibérica, en marbre blanc, única trobada a Empuries fins a la hora present.

Les lletres que s'hi poden llegir son aquestes:

.... int. dn.... c.qrnes... ith. il....s.....

de confomitat a la lectura del alfabet ibèrich, fixada en primer terme per N'Antoni Delgado y últimament per N'Emili Hübner (*Monumenta linguae ibericae*. Berolini, 1893).

Joaquim Botet y Sisó

Profitant de l'ocasion, j'ai visité quelques maisons de commerce de l'Escala dont les patrons se livrant a la recherche et a la vente d'objets d'Ampurias, afin d'acquérir pour le musée de Gérone ce que je pourrai trouver d'intéressant. Parmi eux, je me garderai d'oublier un fragment d'inscription ibérique, en marbre blanc, et qui est jusqu'à ce jour l'unique que l'on ait trouvée a Ampurias.

Voici quelles sont les lettres qu'on peut y lire:

.....	(Transcription)
..... K N Ψ + X N	
..... < ⋆ Σ ϕ M F Λ	
..... M θ + K Λ int. dn. ... c. qrnes. ...
..... ⋆ ζ	ith ... il s.

en s'en rapportant a l'alfabet ibèrique, fixé en premier lieu par M. Antoine Delgado et dernièrement par M. Emile Hübner (*Monumenta linguae ibericae*. Berlin, 1893).

Notes numismàtiques*

DOS MONEDES WISIGODES INÈDITES

A les ja nombroses monedes wisigodes d'Espanya descobertes d'ençà de la publicació del llibre de Mr. Aloïss Heiss «Description générale des Monnaies des Rois Wisigots d'Espagne» (París, 1872), o quina existencia ha sigut senyalada ab posterioritat a dita publicació, podem afegirhi avuy les dos següents que tenim per inèdites y considerem además interessants, donchs ni de *Mave* se conexia cap moneda encunyada a nom del rey Sisenandus, ni de Gerona s'en conexia cap encunyada a nom del rey Recesvintus.

SISENANDUS (631-636)

Anv. † SISENANDVS R: Bust de cara. Orla inicial.

Rev. † MAVE : PIVS: Bust de cara. Orla linial.

Or (terç de sou). Diam. 20 mil. Pes 1,30 grams. Colecció de don Joseph Busquets y Duràn; Barcelona. (Partida en dos troços, però complerta).

Ni per los seus tipus, ni per les seves llegendes, mostra aquesta moneda rès de particular; lo dibuix dels bustes és molt barbre, y la lletra D, del nom del rey, està girada a l'enrevés.

De la metexa localitat publica Heiss altres dos terços de sou d'or, l'un de Chintila (636-640), successor de Sisenandus, y l'altre de Chindasvintus (642-653)ç

Ignorem la procedencia d'aquesta moneda, que'l senyor Busquets ha adquirit fa poch dies en una casa de cambi de Barcelona, ahont fou portada juntament ab altres monedes d'or de diferents èpoques y procedencies.

* Vegis lo nombre 49, any XIII, del BOLETIN. En l'article sobre les Monedes d'Ibiça, hi ha una errada de concepte que interessa corretgir; en la plana 10, ratlla 39, ahont diu: «és sempre molt *superior* al del dicalch», ha de dir «és sempre molt *inferior* al del dicalch».

Respecte a la situació geogràfica del lloch anomenat *Mave*, lo citat Heiss opina que s'ha de buscar a Galícia, prop de Betanzos, per ser les monedes de *Mave* de fàbrica idèntica a la de les wisigodes de *Bergancia* (Betanzos), y proposa situarla en lo lloch que ocupa la petita església parroquial de Sant Tirs de *Mabegonda*, nom, diu, de cayent wisigoth: *Mave-gunda*.

Aquesta consideració li fa rebutjar lo parer del senyor Fernández Guerra, que situa *Mave* a Tootona, provincia de Murcia, suposant que *Mave* era la capital de la *Regio Movitania* mencionada per Plini, y que cambià son vell nom pera adoptar lo del monastir *Tutanesio*, allí establert.

Tant la opinió d'En Heiss com la d'En Fernández Guerra resulten poch fonamentades, y cap d'elles es convincent.

Si la igualtat de nom en aquests assumptes fos suficient, es podria identificar la *Mave* wisigoda ab l'actual llogaret de Mave o Mavé, al extrem NE, de la provincia de Palencia, avuy estació del ferrocarril que porta a Santader; però aquest llogaret sembla no haver tingut may importancia, y no se sab que en la seva rodalia s'hagin trobat en lloch rellíquies de l'antiguitat.

Resta, doncs, per averiguar, la situació geogràfica de *Mave*.

RECESVINTUS (653-672)

Avv. + RECESVINTVS RE Cap, a dreta. Orla de punts.

Rev. + SERVIVS DIVS Creu equilateral, ab un punt en los buyts primer y quarts. Orla de punts.

Or (terç de sou). Diam. 20 mil. Pes 1,55 grams. Colecció de don Lluís de Bolós; Olot.

En les llegendes d'aquesta moneda són de notar la forma curvilinia donada a la lletra E, la de *thita* grega donada a les lletres T y D, y l'estar capgirades les lletres N y P.: en elles, además, los dos punts (:) no indiquen separació de paraules, sinó supressió de lletres que s'han de suplir, que són una V a l'anvers y una A al revers; circumstancies cap de les quals són noves en lo monedatge wisigoth d'Espanya y tampoch en lo del meteix rey Recesvintus. També lo cap de l'anvers és d'un dibuix molt barroer, com en altres monedes del dit rey.

Lo que conceptuem nou és lo tipu del revers; creu equilateral, isolada, en lo camp, cantonada ab un punt en dos dels seus buyts contraposats. No hem vist aquest tipu en cap altra moneda wisigoda encunyada a Catalunya ni en lo restant d'Espanya.

De Recesvintus, fins al present no's conexien més monedes encunyades a Catalunya que les de Tarragona. Ara sabem que s'en encunyaren també a Gerona. La nu-

mismàtica wisigoda geronina s'ha enriquit, donchs, d'ençà de la publicació del llibre de Mr. Heiss, ab tres monedes ininteressantíssimes, la de Witericus, la de Sisenandus y la de Recesvintus: de les dos primeres va donarne noticia don Alvar Campaner.¹ La tercera és la que ha motivat aquestes ratlles.

Fou trobada l'istiu passat (1914) treballant un camp del terme de Sant Jaume de Lierca, districte judicial d'Olot, y adquirida de primera mà per lo Sr. Bolós, en quin antich monetari se guarda. Aixís ens ho va fer saber nostre bon amich y intel·ligent numismata d'Olot, En Joseph Saderra, acompanyantnos la empremta, de la qual està tret lo dibuix que publicuem.

1. «Indicador-Manual de la Numismática Española» (Barcelona, 1891), pls. 212 y 215. —N'hem donat lo dibuix, tret d'empremta, en la «Geografía de Catalunya, Provincia de Gerona», pl. 224.

Notas para el estudio de las monedas catalanas de la época de los condes y en especial de las de Gerona

PASAN sin duda de cuarenta las monedas catalanas de la época condal descubiertas con posterioridad á la publicación de la obra de Mr. Heiss (*Descripción general de las monedas hispano-cristianas desde la invasión de los árabes. Paris, 1867*), en cuyo tomo segundo se describen y catalogan casi todas las conocidas en aquella fecha. Algunas, muy pocas, ha dado á conocer el *Memorial Numismático* que veía la luz en Barcelona y que hace tiempo ha cesado de publicarse, por manera que sería de desear un trabajo complementario que comprendiese además de las muchas monedas recién halladas, aquellas existentes ya que se escaparon á la diligencia del antes citado escritor y, sobre todo, cuantas noticias y documentos pueden ser de interés para su estudio y mejor conocimiento, bajo cuyo aspecto la obra de Mr. Aloïss Heiss dista mucho de alcanzar el mérito de la que compuso D. José Salat, cuyos dos primeros tomos se publicaron á principios de este siglo, guardándose el tercero, aún inédito, en el archivo-biblioteca de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona. (*Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña-Barcelona- Imprenta de Antonio Brusi-Año 1818*)

Algo de esto tiene entre manos nuestro particular amigo el inteligente numismático D. Arturo Pedrals, y por lo que pueda servir para el expresado objeto, ya que no es nuestro propósito la des-

cripción de las monedas condales conocidas y aún inéditas, vamos á continuar algunas noticias diplomáticas que nos han venido á mano, especialmente sobre las monedas de Gerona, con referencia casi todas ellas al *Cartoral de Carlo Magno*, códice que nos ha sido dable examinar detenidamente, gracias á la amabilidad del Reverendo D. Ramón Font, Provisor eclesiástico de la Diócesis, en cuya Curia se conserva. Nuestros datos se concretan exclusivamente á las monedas anteriores á los Reyes de Aragón, es decir, al reinado de Alfonso I de Cataluña.

La noticia más antigua que hemos hallado, y en la que no sabemos se hubiesen fijado hasta ahora los que han escrito sobre monedas catalanas, es la que se encuentra en el documento número 13 de los Apéndices al tomo 29 de la España Sagrada, referente al Condado de Barcelona, «*Ludovici Balbi Diploma in favor. Eccl. Barcinonensi*», copiado de Baluzio (t.º 2, Capit., col. 1502) y correspondiente al año 878, en el cual se lee: «...*Concedimus insuper ei (al Obispo de Barcelona) tertiam partem telonei, sicut Bernardus Marchio noster per præceptum genitoris nostri ei acceptavit, de suburbio loci ipsius (Barcelona), tam de mari quam omni mercationi, et de eremis terræ, et de portatico, ET DE MONETA...*»

La moneda del condado de Barcelona ha sido la más estudiada; pero la noticia documental más antigua que sobre ella se había señalado es la que se encuentra en el testamento del Conde Seniofredo de Cerdaña, año 966 (*Marca Hisp.*, ap. 104), conforme puede verse en la *Dissertatio de moneta Barcinonensi deque ejus valore*, escrita por D. Antonio Campillo y publicada, formando parte de una obra sobre Cronología, en Barcelona, año 1766. Encarga dicho Conde á sus ejecutores testamentarios que «*Apprehendere faciatis de illos (scilicet Alodes) pesas decem de Denarios Ausonæ, aut Barcinonæ, vel Gerundæ, et ipsos donare faciatis ad Cænobium Sancti Petri de Cluniaco, etc.*». En este documento se citan también, como se vé, los dineros de Gerona y Vich; hecho que, aparte los demás datos ya conocidos, destruye el aserto de Salat de que los Condados catalanes unidos al de Barcelona dejasen de acuñar moneda propia. Consta, asimismo, que en el año 1139 el Conde Don Ramón Berenguer III concedió al Obispo de Barcelona el décimo del lucro de la moneda que en ella se batiese. (Id. pág. 310)

De los demás Condados catalanes la más antigua noticia de monedas es la referente á las de Ausona ó Vich pues se remonta á la ejecución del testamento de Wifredo II, hijo del Velloso (911), que dió á la iglesia de S. Pedro de dicha ciudad la tercera parte del lucro de la moneda que en ella se acuñare. Abundan bastante las

noticias sobre las monedas de Vich de la época condal y Heiss no aprovechó como debía las que se leen en el tomo VI del Viaje á las Iglesias de España del P. Villanueva, omitiendo hasta la descripción y dibujo de una que se halla grabada en dicho tomo. Nada podemos añadir á los datos sobre las mismas continuados en las obras hasta aquí citadas.

Siguen en fecha las noticias relativas á las del Condado de Gerona, pues comienzan en la conocida donación del Conde Sunyer correspondiente al año 934. También son las monedas condales de Gerona las que con más abundancia y variedad han aparecido desde el año 1867, fecha de la publicación de la obra de Mr. Aloïss Heiss, ya que entre óbolos y dineros el número de las variantes conocidas llega á treinta. Hé aquí las noticias diplomáticas que sobre ellas tenemos, no dudando que podrán ampliarse mucho el día que se estudie detenidamente el archivo de la Catedral Gerundense. En su exposición seguiremos el orden cronológico.

Año 934. 23 Noviembre—Cart. de Carlo Magno, fól xlv.

(Publicado por Marca, *Marca Hisp.*, ap. 71: *Esp. Sagr.*, tom. 43, ap. 17; Salat., *obr. cit.*, tom. 2, ap. 1; Heiss, *obr. cit.*, tom. 2, doc. 24.) El Conde de Barcelona y Gerona Sunyer dá á la Iglesia Catedral de Santa María de Gerona la tercera parte del monedage «*de quacumque moneta Gerundæ, vel ejus Comitatu cudenda*».

966.—*Marca Hisp.*, ap. 104.

Ejecución del testamento del Conde de Cerdaña y Besalú Seniofredo. (Véase lo que hemos dicho al hablar de las monedas de Vich.)

1092.—Cart. de Carlo Magno, fól. lvij y lviii.

(Publicado por Marca, *Marca Hisp.*, ap. 150)

El Papa Silvestre confirma al Obispo de Gerona, Odón, todos los bienes pertenecientes al Obispado de Santa María de Gerona, con autoridad apostólica, entre los cuales se encuentra: «*Et tertiam partem de ipsa moneta de civitate Gerunda, simul cum censu de ipsis Judeis.*»

No hallamos justificadas las elucubraciones que á propósito de este documento se permite el Sr. D. Celestino Pujol y Camps en su artículo titulado; *Apuntes acerca de las monedas que ha batido la ciudad de Gerona* (Memorial Numismático, t. 1., págs. 197—199): pues el Papa nada dá á la Iglesia Gerundense, ni ninguna facultad la otorga sobre la aplicación del derecho que tenía dicha Iglesia en la moneda que se acuñaba en Gerona. Es una confirmación de bienes, ó mejor, es poner los bienes que poseía la Iglesia de Gerona bajo la salvaguarda y protección apostólica, de modo

que los que atentaren á ellos incurriesen en las penas y censuras de la Iglesia, cosa en aquellos tiempos frecuentísima y que hacía necesaria el poco respeto que por parte de los poderosos se tenía á la propiedad agena.

1038. 21 Setiembre.—Esp. Sagrada, tom. 43, ap. 29 (bis).

Acta de consagración de la Iglesia Catedral de Gerona. La Condesa Dª Ermesendis, su nieto el Conde Ramón Berenguer, el Obispo de Gerona Pedro y los demás prelados que asistieron á la dedicación, confirman los bienes de dicha Iglesia, entre ellos; «*monetis*» y «*tertiam partem de monetis*».

1084. 7 Marzo—Cart. de Carlo Magno, fól. cccxxix.

Venta de una casa en el *burgo* de S. Felix de Gerona por precio de treinta sueldos de plata fina «*d penso legitimo de ferro*», cuya casa prestaba á la Iglesia Catedral el censo de «*tres denarii de quaque moneta que currit in Gerunda Gerundensem in unoquoque anno.*»

1093. 31 Agosto—Id. id. fól. ccxv.

Venta de unas casas y tierras, sitas en la parroquia de S. Estéban de *Maçanes*, por precio de dos sueldos de «*plauta (sic) ierundense.*»

1094. 2 Abril—Id. id., fól. cccxxxj y cccxxxij.

Venta de unas casas y huertos, sitos en la parroquia de S. Félix de Gerona *vel in burgo episcopale*, por precio de setenta sueldos de plata «*fina et mera, excepto v. denarios monete Gerunde*» que prestaban todos los años de censo al Obispo de Gerona.

1108. 15 Mayo—Id. id. fól. cccxxxiiij.

Donación de la mitad de una pared medianera por dos sueldos y medio de plata «*Gerundense moneta ad pensum ferri.*»

1109. 1 Marzo—Id. id., fól. cccxxxiiij.

Empeño de varios derechos sobre casas sitas en el *burgo* de Sta. María, parroquia de S. Félix de Gerona, por precio de diez sueldos de plata «*Gerundensis monete.*»

1110. 25 Abril—Id. id., fól. xliij.

Venta de un obrador, sito en el alodio de la Catedral de Gerona, parroquia de S. Félix, por precio de diez y seis sueldos de plata «*monetarum Gerunde bona recipient quos accipio a vobis ad pensum ferri legitimi.*»

1110. 2 Noviembre—Id. id., fól. cxcvij á cxcix.

Sacramental del testamento de Raimundo Gadalli ante el altar de Sta. Anastasia de la Iglesia Catedral. Contiene un legado de veinte y seis sueldos «*bon e monete Gerundensis.*»

1117. 30 Agosto—Id. id., fól. cccxxxiiij y cccxxxv.

Venta de unas casas sitas en el *burgo* de S. Félix de Gerona, en propiedad del Obispo, alodio de la Sede Gerundense, por precio de veinte y un sueldos de plata «*Gerundense optima.*»

1121. 21 Diciembre.—Id. id., fól. cccxlv y cccxlvj.

Venta de unas casas sitas en el *burgo* de S. Félix de Gerona, en alodio de Sta. María, propiedad episcopal, por precio de una libra de plata «*Gerundensis monete optima ad pensum*» por cuya venta percibió el Obispo diez «*denarios Gerundensis monete.*»

1128. 10 Octubre.—Id. id., fól. cclxxxvj.

Venta de parte de un alodio, sito en S. Estéban de *Surds* (Sors), por precio de diez sueldos «*denariorum*» y ocho dineros «*Gerundensis monete.*»

1128. 25 Noviembre.—Id. id., fól. ccxij.

Definición de un hombre propio á favor de la Sede Gerundense, mediante quince sueldos «*denariorum Gerundensis monete*»

1128. 28 Noviembre.—Id. id., fól. cclxxxiiij.

Venta de dos piezas de tierra, sitas en S. Estéban de *Sorts*, por precio de trece sueldos «*denariorum Gerundensis monete ex sexdecim in solido*»

1129. 11 Enero.—Id. id., fól. ccxxxiiij.

Venta de dos piezas de tierra, sitas en S. Estéban de *Sorts*, por precio de ocho sueldos «*denariorum Gerundensis monete ex sexdecim in solido.*»

1129. 15 Enero.—Id. id., fól. cclxxxj.

Venta de parte de un alodio, sito en S. Estéban de *Sorts*, por precio de cinco sueldos «*denariorum Gerundensis monete ex xvj in solido.*»

1130. 11 Marzo.—Id. id., fól. cclxxxviiij.

Venta de un alodio, sito en la parroquia de San Estéban de *Sorts*, por precio de trece sueldos «*denariorum Gerundensis monete ex xvj in solido.*»

Esta escritura, ó la de 28 de Noviembre de 1128, es la que cita Villanueva en su Viaje lit., t. 14, págs. 194 y siguientes. Menciona, además, otra que no hemos hallado en el Cartoral de Carlo Magno, y que debe estar en el Libro Verde del Capítulo Gerundense ó suelta en su Archivo, con estas palabras: «*En otra del mismo tiempo se lee: «XII denarios Gerundensis monete. aut V. argenteis plateæ, si hæc moneta mutata fuerit.»*»

1131. 10 Julio.—Marca Hisp., ap. 381; Bofarull, Condes Vindicados, tom. 2, págs. 176 á 182.

Testamento del Conde D. Ramón Berenguer III. Entre otras de las mandas que hizo, se halla la siguiente: «*Cænobio Sancti*

Petri Gallicantus ad operam ipsius Ecclesie dimitto tertiam partem Gerundensis monetæ, ita ut prædicti mei eleemosinarii faciant eam mittere in opera ipsius Ecclesie usque habeant missos ducentos morabatinos.»

De esta manda habla la España Sagrada, t. 43., págs. 325 y 326. Esta tercera parte debía ser de las dos que quedaban al Conde, sin perjuicio de la otra tercera que hacía tiempo pertenecía á la Catedral Gerundense.

1141. 31 Marzo.—Cart. de Carlo Magno, fól. cclxiiij y cclxiiij.

Definición de parte de un campo, sito en la parroquia de San Félix «*parietis ruffini super villam dominij*», mediante la percepción de veinte sueldos «*denariorum Gerundensis monete.*»

1143. 26 Enero.—Id. id., fól. cccxxxvij y cccxxxviii.

Contrato de permuta y arriendo, formando parte de éste anualmente nueve sueldos «*denariorum Gerundensis monete... et si ipsa moneta mutaretur vel violaretur quam sit efficeretur dones mihi... ij porcos optimos canonicales et de ipsa condemina* (por la que pagaba todos los años tres sueldos de igual moneda) *similiter porcum optimum in natale domini.*»

1147. 6 Mayo.—Id. id., fól. cccxxi y cccxxij.

Definición hecha á favor de la Iglesia de Sta. Eulalia *Da Costa* de varias casas sitas en el *burgo* de Santa Eulalia (Gerona), mediante la percepción de once sueldos «*denariorum Gerundensis monete.*»

1148. 28 Marzo.—Id. id. fól. cxv vij,

Concordia entre Berenguer, Obispo de Gerona, y Gilaberto de Cruilles, mediante cincuenta sueldos «*Gerundensis moneta.*»

1148. 28 Junio.—Id. id., fól. cccxxxviii y cccxxxix.

Empeño de una casa en Gerona por doscientos sueldos «*denariorum Gerundensis monete... et si moneta peiorata fuerit vel minuita de illis cc. sol. ad computum v. sol. redderam ego vel Arnallus sacrista tibi et tuis marabatinis mercenarios bonos et legitimos et isti marabatini sint boni auri et pensi.*»

1149. 15 Marzo.—Id. id., fól. cxvij y cxviii.

Convenio entre Berenguer, Obispo de Gerona, y Guilaberto de Cruilles, mediante cincuenta sueldos «*Gerundensis moneta vel x. marabatinos mercaders si moneta mutaretur.*»

1551. 1 Diciembre.—Id. id., fól. cccxxij.

Venta de varias casas y tierras en la cüesta de Sta. Eulalia de Gerona, por precio de diez y nueve sueldos «*denariorum Gerundensis monete.*»

1152. 22 Diciembre.—Id. id., fól. ccxlvij.

Venta de un manso, sito en la parroquia de S. Julián de Cort, por precio de noventa sueldos «*denariorum Gerundensis monete.*»

1156. 15 Setiembre.—Id. id., fól. clxxviii y clxxix.

Definición de un hombre propio de Ullá, por veinte sueldos «*denariorum Gerundensium, et baiulus meus* (del Obispo) *ij sol. Gerundenses.*»

1157. 14 Marzo.—Id. id., fól. cclxxix.

Donación de una casa, sita en S. Vicente *Villasinorum*, en el lugar llamado de *Mata.*, por precio de dos sueldos «*denariorum Gerundensis monete.*»

1164. 1 Mayo.—Id. id., fól. cclxxiiij.

Donación de un campo en el monte de S. Pedro de *Rodis*, mediante la entrega de seis sueldos *Gerundenses* (sito el campo en el Condado gerundense, parroquia de S. Vicente).

1166. 12 Julio.—Id. id., fól. cccxliiiij.

Definición hecha á favor del Obispo de Gerona de una propiedad, sita en el *burgo* de S. Félix de esta ciudad, alodio de Sta. Maria, por cien sueldos «*denariorum Gerundensis monete.*»

1167. 21 Marzo.—Id. id., fól. cccxxxix y cccxl.

Empeño de una propiedad, sita en el *burgo* de S. Félix de Gerona, por trescientos sueldos «*denariorum Gerundensis monete et si moneta mutata et peiorata fuerit reddamus vobis marabetinos boni auri et recti pensi aujnaxars ad concambium vij. sol.*»

1168. 3 Febrero.—Id. id., fól. clxxv y clxxvj.

Compromiso entre el Conde Ugo de Ampurias y Guillermo de Peratallada, Obispo de Gerona, por doscientos sueldos «*Gerundensis monete quos tu facis pluure debitoribus meis in Gerunda.*»

1170. 29 Enero.—Id. id., fól. ccix.

Definición hecha á favor de Sta. Maria de Gerona de un hombre propio, mediante la percepción de diez y seis sueldos «*denariorum Gerundensis monete.*»

1170. 20 Noviembre.—Id. id., fól. ccx.

Definición de un hombre propio hecha á favor de la Sede Gerundense, mediante la percepción de veinte y un sueldos «*denariorum Gerundensis monete.*»

1177. 22 Marzo.—Id. id., fól. cclxxxvij.

Definición de un manso, sito en la parroquia de S. Juan de *burguiano* (Barguñá), mediante la percepción de treinta sueldos «*denariorum Gerundensis monete.*»

1187. 7 Setiembre.—Id. id., fól. cc y ccj.

Donación de un campo, por la que el Obispo de Gerona percibió un sueldo «*Gerundensis pro accapte.*»

Con posterioridad á las noticias de las monedas del Condado de Gerona, las hallamos de las de Cardona, siendo de notar que Cardona no era entonces más que cabeza de Vizcondado y que de los documentos parece desprenderse que los Vizcondes de Cardona gozaban del derecho de acuñar moneda propia (Véase á Salat, t. 1, pág. 271). De todos modos las monedas correspondientes á la época que nos ocupa, si las hubo, no son hasta hoy conocidas. Los documentos á que nos referimos son los siguientes:

1019.—Villanueva, Viaj. lit., t. 8, ap. 32.

Restauración y dotación de la Canónica de S. Vicente de Cardona. El Vizconde Bremundo dá á dicha Canónica el diezmo de la *monete*.

1040.—Id. id., tom. 8, ap. 34.

Dedicación de la Iglesia de S. Vicente de Cardona. Confirmación á la misma, entre otros bienes y derechos, del *diezmo de la moneda*.

El Condado de Besalú tuvo como los demás su moneda propia, de la que nos conservan noticia, que sepamos, los documentos apuntados á continuación:

1065. 18 Julio—Cart. de Carlo Magno, fól. cccv y cccvj.

Donación hecha á la Canónica Gerundense por Radulfo Guillermo y su esposa Guilla. En élla se lee: «*et donemus per unumquemque annum in nativitate domini de singulis molendinis vj. denarios bisulluni.*»

1074. 9 Setiembre—Marca Hisp., ap. 283; Salat, Ob. cit. tomo 2, pág. 1 y 2; Heiss, Ob. cit. tom. 2, doc. 23.

El Conde Bernardo II de Besalú ratifica la donación hecha por su padre el Conde Guillermo del tercio del lucro de la moneda labrada en Besalú, «*domino Deo et Sancto ligno Crucis et Sanctæ Mariæ cuyus Ecclesia est consecrata juxta muros Bisulduni*» y la concede de nuevo en su nombre, haciéndola extensiva á «*Sancto Michaeli, et Sancto Genesio, etc.*»

Este documento, segun resulta de su texto, envuelve la existencia de otro anterior, que hasta ahora no ha sido hallado, y confirma la circulación de las monedas de Besalú en tiempo del Conde Guillermo, por lo ménos (1028-1055). Es el primero en que se hablan fijado los escritores de numismática.

1107.—Hist. del Langüedoc, Doc. de la Grasa, n. 78.

Arnaldo Gaufredo concede al abad de la Grasa la administración de la Iglesia del Sto. Sepulcro de Palera, debiendo remitir cada año á la Iglesia del Sto. Sepulcro de Jerusalén, como censo, doce dineros «*moneda de Besalú.*»

Sobre los demás condados de Cataluña ninguna noticia podemos adelantar en la actualidad. Las monedas del Condado de Urgel las ha estudiado concienzudamente Don Álvaro Campaner y Fuertes en el tomo I del *Memorial Numismático* y no se conoce moneda alguna anterior á la época de los Reyes de Aragón: las del Condado de Rosellón fueron hace tiempo descritas y explicadas por Colson, en un interesantísimo trabajo titulado; *Recherches sur les monnaies qui ont eu cours en Roussillon*. (Société agricole et littéraire des Pyrénées-Orientales. 9.º vol., Perpignan. 1854): del Condado de Cerdeña no nos consta se conozca moneda alguna, ni se tenga noticia de ella, por más que es muy probable que sus Condes la batiesen; y del de Ampurias sólo sabemos lo que dicen Salat y Heiss. Con todo, tanto de Besalú como de Rosellón y de Ampurias se han descubierto monedas condales con posterioridad á la obra del último de los citados autores, y una moneda inédita de Ampurias, probaría que sus Condes las acuñaban ya en el siglo X, si debe interpretarse como la inicial del nombre de *Guifredo*, el rasgo, que parece ser una G, que se halla delante del busto de Conde en el anverso de la aludida moneda.

Terminaremos estas notas con la descripción de un dinero inédito del Conde Gerardo II de Rosellón (1162-1172) que posee nuestro amigo el coleccionista de La Bisbal D. José Prats, y que presenta la particularidad de nombrar á dicho Conde *Guinard*, como vulgarmente se le conocía en el país.

ANV. ✠ GVINARDCO. Cruz equilateral acantonada al 2.º de P. y al 3.º de A.

REV. ✠ ROSILIONIS. En el campo, en línea horizontal, PETR; encima y debajo ✠.

Vellón (casi plata). Dinero.

Nota sobre l'encunyació de monedes aràbigues pel rey Don Jaume

L'encunyació de monedes aràbigues pel rey Don Jaume I, en tots sos dominis, vé comprovada per nombrosos documents custodiats en l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que contenen les concessions fetes per aquest Rey a diferents particulars pera encunyar *mazmudines, quirats y millareses*.

Avans d'ocuparme dels documents aludits, m'interessa justificar que, tant lo de mazmudines com los de quirats y millareses, eren noms donats a monedes aràbigues.

MAZMUDINES. Les monedes anomenades *Maçomutinas, mazmutinas, mazemutinas, mazmutinas*, etc., comencen a mentarse en los documents de la nostra terra en temps del rey D. Alfons I. La menció més antiga que n'hem trobat es del any 1174 (pergamí num. 153). La seva aparició en los nostres documents coincideix, donchs, ab la dominació a Espanya dels almohads. D'ells se deduheix qu'eren monedes d'or, y ademés, aràbigues, donchs en 1193, 1199, 1223, 1227, 1241 y 1246 se les califica de *jucesfes*. N'hi havia de dobles (pergamí núm. 379, de Jaume I) y de senars o senzilles (pergamí núm. 1292, de id.); aquestes derrereres anomenades *minorum* o petites en un document del any 1283 (Reg. 46, f. 136), que també podria referirse, no a les senzilles, sinó a les quarteroles o quarts de dobla que, com veurèm, encunyaren los almohads. A les dobles se'ls hi donen ademés els calificatius de *mirias* en 1285 (Reg. 58, f. 101); de *Almir* en 1285 (Reg. 85, f. 111) y 1289 (pergamí, núm. 307 d'Alfons II); y de *rexedies* y de *Raxed*, en 1285 y 1289 (Reg. 85, f. 101 y 111), calificatius que justifiquen axi meteix que's tracta de monedes aràbigues. Finalment, un document del any 1239 (pergamí núm. 761 de Jaume I) parla de *mazmotinas bonas contrafactas miramamoli boni auri et recti pensi*; un altre del any 1246, de *masmudinas contrafactas*, a les quals assigna mitg sou menys de valor que a les *jucesfes* en reals de Valencia; y un tercer, de l'any 1288 (pergamí núm. 202 d'Alfons II), de

mazmudines *novarum contrafactarum Ispanie*, ab lo qual se proba que n'hi havia de *contrafetes*, ço es que no eren llegitimes, sinó imitades ó copiades d'elles, però que no obstant eran de bon or y corrien com a bones, encara que ab un xich menys de valor que les aràbigues y llegitimes.

La mazmudina era, donchs, la dobla senar ó senzilla, moneda d'or que encunyaren á Espanya los almohads, y consta que á la nostra terra en corrien d'aràbigues y de copiades ó imitades d'elles. Segons En Vives Escudero, les monedes d'or qu'encunyaren los almohads á Espanya foren la *dobla*, quin pes en les monedes es de 448 á 470 centigrams; la *mitja dobla* (que es la mazmudina), que pesa 232 centigrams, y'l *quart de dobla*, de pes 114 centigrams (*Monedas de las dinastias arábigo-españolas. Introd. p. LXXX*). En Guillhiermoz (*Note sur les poids de Moyen âge*, p. 17), assigna a la dobla el pes normal o teòrich de 469 centigrams, quasi igual al que segons En Vives resulta de les monedes.

MILLARESES. QUIRATS. Les monedes axí anomenades no figuren en los documents del nostre país relatius a contractes entre particulars, lo qual proba que o bé no corrien o bé la seua circulació era molt limitada. Figuren, no obstant, unes o altres en moltes llicencies de encunyarne en sos Estats otorgades per Don Jaume I y en confirmacions de elles fetes per sos immediats successors. *Millaresa* era el nom que's donava a la moneda de plata de major valor qu'encunyaven los emperadors d'Orient, per rahó de equivaldre en lo sistema monetari romà-bizantí a la milèsima part de la lliura d'or. La pessa meytat de la millaresa era anomenada *siliqua*, y en grech *Kerdtia* o *Kerdation*. Aquestes monedes, conegudes més generalment al Nort d'Àfrica y al Occident d'Europa ab lo nom de *bessants*, foren copiades per molts pobles orientals, y també, al menys en sa llei y pes, pèls arabs. Axí, en documents del Arxiu de la Corona d'Aragó dels anys 1266 (pergamí n. 1839 de Jaume I) y 1276 (perg. n. 20 de Pere II) se mencionan *bizancios sarracenos*; y *bizancios ceptinos* ó de Ceuta en 1275 (Reg. 19, f. 6), que no eren altra cosa que monedes aràbigues imitades de les millareses dels emperadors de Bizanci.

Del d'aquestes monedes bisantines prengueren los morabets espanyols lo nom de *quirat* que donaven al mitg dirhem qu'encunyaven, d'ahont les denominacions *aquilatos* y *alquilatos* que trobarèm en los permisos d'encunyació del rey Don Jaume I, y d'ahont també que al doble *quirat* o dirhem, se'l designés axí meteix ab lo nom de *miliarense* ó *millaresa*, fins de vegades pèls meteixos arabs, com resulta de una carta reyal, del any 1330 a poca diferencia (Alfons III, n. 63), en la qual se valuen les rendes del Rey de Granada en mil dobles diaries de *millareses*, però molt particularment pèls cristians de la nostra terra y pèls del mitjorn de França, que les imitaren encunyantne ab abundancia.

Que les monedes que ab lo nom de *millareses* s'encunyaren en lo segle XIII en el mitgdía de França, eren calchs o imitacions de monedes

aràbigues, ho proven sens dexar lloch al menor dubte varis documents, entre'ls quals figura la lletra dirigida per S. S. Climent IV al bisbe y comte de Magatona Berenguer de Fredol en 1266, en la qual després de donarli compte de la seva intervenció en les qüestions promogudes ab el rey de França St. Lluís respecte al comtat de Magalona, li manifesta lo següent: *Sané de monete Miliarensi, quam in tua dioecesi cudi facis, miramur plurimum cujus hoc agas consilio, non quod injuriam facias dicto regi, si in feudis non suis fabrices, sed Regi gloriae, extra cujus dominium nec hoc potes, nec aliud operari. Quis enim catholicus monetam debet cudere cum titulo Mahometi? Quis etiam licite potest esse alienae monetae percussor; cum enim nulli eam liceat cudere, nisi cui, vel summi pontificis, vel principis auctoritate conceditur, quam nullus unquam sic effuse concessit, ut omnis generis monetam faceret, data auctoritas ad rem certam quonam pacto ad aliam extenditur? Si consuetudinem forsan allegas, in adulterino negotio te et predecessores tuos accusas potius, quam excusas, cum perversae consuetudines dici debeant corruptelae. Quod si consuetudine et jure cessantibus lucro inhias, vide quantum dedeceat excellentiam pontificatem, negotiationem hujusmodi exercere, quam in inferioris gradus clericis reprobamus. Certè, si venerabilem fratrem nostrum Agathensem episcopum in hac parte requireres, audires utique ab eodem quantum ei hoc dissuasimus ad opus simile provocato, cum essemus in statu alio constituti. Hinc est quod fraternitati tuae per apostolica scripta praecipiendo mandamus, quatenus si in regis feudis hoc facis, pareas prohibenti, et si alibi, nihilominus desistas omnino, cum Deo et nobis displiceat, et sit tuae contrarium honestitati.* (Gallia Christiana, t. VI, Instrum., col. 374-375); y també la que en 1268 dirigí el rey St. Lluís al seu germà Alfons, comte de Tolosa, perque permetia batre en algú de sos dominis monedes en les quals se calificava a Mahoma de *profeta de Deu*, en la qual segons A. Germain (*Memoire sur les anciennes Monnaies seigneuriales de Melgueil et de Montpellier*, Publicat. de la Soc. Archéol., n. 19, p. 161, not. 1) li deya textualment: *In cujus [monetae] subscriptione fit mentio de nomine perfidi Mahometi, et dicatur ibi esse propheta Dei; quod est ad laudem et exaltationem ipsius, et detestationem et contemptum Fidei et nominis christiani. Rogamus vos quatenus ab huiusmodi opere faciatis cudentes cessare*.

Sentats aquestos precedents, heus aquí un resúm dels documents de Don Jaume I a que he fet referencia.

CATALUNYA

1225. En una aprobació dels comptes donats pèl batlle de Lleyda, Ramón Ramón, en aquest any, hi figura una partida representativa dels drets percebuts *in moneta de Millarensibus*, o sia sobre la seva encunyació. (Pergamí núm. 276, de Jaume I)

1259 (6 de Juliol). Lo rey concedeix en vitalici a Pere Andreu, argenter, lo dret de batre a Lleyda o a Barcelona, ahont millor li sembli, y en lo temps del any que vulga, *aquilatos*, o quirats, de la metexa lley y pes dels que s'encunyaven a Montpeller; sens limitació de quantitat. Lo rey se reserva posarhi guardes, en mans dels quals seràn entregats per P. Andreu los dos sous de diners nous de tern de Barcelona, que aquest se compromet a satisfer al rey per cada march de plata d'aquella moneda qu'encunyi. (Reg. 10, f. 141).

Aquesta concessió, o altra posterior feta al meteix, fou confirmada al dit P. Andreu, a sos fills Pere, Benet y Miquel Andreu y a sos nets o nebots (*nepotes*), Ramón, Benet y Domingo de Bigordà, per l'infant D. Pere, en 1269, com a lloctinent de son pare, expressantse en lo document que's tractava de la encunyació de *moneda millaresa*. (Reg. 37, f. 3); y més tart, en 1292, pel rey Don Jaume II. (Reg. 91, foli 39).

1271 (8 de maig). Don Jaume faculta a Pere Andreu y a son fill de igual nom, probablement los matexos de la concessió anterior, pera encunyar a Barcelona moneda d'or, ço es, *mazmudines dobles y senars*, durant lo terme de dotze anys, ab la obligació de fabricarles d'igual lley y pes que les dobles *del Mir*, o que les aràbigues, y de entregar al rey un morabatí d'or per cada march que n'encunyin.

Pera afavorir lo resultat d'aquesta concessió, remeté'l Rey a tots los oficials reyls una carta orde. fentlos saber que posava sots sa salvaguarda y protecció a tots los que portessin or pera la fàbrica de mazmudines. (Reg. 21, f. 32 y 32 r.º)

ARAGÓ

1261 (1 de maig). Concessió feta pèl Rey als germans G., A. y B. Faure pera que puguin encunyar, en lo lloch que vulgan del regne d'Aragó, *millareses* de deu diners de lley, reservantse el Rey la facultat de nombrar los guardes y divent los dits germans entregarli o pagarli lo cens anyal de 60 morabatins alfonsins; en la inteligencia de que, si por rahó de guerra o altra causa s'hagués de plegar la encunyació, sols li haguessin de satisfer, de la expressada quantitat, la que correspongués a prorrata del temps que hagués durat la encunyació.

Lo mateix any firmà'l Rey apoca a G. Faure de 60 morabatins corresponents a la primera anualitat. (Reg. 12, f. 38 y 49.)

VALENCIA

1262 (20 de juny). Facultat otorgada pèl rey Don Jaume a Arnal Llorenç pera encunyar en la ciutat de Valencia *millareses* de deu diners de lley, ab plata d'onze diners y mitg de fl, y ab promesa de no

permetre a ningú més encunyar de dita moneda en tot lo regne de València. Lo Rey se reserva el nombrament dels guardes y el concessionari s'obliga a entregar al Rey dotze diners en reals de València per cada march de plata qu'encunyi. (Reg. 12, f. 90).

MALLORCA

1266 (30 de juliol). Concessió feta pel Rey a Ramon de Torres, lleydatà, pera que durant lo terme de cinch anys pugui encunyar, en lo lloch de la illa de Mallorca que bé li placia, *millareses* ó be *quirats* (alquilatorum), de la lley que'ls demanin los mercaders que vulgan comprarne, però ab la condició de vendrelshi a marchs y no a la menuda, y ab la obligació de satisfer al Rey vuyt diners en reals (de València). Lo Rey se reserva el dret de nombrar los guardes. (Reg. 15, f. 113).

1267 (1 d'octubre). Modificació de la concessió precedent en lo sentit de que'l Ramón de Torres la posi en pràctica durant un any, y si passat aquest era vist al Rey que de l'encunyació ne rebia algún perjudici, cessi en ella tant bon punt com se li fassi a saber, y de no rebre cap avís en contrari puga continuarla en los quatre anys restants. (Reg. 15, f. 121).

1272 (22 d'abril). Autorisació concedida pel Rey a Bernat de Torres, nebot del Ramón de les concessions anteriors, probablement per mort d'aquest, y a Vicens d'Ascasia, especier de Lleyda, pera que durant los cinch anys immediats següents als de la data, complerts, puguin encunyar en la illa de Mallorca *millareses* y *quirats* ab condicions iguals a les que s'estipulen en la concessió anterior.

En lo meteix dia y any, los facultà'l Rey pera que durant cinch anys puguin encunyar en la illa de Mallorca moneda d'or, ço es, *dobles* y *mazmudines*, de forma y lley iguals a les que era costúm fabricar en Lleyda, y ab la obligació de satisferli una dobla d'or per cada march que n'encunyin. (Reg. 21, f. 129. Publiquen aquestes dos concessions Heiss, *Descripción de las monedas Hispano-Cristianas*, etc. II, ap. n. 31 y 32, y Campaner *Numismática Balear*, ap. n. 5).

MONTPELLER

1262 (17 de setembre). Concessió feta pel Rey a Joan de Riba, Grau Gros y Egidi Joan, burgesos de Montpeller, pera encunyar a Castellnou o a Lacis o a qualsevol altre lloch que vulgan del senyoriu de Montpeller exceptuada la vila d'aquest nom, *millareses* de deu diners menys una pugesa de lley, ab subjecció a les condicions que s'especificquen, y pagant al Rey, per cada march de dita moneda lliurat á la circulació, dos diners millaresos. (Reg. 12, f. 118.)

1263 (20 de setembre). Concessió otorgada pel Rey a Ramón de

Lugantracto y a G. de *Veralio*, pera encunyar *millareses* de nou diners y mitg de lley, en los metexos llochs y ab condicions semblants a les imposades en la concessió precedent y pagant també al Rey dos diners millaresos per cada march que's lliuri a la circulació. (Reg. 13, f. 221 y 222).

1264 (26 d'agost). Altra concessió d'encunyar *millareses*, però de nou diners de lley, feta pèl Rey a G. Bonafós, cambiador de Montpeller, en iguals termes y ab les metexes condicions que les dos precedents. (Reg. 13, f. 279)

1264 (3 de setembre). Altra concessió feta al meteix, ab alguna lleugera modificació en les condicions; per lo qual, més que una nova concessió m'apar ésser solament una modificació de l'anterior. (Reg. 13, f. 286)

1265 (desembre). Altra concessió pera encunyarne de nou diners de lley feta á Ramón de *Luganacho*, G. de *Verilio*, Ramón Bertrán y G. Bonafós, per durant lo terme de cinch anys y ab condicions semblants, però ab la d'entregar al Rey vuyt diners melgaresos per cada march de *millareses* lliurat a la circulació. (Reg. 15, f. 35 r.º)

Aquesta concessió no degué tenir efecte o be'ls concessionaris degueren renunciarla, donchs en l'any següent, 1266, ne féu el Rey un'altra a favor de Pere Vidal, rebaxant la lley de les *millareses* a nou diners menys quatre grans, n'obstant lo qual hagué també de modificarla en lo meteix any.

1266 (1 d'octubre), «perque en les viles y llochs situats als voltants de Montpeller (s'entent del Senyoríu), subjectes a altres senyors, se fabricaven *millareses* de més baixa lley». En sa conseqüència Don Jaume autorisà al dit P. Vidal pera encunyarne de la lley que les demanessin los mercaders que'n volguessin comprar, però ab la condició de vèndrelshí a marchs y no a la menuda. (Reg. 15, f. 56 y 57).

1267 (30 d'agost). Autorisació a Pere Vidal, *mestre de la moneda de millareses de Montpeller*, pera posar en aquest càrrech qui'l substituesca cas de no poder dirigir ell personalment l'encunyació, y confirmació al meteix de la concessió feta a son favor. (Reg. 14, f. 98).

1267 (9 de desembre). Nombrament fet pèl Rey a favor de Joan Blanch, jurispèrit, per durant son beneplàcit, de custodi o guarda de l'encunyació de *millareses* en lo senyoríu de Montpeller, ab l'assignació anyal de 1500 sous melgaresos. (Reg. 15, f. 117).

1268 (19 d'abril). El Rey regoneix y confessa haver rebut de P. Vidal les quantitats que li espectaven per rahó de l'encunyació de 54,509 marchs de plata de moneda millaresa, realisada per aquest durant lo temps qu'havia fruyt lo dret d'encunyarne. (Reg. 16, f. 144 r.º)

No tením noticia de que Don Jaume I hagués concedit cap més autorisació pera encunyar monedes aràbigues en lo senyoríu de Montpeller, però sí de que en l'any

1265 (12 d'abril) concedí als moneders y obrers de la moneda millaresa que's fabricava a Montpeller un important privilegi: pèl

qual quedaven facultats pera judicar y punir al qui cometés algún frau o falsetat en l'encunyació y para obligar al pago de deutes al qui d'ells ne tingués, tot sens intervenció del Veguer y del Batlle reyal; y pera negarse a treballar si'l mestre no'ls hi pagava la setmanada que cada hu d'ells devia cobrar. Los eximia d'hosts, cavalcates, pedatges y lleudes, durant lo temps que duràs l'encunyació, y los consentia l'ingrés com a moneders o com a obrers de sos fills, nets y nebots, prometentlosi no nombrarne d'altres mentres ells fossin prous pera la fabricació. En cambi, los imposava el Rey la obligació d'anar a qualsevol lloch de sos dominis, ahont disposés fos batuda moneda, pagantlosi emprò'l viatge. (Reg. 15, f. 53).

Dels documents ressenyats, resulta:

Primer: que'l rey Don Jaume I autorisà l'encunyació de *mazmudines*, dobles y senars, a Lleyda, a Barcelona y a la illa de Mallorca, donant com un fet sabut que era ja costum encunyarne a Lleyda y disposant que les que s'encunyessin a Barcelona fossen de la metexa lley y pes que les dobles *del Mir*, o sia del Emir, comprovant ab axò d'una manera terminant y clara que's tractava de copies o d'imitacions de monedes aràbigues.

Segón: que'l meteix Rey autorisà la encunyació de *quirats* a Lleyda, a Barcelona y a Mallorca, disposant en la més antiga de les autorisacions que fossen de la metexa lley y pes dels que s'encunyaven a Montpeller, los quals com hem justificat no eren altra cosa, com les *millareses*, que copies o imitacions de monedes aràbigues.

Tercer: que autorisà també la encunyació de *millareses* a Barcelona, al regne d'Aragó, al de Valencia, al de Mallorca y al senyoríu de Montpeller, y que es un fet que ja se'n encunyaven a Lleyda l'any 1225.

Quart: que les millareses que permeté encunyar y lliurar en petites quantitats, havían d'ésser de lley de 9 diners menys 4 grans de plata les més magres.

Quint: que permeté encunyarne de menys valor intrínsech, però ab la condició de que havían d'ésser venudes a marchs o a l'engròs als mercaders que'n demanessin y no a altres persones ni a la menuda.

Y sisè: que'l Rey cobrava una quantitat proporcional a la d'aquestes monedes que s'encunyaven, constituhint la encunyació d'elles una font d'ingressos pera les arques reyal.

Ara bé; essent tant nombrosos y de tant d'interès històrich y numismàtich los documents que proben que'l rey Jaume I va fer encunyar monedes aràbigues d'or y de plata, ¿còm aquest fet ha passat desapercebut pels historiadors y pels numismates? Al nostre entendre, per no haver los primers concedit importancia als documents que hi fan referencia o per no haversen format cabal concepte, y axí ho proba la circumstancia de ni sisquera ferne menció en sos llibres, donchs, que sapigàm, tots menys dos són encara inèdits: y los segons, per no haver posat la deguda atenció en l'estudi documental de les monedes d'aquest regnat, fixantla principalment en los exemplars que se'n con-

servan. Lo meteix D. Alvar Campaner, un dels conreuhadors més consciensuts y més intel·ligents de la numismàtica espanyola en la passada centuria, al comentar los dos documents que va donar a conèixer y son les concessions otorgades a Vicens de Ascasia y a Bernat de Torres en 22 d'abril de l'any 1272 pera encunyar en la illa de Mallorca millareses y dobles y mazmudines, se limita a dir: «Las licencias concedidas por Jaime I á Vicente de Ascasia y Bernardo Torres, para acuñar en Mallorca *monetam miliarensium seu alquilatorum y duplices et mazmutinas...* no tuvieron el menor efecto, lo que por otra parte no es de extrañar, si se tiene en cuenta que, en aquella época se acostumbraba á dar á negocios tan importantes mayores solemnidades que las contenidas en los citados permisos... Ninguno de estos documentos ha dejado rastro numismático; indícanse sólo como detalles históricos que, cuando menos, es curioso recordar en el estudio general de la cronología monetaria de estas islas». (*Numismática Balear*, págs. 104 y 105). De segur que si'l senyor Campaner hagués tingut conexement dels altres documents del mateix rey y referents a la metexa mena de monedes dels qui donèm compte en aquesta nota, y especialment dels relatius a Mallorca dels anys 1266 y 1267, hauria rectificat lo seu criteri, donchs s'hauria convençut de que la major part d'ells tingueren efecte pràctic malgrat no contenir més ni menys solemnitats que-ls dos que publica, y malgrat no saberse al present que hagin dexat tampoch cap rastre numismàtic.

Però la darrera afirmació del senyor Campaner exigeix major examen.

Es fàcil que les monedes aràbigues encunyades en virtut dels permisos donats pel rey Jaume I, no's diferenciessin gens de les que'ls serviren de patró y fossin d'elles copia exacta, en quin cas no es admissible la afirmació de que no haguessin dexat rastre numismàtic en lo sentit de negar o posar en dubte lo fet de la seva encunyació, però ho es en lo sentit de ésser molt difícil, sinó impossible, distingirles de les monedes aràbigues de les quals eren imitació o copia. Així ho entent, respecte de les *millareses* fetes encunyar pèl bisbe de Magalona Berenguer de Fredol, el Sr. Poey d'Avant, quan diu, fonamentantse en los estudis del senyor Cartier, que la *millaresa* no es altra cosa que'l dirhem que s'encunyava en lo segle XIII en les costes d'Àfrica, d'Egipte y de Grecia, en la qual hi figurava invariablement lo nom de Mahoma y lo versicle del Koran en que se li donà 'l titol d'Apòstol de Deu. Lo que falta —afegeix— es determinar d'entre'ls dirhems quins són los qui han pogut ésser encunyats en les predites circumstancies [ço es, en lo comtat de Magalona]. Fins ara no s'ha conseguit. Aquesta averiguació es tant més difícil, quant, encara que les millareses devien estar encunyades en lo comtat de Magalona, no estaven destinades a córrer en lo país. «Eren—diu Mr. Cartier—rigurosament exportades pèls mercaders als qui's venien pera facilitar llurs compres a Egipte y a les costes de Berberia».

Es, no obstant, possible, que les monedes que'ns ocupan se distin-

gissin, al menys en algun petit detall, de sos models o patrons aràbichs, y ho prova respecte de las *mazmudines*, lo fet de distingir los documents les *juceftes* de les *contrafactas*, y lo de donar a aquestes darrereres un valor inferior al d'aquelles. Si corrien per diferent valor, necessariament la gent havia de distingirles y necessariament en alguna cosa havien de diferenciarse. Lo que hi ha es, que essent desconegudes fins ara les noticies que justifiquen les encunyacions de monedes aràbigues per Jaume I, donchs persona tant caracterisada com D. Alvar Campaner negava transcendencia y eficacia als dos únichs documents per ell publicats que'n fan menció, los numismates que al estudi de les monedes aràbigues s'han dedicat, no han posat atenció en averiguar quines de les que's conservan són les fetes encunyar per Jaume I y quines diferencies s'observen en elles que les distingixin de les fetes encunyar per sobirans arabs. Es, donchs, molt aventurat, per ara y tant, l'afirmar que les encunyacions aràbigues del nostre Rey no han dexat cap rastre numismàtic.

La opinió emesa per Mr. Cartier respecte a la circulació d'aquestes imitacions de monedes aràbigues, suposantles *rigurosament* reservades pera la exportació y destinades als mercaders que'n necessitessin pera les seves transaccions al Orient y al Nort d'Àfrica, per més que en general la conceptuëm encertada (y perxò hem fet notar que no's troba menció de les *millareses* en los contractes entre particulars de la nostra terra y també que'n les llicencies dels darrers anys s'imposa als concessionaris la obligació de vendreles al engròs als mercaders, prohibintlos vendre a altres persones y a la menuda) no's pot acceptar d'una manera absoluta y sense admetre excepció, donchs en algunes de les concessions otorgades pèl rey Don Jaume I se faculta als concessionaris per «eam [la moneda] ubicumque volueritis portare vel mittere vel inmersare *in terram nostram*, et quocumque alio modo uti pro arbitrio vestro et cuilibet vestrorum».

¿A què obehiren les encunyacions aràbigues del rey Don Jaume?

Primera y principalment a les necessitats del comerç ab los pobles musulmans, axí de la península com del Nort d'Àfrica y del Orient, que prengué gran volada a Europa després de les Creuhades y en la nostra terra després de la conquesta de les illes Balears. Recordis lo que'ns deya lo senyor Giménez Soler en una de les sessions passades de les relacions de Don Jaume ab prínceps del Nort d'Àfrica.

Ara bé: pera'l tràfeh comercial, una de les condicions indispensables es tenir bona moneda, y en los estats governats per Don Jaume I y en general en los estats cristians del occident de Europa, la moneda que llavors s'encunyava era dolenta. De la dels dominis del rey Don Jaume, la millor era la jaquesa que no tenia més que quatre diners de lley y baxà després a tres diners: la malgoresa era de lley de quatre diners o prop d'ells, però de major talla que la jaquesa y per consegüent de menys valor; la catalana, fou primer de dos diners y després de tres diners de lley, y la dels regnes de Valencia y Mallorca era quasi igual a la jaquesa y a la catalana. Ab moneda de tant

escàs valor intrínsech y tant sovint mudada, ¿era possible.l'comerç ab pobles que's servien pera llurs transaccions de bona o relativament bona moneda d'or y de plata? Que no ho era, a més de la rahó natural, ho persuadeix lo succehit en lo regne de Murcia durant lo poch temps que'l possehí lo rey Jaume II, quan la guerra entre D. Sanxo de Castella y Alfons de la Cerda. Los serrahins y altres gents dels encontorns del dit regne, se retragueren de concorrehí y traficarihi per no encunyar-se en ell *octaus de dobla*, qu'era la moneda que preferien pera llurs transaccions, y 'l Rey se vegé obligat en 29 de janer del any 1301 a ordenar a Ferrer de Cortil, batlle de Murcia, que fes encunyar o perinetés l'encunyació per aquells qu'havien acostumat encunyarne, d'octaus de dobla iguals als que's batién en temps del rey *rexedi* Abrahim Abucat Abeniut. (Reg. 199, f. 33 r.º)

Algú pensarà que podia 'l rey Don Jaume I millorar la moneda que s'encunyava en sos Estats y ferne fabricar de bona d'or o de plata; però s'ha de saber qu'axò al Rey no li era possible ferho, per haver otorgat y jurat a cada hu del dits Estats la seva moneda propia compromettentse a no mudarla ni crearne d'altra. Axí, quan lo seu fill, l'infant Don Pere, essent llochtinent, volgué fer encunyar a Catalunya el *gros* de plata, no pogué tirar avant la seva pretensió per haver acudit al Rey contra ella l'Estament eclesiàstich y 'l Concell y Prohomens de Barcelona, com llargament se pot llegir en lo llibre d'En Salat. Ho va fer, no obstant, Jaume I en 1272, poch avanç de morir, pèl qu'aspecta a la ciutat de Montpeller que no havia tingut fins allavors moneda propia, fenthi encunyar lo *gros* de plata, com ho havia fet al Nort de França lo rey Sant Lluís disposant la encunyació del *gros* tornés.

No quedava, per consegüent, al Rey altre recurs pera fomentar y facilitar lo comerç exterior dels seus Estats, especialment ab los paissos musulmans, que permetre y autorisar la encunyació en sos Estats de monedes copiades o millor, imitades, de les aràbigues, y axò es lo que va fer.

Obehiren en según terme aquestes encunyacions al fet de constituir pera'l Rey una sanejada y no despreciable font d'ingressos; idea qu'hein vist apunta el Papa Climent IV en sa lletra al bisbe de Magalona. En totes les autorisacions qu'hem ressenyat s'hi estipula lo tant que correspondrà al Rey per la encunyació, y basti dir qu'una sola d'elles, en poch més d'un any y mitg, li proporcionà la llavors respectable quantitat de 36.139 sous malgaresos.

No indiquen los documents que he trobat, y son los que acabo de fer conèxer (1), quines foren les monedes aràbigues imitades o copiades. Es de creure que la major part de les monedes que s'encunyarèn en

(1) Quan se va presentar y llegir aquesta «Nota» en lo Congrès d'Historia de la Corona d'Aragó, no s'havia publicat encara lo volum II del llibre del autor «Les Monedes Catalanes», en lo quí se dona compte dels documents a que'l text fa referència.

virtut de les autorisacions concedides per Jaume I, serien imitacions de monedes hispani-aràbigues, y d'aquestes, com es natural, les aleshores més acreditades per la seva bondat. En Ducange opina també que les *millareses*, que quasi coetaniament ab les de Don Jaume s'encunyaven en lo mitgdia de França, eren imitació de monedes hispani-aràbigues.

Posaré fi a aquesta nota fent present que, mort Don Jaume I, seguí en Catalunya l'encunyació de monedes aràbigues, al menys fins los primers anys del regnat de Jaume II.

APÉNDIX

I.—Concessió a Pere Andreu, pera encunyar quirats a Barcelona o a Lleida.

Per nos et nostros damus et concedimus vobis Petri Andree argenterii... diebus omnibus vite vestre magistrat... aquilatorum monete, tali pacto, quod vos cudatis et cudi faciatis dictam monetam aquilatorum in civitate barchinone, vel in civitate Ilerdensi, in quam magis volueritis, et faciatis dictos aquilatos ad legem et ad pensum illorum aquilatorum qui cuduntur in montispesulano, et sic dictam monetam aquilatorum cudatis et cudi faciatis in dictis civitatibus, diebus omnibus vite vestre, in illis temporibus unuscuiusque auni in quibus magis volueritis, et tantam quantam volueritis, dum bene et fideliter vos habueritis in dicto officio, secumdem formam predictam. Sciendum est autem, quod dabitur et dare tenemini nobis et nostris et cui voluerimus, pro quolibet marcha argenti que in dicta moneta aquilatorum cudetur vel cudi facietur, duos solidos barchinone novorum, et dante solvente nobis et nostris dictos duos solidos pro quolibet marcha argenti, ut dictum est, et operando dictis aquilatis ad legem et ad pensum illorum aquilatorum qui in Montispesulano cuduntur, non teneamini nos et nostris in aliquo vel in aliquibus aliis de dicta moneta respondere, nec reddere aliquam rationem. Immo quantumcumque in dicta moneta lucro feceritis? ultra duos solidos barchinonenses in quilibet marcha, totum illud vobis et vestris libenti animo concedimus atque damus, et de ipso lucro non teneamini nobiscum computare unquam aliquo tempore, set sit vestrum et ad vestram voluntatem perpetuo faciendam. Preterea volumus, quod dictam monetam aquilatorum non cudatis nec endi faciatis sine guardas quam guardam nobis dabimus in barchinona vel in Ilerda cui respondebitis de duobus solidos barchinonenses predictis, pro nobis et loco nostri, litera aperta guidatici dicto P. Andree et omnibus illis qui argentum tulerint ad dictam monetam et suis, pedatico et lezda. Datum apud. Og... rti vj^o mensis julii, anno domini, m^o cc^o l^o nono.

(Arxiu de la Corona d'Aragó, Registre 10, fol. 141, v.º)

II.—Confirmació a Pere Andreu y a altres, de la autorisació pera encunyar millareses, feta pèl llochinent reyal l'infant Don Pere.

Nos infrascriptus P. etc. Concedimus et confirmamus vobis Petro Andree, P.^o Andree, Benedicto Andree et Michaeli Andree, filiis vestris, et Raimundo Bigordani, B.^o Bigordani et Dominico, nepotis vestris, cartas quas dictus dominus Rex, pater noster, vobis fecit super eo quod possitis operari monete miliarense, et quamlibet aliam monetam quam in terra dicti domini Regis cudetur et operabitur, prout in dictis cartis melius et plenius continetur. Mandantes etc. Dat. Barch. ij Nonas Januarii Anno Domini Millesimo. cc. lx. nono.

(A. C. A., Reg. 37, f. 3, v.^o)

III.—Altra confirmació feta al meteix, pèl rey Don Jaume II. (1)

Vicario baiulo et probis hominibus barchinone necnon et universis aliis officialibus nostris ad quos presentis pervenerint. Mandamus et dicimus vobis quatenus manuteneatis et defendatis petrum arnaldi, magistrum monete Milarense, in jure contra quoscumque eidem petro ac bonis suis dampna vel gravamina inferentes vel inferre volentes, et non permitatis ipsum ac bona sua per aliquem vel aliquos contra justiciam agravari seu etiam molestari, ipso tamen parato existente facere cuicumque de eo querelanti justicie complementum: volumus etiam et vobis mandamus quatenus privilegia et cartas per dominum Regem Jacobum bone memorie avum nostrum dicto Petro Arnaldi concessas et confirmatas per illustrissimum dominum Regem P. inclite recordationis patrem nostrum, observetis et observari eidem inviolabiliter faciatis, prout in privilegiis et cartis prefatis dinoscitur contineri prout usus fuerit cartis et privilegiis supradictis. Dat. Barchinone...

(A. C. A., Reg. 91, f. 39.)

IV.—Concessió als pare y fill Pere Andreu, pera encunyar mazmudines, dobles y senzilles, en la ciutat de Barcelona.

«Per nos et nostros damus et concedimus vobis P. Andree, argenterio pampilone, et Petro A., filio vestro, licenciam et plenum posse faciendi cudendi et operandi monetam auri, videlicet macemutinas duplices et simplices, hinc ad XII annos, intus civitate barchinone, que sint de lege et pensum de quibus sunt duplices del Mir: Ita tamen quod pro unaquaque marcha macemutinarum predictarum donetis nobis unum morabatinum in auro. Et sic volumus quod predicta facere possitis per totum spacium dicti termini. Mandantes etc Datum Barchinone viij idus madii, anno. m. cc. lxx. secundo.

(A. C. A., Reg. 21, f. 32.)

(1) La relació que té aquest document ab los dos precedents, nos fa creure que'l nom de Pere Arnal hi està equivocat y qu'havia de dir Pere Andreu. Al enquadrernar lo Registro, va quedar escapsada la data, que era de janer del any 1292.

V.—Concessió als germans G. A. y Bn. Faure, pera encunyar millareses en lo regne d'Aragó.

Per nos et nostros concedimus vobis G. faure A. faure et bn. faure, fratibus, mercatoribus sancti antonini, quod omnes insimul vel alterius vestrorum, possitis facere operari et cudi libere et sine alicuius contradiccione et impedimento, monetam argenti que vocatur millares. ad legem videlicet decem denariorum tantum, ita tamen quod in. xij. millaresis inveniantur. x. denarii miliarensi argenti fini, sicut afinatur argentum in montepesulano; et dictam monetam operari et cudi faciatis in quocumque loco tocus Regni Aragonis magis vobis videbitur faciendum: nos tamen ponamus et possimus ibi ponere custodiam quam velimus, qui custodiat et videat quod dicta moneta fiat et operetur bene et legaliter ad legem superius comprehensam. Per predicta itaque concessione, donatis et dare teneamini nobis et nostris quolibet anno, per censum, in festo sancti michaelis septembris, lx. morabatinos alfonsinos boni auri et justii ponderis; verum si racione guerre vel qualibet justa alia racione vos a dicto opere cessare oportuerit, volumus quod non teneamini nobis nec nostris solvere dictos lx. morabatinos, nisi tantum secundum tempus quod ipsam monetam miliarensis feceritis operari; et sic vobis, complentibus nobis et nostris ea omnia que superius continentur, promittimus vobis in fide et legalitate nostra quod dictam monetam seu officium eiusdem non auferemus nec alicui alii dabimus licenciam operandi vel cudendi in toto Regno Aragonis monetam miliarensis, et quod contra predicta nec aliquem predictorum nobis veniremus nec venire aliquem permitteremus aliqua causa vel aliqua racione, recipientes vos omnes operarios et officiales dicte monete, et etiam omnes illos qui ad dictam monetam argentum aportaverint, in nostro speciali guidatico et comenda, Ita quod eundo stando et redeundo sint salvi pariter et securi. Ad hec igitur nos G. faure A. faure et bn. faure predicti, convenimus et promittimus vobis domino Jacobo etc. predictos morabatinos solvere in terminio prenotato, et atendere et complere ea omnia que superius continetur. Datum in Montepesulano, kalendas Madii, Anno domini . m . cc . lx . secundo.

(A. C. A., Reg. 12, f. 38.)

VI.—Concessió a Arnal Llorenç, pera encunyar millareses en lo regne de Valencia.

Per nos et nostros concedimus tibi Arnaldi Laurencii quod possis facere operari et cudi, libere et sine alicuius contradiccione et impedimento, monetam argenti que vocatur millares, ad legem videlicet decem denariorum tantum, Ita quod, in duodecim millareses inveniantur decem denarii millareses argenti, ad undecim et obolum argenti fini; et dictam monetam operare et cudi faciatis in civitate Valencie, et nos possimus ibi ponere custodiam quam vellimus ad custodiendum et videundum quod dicta moneta fiat bene et legaliter ad legem predictam, et racione dicte monete dabis nobis et nostris, de quilibet marcha argenti qui monetabitur de cetero in dicta moneta, duodecim denarios regalium Valencie, et baiulo nostro Valencie loco nostri, et te complente nobis vel nostris pacca predicta, promittimus tibi legaliter quod non auferemus tibi dictum officium vel mo-

netam, nec alicui alii dabimus licenciam operandi vel cudendi in regno valencie dictos millarenses, nec contra predicta veniemus vel aliqui venire permitemus aliquo modo vel aliqua racione. Et ego, Arnaldus Laurencii predictus, promito vobis domino meo Jacobo regi predicto, atendere et complere omnia predicta ut superius sunt notata, et quod dicta moneta non cessabit operari per aliquid tempus de voluntate mea, immo conabor toto posse quod continuo operetur. Datum apud pina? xij. Kalendas julii anno domini. m. cc. lx. tercio.

(A. C. A., Reg. 12, f. 90.)

VII.—Concessió feta a Ramón de Torres, pera encunyar millareses o quirats en la illa de Mallorca.

Per nos et nostros damus et concedimus tibi Raimundo de Turribus, Civi Ilerdensis, quod per quinque annos primos venturos possis cudere et facere cudi monetam milliarensem sive alquilatorum in insula Maiorice, in quocumque loco volueris, tam scilicet in Civitate quam extra, ad legem illam quam voluerint mercatores qui eam emere voluerint, Ita tamen quod ipsam monetam... ad marcham et marchas et non aliter per minutum: et te vendente ipsam monetam ad marcham et marchas et non aliter per minutum ut dictum est, et faciente ipsam ad legem quam mercatores qui eam emerent voluerint, non possimus tibi facere petitionem aliquam nec demandam postquam per manum assaiatoris et custodis nostri dicte monete, quem nos ad hec duxerimus constituendum, tibi tradicti fuerit. Predictam autem concessionem tibi facimus tali modo, quod de unaquaque marcha argenti operati dones nobis et nostris et cui voluerimus loco nostri. viij. denarii regalium. Concedimus insuper tibi, quod in dicta moneta cudenda et operanda possis habere operarios quoscumque volueris, bonos tamen et fideles, per totum tempus predictum, et quod alius preter te permiteremus in Civitate Maiorice nec insula eiusdem de dicta moneta facere cudi nec etiam operari. Mandantes, etc. Dat. Ilerde iij kal. augusti Anno domini. m. cc. lx. vij.º

(A. C. A., Reg. 15, f. 113.)

VIII.—Modificació de la concessió precedent.

Per nos et nostros, laudamus concedimus et confirmamus tibi Raymundo Turribus, civi Ilerdensis, cartam quam tibi fecimus de operandi moneta milliarense seu alquilatorum per Quinque annos in insula Maiorice in quocumque loco volueris, prout in ea carta plenius continetur. Ita tamen, quod tu per unum de dictis quinque annis proxime completum, qui incipiat quando dictam monetam incipies operari, possis cudere vel facere cudi dictam monetam milliarensem seu alquilatorum in quocumque loco volueris dicte insule, tam intus civitatem Maiorice quam extra, ad illam legem quam voluerint mercatores qui eam emere voluerint, ut in dicta carta nostra que inde habes plenius continetur, sine impedimento et contradiccione nostra et cuiuslibet alterius persone. Et si completo et transacto dicto anno, nobis visum fuerit quod operacio dicte monete dampnum nostrum esset, quod ex tunc tu de dicta moneta non operis, cum de hoc nostrum habueris mandamentum. Et si, transacto dicto anno, nobis visum fuerit quod

non sit dampnum nostrum, volumus et concedimus tibi quod operis et cudas vel cudi facias dictam monetam per residuos quatuor annos, prout in dicta carta qua a nobis habes plenius continetur. Mandantes firmiter baiulis curiis etc. quod predicta firma habeant etc. Et est sciendum quod, racione confirmacionis predictae, mutuasti modo nobis tres mille sol. iaccenses, de quibus tibi fecimus albaranum debiti, ut in eum continetur. Datum in orta de Ager, Kalendas octobris, anno domini. m. cc. lx. octavo.

(A. C. A., Reg. 15, f. 121, r.º)

IX.—Concessió feta a J. Riba, G. Gros y E. Joan, pera encunyar millareses en lo senyoriu de Montpeller.

Concedimus vobis Johanni de Rippa, gerardo grossi et Egidio Johannis, burgenses Montispesulani, et cuilibet vestrorum, quod possitis, libere et sine alicuius contradiccione et impedimento, monetam quam vocatur millares, ad legem x. denarii minus j. pugesia, Ita quod in duodecim denariis millareses predictorum sint et inventiantur. xij. denarii minus. j. pugesia argenti fini, sicut argentum affinatur in Montepesulano, cudere seu facere secundum quod vobis et cuilibet vestrorum placebit in castro novo et in lacis et ubicumque volueritis extra Montispesulani, in omnibus ac singulis locis nostre dominationi ac jurisdictioni subditis: et in castris ac fortiis nostris in quibus vos vel aliquis vestrorum cudetis et facietis cudi vel fieri facietis dictam monetam, possitis tenere arcam vel arcas in quibus peccunia formata deponatur et argentum paratum ad dictam monetam cudendam, sub modo et forma inferius anotatis: possitis etiam vos et quilibet vestrorum de predictis locis mutare de loco in locum ubi vobis magis placebit, et quociens volueritis possitis loco ipsius monete millarense transferre de loco in loco predictorum locorum, et etiam si volueritis dictam monetam in eodem tempore facere in diversis locis locorum extra montispesulani nostre jurisdictioni subditorum, hec vobis et cuilibet vestrorum licere volumus: dictam monetam millarensem vobis et cuilibet vestrorum facere et cudere concedimus proprio nostri animi motu, ut predictum est, tali forma et pacto, quod magistri artifices et universis operarii dicte monete jurabunt in manu nostra, seu loco nostrum tenentem in Montispesulano vel cuiuslibet alterius a nobis vel ab ipso loco nostrum tenentem constituti, quod fideliter et legaliter se habeant in toto facto vel opere dicte monete: et tota moneta, secundum quod cuditur et fiet, cotidie mittetur et conservabitur in quodam bona et forta arca, que habeat duas clavaturas diversas, Ita quod unam non posset aperiri cum clave alterius, et nos sive locum nostrum tenenti vel ille qui a nobis constitutus ad hoc est vel constituetur, tenebimus unam clavem, et vos tenebitis aliam, et quando dicta arca debet aperiri et inde dicta moneta facta extrahi, locum nostrum tenenti in montispesulano, vel alius pro ipso et ad hoc statutus et destinatus, erit presens in apericione arche et extraccione monete, et incontinenti, prius quam aliquid de dicta moneta deportetur vel aliquis utatur, ea probabitur et mittetur ad assaig in hunc modum, scilicet quod de acervo illius monete bene permixte accipiatur uncia vel dimidia ad racionem marcha argenti fini, et si inventum fuerit in illa assaig quod dicta moneta sit predictae legis, accipietis libere predictam monetam postea tamquam probatam, et eam ubicumque volueritis portare vel mittere vel immersare in terram nostram, et quocumque alio modo uti pro arbitrio vestro

et cuilibet vestrorum possitis: et si forte inveniretur quod de dicta lege monete deflueret. j. pugesia ad mediam unciam, votum et concedimus quod currat illa moneta sicut alia supradicta que invenieritis ad legem. x. denarii minus. j. pugesia. Si autem ad dictum assaig inventum fuerit quod sit minoris legis, reffundatur: et vos racione et in signum domini et solveae et proteccionis et securitatis, dabitis nobis vel successoribus nostris per singulis marchis dicte monete aprobate, ad pondus marcha marche montispesulani ponderatis. ij. denarii millarensis quancumque fiet extraccio dicte monete de arche, illius scilicet monete que tunc legali reperietur. Datum Osce. xv., kalendas Octobris anno domini. m. cc. lx. tercio.

(A. C. A., Reg. 12, f. 118.)

X.—Concessió feta á R. de Lugantracto y G. de Verallio, pera encunyar millareses en lo senyoríu de Montpeller.

Concedimus vobis Raymundo de lugantracto et G. de verallio, burgensibus Montispesulani, quod possitis libere et sine alicuius contradiccione et impedimento, monetam quem vocatur Millares, ad legem novem denariorum et oboli, ita quod in duodecim denarii millarensium sint et inveniantur novem denarii et obulus argenti fini, sicut argentum affinatur in Montispesulano, cudere seu facere, secundum quod tibi placebit, in castro novo et in lacis et ubicumque volueritis extra Montispesulanum in omnibus ac singulis locis nostre dominacioni ac jurisdictioni subditis; et in castris ac forciis nostris in quibus cudetis et facietis cudi vel fieri facietis dictam monetam, possitis tenere archam vel archas in quibus peccunia formata deponatur, et argentum paratum ad locum monetam cudendam sub modo et forma inferius anotatis; possetis etiam libere et sine impedimento, de predictis locis mutare de loco ad locum ubi tibi magis placebit, et quociens volueritis possitis de loco ipsius monete millarensium transfere de loco in locum predictorum locorum, et etiam si volueritis dictam monetam in eodem tempore facere in diversis locis locorum extra Montispesulanii nostra jurisdictione subditorum, hoc vobis licere volumus. Predictam monetam millarensium vobis facere et cudere concedimus proprio nostri animi motu, ut predictum est, tali forma et pacto, quod magistri artifices et universi operarii dicte monete jurabunt in manu nostra seu locum nostrum tenenti in Montispesulano, vel cuiuslibet alterius a nobis vel ab ipso locum nostrum tenentem constituti, quod fideliter et legaliter se habebunt in toto facto seu opere dicte monete, et tota moneta secundum quod cudetur et fiet, cotidie mittetur et conservabitur in quamdam bona et forti archa qua habebit duas clavaturas diversas ita quod n̄ha non posset aperiri cum clave alterius, et nos seu locum nostrum tenentem in montispesulano, vel ille qui a nobis ad hoc est constitutus vel constitueretur, tenebimus ... unam clavem et vos tenebitis altera, et quando dicta archa debet aperiri et inde dicta moneta facta extrahi, locum nostrum tenens in Montispesulano vel alius pro ipso ad hoc statutus et destinatus, erit presens in apericione arche et extraccione monete. Et incontinenti, priusquam aliquid de dicta moneta deportetur vel aliquis utatur, ea probabitur et mittetur ad assaig in hunc modum, scilicet quod de acervo illius monete bene permixte accipiatur uncia vel dimidia ad racionem marcha argenti fini. Et si inventum fuerit in illo assaig quod dicta moneta sit predictae legis, accipietis libere predictam monetam ... tam-

quam probata et eam ubicumque volueritis portare vel mittere seu emerçare in terram nostram et in quocumque alio modo uti pro arbitrio vestro possitis, et si forte invenietur quod dicta lege moneta deficeret una pugesia ad mediam unciam, volumus et concedimus quod currat illa moneta sicut alia supra dicta que invenietur ad legem novem denarii et oboli. Si autem ad dictum *assaig* inventum fuerit quod sit minoris legis, refundatur; et vos racione et in signum domini et solvesse et proteccionis et securitatis nostre, dabitis nobis et successoribus nostris per singulis marchis dicta moneta approbata, ad pondus marchi Montispesulani ponderatis, duos denarios millarensium, quemcumque fiet extraccio dicte monete de archa, illius scilicet monete que tunc legalis reperietur. Datum in perpiniano, xij. kalendas Octobris, Anno domini, m. cc. lx. Quarto.

(A. C. A., Reg. 13, f. 221, v.º y 222.)

XI.—Concessió feta a G. Bonafós, pera encunyar millareses en lo senyoriu de Montpeller.

Noverint universi Quod nos Jacobus etc. Concedimus libi G.º bonafos, campori Montispesulani, quod possis libere etc. (1) monetam quem vocatur millares ad legem novem denariorum, ita quod in duodecim denarii miliarensium sint et inveniantur. ix. denarii argenti fini, sicut etc. in Castro novo et in lacis etc. et in castris ac forciis nostris in quibus cudes et facies cudi vel fieri dictam monetam, possitis tenere archam etc. Possitis eciam libere et sine impedimento de predictis locis mutare de loco in locum secundum tibi magis placebit et quociens volueris ipsa moneta miliarensium transferre de loco in locum etc. si volueris dictam monetam et in eodem tempore facere in diversis locis locorum extra Montispesulanum etc. Predictam monetam miliarensium tibi facere et cudere concedimus proprio etc. Data in Montispesulano vijº. kalendas septembris, anno domini. in. cc. lx. v.

(A. C. A., Reg. 13, f. 279.)

XII.—Altra semblant concessió al meteix G. Bonafós.

[Noverint universi], quod nos Jacobus dei gracia Rex etc. Concedimus vobis Guillelmo Bonafos, de montispessulani, quod possitis libere et sine alicuius impedimento, monetam quam vocant millares, ad legem novem denariorum, Ita quod in duodecim denariis miliarensium predictorum inveniantur novem denarios argenti fini sicut argentum affinatur in Montispesulano, cudi seu facere secundum quod vobis placuerit in Castro novo et in lacis et ubicumque volueritis extra Montispesulano in omnibus ac singulis locis nostre dominacioni ac jurisdictioni subditis; et in castris et in forciis nostris in quibus cuderitis et facietis cudi vel fieri dictam monetam... eam ad archas in quibus pecunia formata deponatur, et argentum paratum ad dictam monetam cudendam sub modo et forma infra... possitis, et libere et sine impedimento de predictis mutare de loco in locum, ubi vobis magis placuerit et quociens volueritis locum ipsius monete miliarensium

(1) etc., indica que lo que segueix en el document, es exactament igual al text del transcrit ab lo n. X.

sium transferre de loco in locum predictorum locorum, Et etiam si volueritis dictam monetam eodem tempore facere in diversis locis locorum extra Montispesulani nostra jurisdictioni subditorum, hoc vobis licere volumus; dictam vero monetam milarensem vobis facere et cudere concedimus proprio motu noster animi, ut predictum est, tali forma et pactu quod magistri artifices et universi operarii dicte monete jurabuntur in manu nostra, seu locum nostrum tenenti in Montispesulano vel cuiuslibet alterius a nobis vel ipso locum nostrum tenentem constituti, quod fideliter et legaliter se habebunt in toto facto seu opere dicte monete, et tota moneta secundum quod cudetur et fiet, cotidie mittatur et conservabitur in quadam boni et forti archa que habuit duas clavaturas diversas, Ita quod una non possit aperiri cum clavi alterius, et nos sive locum nostrum tenentem in Montispesulano vel alter qui ad hec est a nobis constitutus vel constituetur, tenebamus inde unam clavem et vos tenebitis aliam, et quando dicta archa debobit aperire et quando dicta moneta facta extrahi, locum nostrum tenentem in Montispesulano vel alius pro ipso et ad hoc statutus et destinatus, erit presens in apericione arche et extraccione moneta; et in continenti, antequam aliquid de dicta moneta deportetur vel aliquis utatur, ponatur ad assag in hunc modum, scilicet quod de acervo illius monete, bene permixte, accipiatur uncia vel dimidia ad totum marchi argenti fini, et si inventum fuerit in illo assag quod dicta moneta sit predictae legis, accipiatis libere predictam monetam postea tamquam bene probatam, et eam ubicumque volueritis portare vel mittere seu esmerzare in torram nostram et quocumque alio modo uti pro arbitrio vestro possitis, et si de dicta moneta defecerint duo grani secundum dictam legem, quod propter dictum monetam non arrestetur nec refundatur, sed quantam de dictam facietis diminuta duobus granis lege predicta, teneamini facere tantum de eadem quod sit maior duobus granis ultra dictam legem; quantum ad dictum assag inventum fuerit que sit minoris legis refundatur et apecetur: Et vos racione et in signum domini et solveço et propter securitatis nostre, dabitis nobis et successoribus nostris per singulis marchis dicte moneta aprovate ad pondus marcha Montispesulani duos denarios millarensium quancumque fiet extractio dicte monete de archa, illius scilicet monete que tunc legale reperitur. Item volumus et mandamus vobis quod postquam dicta moneta erit aprobata et assagada per nostrum assagador et per nostrum custodium tradita, quod nichil... altero vestrum vel a vestris seu a magistris petere possimus nec vobis in aliquo teneamini. Mandantes nichilominus... baiulis et baiulivis seu vicariis et curiabus seu locum nostrum tenentibus, quod si aliquis ausu temerario contra vos vel vestrum in predictis seu racione predictorum iret seu vim vel impedimentum aliquid prestaret, quod ipsi ad vestram admonicionem illud. . et castiguent. Datum Gerunde .iii. nonas septembris, anno domini m. cc. lx. quinto.

(A. C. A., Reg. 13, f. 286).

XIII.—Modificació de concessions fetes a P. Vidal, pera encunyar millareses en lo senyoríu de Montpeller.

Noverint universi: Quod cum nos Jacobus dei gracia Rex Aragonis Maiorice etc. concesserimus tibi Petri Vitalis monetam nostram Millarensem cudendam in Montispesulano et eius dominio ad legem videlicet novem

denariorum et novem denariorum minus quatuor granis, ut in instrumento a vobis inde facto plenius continetur; et modo intelliximus quod non potes cudere ad comodum et nunc monetam dictam ad legem predictam, eo quia in villas et locis que sunt alterius dominacionis in circuitu montispesulani cuditur ad minorem legem: Ideo concedimus tibi Petro Vitalis, magistro monete nostre predicte, quod de cetero cudas et cudi facias monetam predictam ad legem quam voluerint mercatores qui eam ement, usque ad tempus scilicet a nobis tibi concessum in carta predicta; ita tamen, quod ipsam monetam ad marcham et marchas vendas et non aliter, et tu faciente cudi dictam monetam ad legem quem mercatores qui eam emero voluerint et vendente eam ad marcham et marchas, non possimus inde tibi facere aliquam demandam postquam per manum assajatoris nostri dicte monete et custodis tibi tradita fuerit, nec tibi obsint nec obesse possint convenciones inite inter nos et te in carta predicta, nec possis per nos vel per aliquem pro nobis propter ea in persona vel rebus aliquid molestari. Concedimus etiam dicto p. Vitalis, quod si operarii per nos assignati ad cudendam monetam predictam, non essent sufficientes ad ipsam monetam cudendam, possis alios habere operarios sufficientes qui ipsam monetam cudant et operentur. Datum Tirasone j. kalendas octobris anno domini Millesimo. cc. lx. septimo.

(A. C. A., Reg. 15, f. 56 y 57.)

XIV.—Nomenament de custodi de la moneda millaresa que s'encunyava en lo senyoriu de Montpeller.

Damus et concedimus vobis fidei nostro Johanni Blanch, jurisperito, custodiam monete miliarensis montispesulani, ita scilicet quod vos, et non aliquis alius, sitis custos dicte monete miliarensis dum nobis placuerit, et bene ac fideliter in ipso officio vos habebitis, et habeatis et percipiatis pro officium et labore vestro in dicta moneta, Mille et quingentos solidos malgurienses singulis annis de cetero, dum custos fueritis monete predicte. Mandantes p. vitalis, magister dicte monete, vel locum eius tenentem, quod vos de cetero, et non aliquem alium, habeant et teneant pro magistro dicte monete ac respondeant vobis singulis annis de dictis. m. d. solidos dum custos fueritis dicte monete, ut superius est iam dictum. Datum Herde, v. idus decembris, anno domini m.cc lx. octavo.

(A. C. A., Reg. 15, f. 117, v.º)

XV.—Privilegi y franqueses concedits als moneders y obrers de la moneda millaresa que s'encunyava en lo senyoriu de Montpeller.

Per nos et nostros concedimus vobis, universis monetariis et operariis monete miliariensium montispesulani, presentibus et futuris, quod si aliquis vestrorum aliquom falsitatem comiteret in facto dicte monete qua operabitur, quod vos simul cum magistro eiusdem monete puniatis et possitis punire illum qui dictam comiserit falsitatem, et justitia quam meruerit facere de eodem, prout fuerit faciendum; quod si non feceritis, baiulus noster curie Montispesulani, ipsos inde puniat et faciat justiciam quam meruerint de eisdem. Concedimus etiam vobis, quod si aliquis ex vobis tenea-

tur in debito alicui obligatus, eum compellere et distringere possitis simul cum ipso magistro ad solvendum ipsum debitum, et ea ratione emparare sibi operas donec solverint ipsum debitum vel convenerint cum creditore: Et quod nullus vicarius vel baiulus noster, vos super ipsis debitis compellere possit: Et si forte magister monete vellet vobis, predictis monetariis sive operariis, facere aliquam forciam de juribus vestris alicuius septimana quod in vestris operibus non satisfaceret vobis, non teneamini in dicta moneta operari, donec satisfecerit vobis, vel per vos inde fuerit elongatum. Et quod non teneamini ire in exercitu vel cavalcatam, nec dare aliquid pro redempcione ipsorum, nec dare eciam pedagium sive lezdam, dum monetam operabimini miliarenssem supradictam Item quod possitis in opere dicte monete mittere nepotos et filios vestros et filios sororum vestrorum, et quod nos alium ibi non mitamus dum vos ad operandam dictam monetam sufficiatis. Ita tamen, quod vos habeatis et teneamini ire in quocumque locum terre nostre nos voluerimus, pro cudenda moneta, nobis vobis providentibus in expensis itineris. Mandantes etc. Datum Barchinone .ij idus aprilis, Anno domini. m. cc. lx sexto.

(A. C. A., Reg. 15, f. 53.)

Barcelona 22 de Juny de 1908.

Poblacions de Catalunya que han batut moneda

Cóm indica 'l lema del present article, no tenim la pretensió de fer un treball científic de numismática catalana; treball que molt bé 'ns estalvia l'excelenta obra d'En Joseph Salat,¹ á la que remetem al lector: però com sia que de l'any 1818 ensá, en que 's va publicar dita obra, s'han descobert gran nombre de monedas catalanas y s'ha adelantat molt en l'estudi de las ja conegudas, tractem sols de reunir en un breu resúmen las noticias qu' avny dia 's tenen dels pobles de Catalunya qu' han acunyada moneda en las diferentes épocas históricas.

Pera major claredat dividirém nostre treball en duas parts: primera, desde 'ls més antichs temps fins als Comtes independents; segona, desde dits Comtes fins al present, ó sia monedas propia y esclussivament catalanas.

I

Es opinió valguda que las colonias gregas, qu' en la costa de Llevant de la Península Ibérica s'establiren, ensenyaren als naturals del país l'us de la moneda, axis com los Fenicis l'havian ensenyat als pobles que'l Mitjorn de la matexa ocupavan. Lo cert es que las monedas més antigüas del país, conegudas fins ara, son las propias de las colonias qu' aquellas gents á Espanya fundaren.

No 's conex cap moneda fenicia acunyada á Catalunya, mes en cambi las únicas monedas gregas descobertas, batudas á Espanya, son catalanas y propias de las antigüas colonias de Rosas y Empurias, situadas á la costa del mar prop del Pirineu, en l'avuy provincia de Girona. No es possible ficsar ab eczactitut l'época en que va comensar la sua acunyació, la qu' en nostre concepte, als menys per lo que respecta á las d'Empurias, no 's pot remontar mes enllá del segle v avans de la nostra era. Altras monedas ab characters céltichs se conexen, batudas imitant lo de las empuritanas, de las quals no's pot sapiguer quinas son propias de Catalunya, per no haverse pogut encara descifrar sas llegendas.

Més tart, dos setgles avans de J. C., seguint los cálculs d'En Heiss,² s'estengué considerablement per Catalunya, com per lo demás d'Espanya, la fabricació de la moneda, entre 'ls diferents Estats ó pobles, formats per la barreja de las rassas ibérica y céltica

1. «*Tratado de las monedas de Cataluña. Barcelona.*»

2. «*Memorial numismático; tom. I, pág. 68.*»

que llavors l'habitaven. Los datos reunits dels punts ahont comunment se troban las monedas, dels tipos particulars qu' algunas d'ellas presentan y de las legendas célticas que s'han pogut descifrar, permeten atribuhir algunas d'ellas, ab certesa quasi absoluta, als següents punts de Catalunya: —*Cosetans*, batuda probablement á Tarragona; *Ilergets*, á Lleyda; *Ausa*, capital dels Ausetans, avuy dia Vich; *Haunthica* ó *Indica*, capital dels Indigets, més tart Empurias, y *Cissa*, població dels Lacetans que, segons Gregori Lopez,³ correspon á la vila de Guissona. Altres pobles potser s'afagirán á la llista anterior quan esta classe de moneda baja sigut més estudiada ó s'haja adelantat més en lo descubrimient de l'alfabet propi de la nació celtíbera. L'acunyació d'aquesta moneda, seguint los cálculs del ja citat autor, durá fins los primers anys de l'Imperi d'August, poch temps avans de la nostra Era.

Subjecta Catalunya á la dominació romana, continuaren batent moneda ó reberen dels Emperadors privilegi pera batre las poblacions de Tarragona, *Tarraco*; Empurias, *Emporiae*; Lleyda, *Ilerda*; Tortosa y Amposta, *Dertosa*, *Hibera*, *Ilergavonia* (las monedas portan sempre junts los noms d'abduas poblacions) y potser també algunas altras, qual nom s'ignora, per no haverse descobert encara llurs monedas. L'acunyació hispano-romana comensá en l'Imperi d'August, y s'acabà ab lo de Calígula.

Després de l'invasió dels pobles del Nort, los Visigoths fundaren á Espanya una nova monarquia. De las monedas góthicas fins ara descobertas, pertanyen indubitablement á Catalunya las de *Tarragona*, *Tortosa*, *Barcelona* y *Girona*, y se dupta de si son ó no catalanas las que 's llegeixen *Rodas*, *Lebea*, *Ventosa* y *Bergio*. D. Alvar Campaner⁴ atribueix la primera d'aquestas últimas á Rosas, però á nosaltres, á pesar de respectar moltíssim la sua opinió, se'ns fa molt difícil d'assentir-hi: primer, perquè creyem que Rosas en dita época devia tenir escassa importancia y sa vehina Empurias, en aquell temps indisputablement ciutat episcopal, no bat que's sábiga, moneda góthica; segon, perquè ab las várias poblacions d'Espanya que portan lo nom de Roda, es més probable que la que va batre aquesta moneda fos la del Comtat de Pallars, avuy en lo regne d'Aragó, que fou sede episcopal al principi de la reconquesta, fins que son Bisbat s'uní al de Leyda en lo setgle XII; y tercer, perquè si dit senyor se fundés en que la lletra *D.* de una de las monedas que portan aquell nom, té la forma de una *delta* grega, podriam contestar que ab la mateixa forma 's troba en altras monedas góthicas de punts molts distants y de l'interior d'Espanya. De la segona *Lebea*, pregunta dit senyor si no podria esser l'antigua *Julia Libica* dels escriptors llatins, avuy probablement *Llivia*, y que pertanyeria, per lo tant, á Catalunya. De la tercera, *Ventosa*, diu que deu esser una de las dos poblacions qu' ab aquest nom figuran en la antiga divisió dels Bisbats, com pertanyents á las diócesis d'Empurias (Catalunya) ó Viseo (Portugal). Per fi, atribuhex⁵ l'última á Berga, població també catalana, però es dubtosa, per atribuir-la¹ P. Florez⁶ á un despoblat molt prop de Vilafranca del Bierzo, en l'antigua provincia Bracarense ó Galiciana dels romans. La fal-

3. «*Diccionario geográfico-histórico de España.*»

4. «*Memorial numismático; tom. I, pág. 199.*»

5. «*Catálogo numismático; pág. 47.*»

6. «*Medallas de España; tom. III, pág. 234.*»

ta d'una geografia espanyola de l'època gòthica, fa que moltes monedas d'aquesta època sian incalificables ó al menys de duptosa atribució.

Poch més de mitx segle gosaren los moros de la conquistada terra catalana, en tota l'estensió que després compregué 'l Principat, y no consta qu'en dit espay de temps batesen moneda á Catalunya, puix encar qu' alguns autors axís ho afirman, la falta d'estudis sobre las monedas árabes no permet comprobar-ho.

Constituhida la *Marca Hispánica* ab lo territori de Catalunya que 'ls reys de França havian conquistat dels moros, bateren moneda, á nom de dits reys, en los setgle IX las ciutats de *Barcelona, Girona y Empurias*.

II

Algun temps després, quan los Comtes catalans de la Marca comensaren á donar senyals d'independencia y á usar de gran part de las prerogativas y regalías soberanas, entre altrás la d'acunyar moneda, consta que'n bateren y son conegudas las dels comtats de *Barcelona, Girona, Empurias, Besalú, Urgell, Rosselló*, y bisbes de *Ausona* (Vich): els comtes d'Empurias la batian probablement á *Castelló* y 'ls d'Urgell tenian las fábricas de moneda á *Agramunt y Balaguer*.⁷ Las monedas comtals de Girona y Rosselló s'han descobert posteriorment á ja publicació del llibre d'En Salat, lo qual nos fa creure que potser se descobrirán més tart las dels comtats de Cerdanya, Pallars y demás de Catalunya que llavors eczistian, si es que, com los avans dits, bateren també moneda propia.

Los reys d'Aragó continuaren fabricant á Barcelona la moneda catalana, y establiren també altra reyal fábrica á Perpinyá, anomenant á la moneda d'aquella «barcelonesa» y á la d'esta «rossellonesa», pera distingirlas de l'altra moneda comtal y de la de las ciutats y vilas que, per especials privilegis de dits reys, tenian y usavan lo dret de batre; puix que 'ls reys d'Aragó seguiren per molt temps la mala costum d'atorgar privilegis d'acunyar moneda als particulars y universitats que 'ls havian prestat algun servey. A conseqüència de dits privilegis, acunyaren moneda desde'l setgle XIII fins á principis del XVII, un gran nombre de poblacions; de las quals, fins al present, se conexen las monedas que bateren *Arbeca, Banyolas, Bellpuig, Castelló d'Empurias, Cardona, Cervera, Girona, Granollers, Lleyda, Manresa, Puigcerdà, Solsona, Tarragona, Tortosa, Vich y Urgell*: además, segons lo gironí Antich Roca, qu' escrigué á mitjans del setgle XVI y que havia vist los llibres de la seca de Barcelona ne⁸ batian també, sens que sian encara conegudas, las poblacions de *Aytona, Ciurana, Igualada, S. Llorens dels Morulls, Montblanch, Oliana, Organyá, Poblet, Pons, Prades, Sanahuja, Selva, Valls y Vilanova de Moyá*; á las que podém afegir *Ager*⁹ y *Vilafranca de Confluent*.¹⁰ —Si á tot aquest gran nombre de monedas de diferentas poblacions, s'anyadexen las comtals anteriorment

7. Salat, tom. 1, pág. 299.

8. Salat; tom. I, pág. 11.

9. Id; id., pág. 116.

10. «*Memorial numismático, vol. I, pág. 221.*»

acunyadas, las de las fábricas reys de Barcelona y Perpinyà, y las estrangeras admesas ó d'ús freqüent en lo Principat, sobre tot las árabes y melgoriensas, será fácil calcular la gran confusió que's devia produhir y 'ls innumbrables obstacles qu' al bon orde de las transaccions s'oposavan, paralisant y dificultant lo comers; axó, sens perjudici de la falta de sistema y contínua alteració en lo valor intrínsech y estrínsech de la moneda: y no s'estranyará qu'en la major part de las escrituras de nostre país s'estipulé, quasi sempre, 'l genre y valor de la moneda que servia de preus, y que tant sovint la ciutat de Barcelona, y fins los Estaments de nostras Corts, acudissen als Prínceps, demanantlos que possessin remey á semblant estat de cosas.

Mes no fou aquesta encara l'època de major confusió monetaria, ni aquella en que bateren moneda major nombre de poblacions; puix que á més de repetir-se gran part dels abusos avans mentats, á mitjans del segle XVII, y ab ocasió de l'alsament de Catalunya contra Felip III (IV de Castella), acunyaren moneda sens nom de rey, ó á nom de Lluís XIII y Lluís XIV de França, als qui 'ls catalans havian proclamat Comtes de Barcelona, la major part de las poblacions importants de Catalunya. Axís ho demostra'l gran nombre de monedas que s'han descobert darrerament, moltes desconegudas d'En Salat, y altrás que tots los dias se van descobrint, pertanyents, las fins ara conegudas, á las poblacions de *Agramunt, Argentona, Balaguer, Banyolas, Barcelona, Bellpuig, Berga, Besalú, Caldas, Cervera, Figueras, Girona, Granollers, Igualada, La Bisbal, Manresa, Mataró, Oliana, Olot, Puigcerdà, Perpinyà, Rosas, Solsona, Sanahuja, Tàrraga. Tarrassa, Tagament, Valls, Vich y Villafranca del Panadés*,¹¹ algunas de las quals no consta que avans d'aquesta época haguessen may batut moneda, duptase de si pertenez á *Martorell* una de las descobertas, mes qual estat de conservació no permet llegirla bé, y essent de tots modos incompleta l'anterior llista, no tant solzament per basarse en las monedas fins al present trobadas, com també per la falta quasi total de documents numismàtics de l'època, qu' es molt possible poguessin donarnos conexement d'altres poblacions qu' en bateren y quals monedas no son encara conegudas.

Tornada, empero, Catalunya á l'obediencia de Felip III, se dictaren disposicions que remeyassen las conseqüèncias socials produhidas per la perturbació monetaria que'ls passats anys de revolts tant pitjorat havia; dexaren de batre moneda totas las poblacions que n'havian acunyada, y perdut per Espanya y pera Catalunya'l Rosselló, quedá sòls la reyal fàbrica de Barcelona, que's conservá fins que, a acabada la guerra de successió, victoriós Felip V ab l'ajuda de las armas y política francesas, tingué de doblegarse Catalunya al jou d'una dinastía, á la qual tant gran repugnancia havia demostrat y qual victoria anirá junta, per sempre més, al trist recort de la pérdua de totas las prerrogativas y llibertats de la terra catalana. A diferencia de lo qu' en la guerra anterior succehit havia, durant la de successió sòls bateren moneda á Catalunya la ciutat de Reus y la fàbrica de Barcelona, tancada la qual, se pot dir que's va acabar del tot la

11. Publicadas en lo vol. II de la «*Descripción de las monedas hispano-cristianas*» y en lo «*Memorial numismático*.»

Salat, tom. I, pág. 299.

acunyació de moneda verament catalana: puix que, si bé regnant Ferrant VI de Castella se batenen *ardits* pera sola Catalunya, estos foren acunyats á la reyal fàbrica de Segovia y la moneda qu'ab motiu de las necessitats produhidas per l'ocupació francesa en temps de la guerra de l'independencia, batenen las ciutats de Girona, Lleyda y Tortosa, y la que per translació de la fàbrica de Barcelona, tornada á obrir ab aquell motiu, s'acunyaren á Tarragona y á Reus, ho foren seguint lo sistema general de la monarquía.

Tancada altra volta la Seca de Barcelona á 30 de Maig de 1814, y oberta poch temps quan l'época constitucional del 1820 á 1823, fou restablerta, ab motiu de la guerra civil, ab més bona sort, l'any 1836, puix continúa encara eczistent.

Girona y Juny de 1871.

Comentari al treball del sr. Loddo

NOTA: *Per a facilitar la comprensió del comentari de Botet transcrivim en primer lloc l'article de R. Loddo que el va originar. Hem transcrit íntegrament el text, però hem alleugerit, en canvi, una part accesoría de l'aparell justificatiu de les notes.*

I PAPIONS, I PEPIONES E LA MONETA UNETA; Denari Pavesi e Veneti correnti in Catalogna e Castiglia dal IX al XIII secolo

In un commento agli *Usatici di Barcellona*,¹ che si conservano trascritti in un codice di pergamena nella Biblioteca Universitaria di Cagliari, un giureconsulto di molto valore, Giacomo de Montjuich, barcellonese, vissuto nella prima metà del sec. XIV dà esatto ed interessantissime notizie, quantunque sommarie, sulle monete e valori monetari correnti in Catalogna da prima del sec. X al 1259, anno nel quale fu battuta la moneta di terno.

Trascrivo il documento che si trova nel predetto codice al foglio 104 destra, verso: Undecimo Kalendas aprilis fuit aspersa moneta de quaterno, et deinde ualuit marchus argenti XLIIII solidos et hoc fuit in anno domini M^oCC^oXII.

Antea vero currebat moneta vocata papions.

Decimo Kalendas madii anno M^oCC^oXXI fuit aspersa moneta de duplencho a domino petro rege aragonum.

Anno domini M^oCC^oLIX, XI Kalendas septembris fuit moneta de terno aspersa.

Ita est et fuit ordinatum per dominum Jacobum regem aragonum quod quando currebat moneta de quaterno prout superius dicitur que moneta redacta fuit ad moneta de duplencho, si aliquis faciebat censum IX denarios impositum in moneta de quaterno fuit acmentatum ad XVII denarios, quia nostra moneta fuit mutata. Et postea com fuit mutata ad monetam de terno qui nunc currit, fuit redactum ad XII denarios.

Et ita nota quod nescitur bene an alie monete fuerint in hac terra nisi monete de illis papions, de quaterno et de duplencho et de terno qui nunc est.

Et si in aliquo instrumento contineatur annus domini M^oCC, uel M^oC, uel M^o, uel minus, computabimus et dicimus quod currebat moneta dels papions, si est M^oCCXII, usque ad XXI de quaterno. Postea de duplencho usque ad LIX, et tunc fuit aspersa de terno.

1. Durante il governo del Conte Raimundo Berengario I furono estesi ed ordinati *Gil Usatici di Barcellona* (1066); famoso codice consuetudinario.

Et est notandum quod si dicatur in aliquo dictionum instrumentorum quod fiat census, uidelicet tantum dicatur de quacumque moneta curribili barchinone, non fit mutatio census, set soluitur id quod in instrumento continetur. Set si dicatur quod fiat tantum mentio de censu et non dicatur de quacumque moneta, set dicatur de moneta curribili barchinone, tunc fit mutatio secundum dictam declarationem.

Questo documento venne recentemente riportato da Raffaele di Tucci -valente e colto illustratore di fortunate ricerche storico giuridiche sulla Sardegna, il cui nome è abbastanza conosciuto ed apprezzato- in *Una nota di numismatica Catalana*, edita dal BOLETÍN DE LA REAL ACADEMIA DE BUENAS LETRAS DE BARCELONA.²

In essa il Di Tucci, addita ai numismatici le monete barcellonesi chiamate *dels papions* e dice che dal documento del Montjuich «nou si sa con precisione se anteriormente alle accennate monete (*papions*) ve ne siano state battute altre, in Barcellona: e che i papions furono le monete barcellonesi, da prima del mille fino al 1212, in cui fu coniata quella *de quaterno*». Riporta anche il parere dell'illustre numismatico Joaquim Botet y Sisó che dice essere la notizia relativa ai papions l'effetto di un equivoco. I pepiones, catalanizzati, *papions*, erano monete castigliane che si coniavano un pò prima del secolo XIII. Di esse, 12 denari valevano un soldo d'argento e 130 denari un maravedí d'oro (arabo od alfonsino). Era una moneta di rame che al tempo di S. Ferran aveva 215 milligrammi di argento fino, di titolo o lega.³

Da queste notizie ho preso le mosse per le mie indagini e soprattutto tenni per punto di partenza le notizie del Montjuich, che per essero un legale si dimostra esatto nelle informazioni ed in ispecie nei ragguagli, e mi convinsi che tali monete erano da ricercarsi, per la loro origine, come del resto ce lo fa intravedere il documento stesso, in monetazione da prima del sec. X al 1212, anno nel quale a Barcellona fu battuta la moneta *de quaterno*.

Difatti nel documento è detto: Et si in aliquo instrumento contineatur annus domini MoCC, uel MoC, uel Mo, uel *minus*, computabimus et dicimus quod *currerat* moneta *dels papions*, si est MoCCXII, usque ad XXI de quaterno. Postea de duplencho usque ad LIX, et tunc fuit aspersa de terno.

E più sopra: Antea uero *currerat* moneta uocata *papions*.

L'adoperare il *currerat* anzichè il *fuit aspersa* indica chiaramente trattarsi di moneta non battuta a Barcellona ma ivi corrente ed importata.

Prima di esporre la mia opinione in proposito reputo necessario accennare alle vicende storiche della Catalogna a partire dalle lotte Carolingie per la cacciata degli Arabi da quelle terre. Tali notizie le tolgo alla lettera dal Botet y Sisó.⁴ La riconquista, per opera dei Cristiani, del territorio catalano si realizzò poco a poco grazie agli sforzi dei franchi Cominciò dalle alte valli dei Pirenèi e non scese verso la pianura sino agli ultimi del secolo VIII. Il fatto decisivo che segnalò l'avvento dei Cristiani, fu la presa di Barce-

2. Vol. VII, anno 1913.

3. Dit Tucci - Una nota di numismatica catal., estratto pagg. 3, 4.

4. J. Botet y Sisó. *Les monedes catalanes*. Barcelona, 1908; vol. I, p. 3 e segg.; monedes carolingies.

llona per Lodovico il Pio, effettuata senza dubbio con l'aiuto dei naturali del paese l'ottobre dell'anno 801.⁵

Dice poi, nella sua magistrale opera, che li possesso del territori della Marca venne in mano del Cristiani alla fine del sec. IX.

E continua: I re franchi governarono questo paese per mezzo del conti, che, da principio furono amovibili e dappoi, agli ultimi anni del regno di Carlo il Calvo, erano già ereditari e agivano come se fossero indipendenti, quantunque riconoscessero la sovranità nominale dei franchi. In conseguenza, non importa dire, che il numerario proprio della *Marca di Spagna*, durante tutto il sec. IX, doveva essere quello dei Monarchi francesi, come di fatti carolingie sono, per le impronte e per il sistema monetario, le monete coniate allora in Catalogna, delle quale abbiamo conoscenza. Sappiamo, e il Vives ne parla nella sua *Moneda Castellana*,⁶ che «in Francia i Carolingi soppressero la coniazione dell'oro e stabilirono quella dell'argento sopra la base della libbra detta di Carlomagno (de 367 grammi) divisa in 20 parti, uguali. Ciascuna di queste parti ricevette il nome di *soldo* (sottintendendosi d'argento); ciascun soldo si divide in 12 denari, e ciascun denaro in 2 oboli, sistema del quale furono moneta imaginaria la *libbra* ed il *soldo*, ed effettiva solo il *denaro* e l'*obolo*. La lega calò progressivamente, nello stesso tempo che si arrogavano il diritto di batter moneta i Governatori delle Marche o provincie, da cui trasse origine la moneta feudale, fonte di totale sconcerto, che durante la dinastia dei Capeto continuò aggravandosi fino alla importante riforma di S. Luigi».

Prima della soppressione dell'oro abbiamo *tremissi* in tale metallo, e per l'Italia almeno furono gli ultimi, battuti dalle zecche di Lucca, Milano, Pavia, Castel Seprio, Bergamo, Curia civitas e Pisa e contemporaneamente in questo periodo (anni 774 .781) compariscono i primi denari di argento, che assieme a quelli di altre zecche estere, formeranno la base della nuova monetazione col sistema della *libra* d'argento.⁷

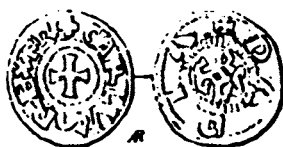

Fig.1: Denaro di Carlo Magno; il primo col rovescio: PAPIA
(Sambon. Rep. 581. Tav. VIII; diam: mm.18)

5. Lodovico Li Pio, regnò del 814 al 840; nel sol alla presa di Barcelona, L'Imperatore regnante era Carlo Magno (774-821), Lodovico non aveva ancora moneta propria.

6. A pág. 8, D. Antonio vives. *La moneda Castellana*. Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública del señor D. Antonio Vives el día 7 Giugno 1901. Madrid. Tip. viuda e Hijos de M. Tello. 1901.

7. Vedi: J. Sambon. *Repertorio generale delle monete* coniate in Italia e da itallani all'estrero dal sec. V al XX. Periodo dal 476 al 1266. Parigi, 1912.

Siamo, come vedesi in pieno periodo di monetazione carolingia, emessa da svariate zecche. Se noi ora facciamo un riferimento al testo del documento tramandatoci dal Montjuich là dove parla delle monete dell'«annus domini MoCC, uel MoC, uel Mo, uel minus» che correvano col nome di moneta dels papions dobbiamo necessariamente pensare a quella monetazione dei denari d'argento di Carlo Magno ed indagare a quali denari di diverse zecche si possa riferire il nome di Papions.

Ed in vero abbiamo tale pletora di denari d'argento battuti in diversi secoli dalla zecca di Pavia che la risposta ne appare facile.

Il primo denaro d'argento battuto a Pavia fu coniato nel periodo che va dal 781 all'800, ha sul diritto: +CARLVVS REX FR(ancorum); scritto in giro. Nel centro, croce entro globetti; e sul rovescio: +PAPIA. Scritto in giro nel centro, solito monogr. CROLS entro cerchio.⁸ (vedi fig. 1).

Nel periodo invece che va dall'800 all'814 abbiamo altri due denari che hanno il rovescio: XPICTIANA RELIGIO col tempietto, uno della zecca di Milano o Pavia, l'altro di Pavia.⁹

Quindi nel tempo del quale Ludovico il Pio tolse Barcellona agli Arabi, il che accadde nell'801, la moneta carolingia, che per prima si portò nella Marca di Spagna, fu precisamente quella prima che reca sul rovescio: +PAPIA e dopo a brevissima distanza si introdusse la seconda col rovescio: XPICTIANA RELIGIO.

Il popolo d'ogni paese, che tutto volgarizza, la denominò del *Papions* e con tale nome si mantenne, attraverso le diverse emissioni col nome di PAPIA che vanno dalla fine del secolo IX al 1212, anno nel quale a Barcellona fu coniato la moneta detta di quaterno che secondo il Montjuich fu battuta nel 21 marzo.¹⁰ Appare evidente come tale nome delle monete di Pavia non si arresti con la emissione della nuova moneta, a cui si aggiunsero dopo, quella di *dublecho* battuta dal re Pietro nel 21 aprile 1221,¹¹ e quella di *terno* battuta nel 21 agosto 1259.¹²

Tale monetazione e tale nome di *Papion* avrà dovuto durare a lungo per questa moneta ove si pensi all'importanza che avevano i Lombardi, che furono per la loro potenza commerciale ed economica cacciati da Giacomo I dalla città di Barcellona assieme ad altri italiani con ordinanza del 12 aprile 1265 che riporto in appendice a questa nota. Nel quale documento è detto: Irem, volumus et statuimus perpetuo per Nos et nostros successores, quod aliqui Lombardi, Florentini, Senenses, Lucchesii, non morentur negetiando in Civitate Barchinonae et illi qui modo stant expellantur.

8. Sambon. Op. cit., p. 94, numero 591.

9. Op. cit., p. 94, n. 585, 586.

10. Di Tucci. Nota citata. p. 3. Botet y Sisó, op. cit., vol II, p. 38; la dice coniato da Pietro I il 22 marzo 1212. La differenza col documento del Montjuich è solamente d'un giorno.

11. Di Tucci - Ibidem. Il Botet y Sisó, op. cit., vol. II, p. 38, dice che la moneta di *dublecho* cominciò a correre il 20 febbraio 1221, secondo affermano antichi cronisti, tale notizia non collima col Montjuich che la dice battuta due mesi dopo.

12. Di Tucci, ibidem. Botet y Sisó, op. cit., vol. II, p. 40, riferisce che Giacomo I coniò la moneta di *terno* il 1 agosto 1257 mentre un documento dell'anno 1259 la da corrente in quell'anno come risulta dall'Archivio della Corona d'Aragona. Reg. 10, f.º 141. (Apud Botet).

Giacomo II poi, riconferma le disposizioni dell'avo con cedola del 27 dicembre 1325, estendendo la cacciata non solo ai Lombardi, che sono in prima linea, ai Fiorentini, Senesi e Lucchesi ma anche ai Toscani e a tutti gli altri Italiani che dimorano «in ipsa Civitate Barchinonae aut terminis civitatis ejusdem», aggiungendo: «et illi qui modo stant seu morantur ibi, protinus expellantur, et eorum nuntii et factores: inhiabentes et etiam firmiter statuentes perpetuo per Nos et nostros successores, quod Lombardi, vel alii superius expressati, aut aliquis vel aliqui ex eis, vel eorum nationibus, per se vel alium seu alios quoscumque, non audeant vel presumant alterius in dicta Civitate vel ejus terminis morari negotiando, nee negotiari vel mercari de pecunia. ecc».

Appare evidente da questo documento come la prima ordinanza di Giacomo I sia rimasta lettera morta tanto da provocare la seconda piú grave dopo sessanta anni. È degno di rimarco il fatto che si inibisca loro il «negotiari vel mercari de pecunia» che ci manifesta quanto grande fosse la loro potenzialità economica sul mercato monetario di Barcellona dove la loro moneta correva e s'imponeva da circa cinque secoli.

Limitando le ricerche alla sola monetazione di l'avia da Carlo Magno ad Enrico IV di Franconia (che battè durante il suo impero, 1106-1125, un solo denaro in questa zecca, poichè non si conoscono monete ad essa riferibili, presso i suoi successori sino ad Enrico VI di Svevia), stabiliamo, prima della coniazione della moneta di quaterno in Catalogna, che una quatità notevolissima di denari, col rovescio: PAPIA o IN PAPIA CIVITAS e leggere varianti, e che assommano a 209 emissioni differenti, costituiscono una monetazione pletorica tale da lasciare, per si lungo periodo, il ricordo del loro nome sia presso il popolo che li denominò *Papions* quanto nel documento del Montjuich che li ebbe a menzionare.¹³

Ciò ho esposto solo per avvalorare la mia opinione su quanto penso circa all'origine del nome di tali monete senza tener conto delle altre monete pavesi dello stesso periodo dove ricorre sul rovescio la scritta: XPISTIANA RELIGIO. Monetazione che è assai scarsa in confronto della prima e che non mostra agli occhi di tutti il rovescio PAPIA da cui trae il nome.

Il Di Tucci nella citata nota¹⁴ riporta il parere dell'illustre numismatico Joaquim Botet y Sisò, secondo il quale la notizia che si riferisce ai *Papions* dovrebbe la sua origine ad un equivoco ed aggiunge che i *Pepiones*, catalanizzati *Papions*, siano state monete della Castiglia che si coniavano un pò prima del sec. XIII. Tale notizia invece mi porta a contrarie vedute; penso che i *Papions* furono castiglianizzati in *Pepiones*. Ed in vero secondo il documento del Montjuich i *papions* correvano in Barcellona prima del sec. X, mentre i secondi li troviamo nella Castiglia due secoli dopo e con una lega d'argento di molto inferiore ai denari pavesi, che vennero sostituiti nel 1212 dalla moneta di *quaterno*, ed avevano, secondo il sistema della libbra di Carlomagno, un peso di gr. 1.52.

13. Denarii con il rovescio: PAPIA o IN PAPIA CIVITAS, ecc., emessi dalla zecca di Pavia da Carlo MAGno ad Enrico IV di Franconia (dal C. N. I., vol. IV. Lombardia zecche minori).

14. Una nota di Numism. Catal., estratto, p. 3.

Piuttosto, se non si vuole ammettere la contemporanea presenza dei primi denari pavesi tanto in Catalogna quanto in Castiglia con queste denominazioni simili, il che non è una cosa impossibile ma di molta probabilità, dobbiamo pensare che i Pepiones di Castiglia siano monete di biglione, pavesi ma più tarde, che hanno il loro riferimento nella monetazione degli imperatori e re d'Italia della dominazione teutonica nel quale periodo, seconda metà del sec. XII, i denari di Pavia che avevano prima mantenuto il titolo di 800 millesimi, calarono rapidamente a 600 a 500 o 430 millesimi giungendo con le monete della zecca veronese battute da Enrico IV a 260 millesimi.

E che non siano monete battute in Castiglia lo desumo da quanto ne dice il Vives¹⁵ cioè che questi denari di biglione li *incontriamo* con il nome di denari *Pepiones* al principio del regno di S. Fernando ridotti a 220 millesimi d'argento senza dirci che furono emessi in Castiglia. In una nota poi, la terza della stessa pagina, cita il *Memorial de los Capellanes de Toledo* en Cantos Benitez, pag. 30¹⁶ ed aggiunge: pare che i Pepiones esistessero già al tempo di Alfonso VIII, secondo quanto ne dice Sancho IV (*Sáez Mon. de Enrique IV*, p. 68). Ora, aggiungo io, è mia opinione che fra i denari di Enrico IV, come sopra dissi, sono da ricercarsi tali monete che raggiungono precisamente la bassissima lega di 260 millesimi e meno.

Un altro fatto degno di rimarco è questo: dopo la caduta in Pavia, lacerata da lotte intestine, del Comune che si resse dal 1250 al 1359, in questo anno si intitolò Signore di questa città Galeazzo II Visconti, Signore di Milano e vi trasportò la sua residenza nel 1365.

In questo periodo che va dal 1365 al 1378, anno della sua morte, noi troviamo emessi dalla zecca di Pavia quattordici tipi di grossi d'argento da un soldo e mezzo che precisamente erano chiamati *Pegioni*.¹⁷

Questa denominazione la troviamo per l'ultima volta in quattro tipi di grossi da un soldo e mezzo di Filippo Maria Visconti (1402-1412).¹⁸

Da ciò credo poter desumere che i *Papions* di Catalogna, siano stati chiamati dopo *Pepiones* in Castiglia e che tale nome per tradizione sia passato nella stessa Pavia col nome di *Pegione* per indicare i grossi da un soldo e mezzo. E credo anche dato il risultato delle indagini che si abbiano sempre e ritenere i tre nomi simili come indicanti per molti secoli i denari di Pavia, e che quasi tutta la monetazione di questa zecca, magistralmente ora esposta dal dotto Re Vittorio Emanuele III nel *Corpus Nummorum Italico-rum* sia conosciuta anche con questi nomi.

Il Botet y Sisó nel suo autorevole lavoro¹⁹ parla della monetazione di Alfonso I (1162-1196) e dice: «le notizie documentali che abbiamo delle monete di questo re non

15. Op. cit., pág. 25.

16. Non mi fu possibile, per quante ricerche abbia fatto, di consultare in Cagliari il predetto *Memorial*.

17. Dal C.N.I. vol. IV. Lombardia (zecche minori).

Roma, 1913 pagg. 498 al 500.

Galeazzo II, Visconti, Signore di Milano, Signore di Pavia (1359-1378).

18. C.N.I., vol. IV, p. 502.

Nui. 3, 4, 5, 6. Pegione o grosso da i soldo e 1/2 rev.; S. SIRVS. EP. PAPIE.

19. Botet y Sisó, op. cit., vol. II, p. 23, 24.

concordano con quelle che ne danno gli scrittori, fra i quali non si ha tanta uniformità di pareri. Salat gli attribuisce la creazione di una moneta denominata *uneta* nell'anno 1180, appoggiandosi su un testo del giureconsulto Guglielmo di Vallseca che dice così: *scias quod in anno domini 1180 currebat moneta uneta in Barchinona et cucurrit multo tempore et valebat marca argenti quadraginta quattuor solidos...* etc.²⁰ La qualifica di *uneta* non l'abbiamo trovata in altri testi, e tutti gli scrittori che parlano della moneta *uneta* o d'*uneto* lo fanno con riferimento al documento che abbiamo trascritto. Campillo che anche la menziona, avverte con ragione che questa moneta era della stessa classe e valore di quella di *quaterno*, già che valeva come questa quaranta quattro soldi per marco d'argento.²¹ Non è dunque ammissibile che il marco di quella tenesse solo una dodicesima parte d'argento, come indica Heiss con riferimento a Salat, giacché se così fosse, il marco avrà avuto il valore almeno di centosessanta soldi di quella moneta e non quarantaquattro come valeva, secondo l'unico testo conosciuto che menziona la moneta d'*uneto* o *uneta*, contenuta nella scrittura particolare di G. Vallseca e che servi di base alla affermazione della sua esistenza, e un equivoco di chi scrisse e copiò quella scrittura, già che vi si fa riferimento per chiarire il valore della moneta, che era quello de *quaterno*, allora corrente, come vedremo che attestano molti documenti».

Ho voluto vedere il documento del Vallseca citato da altri e riportato sulla sola autorità del Salat e constatai che tale scrittura è data in modo incompleto.

Nel commentario agli Usatici²² il Vallseca dopo le parole: *marca argenti quadraginta quattuor solidos*, aggiunge: *at continetur in carta quadam, quam tenet Guilermus de riarra in vico bocariae Barchinonae et est facta sub Anno domini Millesimo LXXXVII.*²³

Appare quindi evidente da questa seconda parte del documento, daltri credo non ancora riportata, che il Vallseca attinse la notizia sulla moneta *uneta* da un documento da lui veduto in Barcellona presso Guglielmo di Riarra e che ha la data del 1087.

La prima parte della scrittura ci dice che nel 1180 correva a Barcellona la moneta *uneta* mentre la seconda ci dà la giusta data del documento in possesso di G. di Riarra che registra quella del 1087.

Come spiegare questa differenza di date se non con un errore tipografico dell'edizione barcellonese degli Usatici del 1544;²⁴ giacché non è possibile che in un documento del 1087 si possa ricordare l'anno 1180.

20. Salat: p. 110; Campillo: p. 314. (Apud. Botet).

21. Campillo: p.315. (Apud. Botet).

22. *antiquiores Barchinonensium leges, quas vulgus Usaticos appellat, cum comentariis Supremorum Jurisconsultorum Jacobi a Monte Judaico, Jacobi et Guiermi a Vallesicca & Jacobi Calicii cum Indice copiosissimo non antea excassa.* 1544. Impressum Barchinone per Karolum Amorosum.

23. Ibidem. Comun: del Vallseca all'Usatico: *Solidas Aureus...* Foglio CLIX, sn. 4.

24. L'editores dei Commentarii agli Usatici notando molti errori tipografici nella sua stampa del 1544 avverte: *Ne quis imper legendo notet correctorem praesentis operis qui funetus est officio suo in emendando pro sua parte quod potuit fecit ramen quia incuria & inadvertentia Impressoris aliquid fuit omissum, ac etiam iu quibusdam partibus huius operis maxime iu textu usaticorum reperti sunt aliqui defectus post opus completum es propter Lector advertat et attendat ad hanc generalem correctionem & emendationem, et si aliquis alius defectus reperiatur taun iu verbis, et syllabis, quod etiam litteris videlicet una pro alia, illud ascribatu Impressori.*

AmMESSO questo, cade l'opinione del Salat e degli altri che ammettono la coniazione della moneta uneta sia dovuta al re Alfonso I che regnò dal 1162 al 1196 e che conì monete di quaterno.²⁵

Si noti anche che nel 1080 la moneta di quaterno non era stata ancora battuta in Barcellona.

E proseguendo le mie indagini credo anche stabilire, che la qualifica di moneta *de uneto* sia da attribuirsi interamente al Vallseca che leggendo ed interpretando il documento del di Riaria conì questa parola di sana pianta a somiglianza e per analogia a quelle *de duplencho, terno e quaterno*, prendendo quella *de uneto* come prima in ragione numerale.

E ciò lo desumo anche da quanto espone lo stesso Vallseca nei citati commentari:²⁶ dove dice: Item VIII alias XI Kal. Septembris auno domini Millesimo CC.LVIII alias IX fuit aspersa moneta de terno in Barcinona, nota ergo circa predictam quod in Cathalonia fuerunt tres monetae ultra dictam monetam de uneto, scilicet prima de quaterno, postea secunda de duplo, postmodum tercia de terno, et ista de terno est illa, quam hodie habemus.

È mia opinione che il Vallseca abbia interpretato male il documento del di Riaria, da lui veduto quasi tre secoli dopo la sua redazione, e il non averlo capito per difficoltà paleografiche lo abbia indotto a chiamare *de uneto* un altro genere di monete in quell'epoca correnti in Barcellona.

Del resto lo stesso Vallseca,²⁷ parlando della moneta di quaterno dubita della esistenza della moneta di uneto che non riesce a spiegare e ci dice: nota quod XI Kal. Aprilis anno domini millesimo. CC.XII fuit aspersa moneta de quaterno a domino Kege (sic) Petro primo, et valuit marcha argenti tunc XLIII solidos, quidam vero dicunt quod ante currit moneta de uneto et credo quod male dicunt quia semper cucurrit de quaterno.

In questa città e in Catalogna correvano da antica data, oltre le monete comitali e signorili proprie a partire dal sec. IX assieme a quelle delle contee limitrofe, anche monete narbonesi, di Megalona, morlanesi ed infine Pisane e lucchesi.²⁸

Come si vede correvano anche monete italiane, e dopo avere nella prima parte di questa nota sostenuta anche la presenza dei denari pavesi mi appare chiara la interpretazione da darsi alle parole: *currebat moneta uneta*, che secondo me vanno lette: *currebat moneta u(e)neta*.

Il Cappelli nel suo dizionario di abbreviature latine ed italiane,²⁹ fra i segni di abbreviazione che indicano quali elementi mancano ad una parola, ei fa notare, a pag. XXVIII, che que u con sopra il segno della linea retta equivale a ven...; dopo questo si mostra chiara l'imperizia del Vallseca che invece di leggere *ueneta* lesse *uneta*, creando così un equivoco che

25. Botet, op. cit., vol. II, p. 27.

26. Op. cit. Comm. del Vallseca all'Usatico: *Solidus aureus...* Foglio CLIX, n. 3.

27. Ibidem, Op. cit., vol. II, p. 26, 27.

28. Botet, Op. cit., vol. II, p. 26, 27.

29. A. Cappelli. *Dizionario di Abbreviature latine ed italiane*. Milano, Ilcpli, 1899.

durando per molti secoli ha indotto in errore numismatici illustri e di valore e ha dato ora a me il fortunato caso di recare alla interessante questione un modesto contributo.

Sappiamo dal documento che il marco d'argento della moneta *uneta* valeva quarantaquattro soldi; di questa opinione non sono Heiss e Salat³⁰ che secondo i loro calcoli ci darebbero un marco di valore su tale moneta di almeno centosessanta soldi. Il Campillo ed il Botet credono invece che tale moneta sia della stessa classe e valore di quella di quaterno. La mia opinione è perfettamente simile alla loro poichè credo che la moneta di quaterno sia una imitazione e continuazione di quella carolingia.

Il marco d'argento fine era uguale a 44 soldi ossia a gr. 807,40.

Si divida tale peso per gr. 367, libbra di Carlomagno, ed avremo che il marco era uguale a libbre 2,20 vale a dire a gr. 807,40. Tale peso lo si divida ancora per gr. 18,35, peso del soldo di Carlomagno, ed otterremo precisamente 44 soldi d'argento del sistema carolingio.

I denari d'argento della monetazione carolingia avrebbero dovuto pesare esattamente grammi 1,529 se noi poi controlliamo il peso di quelli esistenti nelle diverse raccolte vediamo come questo oscilli e vada da un minimo raro di gr. 1,12 ad un massimo eccezionale di gr. 1,90 conservando nella maggior parte dei casi il noto peso normale con leggere varianti.³¹

Poichè nel documento del Vallseca è detto che la moneta *uneta* in Barcellona «cucurrit multo tempore» dobbiamo pensare che la medesima abbia fatto la sua comparsa nella Marca di Spagna con i denari di Ludovico il Pio battuti per Venezia, una forse non in questa città³² durante il suo regno dall'814 all'840.

In Barcellona di monete italiane correnti abbiamo avuto prima quelle di Pavia nel periodo che va dal 781 all'800 con Carlomagno, e dopo quelle di Ludovico il Pio battute tanto a Pavia quanto per Venezia.

Di queste riporto quella segnata dal Sambon al numero 601, così descritta: +HLVDOVVICVS IMP. Croce entro circolo; col rov.: PAPIA CIVITA; e l'altra data al numero 606, che reca lo stesso diritto ed ha sul rovescio: +VENE (NE in nesso) -CIAS.M-ONETA (NE in nesso) scritto nel campo in tre linee ed entrambe battute dal 814 al 840 (fig. 2 e 3).

Fig. 2

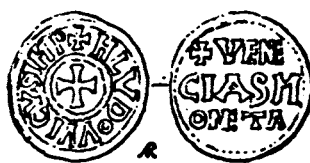

Fig. 3

Denari di Ludovico II Pio. (Sambon, Rep. 601 e 606. Tav. IX; diam: mm.22)

30. Salat. *Tratado de las Monedas labradas en el Principado de Cataluña*, tomo II, página 69 (apud Botet).

31. G. Sambon, Repertorio, cit. da pag. 90 a 109.

32. Ibidem. Rep. p. 98, n. 606.

Tale monetazione con i nomi delle due città l'abbiamo subito dopo anche col successore Lotario I (840-855) in due denari contemporanei che hanno l'identico diritto: +II-LOTHARIVS IMP AV; nel centro croce entro circolo e con i rovesci: PAPIA o VENECIA scritti nel campo in una linea (fig. 4 e 5).

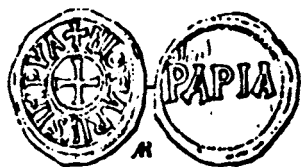

Fig. 4

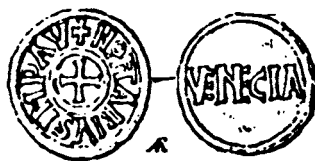

Fig. 5

Denari di Lotario I. (Sambon, Rep. 617 e 620. Tav. IX; diam: mm. 23 e 22)

La serie di monete di Venezia, quantunque molto scarsa, prosegue ancora all'epoca di Ludovico II, verso il 855 al 875, con un denaro dal rovescio: PE SALVA VENECIAS,³³ e dopo un lungo periodo la ritroviamo sotto l'imperatore Enrico IV (1056-1106) col. rov.: +S. MARCVS VENECIA.

Dato poi che l'unica moneta imperiale battuta a Venezia è di epoca relativamente recente dobbiamo ritenere che le monete veneta correnti in Barcellona, e di cui facciamo riferimento al documento del Vallseca, il quale ci dice che queste ebbero corso per molto tempo, non fossero altro che i denari battuti da Ludovico il Bonario, dal successore Lotario I e da Ludovico II i quali coniarono pure monete per Pavia, per Lucca e per altre zecche e quasi tutte avessero il loro corso in Barcellona sino alla comparsa della moneta di quaterno che fu fatta ad imitazione e continuazione dei denari carolingii.

Così per il documento del Montjuich segnalatoci dal chiaro R. Di Tucci e per la giusta lettura di un altro del Vallseca siamo oggi in grado di stabilire che in Barcellona sin dal secolo IX correvano monete pavesi, conosciute in Catalogna col nome di *Papions* e denari veneti che per lungo tempo furono erroneamente chiamati *de uneto*.

La nobile e forte Barcellona con la sua attività ed industria agli albori del sec. XIII cominciò col suo naviglio ad intraprendere viaggi d'oltremare ed a portare il suo nome rispettabile negli scali di Levante e di Barberia, poco dopo fu l'emula degna dei primi navigatori italiani Veneziani, Amalfitani, Anconitani, Pisani e Genovesi.

La sua fortuna fu pari alla sua attività ed accogliendo, come anche dapprima, le merci e le derrate delle sue consorelle ne raccolse anche le monete. Alla invadenza di queste oppose, dopo, savie disposizioni il Re Ferdinando nelle sue Corti del 1413 contro gli scudi e le bianche di Francia; ma sappiamo da tomaso Mieres³⁴ che: etiam anno 1472,

33. Ibidem. Rep. p. 100, n. 624.

34. *Apparatus super constitutiones cariarum generalium Cathalonie per Thoman Mieres*. L'arte I. Collatio sexta, p. 373. De Moueta. Barcelona, anno 1621.

qui Rex Ioannes recuperavit Barcinonam et adhuc currunt omnes monetae extraneae auri et argenti, et tamen nullus curat de poenis hujus constitutionis: quare forte est derogatum per contrariam consuetudinem.

Giunto alla fine di questa nota vada un saluto riverente alla bella Catalogna che fu maestra di civiltà alla nostra Sardegna con i suoi Usatici e le sue savie leggi, con l'augurio che i buoni studi riescano a maggiormente porre in evidenza e compenetrare la nostra secolare vita comune con quei forti ed audaci nostri fratelli latini che sono i Barcellonaesi.

Romualdo Loddo
Cagliari, aprile 1914

COMENTARI

Fa cosa de dos anys lo Sr. Rafel Di Tucci me va escriure dientme que en un document «di mano curialesca» del segle XIV, després de fershi referencia a la encunyació de la moneda *de quatern* en 1212, se diu que a Catalunya, ab anterioritat a n'aquesta època, hi corrien monedes anomenades *dels papions*, y afegia que no havent trobat menció dels papions en el meu llibre «Les monedes catalanes», m'agrahiria li dongués sobre aytals monedes les indicacions que'm semblessin del cas. Vaig respondre al Sr. Di Tucci que no era estrany que en mon llibre no parlés *dels papions*, donchs en cap document los havia trobat mencionats com monedes catalanes ni com monedes forasteres en curs a Catalunya, per lo qual conceptuava probable que l'autor del document de que'm parlava, s'hauria equivocat, prenent per catalanes les monedes castellanes anomenades *pepiones*, de les qui vaig donarli algunes referencies.

Poch després en lo núm. 49 d'aquest BOLETÍN (ps. 41-45), lo senyor Di Tucci va publicar lo text del document a que's referia en la carta que'm va escriure, fent present que ve a dir «che non si sa con precisione se anteriormente alle monete *dels papions* véne siano state battute altre, in Barcellona: e che i papions furono le monete barcellonesi, da prima del mille fino al 1212, in cui fu coniata quella *de quaterno*» exposa lo que li indicava en la meva carta, y acaba ab aquestes paraules: «Noi crediamo che, ancorchè si provi con ragioni più esplicite l'infondatezza del contenuto della nota, essa abbia un carattere nondimeno notevole».

De la lectura del document, vaig deduirne que no ho havia encertat al presumir que'l seu autor havia pres los *pepiones* castellans per monedes catalanes, y que'l nom de *papions* l'aplica en general a totes les monedes que corregeren a Catalunya desde abans del any mil fins al 1212, en que suposa se va començar a Barcelona la encunyació de la moneda de quatern. Com l'afirmació de l'us d'aquell nom o qualificatiu és l'únich nou que en lo document se contè, vaig concretarme a pendre'n nota, estimant ben sufficient lo que del mateix havia dit lo Sr. Di Tucci.

Però'l tal document acaba de donar ocasió al Sr. Romualdo Loddo, pera escriure sobre les monedes que corregeren a Catalunya ab anterioritat al any 1212 y fer, respecte

d'aquest particular, algunes suposicions en extrem aventurades y al nostre entendre inadmissibles.

Es la primera, l'atribuir al juriconsult Jaume de Montjuich el document donat a conèixer pel Sr. Di Tucci, cosa que aquest no diu ni deixa entendre en la carta que'm va escriure y tampoch en la «Nota» publicada en aquest BOLETÍN. De la carta y de la «Nota» s'en desprèn, que'l document, en lo còdex que'n conté la copia, no porta nom d'autor. Si fos un dels comentaris d'en Jaume de Montjuich als Usatges de Barcelona, de segur que'l Sr. Tucci ho hauria dit. Ademés los esmentats comentaris fa molts anys que han sigut publicats, y en ells no's parla en lloch de monedes anomenades *papions*; per xò'l Sr. Di Tucci qualifica lo document d'*inèdit*, ab perfecta rahó, y com no diu res de qui sigui'l seu autor ni porta firma, pot qualificarse d'*anònim*, o al menys d'autor per nosaltres desconegut. Tinguis present que'n lo còdex de referencia, a més dels Usatges de Barcelona ab los comentaris d'en Jaume de Montjuich, hi estàn transcrits altres documents y texts legals.

Li falta donchs al document la autoritat que podria donarli'l concepte que merèsquès lo seu autor, y que li dona'l Sr. Loddo adjudicantlo, sense justificarho, a Jaume de Montjuich.

Es la segona l'interpretar lo document en lo sentit de que al parlar de *papions*, se refereix a monedes forasteres importades a Catalunya y que en ella corrien.

Del contingut del document, y sobre tot de la seva finalitat que és donar regles respecte de com s'havien de satisfer a Catalunya en moneda de tern los censos creats o deguts ab anterioritat a l'establiment d'aquesta moneda, se'n dedueix que són catalanes les monedes que en ell se mencionen com corrents o com encunyades a Catalunya; y si al parlar dels *papions* usa la locució *currebat*, axò és, corria, y al parlar de les monedes de *doblensch* y de *quatern* la locució *fuit aspersa*, o sia, fou lliurada a la circulació, és perque de les darreres sabia o's creya saber la data en que varen encunyarse, y dels *papions* no la sabia, com fa constar que no sabia si abans del *papions* hi havia hagut a Catalunya (*in hac terra*) altres monedes. De la mateixa manera que nosaltres ho entén lo Sr. Tucci, segons les paraules de la seva «Nota» que hem transcrit.

Si la paraula *papions*, sia nom, sia qualificatiu, se refereix a monedes catalanes, cau per falta de base l'opinió del Sr. Loddo de que aytal nom o qualificatiu fos degut a que les monedes que corrien a Catalunya no solament abans del any mil, sinó desde'l temps de la reconquesta de Barcelona per Lluís lo Piadós en 801, eren les encunyades en la ciutat lombarda de Pavia (*Pavia*). Enhorabona que s'admeti que la paraula *papions* pot provenir de la llegenda PAPIA que portaven les monedes encunyades a Pavia y fins que algunes d'aquestes haguessen corregut en aquell temps a Catalunya com hi corregueren altres monedes forasteres; però d'axò a suposar que les monedes de Pavia eren de curs general a Catalunya y s'havien imposat durant mes de quatre segles en lo mercat català, hi va la diferencia de lo possible a lo evidentment erroni. Y diem evidentment erroni, perque no seria explicable que en tan llarch espai de temps, cap dels nombrosíssims contractes particulars ni dels documents públics de la nostra terra que's conexen y en los que se mencionen monedes, fer esment de les monedes de Pavia, essent axís que'n fan repetidament de monedes propries del país y de monedes forasteres en ell corrents,

com de les aràbigues, de les del mitjorn de França y fins de les d'algunes poblacions de la mateixa Italia. Ademés, si hagués sigut tan general y de tanta durada'l curs de les monedes de Pavia a Catalunya com suposa'l Sr. Loddo, seria inverossimil que aquest fet hagués passat desapercebut per tots los nostres historiadors, juristes y numismates, que rès ne diuen, fins al extrem de ni sisquera ésser coneguda la denominació de *papions*, aplicada a monedes corrents a Catalunya, abans de la publicació pel Sr. Di Tucci del text anònim, de la segona meytat del segle XIII tot lo més, que'n fa memoria.

Cal, donchs, regonèxer que la denominació de *papions* aplicada d'una manera més o menys comprensiva a monedes corrents a Catalunya abans de la encunyació de l'anomenada *de quatern*, no fou molt general ni molt usada, y que és probable no va passar d'ésser un qualificatiu vulgar pera designar les monedes circulants, quina encunyació havia sigut substituïda per la d'altres monedes.¹

De tots modos és d'agrahir al Sr. Loddo l'empenyo que posa en buscar l'arrel y la significació de la paraula *papions*.

Passem ara a examinar lo que diu aquest senyor a propòsit de la moneda *uneta* o de *uneto*, que conceptúa també italiana y creu encunyada en la ciutat de Venecia. Pera arribar a n'aquesta conclusió necessita fer unes quantes suposicions no solament aventurades sinó, ademés, faltades de fonament sòlit.

Comença posant la traducció de lo que dihem de la moneda *uneta* en «Les monedes catalanes» al parlar del regnat d'Alfons I, però al ferho omet algún concepte y n'altera d'altres, canviant axís lo sentit de lo que dihem y fentnos dir lo que no teniem lo propòsit de dir. Es possible que'l Sr. Loddo no'ns hagi entès bé: però lo més probable és que nosaltres no varem saber explicarnos o expressarnos ab prou claretat. Regonexem que hauria sigut millor posar sencer lo text d'En Guillem de Vallseca que fa referencia a la moneda *uneta* y no havernos limitat a transcriuren la part que considerarem essencial; si axí ho haguessem fet, lo Sr. Loddo no hauria pogut presumir que tant nosaltres com els autors que citem, no havíem posat atenció a la part del text no transcrita, quan En Salat hi fa referencia d'una manera expressa, En Campillo dóna el text complert y per la nostra part nos hi referim ab aquestes paraules: «Nosaltres creyem que aquesta moneda no ha existit y que'l qualificatiu d'*uneta*, contingut en la escriptura particular que va veure en G. de Vallseca y serví de base a la afirmació de sa existencia és una equivocació del qui escrigué o copià aquella escriptura...».²

La errada tipogràfica que notà el Sr. Loddo en lo text imprès d'En G. de Vallesaca, l'havia ja notada En Campillo, qui immediatament després de la segona de les dates contingudes en lo text, axò és, després de les paraules *et est facta sub anno domini millesimo LXXXVII*, hi posa entre parèntesis, *existimo dicendum 1187*); ja que és evident que En Vallseca no hauria alegat una escriptura de l'any 1087 en comprobació d'un fet que no diu

1. Pel que respecta al que diu de les monedes anomenades *papiones*, tampoch hi estem conformes: però no'ns toca ocupàrnosen per tractarse de monedes que conceptuem castellanés.

2. Los autors que citem són: SALAT, *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña*, t. 1, p. 110, y CAMPILLO, *Disquisitio methodi consignandi anno Aerae Christianae, etc.* Barcelona. 1766, p. 314.

ocorregut fins l'any 1180. La data equivocada no pot ésser aquesta darrera, suposant que en lloch de 1180 hauria de ser 1080, perquè en aquest any no s'usava encara a Catalunya el march pera la talla de les monedes, ni, com regoneix lo Sr. Loddo, s'hi havia començat encara d'encunyar moneda *de quatern*. No va donchs fóra de camí En Salat al atribuir a Alfons I l'encunyació de la moneda *uneta*, donat que aquesta hagi existit; qui hi va és lo senyor Heiis al estimar aquesta moneda com d'un sol diner de lley, o sia, quasi *coure pur*.³

Sentats aquests precedents, de cap manera podem admetre «che la qualifica di moneta *de uneto* sia da attribuirsi interamente al Vallseca che leggendo ed interpretando il documento dal di Riaria conio questa parola di sana pianta a semiglianza e per analogia a quelle *de duplencho, terno e quaterno*, prenendo quella *de uneto* come prima in sagione numerale», afirmació que's basa quasi exclusivament en suposar que en la escriptura d'En Guillem de Riera la paraula *uneta* estava abreviada y que En Vallseca no va saber llegir ni interpretar la abreviatura. Es vritat que tothom se pot equivocar, però ¿per què atribuir un tal erro a una persona del valer d'En Guillem de Vallseca, que escrivia a darrers del segle XIV o començament del XV, quan encara no's conexia la impremta y quan les persones ilustrades, avesades a llegir manuscrits, sabien molt més de paleografia que no acostumen a saberne les d'avuy? Y, sobre tot, ¿per què atribuirli, no sabent de cert sisquera, per no haverla vista, si la escriptura que's diu mal llegida o mal interpretada contenia o no abreviada la paraula *uneta*? Además ¿cóm llegir en la escriptura la paraula *veneta*, com vol lo senyor Loodo, de no haverhi en ella la suposada abreviatura? ¿Quin fonament documental resta pera justificar lo curs a Catalunya de la moneda de Venecia en lo temps a que aquest senyor se refereix?

No estem, dochs, conformes en que «per il documento del Montjuich segnalatoci dal chiaro R. Di Tucci e per la giusta lettura di un altro del Vallseca siamo oggi in grado di stabilire che in Barcellona sin dal secolo IX correivano monete pavesi, conosciute in Catalogna col nome de *Papions* e denari veneti che per lungo tempo furono erroneamente chiamati *de uneto*».

Ateses les relacions mercantils y d'altra mena que hi hagué entre Catalunya y alguns pobles del Nort d'Italia ja desde la època comtal, és presumible que algunes de les monedes d'aquests pobles fossin portades a Catalunya y fins admeses pels nostres mercaders y pels nostres cambistes; però de cap manera ho és que'l seu curs hagués pres la importancia y la extensió que pretè'l senyor Loodo.

No posarem fi a n'aquestes ratlles sense expressar al senyor Di Tucci y al senyor Loodo la nostra complacencia per l'interès que mostren per la nostra terra y pels estudis que hi han dedicat, renovellant les relacions que'n temps passats hi hagué entre sards y catalans.

Joaquím Botet y Sisó

3. Nos interessa fer constar que la nota segona de la p. 24 del volum II del nostre llibre «Les monedes catalanes» està equivocada, donchs en lloch de dir:

Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña. t. 11, p. 69.

Havia de dir:

Descripción general de las monedas Hispano-Cristianas, t. 11, p. 61.

Notes numismàtiques:

MONEDAS DE TERRASSA

Segons copia treta del «Llibre del Batlle», dels anys 1468 y següents, que devem a la bona amistat de D. Joseph Soler y Palet, lo dilluns, día 6 de maig de 1472, se va fer a la vila de Terrassa la següent crida:

«Ara hojats que vos fa saber a tothom generalment lo Magnífich Mossen Francisco de Lobers lloctinent de capita per lo magnífich Mossen Johan Pont dez Papiol Capita de la Vila y terme de Terrassa per lo Senyor rey per la gran necessitat de la moneda menuda de bronze als poblats de la dita vila es estat ordenat que sia feta moneda de plom o de estany la qual vol lo dit capita corregue tan quant a ell plaura la qual moneda vol que tinga e distribuesque en Jacme Gili Notari de la dita vila la qual vol que lo dit Jacme Gili sie tengut de cobrar tota hora e quant li sera lliurada e tornada donantla e liurantla en aquels qui la aportaran al dit Jacme Gili moneda fosa so es d'or o d'argent. Per tant lo dit Capita diu e notifica als dits poblats e a quiscun de aquels e qualsevol habitants de aquels a que dita moneda reben e prenguen (n) e corregue axi prontament com si ere dor o d'argent tant quant al dit capital plaura so es de aquel senyal que lo dit Jacme Gili les lliurara e mostrara. Notificant a tothom generalment sots pena de la vida e destar a merce de Senyor que aquella dita moneda negu no gose contrafer sots la dita pena e de tots lurs bens e qualsevol que les dites coses ho demostrara age la meytat dels bens dels contrafahents e a tots se mostren perque ignorancia de qui avant no puguen allegar.»

De l'encunyació de moneda a Terrassa o pera córrer en la vila y terme de Terrassa durant lo regnat de Joan II, no'n fem menció en lo llibre «Les Monedes Catalanes» per haverse'ns perdut, barrejada ab altres papers, la copia del preinsert document, y aprofitem ara la oportunitat pera suplir aquella omissió. Del contingut de la crida es dedueix que va manar encunyarla lo capità de la vila, y que devia ésser de molt poch valor (plom o estany), constituhint una verdadera moneda de necessitat per l'estil de la feta encunyar a Gerona per lo Capità de la ciutat, En Pere de Rocaberti. La de Gerona, no obstant, era veritable moneda reyal y corregué fóra del terme de la ciutat. La de Terrassa sembla haver sigut moneda fiduciaria o representativa, donchs se disposà lo seu cambi amb *moneda fosa ço és d'or o d'argent*. Aquesta circumstancia porta a equipararla ab les monedes locals generalment anomenades *senyals*; però no hi ha cap antecedent pera conceptuar-la local en lo sentit d'haver sigut encunyada per la entitat municipal de Tarrassa. Tampoch sabem quines empremtes portava gravades, donchs no ho diu la crida ni es coneix avuy cap moneda d'aquella època que's puga presumir propia de Terrassa.

La falta de numerari per mantenir la guerra, que afectava tant a l'una com a l'altra de les dos parcialitats en lluyta durant les turbacions del regnat de Joan II, obligà a alguns dels capdills que en ella prengueren part a arbitrar per sí mateixos medis pera procurarse recursos, y aqueixa conducta meresqué no solament la aprobació del rey don Joan sinó además l'ésser proposada com patró digne d'ésser imitat als altres capdills que a ell acudien en demanda de diner. Lo capdill que'l rey posà com exemple digne d'imitació és precisament el capità de Gerona, que entre altres recursos havia acudit al d'encunyar moneda.¹ No és estrany, donchs, que'ls capitans d'altres llochs se creguessen autoritzats pera ferne encunyar, y que axí ho practiqués Joan Pont dez Papiol a Terrassa, vila que suposem en poder del rey don Joan II en maig del any 1472, cinch mesos, si fa no fa, abans de la capitulació de Barcelona.

1. *Carreras y Candi*. «Turbacions a Tarragona y altres llochs, motivant encunyacions monetaries» BOLF-TIN de la Sociedad Arqueológica Tarraconense, t. V, n.º 18, p. 618.

MODERN I CONTEMPORANI

Notes numismàtiques: Monedes d'Ibiça

Don Alvar Campaner, en sa «Numismática Balear» (Palma de Mallorca-1849), catalogà totes les monedes encunyades en la illa d'Ibiça llavors conegudes, axí les corresponents a la Edat Antiga com les corresponents a la Edat Moderna.

Respecte de les primeres, reuní quasi tot lo que sobre elles s'havia escrit ab anterioritat, y s'afermà en la opinió, per ell ja abans sustentada, de que les dites monedes no havien sigut encunyades en la illa d'Ibiça, sinó més probablement en la de Menorca, opinió que no seguiren Berlanga, Zobel, ni Hubner, y que rectificà més endavant en l'«Indicador Manual de la Numismática Española» (1891), per haver tingut conexement de diferents troballes realitzades a la illa d'Ibiça, fet que destruïa l'argument capdal y quasi únic per ell aduhit en contra de la seva atribució a n'aquesta illa.

Respecte de les segones, se limità a descriure y classificar los exemplars de que tingué noticia, planyentse repetidament de que haguessin resultat infructuoses les gestions que practicà pera proporcionar-se sobre elles noves documentals que poguessin ilustrar llur estudi.

Nosaltres en aquest punt hem sigut més afortunats, donchs al buscar en l'Arxiu de la Corona d'Aragó documents pera l'estudi de les monedes catalanes, la casualitat n'ha posat en nostres mans alguns referents a les monedes d'Ibiça dels segles XVI y XVII, que a més d'ésser inèdits no dexen de contenir noticies interessants.

Donar a conèixer aquests documents y, ademés, algunes monedes ibicenques fins al present no descrites que sapiguèm y que's conserven en coleccions numismàtiques de Barcelona o han sigut fotografiades en les làmines que acompanyen l'obra del senyor Romàn y Calvet «Nombres é importancia arqueológica de las Islas Pythusas» (Barcelona 1906), serà l'objecte d'aquesta nota, que's dividirà en dos para-

grafs; lo primer dedicat a les monedes de la Edat Antiga, y'l segón a les de la Edat Moderna (1).

I (2)

Dit senyor Campaner classifica les monedes d'Ibiça de la Edat Antiga en tres series o seccions: primera, monedes púniques; segona, monedes bilingües, y tercera, monedes llatines. Les de la primera serie, que són sens dubte les més antigues, les subdivideix en monedes de plata y en monedes de coure, y aquestes derrerres, per sos tipus, en monedes que porten grabat en l'anvers un cabir y en lo revers un bou embestint; en monedes que porten grabat en l'anvers y en lo revers un cabir, y en monedes que porten grabat en l'anvers un cabir y en lo revers una llegenda en lletres púniques partida en dos ratlles horitzontals, escrita, en les més antigues com el n. 1; en les subsegüents com el n. 2, y en les més modernes com el n. 3, ab la varietat de tenir la forma n. 7 les dos primeres lletres de la segona ratlla en alguns poch exemplars. Les de plata són totes d'un mateix tipu: cabir en l'anvers y en lo revers bou caminant, a la dreta en les de mòdul de 23 y de 11 milímetros, y a la esquerra en les de mòdul de 15 milímetros.

De les de la primera serie en publica vint y tres varietats (tres de plata y les altres de coure), consistents quasi totes en les lletres púniques isolades o en los símbols posats en lo camp de les monedes de la cara en que aquestes porten grabat lo cabir.

A dites vint y tres monedes, y a una de coure de tipu igual a les de plata de quina existencia dona rahó lo mateix senyor Campaner en la plana 23 del «Indicador», podèm afegirhi les següents:

1. *Anv.*—Cabir sobre ratlla, a la dreta un glòbul o punt: orla linial.

Rev.—Bou caminant, a la esquerra, sobre ratlla: orla linial.

Plata. D. 15 milímetros. Román, l. XLV, n. 8.

2. *Anv.*—Cabir: orla de punts.

(1) Del senyor Campaner, a més de la «Numismática Balear», interessa consultar son «Estudio sobre las monedas de Insula Augusta y Ebusus», publicat en l'obra de D. Antoni Delgado «Ensayo de clasificación de las monedas autónomas de España». En ell están descrites més detalladament les monedes d'Ibiça de la Edat Antiga

Lo senyor Román no descriu ni classifica les monedes fotografiades en son llibra, potser porque's proposava ferho més endavant, com sembla dependres d'algunes de les seves paraules; se limita a justificar plenament que se'n troben y se n'han trobat a Ibiça ab abundancia, a dir alguna cosa sobre'ls seus tipus y llegenda, y sembla atribulshi una antiguitat que están molt lluny de tenir. En quant a les fotografiades, són quasi totes les aparegudes en algunes de les troballes de que dona compte, y, per lo mateix, n'hi ha moltíssimes de repetides y, lo que és pitjor, de mal conservades (o mal fotografiades), que no permeten distingir bé tota los detalls. Nosaltres, pera descriure d'elles les que no eren publicades o no hem vist en alguna colecció, nos hem concretat a les que hem cregut veure bé, prescindint de les altres. Es, donchs, molt fàcil que'ns hagi escapat alguna varietat.

(2) Pera suplir la falta de tipus d'impremta, reunim en la següent taula les llegendes,

- Rev.*—Bou embestint, a dreta, sobre ratlla: orla de punts.
 Coure. D. 10 mil. Romàn, l. XIX, n. 9; Col. de l'autor
 (pes 1'20 gr.)
3. *Avv.*—Cabir: orla de punts.
Rev.—Igual a l'anvers.
 Coure: D. 16 a 18 mil. Romàn, l. XXIII, n. 3; Col. de
 l'autor (pes 2'80 gr.)
4. *Var.*— Com lo n. 3, y además en lo camp de l'anvers y del revers,
 a la esquerra, la lletra n. 12.
 Col. de l'autor (pes 2'70 gr.)

lletres isolades, xifres y símbols de que's fa menció en lo text. Aquest se referirà sempre que
 convinga al número ab lo qui hem senyalat cada una de dites llegendes, lletres, xifres o
 símbols.

Llegendes

YN92F
 CHH

1

XN92F
 CHH

2

XN92X
 CHH

3

XN92X
 CHH

4

YN92F

5

XN92X

6

Λ

7

F

8

Y

9

X

10

X

11

Π

12

9

13

2

14

Α

15

Ϡ

16

Ϡ

17

Η

18

Λ

19

Ϡ

20

Η

21

CHH

22

IIIIH

23

Símbols

⚔

24

☼

25

☙

26

☙

27

♀

28

♂

29

⋯

30

5. *Var.*—Com lo n. 3, y además en lo camp de l'anvers y del revers, a la esquerra, la lletra n. 9.
Romàn, l. XXII, n. 25; Col. de l'autor (pes 2'50 gr.)
6. *Var.*—Com lo n. 3, y además en lo camp de l'anvers y del revers, a la esquerra, la lletra n. 15.
Romàn, l. XXIV, n. 33; Col. del autor (D. 15 mil.: pes 2'50 gr.)
7. *Var.*—Com lo n. 3, y además en lo camp de l'anvers y del revers, a la esquerra, lo símbol n. 24.
Romàn, l. XXII, n. 31 y l. XXV, ns. 5, 34, etc.; Col. de l'autor (D. 15 mil.: pes 2'50 gr.)
8. *Var.*—Com lo n. 3, y además en lo camp de l'anvers y del revers, a la esquerra, lo símbol n. 27.
Romàn, l. XXIV, n. 35; Col. de l'autor (pes 4 gr.)
9. *Var.*—Com lo n. 3, y además en lo camp de l'anvers y del revers, a la esquerra, lo símbol n. 25.
Romàn, l. XXII, ns. 12, 14, etc., l. XXIII, ns. 15, 36, etcètera; Col. de l'autor (pes 3'20 gr.)
10. *Var.*—Com lo n. 3, y además en lo camp de l'anvers y del revers, a la esquerra, lo símbol n. 26.
Romàn, l. XXII, n. 22, l. XXIII, ns. 14, 17, 25, 35 y l. XXIV, n. 20; Col. de l'autor (pes 2'10 gr.)
11. *Var.*—Com lo n. 3, y además en lo camp, a la esquerra y en una sola de les cares de la moneda lo símbol n. 30.
Col. de l'autor (D. 15 mil.: pes 2'50 gr.)
12. *Var.*—Com lo n. 3, y además en lo camp de l'anvers y del revers a la esquerra, lo símbol n. 28.
Romàn, l. XXIV, n. 28.
13. *Anv.*—Cabir, a la esquerra la lletra n. 13; orla de punts.
Rev.—Igual a l'anvers.
Coure: D. 11 mil. Vidal Quadras, Catàlech, l. I. n. 1.
14. *Anv.*—Cabir, a la esquerra la lletra n. 12; orla de punts.
Rev.—Llegenda n. 1; orla de punts.
Romàn, l. XLVI, n. 17 y l. XLVIII, n. 9; Col. de l'autor (D. 21 mil.: pes 5'15 gr.)
15. *Anv.*—Cabir, a la esquerra la lletra n. 14, a la dreta la n. 13; orla de punts.
Rev.—Igual al del n. 14.
Romàn, l. L, n. 21; Col. de l'autor (D. 21 mil.: pes 7'20 gr.)
16. *Anv.*—Cabir, a la esquerra palma, a la dreta la lletra n. 16; orla de punts.
Rev.—Igual al del n. 14.
Romàn, l. XLVI, n. 11 y l. XLVIII, n. 20; Col. de l'autor, (D. 20 mil.: pes 6'20 gr.)

17. *Anv.*—Cabir, a la esquerra lletra y símbol n. 29; orla de punts.
Rev.—Igual al del n. 14.
 Romàn, l. XLVIII, n. 18.
18. *Anv.*—Cabir, a la esquerra la lletra n. 17; orla de punts.
Rev.—Igual al del n. 14.
 Romàn, l. XLVII, n. 3 y l. I, ns. 8 y 10.
19. *Anv.*—Cabir, a la esquerra la lletra n. 18; orla de punts.
Rev.—Igual al del n. 14.
 Romàn, l. XLVII, n. 16 (D. 22 mil.)
20. *Anv.*—Cabir, a la esquerra la lletra n. 19; orla de punts.
Rev.—Igual al del n. 14.
 Romàn, l. XLIX, n. 9 (D. 22 mil.)
21. *Anv.*—Cabir, a la esquerra la lletra n. 20; a la dreta (?); orla de punts.
Rev.—Igual al del n. 14.
 Romàn, l. XLVI, n. 12 (D. 22 mil.)
22. *Anv.*—Cabir, a la esquerra les lletres ns. 8 y 21; orla de punts.
Rev.—Llegenda n. 2; orla de punts.
 Romàn, l. XLVI, n. 1.
23. *Anv.*—Cabir, a la esquerra la lletra n. 12; orla de punts.
Rev.—Igual al del n. 22.
 Romàn, l. XLIX, n. 7 (D. 22 mil.)
24. *Anv.*—Cabir, a la esquerra les lletres ns. 10 y 21; orla de punts.
Rev.—Igual al del n. 22.
 Romàn, l. XLVII, n. 10.
25. *Anv.*—Cabir, a la esquerra palma, a la dreta la lletra n. 16; orla de punts.
Rev.—Llegenda n. 3; orla de punts.
 Romàn, l. XLV, n. 3.
26. *Anv.*—Cabir, a la esquerra la lletra n. 14, a la dreta palma; orla de fulles.
Rev.—Llegenda igual a la del n. 25.
 Romàn, l. XLVI, n. 7.
27. *Anv.*—Cabir; orla de punts.
Rev.—Llegenda n. 4; orla de punts.
 Romàn, l. XLV, ns. 2, 4 y 6.
- De la segona serie, o sia de les bilingües, que són totes de la època imperial romana, en publica lo senyor Campaner quatre exemplars: dos, variats, de Tiberi; un de Calígula, y un que té la llegenda esborrada, però que per lo dibuix del cap que porta sospita si és de l'emperador Claudi. Lo senyor Romàn, en la làmina LII, n. 2, del seu citat llibre, en dona una altre varietat de Tiberi, y és la següent:
28. *Anv.*—TI CAES AVG PP, cap de Tiberi a dreta; orla de punts.
Rev.—INS AVG y llegenda n. 6: Cabir; orla de punts.
 Coure; D. del flan, 21 mil.: de la orla, 17 mil.

De la tercera serie, ab llegenda exclusivament llatina, no conexèm més monedes que les dos que descriu lo senyor Campaner, encunyades probablement en temps de la República romana y anteriors, per lo mateix, a les de la segona serie.

La atribució a la illa d'Ibiça de les monedes de la primera y de la segona serie, ve justificada per la llegenda ètnica que porten algunes d'elles, y en les demés per lo tipu característich del Cabir, igual al que's veu grabat en les que porten llegenda.

La llegenda ètnica n. 5, se llegeix MSŪIA, y suplinthi les vocals AIBuSiM, o sia quasi lo mateix que la llegenda EBVSITANV, [moneda] *dels ebusitans*, que porten les monedes llatines de la tercera serie.

La figura grabada com a tipu principal en l'envers o en lo revers, y en les de coure de mòdul mitjà en l'anvers y en lo revers, de totes les monedes de la serie púnica y de la bilingüe, que hem qualificat de característica de les monedes d'Ibiça per no estar representada, que sapiguèm, en cap altre moneda de la Edat Antiga, la constitueix un home nano y rebassut, ajupit y ab les cames axerrancades, devogades nu y de vegades vestit ab una curta faldilleta, y quasi sempre ab barba; porta al cap un petit birret adornat ab tres raigs o plumes, té axecat ab la mà dreita un martell o massa y se li enrosca per lo braç esquerra una serp. En les monedes està posat de cara, apoyantse en les més antigues sobre una ratlla, y presentantse en les més modernes més redreçat y ab més complerta vestidura. Aquesta estranya figura és reputada per los numismates com la representació d'un dels vuyt Cabirs, divinitats d'origen asiàtic venerades per los cartaginesos: solament que no estan conformes en quin dels vuyt és lo representat, decantantse los més a *Esmoun*, l'octau, identificat per los grechs ab Esculapi, altres al segón, identificantlo ab lo Bes egipci, y altres al primer, Baal o Moloch.

Si a n'aquests elements de judici s'hi afegeix lo fet d'haverse trobat d'uns quants anys ençà a la illa d'Ibiça nombrosos exemplars de les monedes que'ns ocupen, especialment dels de la serie púnica, fet del qui dona rahó lo senyor Romàn comprobantlo ab la reproducció fotogràfica de moltes de les monedes trobades, y ademés lo dato històrich del predomini cartaginès en la illa desde mitjans del segle VI abans de la nostra Era fins a la seva subjecció definitiva a la influencia romana al començ de l'últim quart del segle II, resultarà que tots los criteris numismàtics concorden pera la atribució a Ibiça d'aquestes monedes, y quedaràn esvahides totes les dificultats que a tal atribució s'havien oposat.

Respecte al tipu del bou parat o caminant, que figura en lo revers de les monedes de plata y en una de coure com a tipu principal, ja fa notar En Zobel que és freqüent en monedes del mitjorn d'Espanya, y se'l veu també en monedes de la Tingitania; y en quant al bou embes-

tint, és, sens dubte, un tipu que ls cartaginesos copiaren del monedatge grech, donchs se'l troba en monedes del Epirus, de Thurium, de Marsella, de Empories, etc., y ademés de les d'Ibiça figura en altres monedes púniques del Nort d'Àfrica descrites per Muller (1). No's pot, donchs, admetre la singular hipòtesis del senyor Romàn, de que les monedes ibicenques que porten lo tipu del bou embestint no estiguessin destinades a la circulació y fossin com una especie de medalles més o menys relacionades ab els ritus o cerimonies funeraries dels ibicencs. Lo fet d'haverse trobat en sepultures totes o quasi totes les que conegué'l senyor Romàn, no proba més sinó que eren les que corrien quan se verificaren los enterraments en los qui foren trobades.

Los símbols o tipus accessoris grabats al camp al costat dels principals, tenen, segons Muller, una significació de caràcter general nacional o relligiosa. En les monedes que publicuèm, n'hi ha quatre que no figuren en les que descriu lo senyor Campaner: lo corn de la abundancia (n. 27), la flor de *lotus* (n. 26), una flor de quatre fulles, que podria ser aximateix una flor de *lotus* oberta y vista per sobre (n. 25), y finalment lo que presenta la forma n. 24. Aquest darrer se veu també en monedes púniques de la Numidia, en les d'altres illes del Mediterrani occidental y en monedes y inscripcions lapidaries de Cartago. En Muller diu que la major part de les esteles en que hi compareix estàn dedicades a Baal; creu representa la imatge d'aquest com a deu solar y en alguna ocasió la de Tanith, o Astarté cartaginesa, y l'estima un símbol relligiós peculiar dels fenicis o cartaginesos. La flor de *lotus*, quina filiació egípcia és ben coneguda, constitueix una proba més de la influencia egípcia en l'art cartaginés posada de manifest darrerament per les excavacions fetes a Cartago.

Més difícil és precisar la significació de les lletres isolades o aparellades que, com los símbols y de vegades en companyia d'aquests, se veuen en lo camp d'algunes monedes ibicenques. No's poden considerar com inicials del nom del lloch hont s'encunyaren les monedes, donchs són molt freqüents en les que porten íntegrament la llegenda ètnica AIBuSiM; tampoch creyèm probable que ho sien dels llochs hont era admesa la seva circulació, com presum En Berlanga (2), per ser moltes en nombre, y ens decantèm al parer dels qui les aprecien com contrasenyes monetaries indicatives dels noms dels magistrats que intervingueren en la encunyació, o potser millor dels qui grabaren los cunys de les monedes o dels encarregats d'encunyarles. De tots modos, és aquest un punt sobre lo qui no s'ha dit la última paraula.

(1) L. Muller, *Numismatique de l'ancienne Afrique* (Copenhague, 1862. A n'aquesta obra nos referim sempre que menclonèm lo nom del seu autor).

(2) A més del treball que cita En Campaner, lo senyor Rodríguez de Berlanga tornà a parlar ab algú deteniment de les monedes antigues d'Ibiça en la Introducció del seu llibre «*Los bronces de Lascuta, Bonansa y Aljustrel*». Tambén diu quelcom lo Sr. Hübnér, en sos «*Monumenta Lingua Ibericae*».

Dos extrems ens queden encara per tocar ab referència a les monedes antigues d'Ibiça. Lo de la seva classificació cronològica y lo del sistema monetari per lo qui foren tallades.

En numismàtica se reputen en general com més antigues les monedes anepígrafs o que no porten llegenda. En aquest concepte, les monedes d'Ibiça de plata y les de coure ab lo revers del bou són les més antigues encunyades en la illa; però ¿en quina època va començar la seva encunyació? Respecte de les de plata tenim un antecedent que pot ilustrarnos, y és la troballa d'una didrachma de Ebusus, juntament ab una didrachma de Cartago y ab una drachma d'Empories del tipu del cavall parat al revers segons Mr. Heiss, o juntament ab dos drachmes d'Empories del prebit tipu y ab tres de Rhoda segons lo senyor Zobel. D'aquest antecedent, Heiss en deduïeix que la moneda de plata d'Ebusus se degué encunyar pròximament quan se va començar la segona guerra púnica, envers l'anys 218 a. d. J., y En Zobel que la seva encunyació és coetania o poch posterior al de les primeres drachmes d'Empories y de Roses (1). Com En Heiss y En Zobel discorden en la qüestió de fet y arriben per conseqüència a conclusions molt diferents, nosaltres, en la necessitat d'obtar per una o altra d'elles, ho fem per la d'En Zobel, apoyantnos en la consideració de que al començar la segona guerra púnica Empories feya ja molts anys havia dexat d'encunyar drachmes ab lo tipu del cavall parat. Admesa, donchs, la coetaneïtat o quasi coetaneïtat de les drachmes més antigues d'Empories y de la didrachma d'Ibiça, congecturèm que la encunyació d'aquesta degué començar en los darrers anys del segle IV o primers del tercer abans de la nostra Era.

A la encunyació de les monedes de plata, degué seguir la de les coure del mateix tipu y la de les que porten per tipu del revers lo bou embestint, que no solament són anepígrafs, sinó que, además, són més escasses y d'un pes lleugerament més fort que les de coure dels altres tipus: y després, ben entrada ja la segona meytat del segle III, les de mòdul mitjà y petit ab lo Cabir en l'anvers y en lo revers, y les de mòdul gran ab llegenda ètnica, aquelles en general de fàbrica més esmerada que la d'aquestes.

La encunyació de les de mòdul major ab llegenda ètnica va durar molt temps, potser fins a la derrota dels balears per Metellus en 123 a. d. J., y en ella poden distingirse tres períodes successius: primer, les que mostren les lletres *a* y *m* de la llegenda, de forma antiga, çò és, com los ns. 8 y 9; segón, les que mostren la *m* de forma moderna, çò és com el n. 10, y tercer, les que mostren la *a* y la *m* de forma moderna, çò és, com los ns. 11 y 10.

De la classificació cronològica de les imperials bilingües no cal

(1) J. Zobel de Zangraniz. •Estudio histórico de la moneda antigua española

parlarne, puig venen datades per lo temps que va durar lo govern dels emperadors romans quina efígie porten grabada en l'anvers; però no passa lo mateix ab les dos llatines de tipus totalment diferents als que's veuhen en les altres monedes ebusitanes. D'elles diu lo senyor Campaner, creyèm que ab acert, que per no portar cap nom ni distintiu imperial s'han de presumir encunyades abans del començ de l'imperi romà y sempre ab posterioritat a la conquesta de les Balears per Metellus.

Passant al darrer extrem, axò és, al sistema monetari al qui corresponen aquestes monedes, no trobèm dificultat en admetre que les de plata són del sistema que En Vázquez Queipo califica de olímpich, o bé del que'l senyor Zobel califica de púnich-sicilià, donchs la diferencia de l'un a l'altre resulta insignificant (4'96 y 5 gr. o 5 y molt poch més, la drachma).

En aquest sistema, les monedes de plata de 22 mil. de diámetro y de pes 10 grams representen la didrachma, les de 15 mil. y 2'50 a 2'59 grams (pes mitg) representen lo triòbol o mitja drachma, y la de 11 mil. y 1'48 gr. (única coneguda) representa lo trihemíobol, o sia la meytat de la precedent y la octava part de la peça major.

Les peces de coure necessàriament havien d'estar relacionades ab les de plata; però és molt difícil averiguar aquesta relació y'l valor que representaven, per la gran desigualtat ab que estàn tallades. Les que porten la llegenda ètnica, mostren a sota d'aquesta les xifres n. 22 equivalents a 10+20+20 total 50, que no poden apreciarse més que com indicació del seu valor ab relació ab altres peces, al igual que com indicatives de valor relatiu són apreciades les xifres n. 21 (=20) y n. 23 (=25), que's veuhen en algunes monedes de Cartago. Lo senyor Muller observa que les xifres posades en monedes d'un determinat metall fan relació a una unitat diferenta que les posades en un altre metall: axí aprecia la xifra n. 21 (=20), que porten dos mitjos staters d'or de Cartago, com significativa de que aquestos valien 20 drachmes de plata, y la xifra n. 23 (=25), posada en una didrachma de la mateixa població, com significativa de que aquesta valia 25 peces de coure de les que pesaven de 21 a 26 grams (tetracalchs): estimant la relació de la plata ab lo coure en la proporció de 1 : 60, lo que dona pera lo calch un pes entre 5 y 6 gr., que és, afegeix, lo que acostumava a tenir lo calch grech. Fent aplicació d'aquestes consideracions a la xifra n. 23 (=50), grabada en les monedes de coure d'Ibiça de major mòdul, y adoptant com aproxlmada la relació 1 : 60 entre la plata y lo coure, tenim que la didrachma ibicenca, de pes 10 grams, equivaldría a 600 gr. de coure, los quals, partits per 50, donarien una peça monetaria de coure de 12 grams de pes: pes al qual no arriben ni s'hi acosten de bon troç les monedes de coure d'Ibiça més pesantes, y que és més propi del dicalch que del calch. No podèm admetre, per consegüent, la hipòtesis d'En Zobel de que la tal xifra indiqui que 50 mone-

des de les que la porten equivalien o representaven lo valor de la moneda de plata d'Ibiça de 10 grams de pes. Nosaltres opinem que la xifra 50 fa relació a la drachma de plata, de pes 4'96 a 5'06 grams, o sia a la peça de plata meytat de la que pesa 10 gr., la qual, encara que al present no consta s'hagués encunyat a Ibiça, s'encunyà a Empories y a Roses, quines monedes de plata eren del mateix sistema monetari que les d'Ibiça. Efectivament: la drachma olímpica de plata devía equivaldre pròximament a 300 grams de coure, que partits per 50 donen una peça monetaria de coure de pes 6 grams, pes molt aproximat, com veurèm, al terme mitg del que tenen les monedes d'Ibiça de coure de mòdul major marcades ab la xifra 50. Ademés, se pot aduir en favor de la nostra opinió lo fet de que la drachma grega (com la cartaginesa) valia sis òbols, y cada òbol vuyt calchs de coure; lo que dona, pera la drachma, quaranta vuyt calchs, quantitat que s'acosta molt a 50, que és la xifra grabada en les monedes que'ns ocupen.

Molt podria contribuir a l'aclariment del punt que estudiem, lo coneixement del pes de les monedes de coure d'Ibiça ab marca de valor o sense ella y fixantse en la seva successió cronològica: d'ell en resultaria, ab alguna seguretat, lo seu pes mitg, pera relacionarlo ab el de les monedes de plata; però les notícies que fins ara ne tenim són per tot extrem deficientes. Lo senyor Campaner no dona'l pes individual de les monedes de coure que publica y's limita a senyalarlo per grupus de monedes, sense indicar si pren per patró les de pes major o bé el promitg resultant de les de cada grupu. Dels quatre grupus en que divideix les de mòdul major ab marca de valor, atribueix a les del primer lo pes (certament exagerat) de 8'30 gr.; a les del segón lo de 5'05 gr.; a les del tercer lo de 5'60 gr.; y a les del quart lo de 7'40 gr.; resultant com a promitg de tots ells lo de 6'81 gr. Lo senyor Berlanga anota el pes de divuyt monedes ibicenques, també de les ab marca de valor, que varia entre 4'70 y 7'70 gr., y dona un promitg de 5'97 gr. Lo pes de les sis que figuren en nostra petita colecció és lo següent:

D. 21 a 22 mil.—Primer periode.—Pes: 5'15 gr.	} pes mitg 6'38 gr.
» » » » » 6'20 »	
» » » » » 6'35 »	
» » » » » 7'20 »	
» » » » » 7'20 »	
» » Tercer periode » 6'20 »	

Encara que aquest pes és un poch major del que correspon al calch grech, és sempre molt superior al del dicalch; haventse de tenir present que la drachma olímpica era més pesanta que la dels altres sistemes monetaris d'us més general en la antiguitat, y per lo mateix que'l calch corresponent a la dita drachma havia de ser també més pesant que'l corresponent a les altres drachmes.

De tot lo que acabem de manifestar ne deduhim que les monedes

púniques d'Ibiça ab la xifra 50 per marca de valor, són calchs, quin pes normal, de poch més de 6 grams, anà disminuint, quedant reduhit a poch més de 5 grs. en les derrerres encunyacions.

Comparant ab aquestes peces les de mòdul de 15 a 17 mil., resulta que les del tipu del bou embestint pesen 3 gr., tant una que'n possehim com la que publica'l Sr. Campaner, y representen, per consegüent, lo mitg calch, meytat de les de mòdul major. Igual valor representen les del mateix mòdul ab lo Cabir en l'anvers y'l revers: si bé han de reputarse en general com encunyades ab posterioritat a les del bou embestint, perque, exceptuantne una que altre de pes evidentment sobrat, quasi cap arriba als 3 grams. Lo senyor Campaner dona, pera les tres que publica, lo pes de 2'70 gr.: entre les pesades per en Berlanga n'hi figura una de 2'24 gr., y les dotze de nostra colecció tenen lo pes següent:

2'80 gr.	2'50 gr.	2'00 gr.	2'10 gr.
2'80 »	2'80 »	4'00 »	2'65 »
2'70 »	2'30 »	3'20 »	2'50 »

que dona un promitg de 2'61 grams.

De les de mòdul més petit, 11 mil., poca cosa podèm dirne, donchs se'n conexen poquíssims exemplars. La del bou embestint de la nostra colecció, pesa 1'20 grs., y una ab lo Cabir en l'anvers y en lo revers, 1'80 gr.: a les dos del darrer tipu que publica, lo senyor Campaner les hi senyala'l pes de 1'80 gr. Donats aquests pesos, és molt probable que sien quarts de calch.

En resum, les diferents monedes púniques encunyades a Ibiça ab relació al seu valor són, al nostre concepte, les següents:

PLATA			COURE		
Dídrachma (Pes normal 10 gr.)	Triòbol (2'50)	Trihemíobol (1'25)	Calch (6'00)	Mitg calch (3'00)	Quart de calch (1'50)
1	4	8	100	200	400
	1	2	25	50	100
		1	12'50	25	50
			1	2	4
				1	2
					1

Finalment, l'anàlisis d'un calch de coure, de 6'60 gr. de pes, donà al senyor Zobel aquest resultat:

Coure	856 mil·lèsimes
Estany.	102 »
Plom.	29 »
Zinc.	13 »

II

Durant la Edat Mitjana, la moneda que corria a Ibiça era la encunyada en la seca reyal de Mallorca, a quin regne pertanyia la illa; però en la Edat Moderna, en temps dels reys de la Casa d'Àustria, Ibiça tornà a tenir moneda propria. Les primeres monedes ibicenques d'aquesta època que's conexen són de Carles I, y per axò atribueix lo senyor Campanor a aquest rey la creació de dita moneda, donchs no s'ha trobat encara lo document que l'establí.

Los que nosaltres hem trobat y als qui'ns hem referit al començar la present nota, són aquestos:

1561, 2 de novembre. — Llicència d'encunyar moneda a Ibiça. (Arx. de la Corona d'Aragó; Reg. 4357, f. 46.)

Nos Don Phelip, etc. Per quant los dies passats, per part dels crehedors nominats de la scala de la nostra ylla de Yviça fon recorregut a nos dient quels eren llegudas dihuit pensions dels censals que tenen esmerçats sobre aqueixa vniuersitat supplicant nos humilment que atesa la gran necessitat de dita vniuersitat y que no trobauen altra forma ni manera de ser pagats de les dites pensions caygudes fossem servits de dar Licència y facultat a la dita vniuersitat de poder batre moneda de marauedis corrents en dita Ylla fins a la summa de quatre mill ducats pera que del proceit puguen esser pagats de dites pensions rossegades. E nos haguda primer sobre aço informacio atesa la dita necessitat; ab tenor de les presents, de nostra certa ciencia deliberadamente, y consulta donam licència permis y facultat a uosaltres los Jurats, concell y vniuersitat de dita Ylla de yviça que pugau batre moneda de marauedis corrents en aqueixa Ylla fins a la summa de tres mill ducats francs de despeses ab que dita moneda se faça ab interuencio de les persones que en aço acostumen entreuenir y seruexca pera dit effecte de pagar dites pensions caygudes als crehedors delles y no per altra cosa alguna, manant ab lo mateix tenor de les presents, al portant uos de nostre general governador lloctinent de procurador real y altres qualseuols oficials nostres en dita Ylla constituits y constituldors, sots incorrimment de nostra Ira e Indignatio y pena de mil florines de oro de Aragon a nostres cofres reals aplicadors que sempre que seran requests per dits acrehedors y volent los Jurats de dita Ylla batre moneda des marauedis que corren en ella segons lorde del monedar fins a la summa de tres mill ducats, francs de despeses, nols ho impedexquen ni destorben, ans be hi assistexquen y entreuinguen a fi y effecte que no sen pugua fer ni batre mes y que seruexca per al effecte sobredit y no per altre algu perque tal es nostra determinada voluntat; en fe y testimoni de les quals coses hauem manat despachar les presents ab lo nostre segell comun Real en lo dors segellades. Dat. en la nostra villa de madrid a dos dies del mes de nohembre any de la natiuitat de nostre señor de mil cinçents sexantahu.—Yo el Rey.

1562, 18 d'abril. — Ampliació de la precedent llicència. (A. C. A.; Reg. 4357, f. 964.)

Se concreta a ampliar en 500 ducats la quantitat de 3 000 fixada en

la llicència de l'any 1561, per haver resultat aquesta insuficient pera l'objecte a que estava destinada. No la copièm íntegra per estar concebuda en termes iguals als de la anterior.

1622, 20 de juliol. — Llicència als Jurats d'Ibiza d'encunyar per valor de 30,000 ducats, *doblers* iguals als que ja s'havien fabricat en la illa. (A. C. A.; Cambra d'Aragó, Reg. 248, fs. 180 y següents.)

Nos Philippus etc.

Pro parte dilectorum nobis fidelium Juratorum Universitatis nostræ Insulæ Ebusi fuit reuerenter expositum dictam Uniuersitatem quamplura pati interesse sumptus et damna ex onerationibus censualium cambiorum et aliorum pensionum quarum solutioni Tura proventus et emolumenta dictæ Universitatis non sufficiunt ob idque et peccuniarum indigentiam dicta insula in dies maximis asligitur laboribus, Nobisque humiliter supplicatum quod pro tuendis et quitandis dictis cambis et aliis pensionibus solvendisque et satisfaciendis creditoribus in aliquam partem suportandisque et levandis dictis oneribus, Licentiam cudendi et fabricandi monetam vulgo *doblers*, usque ad quantitatem centum mille ducatorum francam ab omnibus iuribus pro sigillo privilegii fabricaque dictæ quantitatis et aliis Regiis in sicca debendis de nostra solita benignitate concedere dignaremur, Nosque inopiæ et necessitati dictæ Insulæ succurrere volentes (ut par est), animadvertentesque fidem et servitium nostrum amorem profatæ Universitatis, habita prius informatione a Gerente Vices nostri generalis Gubernatoris prædictæ Insulæ, et de utilitate concessionis infrascriptæ ad plenum circiorati, eorum supplicationi modo quo infra duximus annuendam. Tenore igitur præsentis de nostra certa scientia Regiaque auctoritate deliberatæ et consulte Licentiam concedimus plenariamque facultatem impartimur dictis Juratis Vniuersitatis Ebusi qui nunc sunt et pro tempore fuerint quod pro una sola vice dumtaxat quandocumque voluerint possint et valeant liceatque eis cudi seu cudi facere per operarios et monetarios aut alios officiales sicæ Regiæ eiusdem Insulæ ad quos spectet monetam vulgo nuncupatam *doblers* usque ad quantitatem triginta mille ducatorum ad rationem undecim Regalium Castellanorum pro quolibet ducato dum tamen moneta ipsa sit eiusdem pensi ponderis metalli et valoris de modo et forma fabricata quæ hactenus cudi et fabricari solita est similis moneta. Hanc itaque concessionem facimus et concedimus prædictis Juratis nostræ Insulæ Ebusi sicut melius dici potest et intellegi ad illorum sanum sincerum et meliorem intellectum soluto iure sigilli pro ea debito in nostra Regia Cancellaria et francam ab omnibus aliis iuribus ordinariis nobis seu Curiæ nostræ ratione dictæ Licentiæ et foundationis competentibus, non obstantibus quibusuis Pragmaticis prohibitionibus, legibus, privilegiis et Iuribus quæ huic nostræ gratiæ et concessioni obstare possint quibus omnibus pro hac vice tantum de nostræ Regiæ potestatis plenitudine derogamus et derogatum esse volumus præsentique gratia et concessione dicti Jurati uti nequeant nisi postquam huiusmodi nostri privilegium fuerit in officio locumtenentis magistri Rationalis Curiæ nostræ in præfato Maioricarum Regno registratum. Decernimus insuper quod concessio et largitio nostra prædicta (sit) et esse debeat dictis Juratis stabilis realis valida atque firma nullumque in iudicio et extra sentiat diminutionis obiectum defectus incommodum aut noxæ cuiuslibet

alterius detrimentum sed in suo semper robore et firmitate persistat. Qua propter spectabili nobilibus magnificis dilectisque Consiliariis et fidelibus nostris locumtenenti et Capitaneo generali Regenti Cancellariam et doctoribus nostræ Regiæ Audientiæ Advocato et Procuratori fiscalibus Procuratori Regio et Regenti Thesaurariam Vicario Baulis Alguazlris Vir gariis et portariis nec non Gerenti vices generalis Gubernatoris et aliis officialibus et ministris nostris in prædicto Maioricarum Regno et Insula Ebusi constitutis et constituendis dictorumque officialium locotenentibus seu officia ipsa Regentibus et subrogatis dicimus præcipimus et iubemus ad incursum nostræ Regiæ indignationis et ira pæneque florenorum auri Aragonum mille nostris Regiis inferendorum ærariis quatenus nostram huiusmodi Licentiam et facultatem gratiam et concessionem et omnia et singula superius expressa et contenta in modum supradic:um dictis juratis Vniuersitatis Insula Ebusi teneant firmiter et observari tenerique et observari faciant per quoscunque contrarium nullatenus tentaturi ratione aliqua sive causa, si officiales et subditi nostri prædicti gratiam nostram charam habent et præter ira et indignationis nostræ incursum pœnam præ appositam cupiunt evitare. In cuius rei testimonium præsentem fieri iussimus nostro Regno communi sigillo pendenti munitam. Datam in oppido nostro Madriti die vigesimo mensis Julii anno a Nativitate domini Millesimo Sexcentesimo vigesimo secundo, Regnorumque nostrorum secundo.—Yo el Rey. Etc.

1654, 20 de febrer. — Informe del Consell d'Aragó, sobre una proposta del Governador d'Ibiça referent a la moneda.

En ell s'hi llegeix: «Una de las principales causas de los ahogos y necesidades que se padecen continuamente en la isla de Ibiza, es la mala moneda de vellon que allí se labra, la qual por no tener valor intrínseco no corre en otros Reynos, ni en la isla tampoco se admite la provincial de Valencia y Mallorca ..» (A. C. A.; Cambra d'Aragó, plech 1610.)

1655, 16 de janer. — Fou reduhit lo Real de plata a billó, a sis sous, que abans en valia dotze y mitg. (Id. id. id.)

1673, 18 d'abril. — Se fa present la conveniencia de fabricar a Ibiça bona moneda nova, recullint la vella dolenta. (Id. id. id.)

1684, 18 d'abril. — Se fa saber al Consell d'Aragó que'ls Jurats d'Ibiça s'excusen de fabricar la moneda, ab diversos pretextes. (Id. id. id.)

1688, 6 d'abril. — Dictaminà el Consell d'Aragó en pro de que's concedís als Jurats d'Ibiça llicencia pera encunyar moneda de billó per valor de 60.000 lliures y's fa memoria d'altra llicencia pera encunyar-ne per valor de 50.000 que'ls havia sigut concedida en l'any 1683. (Id. id. id.)

1690, 3 de janer. — Instancia dirigida al Rey per March Ferrer, compromententse a provehir per durant cinch anys de grans y diners a la guarnició d'Ibiça, mediant la facultat que sollicitava d'encunyar, per son compte y risch, 72.000 lliures de moneda de la illa en cada un dels dits cinch anys. (A. C. A.; Cambra d'Aragó, plech 1602.)

1690, 23 d'abril. — Informe sobre la precedent instancia, del Governador d'Ibiça Pere de Bayarte. (Id. id. id.)

La part d'aquest informe, que fa referència a moneda, diu així:

«2.º punto: Si seis libras de vellon de esta Isla hacen un Rl. de a ocho, de plata antigua, etc.

»Antiguamente el Rl. de a ocho valia veinte y dos sueldos y ocho dineros de esta moneda de vellon que hera la mesma correspondencia que tiene de premio en Mallorca y Menorca, pero con el discurso del tiempo ha ido aumentándose el premio, hasta seis libras, que son ciento veinte sueldos, pero por la falta de plata se ha llegado a términos de no querer dar un Rl. de a ocho, por doce libras y en la hora presente qualquiera particular diera mas de doce por un Rl. de a ocho sin que esto lo cause la sobra del vellon, sino la escasez de la plata, originada del poco comercio que de algunos años a esta parte tiene la Isla, y la falta de asistencias la guar-nición.»

«3.º punto: Que si necessita la Isla de tanto vellon como el vatimiento que pide, etc.

»En el año de ochenta y quatro, se sirvió S. M. de permitir el resello de la moneda que corría en la Isla, y se executó, dando el valor de quatro dineros, a cada doblero, que antes valia dos, y en esta forma en trecemill setecientas y cinquenta y dos libras, diez y seis sueldos y quatro dineros que se resellaron, tubo de logro la Universidad otra cantidad como esta, que fue el aumento de moneda que hubo, y a mas de esto, la permitió S. M. que pudiese batir cinquenta mill libras, y haviendolo executado se reconoció que todavia tenían falta de vellon, y pasaron a suplicar se les permitiese el acuño de otras cien mill libras, cuya gracia lograron en el año de mill seis-cientos ochenta y ocho, y en theniendo la noticia, continuaron el sellar hasta la cantidad de noventa y una mill quatrocientas y ochenta y siete libras, que es toda la que oi se halla en vellon, y si la Universidad ha de batir las cinquenta y ocho mill quinientas y siete libras que faltan al cumplimiento de las ciento y cinquenta mill, es cierto que habran sobrado y que no le podran ser de util el vatirse maior cantidad; porque si haviende tampoco, aora, como refiero, se desprecia, aumentandose la suma de el, y faltando la plata seran de mucho menos estimacion, porque no corriendo fuera de la Isla, se rresolveran sus naturales a embarcar los generos, aunque pierdan en su beneficio, antes que a venderlos por el vellon, aunque sea a precio mui alto, pues con ellos lograran la introducion de ropas y otras cosas necesarias, que totalmente faltan, y aun que tengan mucho vellon no las podran alcanzar, como actualmente se está experimentando.

»En quanto al beneficio que le pueda quedar a la Persona que la [pide] hacer, solo puedo decir que la Universidad compra el cobre a tres Rs. y un tercio de plata la libra, y juzgo que le bendran a costar con todos los gastos a quatro, poco mas o menos; saca de cada libra de Metal, nueve libras, en dinero, que corresponden a doce Rl^{as}. de plata, con que la ganancia viene a ser de dos tercios mas, y theniendo esta persona el mesmo gasto que la Universidad, discurro que bendria a ganar un tercio respecto a que por cada Rl. de a ocho en plata da dos en vellon, pero si se le ofrece maior gasto, sera menor su ganancia respectivamente, como así mesmo sera maior si

logra mas barato el Metal, en una contingencia (que es facil de suceder) no se puede fijamente acertar la que podra tener, bienque siempre se puede reputar por el tercio, poco mas o menos.

»La moneda de esta Isla, de muchos años a esta parte, jamas ha sido de lei, ni se ha tenido atencion, a que tubiese peso fijo, y sucede muchas veces, en una mesma especie de la de sueldos, rendir mas una libra de Metal, que otra, cuya diferencia lo causa el maior o menor grueso de las planchas, o, la mas, o menos extension de la propia moneda, como se demuestra en los cinco exemplares adjuntos de cada sueldo, que son diferentes batimientos que se han hecho, siendo el de el número primero, metal de Mallorca, la libra del qual, ha rendido, nueve libras en moneda, el número segundo ha procedido de una cantidad de monedas del Emperador Constantino las quales se hallaron, arando en un Campo, dentro de un baso de tierra, y la Universidad las hizo sellar, y entiendo que rindieron diez libras en moneda, por una de Metal; los tres postreros, proceden de partidas, que se han traido de Italia en diferentes ocasiones, y se han sacado a once, y a doce libras, con que se bé, el poco cuidado, que se ha tenido, en que la moneda tubiese peso fijo, y creo que esto procedera, de atender la Universidad a sacar mucho beneficio, de poco gasto, sin cuidarse de otra cosa; Pero si se ha de executar la proposicion de esta Persona, será bien preciosa, a que no pueda sacar mas de nueve libras, por cada libra de Metal.»

1690, 16 de maig. — Informe sobre la matexa instancia del Virrey de Mallorca, Marquès de la Costa. (Id. id. id.)

La part referent a moneda, diu:

«En el 3.º el Real de a ocho siempre ha tenido igual estimacion de 6 libras, menos quando ha habido abundancia de vellon, que se han dado dies y doze libras de vellon por real de 8, sin poderse atajar por penas, y vigilancia de la justicia, paliándose conforme la necesidad de la plata.

»Sobre el 4.º Para su declaracion se ha de suponer que la moneda antigua, que tenia Ibisá, era de arambre, y sutil, de cuya fabrica no se tiene noticia, y dies y siete dobleros hacian un real, no se sabe por aora, quanto peso tienen los 17 dobleros, pero 6 L[ibras] de ellos hacian de valor, un real de a ocho, y no se puede por aora aberiguar fijo el peso de ella; pero estos años passados se ha hecho nueva fabrica de setenta y tantas mil libras de vellon, su materia de cobre puro, cada pieza es de a sueldo, hacen ciento, y veinte, Una Libra de peso, cada quinse sueldos hacen un real castellano, conque cada real de a ocho vale 6 L[ibras] sin tener valor intrinseco.

»Treinta quintales de esta ultima moneda se fabrico en Mallorca y se pago de ellos al fundidor a razon de 9 $\frac{1}{2}$ 6. la libra, que montaron con poca diferencia 1567 L[ibras] mallorquinas, con cuyo coste se grangearon = 19800 L[ibras] de vellon, que salieron de los 33 quintales de la ultima fabrica, de cuyo numero, y raçon, resulta que 72 mil L[ibras] que propone el arbitrista se le abia de permitir fundir cada año de los cinco que propone, tendria de gasto cerca de 5000 [reales] de a ocho a todo largo coste.

»Se advierte tambien, que en la ultima fabrica, que se hizo en Ibisá a mas de la que se fundio en Mallorca se llebo a dicha Isla mucha cantidad de bellon de materia de arambre mas sutil, que la de cobre, y a dos reales

por Libra de coste, en cuya materia de que se fabricase la moneda conduciendo sal a Italia, y aplicados todos los arbitrios del mercader, le costaria toda la fabrica muy limitada cantidad, que al parecer seria menos de 2 mil [reales] de a ocho para tanto beneficio, que le resultaria.

»Con cuyas premisas se responde en el 4to. punto, que con la vltima fabrica que se hizo en Ybisa, por lo que abunda la moneda, a crecido a doze Libras, el real de a ocho de las 6 L[ibras] que ha tenido de su justo valor, y el augmentar el bellon, solo serbiria a subir los precios regulares a todas cosas.

»El peso de la moneda es arbitrario, y como no tiene valor intrinseco, la que es mas permanente, se tiene por de mejor ley.»

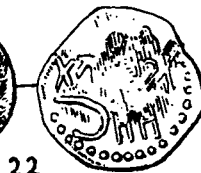
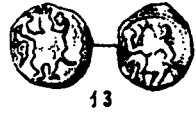
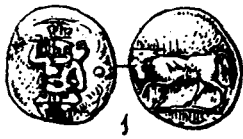
1690, 10 juliol.—De conformitat ab los dos precedents informes, lo Consell d'Aragó donà'l seu, contrari a la pretensió d'en March Ferrer, que no tingué efecte. (Id. id. id.)

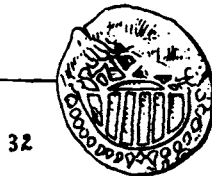
1691, 19 de janer.—Se gestionava la extinció de la moneda d'Ibiça y la seva substitució per la de Mallorca. (Id. id. plech 1610.)

Passèm ara a descriure les monedes ibicenques de la Edat Moderna no publicades pel senyor Campaner, advertint que no enclourèm en la llista d'elles algunes de les varietats que figuren en lo catalech de la colecció del senyor Vidal Quadras, per consistir solament en petites alteracions en la forma d'alguna de les lletres o en la manera d'estar abreviades les paraules de les llegendes.

Són com segueix:

29. *Anv.*—VIIIIP: en lo camp, cap, a dreta, coronat y ab barba.
Rev.—*Rastres de llegenda*; en lo camp, castell ab tres torres.
 Coure: D. 16 mil.; col. de D. R. Bosch y Alsina (Barcelona).
30. *Anv.*—☒ PHI · DEI · GRA.....: lo camp gastat.
Rev.—☒ VNIV..... B VSI · DNS: en lo camp y en contramarca, escut en cayró, ab tres pals; a sobre, tres punts.
 Coure: D. 19 y 17 mil.; col de l'autor (dos exemplars).
31. *Anv.*—...H ·: en lo camp y dintre cercle de punts, cap sense corona ni barba, a dreta.
Rev.—.....; en lo camp y dintre cercle de punts, escut acabat en punta, ab quatre pals y ab corona de puntes.
 Coure: D. 24 mil.; col. de l'autor.
32. *Anv.*—.....; en lo camp y dintre cercle de punts, bust a dreta, ab bigoti y perilla y ab corona de puntes.
Rev.—.....; en lo camp y dintre cercle de punts, escut molt ample, arrodonit pels costats y per baix, ab cinch pals y ab corona de puntes.
 Coure: D. 20 mil.; col. de l'autor.
33. *Anv.*—☒ CAROLVS · II..... REX N, entre dos cercles de punts: en lo camp, bust, sense barba y ab corona de puntes, a dreta: darrera, la lletra n. 20.

Rev.—✕ M... VNIVERITIS · EBVSIE, entre dos cercles de punts: en lo camp, escut quasi triangular, ab quatre pals y ab corona de puntes.

Coure: D. 27 mil. Vidal, Cat. n. 9386, l. 55, n. 8.

34. *Anv.*—✕ CAR · II · HISP · REX · ANO · 1686, entre dos cercles de punts: lo demés com el n. 33.

Rev.—✕ MAGNI · VNIVERITIS · EBVSIE ·, entre dos cercles de punts: lo demés com el n. 33, y en contramarca una torra posada entre les lletres I, A, dintre làurea.

Coure: D. 25 mil. Vidal, Cat. n. 9392, l. 55, n. 9.

Conceptuèm la moneda senyalada ab lo n. 29, igual o molt lleugera variant de la que descriu'l senyor Campaner en la obra de Heiss (1) y també en la «Num. Balear», p. 187, l. VI, n. 9. Si es axis, aquesta moneda s'ha de classificar com de Felip II (I de Ibiça) y no com de Carles I, donchs les poques lletres que's venhen en l'exemplar del senyor Bosch y Alsina permeten llegir PHILIPPVS pero no CAROLVS. En la que dibuxa lo senyor Campaner (y en altres qu'hem tingut a les mans) no s'hi distingeix cap lletra, y aquest senyor se fonamenta pera atribuhirla a Carles I, en «la clara corona imperial y la barba que se distinguen en el busto del anverso: estos detalles juntos no pueden convenir a otro monarca que no sea al Emperador». Aquesta observació, aplicable a la moneda que dibuxa ab lo n. 10, no ho és a la n. 9, puig per més que'ns esforcèm no sabèm veurehi la corona imperial en lo bust de l'anvers. De barba en porten també les monedes ibicenques de Felip II.

Com les monedes d'Ibiça de Felip II y de Felip III tenen les llegendes iguals y en la senyalada ab lo n. 30 no's veu lo cap del rey, no's pot assegurar a quin dels dos pertany, y s'ha d'esperar a que aparegui algún exemplar ab contramarca ben conservat pera resoldreho. De la contramarca que porten no'n sabèm rès; no's veu en cap moneda de Felip IV ni de Carles II, y per lo mateix és de creure que's posà abans del regnat d'aquests monarques. Es mol facil indiqüi algún cambi de for en les monedes que la porten.

De la llegenda de la moneda senyalada ab lo n. 31, no's veu més que la lletra H. La posició que aquesta lletra ocupa en l'anvers indica que formava part del nom PHILIPPUS, y lo bust del rey, que sembla no portar barba ni corona, porta a classificar la moneda a Felip III (II d'Ibiça). Sía d'aquest rey, sía de Felip IV, lo interessant d'ella és el tipu del revers, diferent del que figura en les monedes ibicenques de Carles I y dels tres Felips fins ara publicades, y molt semblant al que fa la seva aparició en les de major mòdul de Carles II. Aquestes darreres, per lo que dihuen els informes del Governador d'Ibiça y del

(1) A. Heiss, «Descripción general de las monedas Hispano-Cristianas, etc.», t. II, plana 277, l. 112.

Virrey de Mallorca que hem copiat, sabèm que eren sous, axò és, peces de valor cada una dotze diners. ¿Ho eren també la moneda n. 31, y la n. 32 que porta lo mateix revers y que per lo dibuix del bust de l'anvers, ab bigoti y perilla, s'ha d'atribuir a Felip IV? Es molt possible. Nòtis que són de major mòdul que'ls *doblers* ibicenchs y, encare que'l seu pes és inferior al de tots o quasi tots els sous de Carles II, aquesta circumstancia és de molt poca consideració, donchs de les noticies documentals que hem reunit més enrera, resulta ab tota evidència quo la talla en les monedes d'Ibiça era arbitraria y que no's posava cap cuydado en que les monedes tinguessin lo pes degut.

La reforma monetaria que aquestes monedes impliquen en les encunyacions de la illa, hauria tingut lloch, per consegüent, en temps de Felip III, o ab més probabilitat en lo de Felip IV, y axís quedaria també explicada la presència en les monedes de petit mòdul d'aquest rey, y de Carles II, del nombre 6 al devant del bust. No hi ha dupte que les primeres monedes de Felip IV que s'encunyaren a Ibiça foren les fabricades en virtut de la llicència de l'any 1622, y en que eren *doblers*, axò és, peces de dos diners com les que s'encunyaven en la illa ja d'abans. Si lo nombre 6 significa que la peça valia sis diners, com presum En Campaner y creyèm nosaltres, les primeres monedes de Felip IV que eren *doblers*, no podien portarlo, y les monedes que'l porten hagueren d'ésser encunyades en virtut d'una llicència posterior a la del dit any, quan els *doblers* antics, que en 1655 de dos diners havien passat a valerne quatre, arribaren a valerne sis, o sia mitg sou, la meytat de la peça de major mòdul.

Quasi tots los sous, o peces grosses de Carles II, porten la data 1686, lo que prova que la seva fàbrica correspòn a la llicència de l'any 1683 o 1684. Seria d'interès conèxer lo text d'aquesta llicència que no hem trobat y que de segur contenia disposicions encaminades a millorar lo valor intrínsech de la moneda; disposicions que no degueren ser de l'agrado dels Jurats d'Ibiça, *que se escusaban de fabricarla*, acostumats com estaven a traure de la encunyació beneficis exorbitants encare que la moneda resultés dolenta y no la volgués ningú. A aquesta resistència potser fou degut que una bona partida d'aquells sous s'encunyés en la seca de Mallorca. De tots modos, és un fet que'ls sous de Carles II són d'un valor intrínsech molt superior al que tenen, a proporció, totes les altres monedes ibicenques, particularment que'l de les encunyades envers la meytat del segle XVII.

En los sous, a darrera'l cap de l'anvers hi ha un signe que, si no és una S inicial de la paraula *sou*, no sabèm lo que significa: si fos un 4 o un 5, com algú ha presumit, aquest nombre no tindria en la moneda cap explicació plausible.

Els sous senyalats ab los ns. 33 y 34, que publiquem, tenen la particularitat, el primer, que no porta data, y el segón, que porta una contramarca.

Finalment, los sous y doblers d'Ibiça tenfen lo mateix valor que'ls sous y doblers de Mallorca, donchs, com a Mallorca, un Real de vuyt castellà valia vint y dos sous y vuyt diners. Si aquesta proporció s'alterà de fet, fou per haver estat la illa molt faltada de plata y, sobre tot, per haverse aumentat indegudament lo for de la moneda que fabricava y per haverla fabricada dolenta.

Notes numismàtiques:

SOBRE LES MONEDES CATALANES ANOMENADES MASSIAIR

En la sessió celebrada el dia 3 de desembre del 1910 per la «Société Française de Numismatique», lo senyor Pau Bordeaux va donarhi compte d'un document que diu així:
«Du 18 mars 1643.

Extrait des registres du Conseil d'État.

Le Roi, ayant par arrest de son Conseil du 9 décembre dernier interdit et deffendu dans sa province de Languedoc le cours de *certaines pièces d'argent de Catalogne, appelées MASSIAIR*, dont les unes ont été reçues pour 7 sols 3 deniers, et les autres pour 3 sols 9 deniers, monnoye de France, et ayant ordonné que lesquelles seraient portées en ses monnoyes tant de France que de Catalogne es mains des changeurs d'icelles pour estre converties en monnoyes ayant cours du poids et titre porté par ses ordonnances.

Et Sa Majesté ayant esté informée qu'il en est passé une grande quantité, et qu'il se'n porte chaque jour en Province, où elles s'exposent sans difficultés, et sous prétexte qu'elles n'y ont point esté descriées, mais seulement en Languedoc, dont les habitants du pays, et les individus qui trafiquent reçoivent un grand préjudice, et voulant y pourvoir.

Sa Majesté estant en son Conseil.

Deffend très expressément a toutes personnes d'exposer ny recevoir dans sa province de Province et autres de son Royaume aucunes pièces de 7 sols 3 deniers et de 3 sols 7 deniers, a peine de confiscation d'icelles et de 300 livres d'amende, et que tutes celles qui se trouveront en Province seront portées en ses Monnoyes es-mains des changeurs d'icelles pour estre converties en monnoyes des cours, du titre et poids porté par les ordonnances, et le présent arrest sera publié partout où besoin sera, a ce qu'aucun n'en prétende cause d'ignorance.

Signé: Séguier, Bouthillier et Mauras avec paraphe».

(Archives de la Bibliothèque de la Monnaie, Ms 4.º, Vol. 63, f° 201).

Los dos extrems més importants sobre'ls qui'l document crida la atenció, diu'l senyor Bordeaux, són

Primer: determinar quines peces eren les de 7 sous y 3 o 6 diners, y de 3 sous y 6 diners, que foren anomenades MASSIAIR.

Segón: precisar quin era'l significat y l'origen d'aquest qualificatiu aplicat a monedes, del qual no's tenia coneixement en numismàtica.

Respecte del primer extrem, prescindint d'algún detall incidental y d'algún con-

cepte equivoccat sobre les monedes catalanes de l'època, estem conformes amb l'opinió de dit senyor: de que aquelles monedes eren les peces de *cinch râls* y de *cinch sous*, respectivament, que varen començar a encunarse a Catalunya l'any 1640 ab ocasió de l'alçament del Principat contra'l govern de Felip III (IV de Castella).

Que'l motiu de la prohibició del seu curs al Mitgdía de França (Llanguedoc y Provença), ahont sembla s'havien introduhit en gran nombre, fos l'intent de Lluís XIII de substituir a Catalunya les dites monedes per altres de franceses (escuts y lluises), de les quals solament són coneguts los *assaigs*,¹ ho havíem indicat ja en lo llibre «Les Monedes Catalanes» al parlar de les prohibicions d'encunyar a Catalunya moneda de plata dictades per lo Marquès de Brezé y per lo Mariscal La-Motte en dates que precisament concorden ab la prohibició del seu curs a França (11 de març de 1642 y 14 de janer de 1643), y ho creyem molt probable; però no's pot reputar dit motiu com a únich, ni potser com a principal, del moment que éll no explica les prohibicions del curs de les monedes que'ns ocupen dictades també, segons afirma lo senyor Bordeaux, per altres Estats del Nort d'Italia. Ademés, l'intent de Lluís XIII de substituir la moneda catalana per la francesa no tingué efecte pràctich, malgrat lo qual fou mantinguda a Catalunya (feta excepció de la ciutat de Barcelona) la prohibició d'encunyar moneda de plata, y de fet no's troba cap peça de *cinch râls* ni de *cinch sous* ab la data 1643 ni d'anys posteriors, y si alguna n'hi ha de *Barcelona* de l'any 1643 és sumament escassa. El motiu, donchs, de la prohibició, al menys per lo que afecta a Catalunya, degué ésser també lo de tallar de soca-arrel l'escandalós abús que s'havía introduhit en gran nombre de poblacions d'encunyar moneda de plata sense cap autorització, en greu perjudici de l'interès general y del comerç exterior del Principat, a l'ensemps que'n detriment de les regalies sobiranes.

En quant a la relació de valor o a la equivalencia entre les peces catalanes de *cinch râls* (V-R) y de *cinch sous* (V-S) ab la moneda francesa, les nostres notícies no s'avenen ab les suposicions del senyor Bordeaux. Aquest suposa que'l poble del mitjorn de França va equiparar les peces de *cinch râls* ab los *octaus d'escut* francesos que diu corrien per 7 sous 6 diners aproximadament; però, les autoritats superiors franceses del Principat, en crides manades fer l'any 1642 y'l 1643, fixen lo valor de les Lluises franceses de plata en 10 râls catalans, y'l *quart d'escut* francès «*que és la tercera part de la Lluisa de plata*», en 7 sous catalans. Si'l *quart d'escut* francès valia 7 sous catalans, és evident que l'*octau d'escut*, que era la meytat del *quart*, havia de valer 3 sous y 6 diners catalans, y de cap manera podia valer *cinch râls* que equivalen a-les-hores a 10 sous de la dita moneda.

Veritat és que'l senyor Bordeaux afegeix: «*Cette monnaie (la peça de cinch râls), pesait plus que l'huitième d'écu, mais il est possible qu'elle ait circulé pour ce taux seulement, a raison de la proportion notable d'alliage y contenue, et surtout parce qu'elle était d'origine étrangère, admise en France par faveur, et en outre mal frappée, ou sim-*

1. Les peces que porten en la llegenda: CATALONIAE PRINCEPS o COMES, «connus seulement à l'état d'essais par les numismate», a qui's refereix el senyor Bordeaux (*Procès-Verbeaux des séances de la Société Française de Numismatique*, 1910, pl. CVIII), són les descrites y dibuxades en «*Les Monedes Catalanes*», vol. III, pls. 123 y 124, ns. 750-755 y pl. 184.

plement équarrie». Aquestes consideracions, suficients per a explicar alguna rahonable depreciació en territori francès de la moneda catalana respecte de la del país, no ho són pera persuadir de que les peces catalanes de cinch râls y de cinch sous correguessen al mitjorn de França per prop de la meytat menys del seu valor intrínsech, puix no falten indicis documentals per a justificar que les peces de Barcelona de valor nominal cinch râls, tenien lo real y efectiu de set sous catalans, y a son respecte les peces de cinch sous. Aquest valor intrínsech y efectiu fou, sens dubte, lo qui tingueren en compte lo Marquès de Brezé y'l Mariscal La-Motte al fixar la relació entre la moneda catalana y la francesa, y'l qui degué tenirhi també'l poble, és a dir, lo comerç, al regular la relació entre la moneda catalana introduhida al mitjorn de França y la propia d'aquell mercat.²

De lo dit resulta que la peça catalana que al nostre concepte es pot equiparar ab la francesa de quart d'escut, és la de cinch râls, y la que's pot equiparar ab l'octau d'escut és la de cinch sous, essent, per consegüent, de distint valor en aquell temps los sous y diners catalans dels sous y diners «monnoye de France», a que's refereix lo documents donat a conèixer per lo senyor Bordeaux.

Del segón extrem, axò és, de l'origen y significat del qualificatiu MASSIAIR, l'únich que podem dir és que la tal paraula no és catalana ni significa rès es català y que no sabem s'hagi usat may a Catalunya. El senyor Bordeaux diu que algú ha insinuat l'idea de ferla derivar de la paraula *Messier* en sentit d'haverse aplicat a monedes que portessin gravada l'efigie del Rey, de *Messir le Roi*,³ però prefereix buscar son origen en l'adjectiu *masseis*, *masseu*, del vell francès, ab la significació de tascons, *peces grollerament fabricades*, sense, per axò, donar a la seva opinió altre valor que'l d'una hipòtesi.

2. P. BORDEAUX, l. c., pl. 106, y «Les Monedes Catalanes», vol. III, pls. 92 y 191.

3. De monedes catalanes *de plata* ab l'efigie del rey Lluís XIII, no s'encunyaren més que peces de cinch râls y de cinch sous a Barcelona y a Cervera, y peces de mitg râl o de sou a Vich.

Les monedes locals d'aquesta època no han sigut may considerades, per los numismates catalans, com a senyorials ni com a feudals.

Les pellofes de Girona: la Seu i Sant Felíu

JOAQUIM BOTET I SISÓ

*Transcripció, notes i complements al catàleg
de M. Crusafont i Sabc'er**

Seguint amb el nostre propòsit d'anar publicant els texts inèdits continguts en el conjunt de manuscrits de J. Botet i Sisó, dels quals donàrem notícia recentment, tot afegint-hi la transcripció i publicació de la part de medallística gironina,¹ donem ara a conèixer la part referent a les pellofes. El text consta d'una introducció i un catàleg que també formaven part de la Numismàtica Gironina que Botet no publicà mai, però que refongué a Les Monedes Catalanes.² Uns papers solts intercalats en aquest text contenen un aplec de notícies documentals recollides a l'Arxiu de la Seu. Recordem que no fa molts anys J. Marqués publicà un valuós estudi sobre les pellofes de la Seu gironina, on recollí, a més, moltes notícies documentals, algunes de les quals coincideixen amb les de Botet.³ Marqués catalogà les pellofes que trobà escampades a la Seu després de la passada guerra. Botet, en canvi, pogué examinar intactes les caixes de les pellofes tant de la Seu com de S. Felíu i, per bé que en alguns casos no pogué destriar si les pellofes eren d'una o altra església, atès que les trobà en les dues caixes, el seu catàleg és molt més complet. En aquest cas, Botet no tenia recollides fotografies ni empremtes de les pellofes, però ajudant-nos amb els dibuixos esquemàtics i les dades que dona, ens podem fer càrrec de quina peça descriu. Hem anat recopilant pellofes gironines i en la major part dels casos podrem il·lustrar la peça amb una fotografia i també afegirem alguns tipus o variants que Botet no conegué, tot justificant la seva atribució. El manuscrit de Botet fou escrit abans del 1892, en data que no hem pogut determinar amb exactitud.

* El text de Botet és transcrit en lletra normal. Els nostres comentaris dins de text, en cursiva. Hem afegit també algunes notes al marge per aclarir punts concrets. Hem muntat l'original de Botet com si fos una unitat, afegint-hi subtítols i intercalant comentaris als llocs adients.

1. Vegeu text introductor i comentaris al treball de BOTET I SISÓ, «Les medalles de Girona (segles XVII-XIX)», *Acta Numismàtica*, IX, Barcelona, 1979, pp. 255-268.

2. Barcelona, 1907-1911.

3. J. MARQUÉS CASANOVAS, «Pallofes de la Catedral de Gerona», opuscle no datat. Fou publicat anteriorment amb el títol «Colección de Pallofes de la Catedral de Gerona», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. XIV, 1960, pp. 155-169.

PELLOFES

Colson, en el seu *Recherches sur les monnaies qui ont eu cours en Roussillon*⁴ publicà les pallofes a continuació de les monedes per considerar que el seu estudi era una continuació natural del d'aquestes. Certament, tenia al seu favor la circumstància que les de Perpinyà havien estat utilitzades en alguna ocasió com a moneda corrent, condició que alguns autors consideren, amb raó, com a indispensable perquè se les pugui tenir en compte en els treballs numismàtics.

Però, cert és, que en els darrers temps han estat trobades en el nostre país un considerable nombre d'aquestes peces que demostren haver tingut una circulació més o menys limitada, el que afegit al que ja era conegut respecte a les de Tortosa i la sospita de les d'altres llocs ha fet que l'atenció s'hagi fixat en elles i no es consideri temps perdut el fet de catalogar-les.

Així, doncs, i en un apèndix, donarem la llista de les que s'havien utilitzat pel Capítol de la Catedral de Girona i pel Col·legial de l'església de Sant Feliu de la mateixa ciutat, el coneixement de les quals devem als bons oficis del Sr. Antoni Oms, canonge d'aquella església, i del Sr. Joan Fuster, rector de la darrera. Fins al present no tenim notícia que hagin circulat com a moneda.

Abans, però, convé que diguem que per pellofes, pellerofes, ploms, tantos, marques, etc., ja que amb tots aquestos noms se les ha designat, s'entenen unes peces de plom, aram pur o amb barreja i a Catalunya gairebé sempre de llautó, encunyades usualment per una sola de les seves cares que les comunitats eclesàstiques distribuïen als individus presents als actes corals i eren signes representatius de valor que eren canviats després en moneda corrent per el tresorer de la comunitat.

Les de Girona són totes fetes amb petits discs de llautó molt prim (d'on prové el nom de pellofes o pellerofes) i en molt poques, tal com veurem més endavant, hi ha representació del seu valor. Els seus tipus fan referència, en general, al patró de l'església i les seves llegendes completen el significat, exactament igual com observà Colson en les rosselloneses i succeïx en les d'altres llocs.

Per a la seva descripció començarem per les de la Catedral i seguirem amb les de S. Feliu, si bé un determinat nombre d'elles són comunes a un i altre capítol i es troben a les capsas de les dues esglésies.

CATALEG⁵

A — Catedral

1. ffe (dibuix) en el camp. Orla de dos cercles, l'interior de punts. Una petita F en contramarca. Llautó. Ø: 21 mm (Botet-1).
2. Com l'anterior, però a més una altra contramarca consistent en una estrella de vuit puntes (Botet-2).
3. Com les anteriors, només amb la contramarca d'estrella (Botet no).
4. FFe (dibuix) en el camp, dins d'un cercle de punts. Llautó. Ø: 17 mil·límetres (Botet-3).
5. XXffR (dibuix) en el camp. Dalt, estrella de vuit puntes entre dues roses de punts. Baix, estrella igual entre dos anells. Llautó. Ø: 24 mil·límetres (Botet-4).
6. Com l'anterior, amb una contramarca indesxifrable (Botet-5).
7. XffR (dibuix) i la resta com la núm. 5. Llautó. Ø: 23 mm (Botet-6).
8. VffR (dibuix) i la resta semblant a la núm. 5. Les roses de dalt són més simplificades. Llautó. Ø: 23 mm (Botet-7).
9. IffS (dibuix) dins d'una orla doble, amb el cercle més exterior de punts. Llautó. Ø: 18 mm (Botet-8).
10. Verge de mig cos amb el nen Jesús als braços, de front, ambdós amb nimbe i entre les lletres C-A. Sota la A, estrella de cinc puntes. Orla doble, l'interior de punts. Llautó. Ø: 23 mm (Botet-9).
11. Com l'anterior, més petita. Llautó. Ø: 18 mm (Botet-10).
12. Com la núm. 10, sense l'estrella sota la A. Ø: 23 mm (Botet-11).
13. Com l'anterior, més petita. Ø: 17 mm (Botet-12).
14. La Verge de front, asseguda, amb el nen Jesús als braços. Tots dos nimbats. Als costats C-A i sota la A estrella de cinc puntes. Doble cercle, l'interior de punts. Llautó. Ø: 17 mm (Botet-13).
15. Com l'anterior, sense l'estrella sota la A. Ø: 17 mm (Botet-14).
16. Com l'anterior, amb una estrella de sis puntes en contramarca (Botet-15).
17. C A (dibuix). Dalt i baix tres punts, cinc punts més distribuïts entre les lletres. Orla triple, la central de punts. Llautó. Ø: 20 mm (Botet-16).
18. Com l'anterior amb CA més petita en contramarca (Botet-17).
19. Com la 17, llir en contramarca (Botet-18).
20. Com la 17, però de llauna. (Botet no, Marquès-14).
21. Com la 17, però més petita. Llautó. Ø: 19 mm (Botet-19).
22. C A (dibuix). Dalt una branca. Set punts distribuïts entre les lletres. Orla de punts. Llautó. Ø: 20 mm (Botet-20).

5. El catàleg de Botet conté les descripcions i, en alguna ocasió, dibuixos dels temes centrals de les pel·lofes. A les làmines hi reproduïm fotografies dels tipus que corresponen a les descripcions, sempre que ens ha estat possible de trobar-ne algun exemplar. En cas contrari, reproduïm el dibuix de Botet. El llistat de Botet salta del núm. 41 al 44. Com que, d'altra banda, hi hem afegit nombrosos tipus i variants, hem cregut millor de fer una numeració nova, a la qual ens referirem en els comentaris posteriors. Agraïm a tots els qui ens han facilitat peces gironines per a fotografiar o bé empremtes o fotografies: Sra. Núria Bonet (que ens facilità l'aplec del seu germà J. A. Bonet), Sr. Josep Escudero, Sr. Jaume Marquès Casanovas (que ens permeté de fotografiar la col·lecció de la Catedral de Girona), Cercle Filatèlic i Numismàtic (Arxiu), Sr. Artur Bofarull. Agraïm també al Sr. Lluís Panadès el seu ajut en la realització fotogràfica, sovint de gran dificultat.

23. Com l'anterior, amb CA, més petita, en contramarca (Botet-21).
24. Com la 22, llir en contramarca (Botet-22).
25. C A (dibuix). Dalt, tres punts i a sota un punt i una estrella. Entre les lletres, quatre punts més. Orla doble, la interior, de punts. Llautó. Ø: 17 mm (Botet-23).
26. Com l'anterior, però de llauna (Botet no, Marquès-15).
27. C A (dibuix). Punt a dalt, punt entre les lletres i estrella a baix. Llautó. Ø: 19 mm (Botet-24).
28. Com l'anterior, però de llauna (Botet no, Marquès-17).
29. ¿Ara o calze? al mig, amb creueta entre fulles a sobre i les lletres S-A als costats. Tres punts a baix i dos als costats. Cercle de punts. Llautó. Ø: 23 mm (Botet-25).
30. Com l'anterior, amb contramarca d'una estrella de vuit puntes (Botet-26).
31. Com l'anterior, amb contramarca de tres estrelles de 8 puntes (Botet-26).
32. M A nexades (dibuix) entre sis punts i ornaments vegetals. Orla de punts. Llautó. Ø: 21 mm. (Botet-27).
33. Com l'anterior, contramarca d'una estrella de 8 puntes (Botet-28).
34. Com l'anterior, contramarca 1663 (Botet-29).
35. IHS gòtic (dibuix). Orla doble, la interior de punts. Llautó. Ø: 21 mil·límetres (Botet-30).
36. Com l'anterior, amb contramarca d'estrella de vuit puntes (Botet-31).
37. Com l'anterior, però de llauna (Botet no).
38. IHS (dibuix), dalt omega, baix ornament vegetal. Orla doble, la interior de punts. Llautó. Ø: 20 mm (Botet-32).
39. Com l'anterior, contramarca d'una estrella de 8 puntes (Botet-33).
40. Com l'anterior, amb contramarca d'estrella i de llauna (Botet no).
41. Monograma (dibuix) consistent en una V del centre de la qual sorgeix una creu amb bola a mig pal i un tram horitzontal a dreta. Cercle senzill. Llautó. Ø: 20 mm (Botet-34).
42. M i A superposades (dibuix), monograma fet de punts. Orla de punts. Llautó. Ø: 21 mm (Botet-35).

3 — Catedral i S. Feliu

43. P gòtica, voltada de set punts i una estrella de sis puntes. Orla de punts. Llautó. Ø: 16 mm (Botet-36).
44. Com l'anterior, amb la data 1663 en contramarca (Botet-37).
45. Escut que conté una T entre estrelles de sis puntes, amb orla de semi-cercles interior i exterior sencilla. Llautó. Ø: 17 mm (Botet no).
46. Com l'anterior. Creu de S. Andreu en contramarca (Botet no).
47. G amb creu a sobre (dibuix). Davant estrella de vuit puntes. Orla doble, la interior de punts. Llautó. Ø: 17 mm (Botet-38).
48. Com l'anterior, amb la data 1663 en contramarca (Botet-39).
49. Semblant a la 47, però amb estrella de cinc puntes i orla senzilla. Llautó. Ø: 17 mm (Botet-40).
50. Com l'anterior, amb contramarca de 1663 (Botet-41).

51. Semblant a la 47, però més petita. Estrella de sis puntes i doble cercle de punts. Llautó. Ø: 14 mm (Botet-44).
52. Com la 47, picada sobre una altra del tipus 45 (Botet-45/46).
53. Com la 47, però amb contramarca de 1663 i d'estrella de sis puntes. Llautó. Ø: 17 mm (Botet no).
54. C O, amb ornament vegetal, dalt i baix. Orla de punts. Llautó. Ø: 15 mm (Botet-47).
55. Com l'anterior, picada sobre una altra del tipus 45 (Botet no).
56. Semblant a la 54. Dins de la O una estrella de vuit puntes. Orla triple, la del mig de punts. Llautó. Ø: 15 mm (Botet-48).
57. Com l'anterior, amb contramarca 1663 (Botet-49).
58. Aliga bicèfala amb ales esteses. Entre els dos caps surt una creueta. Cercle de punts. Llautó. Ø: 22 mm (Botet-50).
59. Com l'anterior amb la contramarca 1663 (Botet-51).
60. Aliga d'un sol cap mirant a esquerra i ales esteses. Als costats, punt i anell i a sota una x entre les potes. Llautó. Ø: 19 mm (Botet-52).
61. Com l'anterior amb contramarca d'estrella de vuit puntes (Botet-53)
62. Com l'anterior amb contramarca de 1663 (Botet-54).
63. Aliga semblant però de diferent dibuix. Anelles als costats i a la dreta. Orla doble, la interior de punts. Contramarca d'estrella de vuit puntes. Llautó. Ø: 17 mm (Botet-55).
64. Com l'anterior, però a més de la contramarca d'estrella de vuit puntes, una altra amb creu de Malta (Botet no).
65. Aliga o pelicà prenent amb el bec una estrella de vuit puntes. Una x entre les potes, un anell a cada costat i un altre dalt, a la dreta. Orla doble, la interior de punts. Llautó. Ø: 18 mm (Botet-56).
66. Com l'anterior, contramarca d'estrella de vuit puntes (Botet-57).
67. Com la 65, contramarca de 1663 (Botet-58).
68. Com la 65, contramarques de 1663 i d'estrella de vuit puntes (Botet no).
69. Semblant a la 64, d'estil més rude. Llautó. Ø: 19 mm (Botet-59).

: — S. Feliu

70. Aliga bicèfala amb les ales esteses entre S-F. Orla triple, la del mig de punts. Llautó. Ø: 22 mm (Botet-60).
71. Com la anterior, amb contramarca de creueta (Botet-61).
72. Com la 70, picada damunt d'una pellofa que porta les lletres P G V i damunt la G una creu alçada (dibuix) (Botet-62).
73. Com la 70, picada damunt d'una pellofa que porta un monograma format per V i A superposades, entre dues L i superat per creu sobre S (dibuix) (Botet-63).
74. Com la 70, per òde dibuix diferent: cos de l'aliga més gros. Llautó. Ø: 22 mm (Botet-66).
75. Com la 70, però més petita. Llautó. Ø: 19 mm. (Botet-67).
76. Aliga amb el cap mirant a dreta, ales esteses i entre S-F. Orla triple, la interior de punts. Llautó. Ø: 18 mm (Botet-64).
77. Com l'anterior, amb contramarca de creueta (Botet-65).

78. Com la 76 amb contramarca d'estrella de 6 puntes (Botet no).
79. Cap (de S. Feliu?) de front, amb el cabell partit i voleiant. Or'a triple, la central de punts. Llautó. Ø: 22 m (Botet-77).
80. Les lletres S-F separades per un pal i dins d'una orla que forma llaç per la part de baix. Orla exterior de punts. Llautó. Ø: 20 mm (Botet-68).
81. Com la 80, batuda sobre una pellofa del monograma descrit al tipus 73 (Botet no).
82. Com la 80, amb contramarca d'estrella de 6 puntes (Botet-69).
83. Com la 80, amb contramarca de diverses estrelles de 6 puntes (Botet-69).
84. Com la 80, amb contramarca de creueta i estrella de 6 puntes (Botet no).
85. Semblant a la 80, però amb el llaç format a dalt. Orla doble, la interior de punts. Llautó. Ø: 18 mm (Botet-70).
86. Com l'anterior, batuda sobre una altra del tipus 79 (Botet no).
87. Les lletres S F superades d'omega i estrella de 6 puntes a baix. Orla doble, la interior de punts. Llautó. Ø: 15 mm (Botet-71).
88. Com l'anterior, contramarca de creueta (Botet-72).
89. Com la 87, contramarca d'estrella de sis puntes (Botet-72).
90. Com la 87, contramarques de creueta i estrella de sis puntes (Botet no).
91. Les lletres S F superades d'omega, però sense l'estrella a baix. Orla triple, la del mig de punts. Llautó. Ø: 15 mm (Botet no).
92. Com l'anterior amb contramarca d'estrella de sis puntes (Botet no).
93. Com la 91 amb contramarca de creueta i d'estrella de sis puntes (Botet no).
94. Com la 91 amb contramarca de creueta (Botet no).
95. Les lletres S F superades d'omega, amb estrella a baix i orla linial únicament. Llautó. Ø: 14 mm (Botet-74).
96. Semblant a l'anterior, sense estrella a baix (Botet-73).
97. S. Feliu, dret, de front, nibat i portant una palma. Darrera els peus s'hi veu part d'una roda de molí que du lligada amb una corda. Orla doble, la interior de punts. Llautó. Ø: 22 mm (Botet-75).
98. Com l'anterior, amb contramarca d'estrella de sis puntes (Botet-76).
99. Com la 97, amb contramarca d'una P (o una B). (Botet no).
100. S. Narcís dret i de front, vestit amb casulla i mitra, beneint amb la mà dreta i sostenint el bàcul amb l'esquerra, entre les lletres S-N. Orla triple, la central de punts. Llautó. Ø: 21 mm (Botet-78).
101. Com l'anterior, amb contramarca de creueta (Botet-79).
102. Com la núm. 98, amb més d'una contramarca de creueta (Botet-79).
103. Semblant a la 98, però més petita. Llautó. Ø: 17 mm (Botet-80).
104. Com l'anterior, amb contramarca de creueta (Botet-81).
105. Com la 103 amb més d'una contramarca de creueta (Botet-81).
106. Bust mitrat de S. Narcís, a l'esquerra voltat de quatre mosques i entre les lletres S-N. Orla triple, la central de punts. Llautó. Ø: 18 mm (Botet-82).
107. Monograma amb les lletres P J V A (dibuix). Orla triple, la central de punts. Llautó. Ø: 17 mm (Botet-83 i 84, que només es diferencien per l'encuny).

108. Monograma amb les lletres C,S,N,R (dibuix) superat d'omega (¿monograma de Narcís?). Orla linial. Llautó. Ø: 18 mm (Botet-85).
109. Les lletres STA amb una creu a dalt i una estrella de sis puntes a baix. Orla triple, la del mig de punts. Llautó. Ø: 18 mm (Botet-86).
110. La lletra R. Orla linial. Llautó. Ø: 18 mm (Botet-87).

COMENTARI AL CATALEG ⁶

Els exemplars que hem descrit amb els núms. 43 a 69, ambdós inclosos, es troben tant a la Catedral com a S. Feliu.

No tenim dades per a la classificació cronològica de les pellofes de Girona. Només pels seus tipus i pel caràcter de les lletres podem suposar quines són les més antigues. Són, evidentment, anteriors al 1663, totes les que porten aquesta data en contramarca, és a dir, les 32, 43, 45, 47, 49, 56, 58, 60, 65 i algunes d'elles es podrien remuntar als primers anys del s. XVI. Les segueixen de prop en vellúria les que hem assenyalat amb els núms. 17, 22, 29, 35, 54, 70, 76, 80, 107 i les seves variants. Al s. XVII han de correspondre les nou primeres, que porten indicació de marca de valor i les altres es degueren encunyar més tard, començant per les que porten la Verge, S. Narcís i S. Feliu. El bust de S. Narcís i el cap (que suposem de S. Feliu perquè a l'església que la va encunyar s'hi guarda aquesta sagrada relíquia) han de precedir de poc les darreres fabricades, que són, al nostre entendre, les 25, 27, 38, 85, 87, 107, 108, 109 i 110.

Actualment ja no s'utilitzen ni a la Catedral ni a S. Feliu. Aquesta darrera església ha passat, a partir del Concordat, d'ésser col·legial a parroquial.

Hem sentit a dir que el capítol de la Catedral encara conserva alguns dels encunys amb què foren gravades algunes d'aquestes pellofes.

Botet arribà a catalogar 85 varietats de pellofes gironines; 35 de la Catedral, 22 de comunes a les dues esglésies i 28 de S. Feliu. En aquest sentit, doncs, el seu aplec és notablement superior al de J. Marqués, que va descriure 31 tipus de la Catedral, a més de dos encunys, tot confirmant el que «havia sentit a dir» Botet. Fa pocs anys es dispersà el fons de les pellofes de S. Feliu. Segons poguérem saber, la totalitat de les pellofes d'aquesta església no fou dispersada en venir la guerra sinó que algú les va guardar durant molts anys fins que fa uns cinc o sis anys un comerciant va llençar al mercat numismàtic no menys de 800 pellofes d'aquesta església, fet que afortunat que poguéssim fotografiar les varietats no vistes o no advertides per Botet. Fa uns tres anys tinguérem encara la sort de poder estudiar un conjunt de pellofes que un paleta havia trobat en fer una reparació en un lloc que ignorem de la Girona vella i que, evidentment, no podia pas ésser lluny de la Catedral, ja que hi poguérem veure alguns dels tipus de pellofes amb valor i l'interessantíssima pel·lofa que hem catalogat amb el número 45, tipus que Botet només l'havia trobat com a base damunt de la qual s'havien encunyat els tipus de pel·lofa catalogats amb els números 46 i 52. La major part de les altres variants que hem afegit a les 85 de Botet, fins a sumar les 110 de l'actual catàleg procedeixen del dispersat fons de S. Feliu.

6. Aquest comentari de Botet és anterior a l'aplec documental que afegí després i per tant no es pogué beneficiar d'aquesta informació.

DADES DOCUMENTALS

En aquest aspecte el treball, abans citat, de J. Marqués resulta indispensable i és notablement més complet que l'aplec que, posteriorment a la redacció del catàleg feu Botet, partint també dels fons documentals de la Seu. Remetem al lector a l'esmentat treball de Marqués, ja que no tindria sentit reproduir aquí les seves aportacions ni tampoc repetir les que Botet havia recollit i que també Marqués trobà més tard. Per tant ens limitarem a donar les dates de les notícies de Botet i no més transcriurem les regestes no conegudes per Marqués.

1510-(17 juny, f. 187 v°)—«Se lleva lo styl de apuntar per distribucions y se dona forma per ploms»—Pontich, tom. 11, f. 39.

1528/1534/1546—Ordenat a 10 juny 1546 f. 9, que «en totes les profesions fors la Iglesia, exceptuades les ordinaries que van a S. Feliu, S. Pere y S. Martí distribuesca lo ferial als canonges que assistiran y als verament malalts, 2 sous».

1567/1576/1579/1580/1580/1581/1589-27 maig, f. 304—«se regularen les distribucions canòniques y se explica lo estatut de ellas y se establí que no se pot donat ultra perquè la porció vocant aceressit als presents».

1647/1651/1651/1663-3 març, f. 124—«han comes als Protectors resoldrer si en las aniversaris se distribuïria un plom de matinas en lloch de 12 aguilas».

1664/1665-27 maig, f. 7—«fabricants ploms de capellanyas y separats dels de ferial».

1681/1725/1726/s/d-T. 1, f. 57 v°—«La Administració de aniversaris Prebisterials dona distribucions i perço te ploms, que vuy son menos que antes puix en temps passats donava Ploms per las missas y altres que corresponia per las horas y vuy sols ne dona per aniversaris que valen 1 sou; aguilas que dona per Prima conventual y vespres que valen 2 diners y en Tertia, Sextas y Completas Ploms de valor de un diner: y altres Ploms anomenats Ultra que acostumen a valer 2 sous, y no sab lo Capítol com vuy no val sinó 1 sou. (...ar) estas distribucions fabricar Ploms, declarar los que tenen presencia, privar els que ho mereixen, y variar en los salaris dels oficis de la administració deu mostrar com a propi del Capítol, y lo contrari es abus».

L'ampli estudi fet per Marqués, que comprèn documents a partir del 1456 permeté a aquest autor de datar algunes de les emissions tot interpretant que els ploms de capellanyes podien ésser els de CA, que els ploms negres serien els de llauna, que les «aguiles» correspondrien a les pelloses que porten aquesta representació, etc. Remetem doncs al treball d'aquest autor pel que fa a la Seu. No coneixem cap estudi pel que fa a S. Feliu. L'any 1744 fou editada a Girona una còpia de la concòrdia entre els canonges i els beneficiats d'aquesta església, confirmada pel papa Innocenci X, per la qual es regulava tot el que es refereix a distribucions, càrrecs de bosser i exactor, etc. Aquest text legal resulta de gran interès per a comprendre la complicada mecànica dels privilegis dels estaments que intervenien en la percepció de bens eclesiàstics i resulta ésser el punt final d'un llarg plet que s'arrossegava des

del 1400.⁷ Aquest llibre conté també alguns gravats que s'acosten molt a les representacions de s. Narcís i S. Feliu que trobem a les pel·lofes. Vegeu la làmina. Acabarem aquest text amb les següents reflexions que Botet es feia a Les monedes catalanes,⁸ l'any 1911:

El coneixement dels ploms o tantos eclesiàstics de les comunitats de Catalunya seria de molta utilitat per a la cronologia i classificació de les monedes, però fins fa molt poc no havien cridat l'atenció dels nostres col·leccionistes, ni dels estudiosos, malgrat conservar-s'en en moltíssims i no estar mancats d'interès històric. Es d'esperar que aquesta omisió aviat s'esmenarà.

7. L'opuscle porta per títol: *Copia legal no sols del compromís y de las Sentencias de dit Compromís resultant; si y també de la Transacció, y Concordia Authenticada, Autorizada, Confirmada y Aprobada por Nostre Santisim Pare Innocencio X, de bona memoria; Fet, Firmat, Y Lloat Entre los molt Reverents Capítol, y Canonges de la Insigne, Secular, y Col·legiata Iglesia de SANT FELIU de Gerona de una part, y los Reverents Beneficiats de la dita Iglesia de altra part, sobre la Administració, y Distribució de las Cosas, y Rendas dels Aniversaris Comuns de Dita Iglesia.* Al final hi consta lloc i data d'edició: novembre de 1744, Girona, «thopigraphia ANTONII OLIVA».

8. *Op. cit.*, vol. III, p. 207, nota 1.

SEU

1

2

3

4

5

XFFR.

1

8

9

11

12

13

16

17

18

20

23

25

26

28

29

30

31

32

33

36

37

40

41

42

SEU I S.FELIU

43

44

45

46

47

48

x2

52

49

50

54

55

56

58

59

60

64

65

66

68

69

S.FELIU

70

72

73

74

76

78

79

80

81

82

85

x2

81

x2

86

86

87

88

90

91

92

93

95

96

97

99

100

103

104

107

106

108

109

97

R

110

ENCUNY

COPIA
 NO SOLS
 promís, y de
 dit Compromís
 també de la Tran-
 cordia Authenti-
 da, Confirmada,
 Nostre Santific-
 encio X.
 memo-

LEGAL
 DEL COM.
 las Sentencias de
 resultant i fi y
 fectó, y Con-
 cada. Auctoriza-
 y Aprobada per
 sim Pare Inno-
 de bona
 ria:

FET, FIRMAT,
 re los molt Re-
 y Canonges de la
 lar, y Colle-
 fia

Y LLOAT EN
 verents Capítol.
 Insigne, Secu-
 gata Igle-
 de

SANT FELIU

DE

GERONA DE UNA PART, Y LOS REVERENTS BENEFICIATS DE
 la dita Iglesia de altra part, sobre la Administracio, y Distribució
 de las Cosas, y Rendas dels Anniversaris Comuns de
 dita Iglesia.

SIGILLOGRAFIA I MEDALLÍSTICA

Sello de D. Ramon de Cabrera

Hace ya algún tiempo adquirimos la matriz en cobre del sello en hueco, cuyo grabado acompamos y cuya descripción es como sigue:

✻ SI[gillum]: R[raimundi]: DE: CAPRARIA. —Campo bordeado de compones ó escaques; en el centro cabra quiescente vuelta a la izquierda.

Lleva, pues este sello el blasón de la casa de Cabrera, el mismo que describe Monfar hablando de D. Gerardo, Vizconde de Cabrera y de Ager y Conde intruso de Urgel; «los pendientes ó sellos de los autos ó privilegios que firmaba, á la una parte tenían las armas de Urgell, y á la otra las de Cabrera, que eran, *una cabra negra en campo de oro, con orlas de pedazos, que en Cataluña llaman borde ó componea*, y de estos he visto algunos en el archivo Real de Barcelona»: el mismo que se halla esculpido en numerosos escudos de la casa existentes en Gerona, Breda, Blanes y otros puntos; y el mismo que refiere Garma en su *Adarga Catalana*, t. II, diciendo: «*lleva una cabra passante de sable en campo de oro, la bordadura componada de ambos esmaltes.*»

Lo primero que nos preocupó al adquirir fué la averiguación de quién era el personaje que usó este sello, pues no conocíamos mas Ramòn de Cabrera que el caballero de este nombre Señor del castillo de Montclús que, refieren las crónicas, asistió á la toma de Almería en el año 1147; y desde luego se echa de ver que ninguno de sus caracteres externos permite atribuirle tanta antigüedad, antes bien su dibujo y la forma de las letras acusan los últimos años del siglo siguiente. Estudiando el asunto, que nos condujo á la busca de noticias relativas á la familia de Cabrera de la cual pensamos ocuparnos con la extensión debida en un trabajo especial, hemos obtenido estos resultados.

D. Gerardo, Vizconde de Cabrera, en su testamento hecho el día 5 de los Idus 9 de Febrero del año 1242, nombró heredero del Vizcondado á su hijo mayor llamado también Gerardo, sustituyéndole, caso de morir sin descendencia, á su segundo hijo Ramòn, al que legó los castillos de Anglés y Bruñola y parte del honor ó hacienda de

Castellá: «*Item dimitto Raimundo filio meo Castrum de Anglesio et Castrum de Brunyola cum omnibus eorum pertinentijs, Militibus et omnibus alijs ad dicta castra pertinentibus et medietatem honoris de Castella*».¹

El Vizconde Gerardo de Cabrera, hermano mayor de Ramón, casó con D.ª Sancha y de ella tuvo una única hija llamada Marquesa que fué más tarde Condesa de Ampurias por su matrimonio con el Conde D. Poncio Hugo, la qual falleció en 1327 sin descendencia por haberla premuerto sus hijos y nieta, heredando el Vizcondado de Cabrera D. Bernardo, nieto de nuestro D. Ramón, en fuerza sin duda de la sustitución contenida en el testamento de su bisabuelo á que hemos hecho referencia.

D. Ramón de Cabrera, que casó con Alamanda cuyo linaje ignoramos, fué pues solamente Señor de los castillos de Anglés y de Bruñola. Bajo esta cualidad se encuentran de él numerosas escrituras, como son, entre otras, una del año 1265 relativa á San Delmay, ò Dalmacio; otra del año 1269 por la que confirma á Arnaldo de Orri la posesión de parte del diezmo; otra del año 1274 por la que vende el manso Riera de San Martí Çapresa; otra del año 1275, estableciendo á Pedro Casaldeduch el manso Dorca de Bruñola; varias del año 1279, en alguna de las cuales se menciona á su hijo Bernardo como aún menor de edad y en casi todas á su esposa D.ª Alamanda, relativas á la venta que hizo á Berenguer Gornau, ciudadano de Gerona, de los castillos de Bruñola y Anglés, para cuya venta nombró apoderado á Fr. Pedro de Puiggali, abad de San Pedro de Galligans, á Ramón de Manola, caballero, y á otros: esta venta fué condicional, pues el comprador prometió devolver lo comprado si en el término de dos años le hacían entrega de la cantidad estipulada, pero en el año siguiente, 1280, el expresado Gornau dió y cedió á Guillermo Gaufredo, clérigo de Gerona, todos los derechos que le correspondían en virtud de los aludidos contratos sobre los Castillos de Anglés y de Bruñola (el último de los cuales encerraba dentro de su término los lugares y parroquias de S. Dalmay, S. Martín Çapresa, Saliça y Stanyol) y, como trascurrido dicho plazo de dos años no devolvieron Ramón y su esposa Alamanda la cantidad fijada, formalizóse en Agosto de 1282 la venta definitiva de aquellos castillos á favor del citado Guillermo Gaufredo; el de Anglés por el precio de 19.000 sueldos y el de Bruñola, en franco alodio, por el de 37.000. Esta venta se hizo con intervención de su hijo Bernardo, que en dicho año era ya por consiguiente mayor de edad, y fué confirmada luego después, por razón de señorío, por D.ª Marquesa, Vizcondesa de Cabrera, sobrina de D. Ramón, y su esposo D. Poncio Hugo, Conde de Ampurias.

El Castillo de Bruñola quedó en adelante separado del dominio de la familia de Cabrera, pasando á ser de propiedad y señorío de la *Almoyna ó Limosna de la ciudad de Gerona* (importante institución benéfica fundada en 1228 por Arnaldo de Scala) en virtud del testamento del referido Guillermo Gaufredo, tesorero de la Catedral Gerundense, tomando la *Limosna* posesión del mismo en dos de los Idus-12-de Abril del año 1293.

En cuanto al castillo de Anglés debió volver á D. Ramón ó á su hijo, pues como señores del mismo se les vé obrar más adelante. Así por lo que hace á D. Ramón, en 17 de

1. Este y casi todos los demás documentos citados obran en el Archivo del Hospicio provincial de Gerona.

las calendas-16-de Abril del año 1289 le hallamos tratando un arreglo sobre los molinos de Anglés, como Señor de dicho lugar, con Guillermo Gaufredo, Señor de Bruñola, al paso que en 2 de las Nonas-4-de Noviembre del mismo año consta que D. Bernardo de Vilademany, hijo y heredero de Arnaldo, presta homenaje á Guillermo Gaufredo, clérigo de Gerona, reconociendo tener por él el castillo de Bruñola *que antes tenía por el Señor de Cabrera*.

Por este tiempo el abad de S. Felix de Gerona, Dalmacio de Peratallada, concedió licencia á Ramón de Cabrera y á su hijo para vender una pieza de tierra que tenían en feudo de la abadía, y por fin, el último documento que hemos hallado en que se menciona á D. Ramón pertenece al año 1294.

Villanueva, en el tomo 14 de su *Viaje literario á las Iglesias de España*, pág. 206, menciona á este Ramón de Cabrera, diciendo que en 1282 confirmó al monasterio de Breda la donación que su hermano el Vizconde Geraldo había hecho á su iglesia de los cuerpos, ó la mayor parte de ellos, de los Santos Acisclo y Victoria, mártires. Esta confirmación, caso de ser tal, no arguye, como se ha supuesto, que Ramón de Cabrera hubiese sucedido en el Vizcondado á su hermano Gerardo, pues sábase que quién le sucedió en él fué su hija Marquesa. Sin embargo de que faltan noticias precisas sobre el año de la muerte del Vizconde Gerardo y lo ocurrido en el Vizcondado con ocasión de ella, consta que aquél había ya muerto en 1278, que su única hija D.ª Marquesa era menor de edad y que alguna confusión debió entonces producirse cuando el rey D. Pedro II, en el año antedicho, se apoderó de la jurisdicción del Vizcondado y de la de la villa de Hostalrich, *por no haberle hecho nadie reconocimiento de poseerlas por él y no saber quién debía hacérselo*; consecuencia acaso de los recientes disturbios entre el rey y la nobleza. Es de suponer, no obstante, que Ramón de Cabrera rigió el Vizcondado como tutor y guardador de su sobrina D.ª Marquesa, desde la muerte del padre de ésta hasta su casamiento con el Conde de Empurias, que debió efectuarse á principios del años 1282. En esta cualidad pudo pues tan solo don Ramón confirmar el donativo á que se refiere el P. Villanueva.

No sabemos si el Ramón de Cabrera que ayudó á D. Jaime II en la campaña contra su hermano Fadrique, rey de Sicilia, y que fué hecho allí prisionero en 1298 muriendo muy pronto, es el mismo que nos ocupa ú otro individuo de igual nombre que procediese de la rama de los Cabrerías Condes de Urgel; á creer esto último nos inclina la afirmación de los historiadores de que era hermano de un Berenguer y un Arnaldo de Cabrera muertos también en aquella campana, siendo así que nuestro Ramón no tenía más hermano varón que el Vizconde Gerardo al morir su padre en 1242, y que si pudo tener otro, que desconocemos, por haber quedado en cinta su madre Raimunda, éste no podía ser más que uno, Berenguer ó Arnaldo, pero nunca los dos á ménos que fueran gemelos, lo que serían muchas suposiciones. En favor, empero, de que fuera en realidad, el mismo, milita la doble razón de que consta su existencia en dicho tiempo, y de que en el año 1299, en que se supone su muerte, sábase le había sucedido en el Señorío del castillo de Anglés y otros lugares su hijo Bernardo de Cabrera, pues á él, entre otros, se refiere la escritura de venta del derecho de bovage por D. Jaime II, continuada en el *Llibre Vert* del archivo municipal de Gerona, fólíos XII á XVIII.

De las anteriores noticias resulta la existencia de un Ramón de Cabrera, Señor del castillo de Anglés, menor de edad á la muerte de su padre el Vizconde Gerardo de Cabrera en 1242, que estuvo casado con D.ª Alamanda, al que en el año 1299 había sucedido su hijo Bernardo y que puede ser el mismo que fué preso en Sicilia por las tropas del rey D. Fadrique en 1298 y moriría allí poco después.

A este D. Ramón creemos perteneció el sello que publicamos: 1.º por haberse encontrado en el pueblo de La Sella de Anglés, lugar sito á media lengua del castillo de este nombre de que aquél era Señor; 2.º porque tanto los caracteres artísticos como los paleográficos de este sello se avienen perfectamente con la época en que figuró dicho personaje, la segunda mitad del siglo XIII, y 3.º porque solo á principios del siglo XIII, empezaron á usarse los sellos en Cataluña (Francisco Bofarull, *Gilaberto de Cruilles*, Certámen literario de La Bisbal, 1885, pág. 85).

Nota sobre un segell de plom de convent de la Santíssima Trinitat de València

Fa pocs dies varem tenir ocasió d'examinar un segell de plom, el dibuix del qual acompanyem, i que creiem no ha estat publicat, raó per la que passem a exposar les consideracions que un lleuger estudi sobre el mateix nos ha suggerit i que d'altres, amb més dades o amb més antecedents, podran corregir o completar.

La descripció és com segueix:

Anvers: S. TRINITAS. UNUS.DEUS. (en lletra gòtica), entre dos cercles de punts. En el camp: cap de cara del Salvador, barbat i amb llarga cabellera, sobre *nimbus* crucífer.

Revers: Escut de la reina Donya Maria, muller d'Alfons V d'Aragó, coronat. A la dreta de l'escut, card heràldic amb ses arrels; a l'esquerra d'aquest, braser o bé olla amb nanses flamejant i posat sobre uns tres peus. Orla formada per dos cercles, el més interior linial, l'altre de punts.

És rodó i té 31 mm. de diàmetre en l'orla, estant format per planxa de plom, veient-s'hi a dalt i a baix el forat per on sortia el cordó o cinta que l'unia al document del qual devia penjar.

L'escut del seu revers es el que ha donat més llum per la classificació d'aquest segell i per la seva atribució al convent de monjes clarisses de la ciutat de València que porta el títol de la Santíssima Trinitat. Aquest escut és un dels que usà la reina Donya Maria, muller d'Alfons V d'Aragó, ço és, partit en pal, mostrant a la dreta les armes de son marit, les barres d'Aragó; i les seves pròpies, Castella i Lleó, quarterejat en lo primer i quart d'un castell i en lo segon i tercer d'un lleó rampant; i portant per timbre la corona reial. Iguals a les de nostre segell són les armes de la reina Donya Maria que es veuen

en un segell de cera de la mateixa sobirana que guardava en sa col·lecció Don Ferran de Sagarra, les que es veuen també en dues plates de pisa amb reflexes metàl·lics de fàbrica valenciana, conservada l'una al Museu Britànic i l'altre en el de Sevres i, per fi, en un dels escuts escolpits en la sepultura de la dita reina, existent en els claustres del convent de la Santíssima Trinitat de València.¹ Aquest sepulcre exigeix de nosaltres major atenció. Don Teodor Llorente el descriu així:

«*Forma el sepulcro como una mesa de altar en cuyo frontis están primorosamente esculpidos, sin inscripción alguna cinco blasones. En el centro vense amarteladas en aspa las armas de Aragón i de Sicilia propias de la dignidad real de la ilustre difunta; en los dos inmediatos, aquellas armas hállanse unidas a las de Castilla, que eran las de la familia; estos tres escudos llevan por timbre corona real. A cada extremo hay otro mas pequeño, soportados respectivamente por un león y por un águila; y en ellos, un hornillo encendido y un lirio en flor, emblemas, sin duda, de amor místico y de fervor religioso.*»²

En Llorente s'oblida d'advertir que els dos escuts que flaquejen el reial del centre no són iguals. En el de la dreta hi ha sols les armes d'Aragó i les de Castella i Lleó i en el de l'esquerra les armes d'Aragó i Sicília i les de Castella i Lleó, segons el gravat que a sa descripció acompanya.

En aquest sepulcre s'hi mostren, doncs, acompanyat els escuts d'armes de Donya Maria com a reina d'Aragó i com a reina d'Aragó i Sicília, els mateixos emblemes que fan costat a l'escut del nostre segell: el braser encès amb flames i el card heràldic, que el Sr. Llorente anomena *lliri en flor* potser per estar confós o esborrat pel gastament de la pedra en lo lloc corresponent a aquest emblema com indica M. Van de Put, que sols dona la fotografia de la meitat de dit sepulcre. Ara bé quina sia la significació d'aquests emblemes fins ara no hem sapigut posar-ho ben clar. Van de Put indica, sens dir d'on ho treu i sens justificar-ho, que el rei Alfons, marit de Donya Maria, adoptà i usà per divisa un braser encès. Se'ns ha dit que d'altres opinen que dit emblema són les armes de Peñafiel, però a part de no esser exacte, ni Don Alfons ni Donya Maria posseïren el ducat de Peñafiel, que el rei d'Aragó Don Ferran I donà a son segon fill Don Joan. En quant al card heràldic es igual, el del nostre segell, al que mostren les més antigues monedes d'Arbeca —població del senyoriu de la família Cardona— i al que es veu en algun segell dels Cardones, però tampoc sabem explicar-nos en quin concepte podria acompanyar les armes del rei D. Alfons o les de la reina Donya Maria. El Sr. Ballaró i Casas en sa *Història de Cardona*³ afirma que el rei D. Alfons estigué un temps en possessió de Cardona, però no ho estava en la data a que correspon lo sepulcre de Donya Maria, ni en la que pot atribuir-se el segell que estudiem. El fet, però, que els dos únics casos de que tenim coneixement en que l'escut d'armes de la reina Donya Maria va acompanyat del sobre dit emblema són el sepulcre i el segell que ens ocupa i el fet que estiguin estreta-

1. VAN DE PUT, «*Hispano-Moresque ware of the XV century*, Londres, 1904, làms. VII-IX, p. 57-60. Amb fotografies de les dues plates, del segell del Sr. Sagarra i de part del sepulcre indicat.

2. *Valencia*, per D. Teodoro Llorente (*España*, ed. Cortezo), t. I, p. 829.

3. op. cit. p. 112.

ment relacionats amb el convent de la Santíssima Trinitat de València, ens fa sospitar que tals emblemes no eren propis de la reina Donya Maria, ni del rei son marit, sinó del convent de la Santíssima Trinitat de València o d'alguna circumstància amb ell exclusivament relacionada. La falta de dades ens impedeix comprovar la nostra presumpció.

Si al que acabem d'exposar pot afegir-s'hi que la reina Donya Maria fou la que portà a València el convent de monjes clarisses —que havia fundat feia poc a Gandia Donya Violant d'Aragó, filla del duc de Gandia— establint-lo en el que havia estat fins llavors convent de trinitaris i conseguint per aquest efecte la competent autorització de sa Santetat; que la mateixa reina fou la que reedificà l'esmentat convent en el que tenia habitació pròpia i que utilitzà amb freqüència —sobretot durant les llargues temporades que el rei D. Alfons passava a Itàlia—; que n'exercí el patronat —essent ella la que, facultada pel Sant Pare nomenà la seva primera abadessa, Donya Isabel de Villena— i que el dotà amb rendes i privilegis, disposant al morir que hi fos enterrant son cos, la connexió entre el convent de monjes clarisses de la Santíssima Trinitat de València i la reina Donya Maria es fa encara més i més palpable i l'atribució del nostre segell resultarà clara i evident.

Aquest, per son anvers, mostra un emblema religiós i la llegenda ens indica que l'entitat a la qual pertany tenia per advocació la Santíssima Trinitat i, per son revers, ens mostra l'escut d'armes de Donya Maria, acompanyat d'emblemes que sols es troban, com hem dit, en aquest segell i en el sepulcre de la reina conservat en el convent de clarisses de València sota la invocació de la Santíssima Trinitat. Tot, doncs, indueix a creure i a afirmar que el segell descrit fou el propi d'aquest convent.

El patronat del convent, exercit per la reina Donya Maria com a fundadora, li donà el caràcter i el qualificatiu de reial, que li aplica son historiador, el cronista valencià D. Agustí de Sales en la *Historia del Real Monasterio de la Santíssima Trinidad, religiosas de Santa Clara de la regular observancia, fuera los muros de la ciudad de Valencia*, que publicà l'any 1761. Aquest caràcter explica la presència de les armes de Donya Maria en les pròpies del convent i com es veuen les armes reials juntades amb les seves pròpies en la major part dels escuts de ciutats, viles i corporacions que tenien el caràcter de reials, així en los monuments sigil·logràfics, com en els numismàtics i d'altres d'aquella època.

Per acabar ens falta dir quelcom sobre la data aproximada del segell que acabem d'estudiar. Son estil es semblant al del sepulcre de la reina de que hem parlat i el dibuix de la corona reial, sobretot, és igual al que es veu en altres monuments del nostre país de la segona meitat del segle xv. A aquest temps opinem es remonta el segell, que no pot ésser anterior a la fundació del convent de clarisses, la reedificació del qual començà el dia 9 de juliol de l'any 1446. La reina Donya Maria morí el dia 30 d'agost de l'any 1458.

«Medallas francesas de Luís XIV relativas a Cataluña»

EL reinado de Luis XIV fué sin duda para la Francia de gloria y esplendor, no solamente en la esfera de los triunfos militares, sinó asimismo en la del progreso intelectual y material del país. Aquella nación, que desde luengo tiempo se distingue entre todas por su ardiente patriotismo, adolece, más que otra alguna, también desde luengo tiempo, de una excesiva vanidad nacional. No es de estrañar, por consiguiente, que este defecto de raza hallase durante aquel reinado repetidos motivos para manifestarse. Una de las formas con que lo hizo, fué la acuñación de medallas conmemorativas. El número de ellas es tal, que muchas contrastan visiblemente con la insignificancia de los sucesos que conmemoran y otras muestran el afán inmoderado de batirlas, acumulando, á falta de asuntos, acontecimientos que por su exigüidad hubieran debido pasar desapercibidos. Estas reflexiones nos sugiere el exámen del libro que, con el título *Médailles sur les principaux évènements du règne de Louis le Grand, avec des explications historiques*, publicó en París, en el año 1702, la Academia Real de Medallas é Inscripciones. Verdad es que en ello entró por mucha parte la exaltación del sentimiento monárquico, entónces en gran auge, y hasta cierto espíritu de rastrera adulación al poderoso, común á todos los tiempos; pero nadie que atentamente se fije en el contenido de las medallas mismas, dejará de obser-

var, como nota característica de casi todas ellas, el orgullo nacional satisfecho, el sentimiento del propio valer expuesto de un modo pretencioso y exagerado.

Con estos antecedentes y á título de curiosidad, vamos á relacionar á continuación aquellas de las aludidas medallas que hacen referencia directa á sucesos ocurridos en nuestro país, tal como las describe la referida Academia, traduciendo literalmente la explicación que dá de cada una de ellas.

LA TOMA DE ROSAS

Nada más glorioso ni más útil podían hacer los Franceses en Cataluña, que apoderarse de Rosas, cuya posesión cubría el Rossellón y aseguraba la entrada en el país enemigo. Esta Plaza, bastante fuerte de por sí, tenía una buena guarnición y podía ser socorrida por mar. Pero lo que hacía la empresa más difícil, era que el ejército encargado del sitio, á las órdenes del Conde Plessis-Praslin, constaba sólo de seis mil infantes y ocho ó novecientos caballos. Por otra parte, no podía esperar ser socorrido por el Conde de Harcourt, que tenía muy pocas tropas con que impedir á los Españoles el paso del Segre. Apesar de estas dificultades, el 7 de Abril se abrió la trinchera, en tanto que la Flota de Francia vigilaba el mar para evitar que fuéase socorrida. Las lluvias abundantes que durante tres días inundaron el campo y que obligaron á los Franceses á abandonar sus trabajos, retardaron mucho los ataques. Este contratiempo y la vigorosa resistencia de los Españoles, que hacían todos los días fuertes salidas, no fueron bastantes para desalentar á las tropas del Rey. De tal manera redoblaron éstas sus esfuerzos, que, al fin, los sitiados, reconociéndose impotentes para sostener un segundo asalto contra el baluarte de San Jorge, capitularon el día 28 de Mayo, después de cincuenta y un días de trinchera abierta.

Este es el asunto de la Medalla. Sobre una proa de barco vése una Rpsa, que era el símbolo de los Rodios, de los cuales Rosas había sido una antigua colonia. Las palabras de la leyenda, RHODA CATALONIAE CAPTA, significan: *Toma de Rosas en Cataluña*. En el exergo hay la fecha 1645.

LA BATALLA DE LLORENS Y LA TOMA DE BALAGUER

El Conde de Harcourt, después de haber impedido á los Españoles pasar el Segre y socorrer á Rosas, resolvió atacarles. La

empresa era difícil. El ejército de éstos se extendía á lo largo del Segre y de la Noguera, cuyo caudal había aumentado la fusión de las nieves y cuyas márgenes estaban bien atrincheradas. Podíase en verdad pasar el Segre por el puente de Alós, un poco más arriba de la confluencia de los dos ríos; pero las mismas dificultades volverían á presentarse para el paso de la Noguera. Tomóse, sin embargo, este partido, en la inteligencia de que remontando la Noguera, se encontraba un punto estrecho que permitiría echar sobre ella un puente de cuerdas por donde desfilara de uno en uno. A este efecto el Conde de Harcourt destacó mil doscientos caballos y dos mil quinientos infantes. La infantería pasó el puente de cuerdas el día 5 de Junio y abrió paso á la caballería por el vado de la Massana. Al día siguiente estas tropas cayeron sobre los enemigos y los echaron de los reductos que habían construido á lo largo del Segre. El día 21 todo el ejército pasó el río sobre un puente de barcas y ocupó las alturas entre la Noguera y el llano de Llorens, en el cual los enemigos le esperaban en buen orden. El día 22 los atacó y los deshizo. Tuvieron más de 3000 muertos y se les hizo más de 2000 prisioneros. El resto se salvó al amparo de los fuegos de la artillería de Balaguer, en donde se les puso sitio, rindiéndose la Plaza el 29 de Octubre.

Este es el asunto de la Medalla. Véase en ella á la Victoria con el pié puesto sobre la urna del Segre. Una muger, con corona mural, le presenta una llave. A lo lejos se divisa la Noguera, y el puente de cuerdas por el cual fué atravesada. La leyenda, *HISPANIS CÆSIS AD SICORIM ET PYRENÆOS SALTUS*, significa: *Los Españoles derrotados junto al Segre y en los Pirineos*. El exergo, *BALAGUERA CAPTA ·M·DC·XLV·*: *Toma de Balaguer, 1645*.

LA TOMA DE VARIAS CIUDADES

Este año fué famoso por los progresos que hicieron las armas del Rey. El Conde de Plessis-Praslin tomó Rosas y el fuerte de la Trinidad en Cataluña. El Conde de Harcourt, después de haber vencido á los españoles junto el Segre y en la montaña, tomó Agramunt, Camarasa y Balaguer.....

Este es el asunto de la Medalla. La Francia, sentada al pié de un laurel sobre un montón de armas. La leyenda, *GALLIA VBIQVE VICTRIX*, significa: *Francia vencedora en todas partes*. El exergo, *XXXV·VRBES AUT ARCES CAPTÆ·M·DC·XLV·*: *Treinta y cinco ciudades ó fortalezas tomadas, 1645*.

LA TOMA DE TORTOSA

El Mariscal de Schomberg, Virrey de Cataluña, puso sitio á Tortosa, cuya posesión debía asegurar las conquistas del Rey en esta provincia y abrir á las armas de Su Majestad el camino de los Reinos de Valencia y Aragón. Esta Plaza, sita en la pendiente de una montaña, que la hace casi inaccesible por la parte de Cataluña, y sobre la ribera del Ebro, que la cubre del lado de Valencia, estaba bién fortificada y contaba con una guarnición numerosa. Abrióse trinchera el 5 de Julio; y el día 12, noticioso el Mariscal de Schomberg de que D. Francisco de Mello, General de las tropas de España, había reunido un cuerpo de doce mil hombres para ir en socorro de la plaza, ordenó un asalto general. Los sitiados se defendieron con mucha bravura; pero otra vez volvieron los Franceses á atacar con tanta furia que vencieron cuantos obstáculos se les pusieron delante y entraron no solamente en las afueras, sino en el interior de la ciudad misma. El gobernador de ella, después de haber sostenido aún por largo rato la lucha, formando barricadas de calle en calle, se retiró al Castillo, que rindió al día siguiente.

Este es el asunto de la Medalla, en la que se vé á una Mujer afligida sentada cerca de una urna de la que sale el Ebro y apoyada en una áncora; tiene al lado una proa de nave. Las montañas que están detrás, representan la situación de Tortosa. Las palabras de la leyenda, DERTOSA EXPUGNATA, significan: *Tortosa tomada*. En el exergo hay la fecha 1648.

LA TOMA DE XIV LUGARES

A la vez que la mayor edad del Rey y su consagración llenaban el Reino de alegría, sus ejércitos obtenían grandes ventajas..... Vilafranca, capital del Conflent, abrió las puertas al Príncipe de Conti, después de seis días de sitio, y la toma de esta Plaza fué seguida de la de las de Puigcerdá, Urgel, Bellver, Moncatllar, Ripoll, Camprodón, Berga y algunas otras poblaciones de Rosellón y de Cerdaña.....

Este es el asunto de la Medalla. Vése en ella á la Victoria con varias coronas murales en la mano derecha, mientras con la otra coloca una sobre la cabeza de Francia, sentada y apoyada en su escudo. La leyenda, DIVES TRIUMPHIS GALLIA, significa: *La Francia rica en conquistas*. El exergo, XIV VRBES AUT ARCES CAPTÆ·M·DC·LIV: *Catorce poblaciones ó fortalezas tomadas en 1654*.

LA TOMA DE CADAQUÈS Y DE CASTELLÓN

Los españoles, con el propósito de recobrar á Rosas, hablan establecido grandes almacenes en Cadaqués y en Castellón, poblaciones cercanas de aquella Plaza. El Rey, para oponerse á él, envió al Príncipe de Conti para que tomara el mando del ejército de Cataluña, é hizo armar seis buques de guerra y seis galeras, que puso á las ordenes del Duque de Mercœur. Tan pronto como el Príncipe de Conti tuvo noticia de la llegada de la flota, puso sitio á Cadaqués, villa marítima bastante bién fortificada. Las galeras del Rey remolcaron los navios hasta dentro del puerto, mientras el ejército de tierra por su lado cañoneaba también á la villa. Practicóse en pocos días una brecha considerable. El Gobernador, temeroso de no poder sostener el asalto, rindió la Plaza el día 28 de Mayo. El Príncipe de Conti, sin perder un momento, puso sitio á Castellón, en donde los enemigos hablan reunido la mayor parte de las municiones de boca y guerra para el sitio de Rosas. Abrióse la trinchera en la noche del 11 al 12 de Junio. ¡La guarnición, que era numerosa, se defendió largo tiempo. D. Juan de Austria recogió todas las guarniciones de las plazas españolas y con un gran cuerpo de tropas hizo demostración de querer socorrer la Plaza; pero, rechazado en diferentes escaramuzas, creyó prudente retirarse, y la Villa se rindió el día primero de Julio.

Este es el asunto de la Medalla. Se vé en ella, á la orilla del mar, un Trofeo, en el que están puestas dos coronas murales. Las palabras de la leyenda, CADAQUESIUM ET CASTILIO CAPTÆ, y las del exergo, AD ORAM CATALONIÆ MARITIMAM. M:DC·LV, significan: *Toma de Cadaqués y de Castellón en las costas de Cataluña, 1655.*

CAMPAÑA DE CATALUÑA

Los ejércitos del Rey no triunfaban solamente en Flandes y en Alemania; en Cataluña el Conde de Schomberg perseguía al Duque de San-Germán, que como Virrey de Cataluña mandaba las tropas españolas, el cual para evadir el combate se había parapetado en Puente Mayor, sobre el rio Ter. Los franceses forzaron este paso espada en mano. La caballería española huyó en desorden á la vecina montaña y el Duque de San-Germán fué acosado hasta los arrabales de Gerona, donde se refugió con la infantería. El Fuerte Joui (Montjuich) defendido por la artillería de la ciudad y por trescientos hombres apoyados por toda la caballería

esparcida por la montaña, fué tomado el día siguiente después de un rudo y prolongado asalto. Luego después, el Conde de Schomberg se apoderó de Ampurias, puesto importante sobre la orilla del mar. El vigor que mostraron los franceses en todos estos combates y la retirada del Virrey, que salió de Gerona por temor de ser sitiado en élla, causaron al país tal espanto, que un gran número de villas y aldeas abrieron sus puertas y las tropas de su Magestad se hallaron en disposición de emprender el sitio de Bellegarde. La situación de esta fortaleza levantada en la cumbre de una montaña que la hace casi inaccesible, con tres fuertes reales y otras varias obras que se le habían añadido además, no la privaron de capitular, después de cinco días de trinchera abierta, lo que dió glorioso término á esta campaña.

Este es el asunto de la Medalla. Hércules, con la maza levantada, se dirige al pié de la montaña. Vése cerca de él á España asombrada. Las palabras de la leyenda, CATALONIÆ ADITUS OCUPATI, significan: *Los franceses dueños de los caminos de Cataluña*, y las del exergo, OCTOGINTA URBIBUS CAPTIS. M·DC·LXXV: *Toma de ochenta villas ó lugares, 1675.*

DERROTA DE LOS ESPAÑOLES EN CATALUÑA

El Mariscal Duque de Noailles entró en el Ampurdán con la mira de cubrir el Rosellón. Después de haber permanecido en él cerca de dos meses, juzgó á propósito volver al Rosellón, por estar ya recogida la cosecha. El Conde de Monterrey, Virrey de Cataluña, creyó que esta era ocasión propicia para atacarle en los puertos y desfiladeros de las montañas. Cuatro regimientos, con más milicias aguerridas y varios oficiales reformados, habían reforzado las tropas Españolas, y la superioridad del número, unida al conocimiento del país, les llenaba de confianza. El mariscal levantó el campo que tenía en los alrededores de Castellón el primero de Julio y aquella misma tarde los dos ejércitos se hallaron frente á frente cerca de Peralada, separados tan sólo por un riachuelo casi en seco. El 3 continuó la marcha, mientras los bagajes desfilaban por el puerto de Banyuls. Monterrey, que no pudo impedirle el paso de los desfiladeros, ni sacar de ellos ventaja alguna, los pasó detrás de él, y el día 4 alcanzó su retaguardia entre San Clemente y Espolles. Inmediatamente formó el Mariscal sus tropas en batalla del modo que el terreno lo permitía. Los Españoles fueron desalojados de las alturas que ocupaban. Su infantería aguantó unas cuantas descargas, pero al fin fué rota y huyó en desór-

den después de un combate de seis horas. Tuvieron más de tres mil muertos. Se hicieron más de seiscientos prisioneros, entre ellos muchos oficiales y algunos voluntarios de clase distinguida.

Este es el asunto de la Medalla. Véase en ella un Trofeo al pié de montañas. Las leyendas, DE HISPANIS; y el exergo, AD PYLAS BALNEOLENSIS·M·DC·LXXVII, significan: *Victoria alcanzada sobre el ejército Español cerca del puerto de Banyuls, 1677.*

TOMA DE PUIGCERDÁ

Para poner á España en el caso de aceptar las condiciones de paz que le había ofrecido, el Rey dió orden al Mariscal Duque de Navailles de sitiar á Puigcerdá, capital de Cerdeña. Esta Plaza, bastantemente defendida por su posición, había sido de nuevo considerablemente fortificada, estaba provista de todas las municiones necesarias y tenía una guarnición de 2500 hombres, mandada por el general de la artillería D. Sancho de la Miranda, Capitán de fama. Comenzó el Mariscal de Navailles por vencer los poderosos obstáculos que oponían á su empresa los Pirineos y los desfiladeros y sin esperar siquiera la artillería, que tardó seis días en llegar, hizo abrir trinchera el día 29 de Abril. La confianza de los sitiados se aumentó con la noticia que tuvieron de que el Conde de Monterrey venía en su auxilio al frente de un numeroso ejército. Se sostuvieron con extremo valor contra todos los esfuerzos de los sitiadores, rechazaron varios asaltos y se atrincheraron detrás de las brechas. En el entretanto Monterrey se situó en las montañas cerca del campamento, pero fué desalojado de su posición y durante nueve días los Franceses combatieron sin cesar un punto. La firmeza de un ejército que, sin líneas de circunvalación, hace frente con denuedo á los enemigos, superiores en número, y continua sin parar los trabajos del sitio, decidió al Conde de Monterrey á retirarse. Así lo hizo el 26 de Mayo y el Gobernador de la Plaza, desengañado del socorro que esperaba, se rindió el día 28 después de un mes de trinchera abierta.

Este es el asunto de la Medalla. En ella se vé, sobre un monte, un Trofeo superado de una corona mural y debajo de él un escudo en el que hay las armas de Puigcerdá. La leyenda, PYRENÆIS PERRUPTIS, significa: *Los pasos de los Pirineos forzados.* La del exergo, JUGUM CERRETANORUM CAPTUM ·M·DC·LXXVIII: *Toma de Puigcerdá, 1678.*

TOMA DE CAMPRODÓN

Comenzada la guerra contra el Imperio y á punto de ser declarada á los Holandeses, el Rey hizo á España proposiciones ventajosas para que le ayudara á la restauración del Rey de Inglaterra ó por lo ménos permaneciera neutral. Estos avances no tuvieron éxito y aunque los Españoles no se hubiesen declarado por ningún partido, conocióse muy pronto que iban á declararse contra la Francia. Su Majestad se les anticipó y envió á Cataluña un ejército al mando del Duque de Noailles. Este sitió á Camprodón el día 18 de Mayo y se apoderó desde luego de los arrabales y de la población. El Gobernador de élla se retiró al Castillo. Los migueletes ocupaban las alturas, desde las cuales dominaban los caminos, escarpados y llenos de precipicios, por los que debía conducirse la artillería y las municiones. Además, los enemigos eran dueños de la Torre de la Roca, puesto casi inaccesible, del que podían hostilizar al campamento y socorrer á los sitiados. El Duque de Noailles hizo atacar á los migueletes, los arrojó de sus atrincheramientos y aseguró de este modo el paso de los cañones y de los convoyes. La Torre de la Roca se rindió el 22. El mismo día las baterías rompieron el fuego contra el Castillo y los trabajos de aporche fueron llevados, con tanto vigor que la guarnición capituló el día 23.

Este es el asunto de la Medalla. Véase en ella la Victoria, volando encima de las montañas, con una corona mural en una mano y una palma en la otra. Las palabras de la leyenda, CLAUSTRA CATALONIÆ RESERATA; y las del Exergo, CAMPREDONIO CAPTO·M·DC·LXXXIX, significan: *Las barreras de Cataluña abiertas con la toma de Camprodón, 1689.*

TOMA DE ROSAS

El ejército real de Rosellón, á las ordenes del Mariscal de Noailles, partió á sitiar á Rosas por tierra, mientras que el Vice-Almirante, Conde de Estrées, la sitiaba por mar. Esta Plaza, además de su ventajosa situación y de sus fortificaciones regulares, tenía una numerosa guarnición de las mejores tropas españolas. Abrióse la trinchera el día primero de Junio y dióse grande impulso á los trabajos, no obstante de que lluvias continuadas hubieran inundado las trincheras y convertido en un pantano todo el terreno de los alrededores. El 4 y el 5 continuaron los ataques con éxito y sin mucha pérdida. Las galeras mandadas por el Baile de

Noailles llegaron el día 6. Diez mil quinientos hombres de tropas de marina ocuparon la trinchera, como las de tierra. Portáronse todos con tanto valor y con tanta emulación, que esta Plaza, que á los comienzos del reinado de Su Majestad había sostenido un largo sitio, capituló á los nueve días de trinchera abierta.

Este es el asunto de la Medalla. Véñse, junto á la orilla del mar, á Hércules y á Neptuno sosteniendo juntos una corona mural. Las palabras de la leyenda, RHODA CATALONIÆ ITERUM CAPTA, significan: *Rosas en Cataluña tomada por segunda vez*. El exergo trae la fecha 1693.

BATALLA DEL TER

El Mariscal Duque de Noailles recibió orden de entrar en Cataluña. Atravesó los montes y el río Fluvià sin obstáculo, y halló á los Españoles, en número de 18000 hombres, atrincherados detrás del Ter. Este río, lleno de arenas movedizas, tiene más de ciento cincuenta toesas de ancho; sin embargo, el 28 de Mayo, al despuntar el día, el ejército lo pasó por tres puntos distintos y arrojó á los enemigos de sus atrincheramientos. Más allá había un canal muy ancho y profundo, y sobre él sólo dos puentes muy estrechos. Los Españoles, acampados al otro lado, temieron verse envueltos por detrás; y en vez de defender el pasó del canal, contentáronse con proteger la retirada de las tropas que habían tomado parte en la lucha. Cuando el Mariscal tuvo bastantes escuadrones para poder formar en batalla, marchó contra ellos. La caballería enemiga sostuvo varias cargas con gran valor é hizo una larga resistencia, pero al fin fué vencida y se la persiguió más de cuatro leguas, aunque repetidas veces intentó formar de nuevo. Se les hicieron más de cinco mil bajas entre muertos y heridos y más de tres mil quinientos prisioneros, entre ellos el general de la Caballería y cerca de seiscientos oficiales. Los bagages, las municiones y varias banderas quedaron en poder de los Franceses. Una victoria tan grande, costó solamente la pérdida de unos quinientos hombres.

Este es el asunto de la Medalla. La Victoria que tiene á sus pies al Dios del río Ter. Las palabras de la leyenda, VICTORIA CELTIBERICA, y las del exergo, TRANS PIRENÆOS AD TERAM FLUVIUM·M·DC·XCIV·, significan: *Victoria alcanzada al otro lado de los Pirineos, junto al río Ter, 1694*.

TOMA DE PALAMÓS

Dos días después de batalla del Ter, el Mariscal de Noailles

hizo embestir á Palamós y se trasladó inmediatamente delante de la Plaza. El Mariscal de Tourville llegó asimismo con la escuadra de Su Majestad. Abrióse trinchera el día primero de Junio. El 7 fué atacado el camino cubierto y, echado de él el enemigo, entróse mezclados con él en la población por dos brechas. Hubo cerca de cuatrocientos muertos y se hicieron más de seiscientos prisioneros. Acto seguido abrióse trinchera contra la ciudadela. El cañón y los morteros hicieron fuego con tal furia que el Gobernador pidió capitular y al fin rindióse á discreción con toda la guarnición, que era aún de mil cuatrocientos hombres.

Este es el asunto de la Medalla. En ella se vé la Villa de Palamós, figurada por una muger, sentada con tristeza al pié de una roca en la orilla del mar. Su corona de torres está caída sobre sus rodillas. Las palabras de la leyenda, PALAMO VI CAPTA, significan: *Palamós tomada por asalto*. En el exergo, hay la fecha 1694.

TOMA DE GERONA

Palamós no fué considerado por el Mariscal de Noailles fruto suficiente de la batalla del Ter. Marchó contra Gerona y en pleno día tomó el fuerte de Capuchinos, edificado sobre una altura á poca distancia de la ciudad que se proponía atacar por este lado. Abrióse al mismo tiempo trinchera contra ella y contra el Fuerte del Condestable. Al momento que los que defendían este fuerte se apercibieron de que la brecha estaba abierta en uno de sus baluartes, lo abandonaron. Enseguida aumentaron los ataques contra la Plaza, y el 29 de Julio, quinto día del sitio, cuando iba á comenzarse la mina, el enemigo, para evitar la suerte de Palamós, se dió prisa á capitular.

Este es el asunto de la Medalla. Hércules tiene los piés encima de Gerión. Háse escogido este tipo, porque se pretende que Hércules fundó la Ciudad de Gerona, después de haber vencido á Gerión, en este lugar. Las palabras de la leyenda, GERUNDA CAPTA, significan: *Gerona tomada*. El exergo lleva la fecha, 1694.

TOMA DE BARCELONA

A principios de Junio el Duque de Vendome presentóse delante de Barcelona para sitiarla. El Conde de Estrées llegó al mismo tiempo con la Escuadra. Había en la Plaza 15000 hombres escogidos y abundantes municiones. El Virrey de Cataluña tenía en las

inmediaciones un campamento volante, al paso que una parte de sus tropas ocupaban la montaña. Además, la circunvalación, en la que no había podido ser incluido uno de los fuertes construido á poca distancia de Barcelona, no abrazaba todo el perímetro de la ciudad. Era difícil ganar una Plaza que, fuerte de por sí y por su guarnición, podía ser constantemente refrescada de hombres y municiones. Por esto tomó el Duque el partido de atacar los dos cuerpos de tropas enemigas. Marchó al frente de cinco ó seis mil hombres contra el Virrey y envió hacia la montaña un destacamento. Lo uno y lo otro tuvo cuanto éxito se podía desear. Los Españoles fueron sorprendidos al alborar el día y derrotados; los dos campamentos fueron dados al pillaje y los soldados volvieron cargados de botín. Entonces el Duque de Vendome dirigió todos sus esfuerzos contra la ciudad. Sitiadores y sitiados luchaban sin parar un punto. Hubo baluartes tomados y recobrados y hacía ya mucho tiempo que no se había visto un ataque tan vigoroso, ni una tan bella defensa. Los Españoles, arrojados de los baluartes, se defendieron trás de un atrincheramiento que fué necesario minar. Finalmente, como la anchura de las brechas les puso en estado de no poder sostener un nuevo asalto y aceptaron la capitulación honrosa que el Duque de Vendome les ofreció.

Este es el asunto de la Medalla. Hay en ella Hércules apoyado en su maza; á sus piés está un escudo con las armas de Barcelona. La leyenda, BINIS CASTRIS DELETIS; y el exergo, BARCINO CAPTA ·M·DC·XCVII, significan: *Barcelona tomada, después haber de forzado los dos campamentos enemigos, 1697.*

ATH. BARCELONA Y CARTAGENA TOMADAS EN EL MISMO AÑO

La toma de Barcelona, juntamente con la de estas otras dos ciudades, forma igualmente el asunto de otra medalla.

Vése en ella la Victoria que escribe sobre tres escudos pegados á una palmera, AD ATHAM FLANDRIÆ, AD BARCINONEM HISPANIÆ, AD CARTHAGINEM NOVI ORBIS: á *Ath en Flandes, á Barcelona en España y á Cartagena en el Nuevo Mundo.* Las palabras de la leyenda, VICTORIA COMES FRANCORUM, significan: *La Victoria compañera fiel de los Franceses.* En el exergo hay la fecha 1697.

Les medalles de Girona (s. XVIII-XIX)

JOAQUIM BOTET I SISO

*Transcripció, notes i comentaris de M. Crusafont i Sabater **

En una data indeterminada després de la mort de Botet, molts dels seus manuscrits i llibres es dispersaren. El manuscrit de Les monedes catalanes l'adquirí un conegut investigador; un estudi sobre les pellofes fou salvat d'entre un munt de papers vells per un col·leccionista qui ha promès de preparar la seva publicació; un altre lot amb correspondència privada va ésser adquirit recentment per la Diputació de Girona. Per la nostra part, fa tres anys adquirirem d'un comerciant numismàtic un lot de manuscrits, del que donàrem notícia en la primera sessió científica de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (13-3-1979), a més d'una breu semblança biogràfica del gran investigador i que titulàrem «Homenatge a J. Botet i Sisó». El nostre conjunt de manuscrits conté entre altres treballs tres borradors d'una projectada Numismàtica Gironina que l'autor no arribà mai a publicar. La major part de les dades les va refondre a Les monedes catalanes, però restaren sense publicar d'una banda el treball que presentem aquí, dedicat a les medalles gironines i un apèndix sobre les pellofes de Girona, sobre el que estem treballant. Cal advertir que es tracta d'un senzill borrador sense polir, que Botet hauria sens dubte millorat. Hem anat intercalant en el text diversos afegits que Botet havia anat acumulant entre les pàgines, a mida que anava trobant dades noves. El text que hem seguit correspon al segon dels borradors de la Numismàtica Gironina, preparat per a ésser presentat a un concurs i sense data (escrit però abans del 1892). El tercer borrador, datat el 1893, molt més ambiciós i ben acabat, no arribà a completar-se i per això no conté la part de medallística que presentem.

* El text de Botet és transcrit en lletra normal. Els nostres comentaris dins de text, en cursiva. Els paràgrafs que s'han inclosos, trets de fulles afegides per Botet s'han assenyalat amb una A entre parèntesis, al final del paràgraf. Hem afegit també algunes notes al marge, per donar aclariments sobre punts concrets, que afectaven poc al conjunt del text. Les il·lustracions s'han obtingut fotografiant empremtes fetes per Botet sobre les peces o bé dibuixos que hem trobat intercalats. Només hem fotografiat directament les dues medalles que hem afegit nosaltres. Cal agrair al nostre amic Lluís Panadés per l'excel·lent treball fotogràfic, que ha millorat molt les esgrogueïdes empremtes de Botet, que tan interessant era de poder reproduir íntegrament. El distintiu 17 s'ha reproduït de la fotografia que hi havia en el text de Botet. L'empremta de la medalla n.º 5 era molt fosca i per tant l'hem substituït per una fotografia d'un altre exemplar.

MEDALLES

En termes estrictes les medalles no formen part de la numismàtica, però per extensió, els autors que estudien les monedes solen estudiar també les medalles. Encara que aquestes no tinguin cap importància econòmica sí que tenen, i en alt grau un senyalat relleu històric.

Descriurem les que coneixem de Girona i les agruparem en els següents apartats:

1. Medalles de proclamació.
2. Medalles honorífiques
3. Medalles militars (creus i distintius).
4. Medalles estrangeres relatives a Girona.

Després de la descripció de cada medalla donarem les notícies que ha-guem pogut recollir.

I. Medalles de Proclamació

Ferran VI (1746)

1 — A/ FERDINAND.REX.CATH.VI.CAST.III.ARAG

Bust amb perruca, armadura i banda mirant a dreta. Al voltant:
PROCLAM GERVN. A sota: 1746.

R/ .EXEMPLVM.FIDELITATIS. (estrella).

Armes de Girona.
Plata fosa

Diàm.: 25 mm.

2 — A/ FERD VS.VI.

Bust com l'anterior
R/ PROCLAM-GERVN-1746 en tres línies.
Gràfila de punts.

Plata fosa

Diàm.: 14 mm.

Carles III (18 d'octubre de 1759)

3 — A/ CAROLVS.III.REX.CATH.CAST.ET.ARAG

Bust amb perruca, armadura i banda a dreta. Al voltant:
PROCLAM GERVN. A sota: 1759.

R/ .EXEMPLVM.FIDELITATIS (estrella).

R/ .EXEMPLVM.FIDELITATIS (estrella).

Armes de Catalunya en cairó i coronades. Al damunt, escudet amb les
armes de Girona.

Plata fosa

Diàm.: 25 mm.

4 — A/ CAROL VS.III.

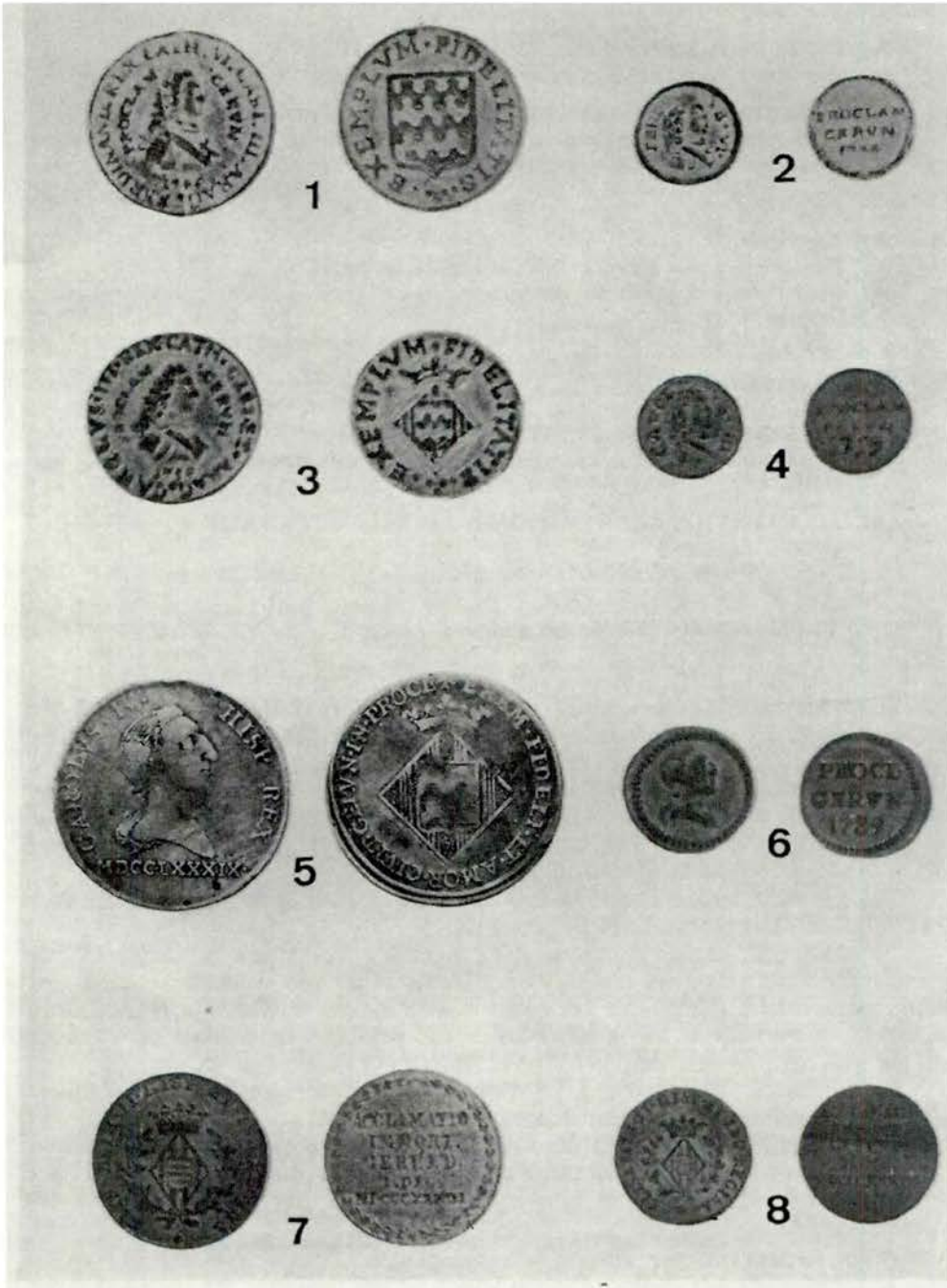
Bust com l'anterior dins d'un cercle.

R/ PROCLAM-GERVN-1759 en tres línies.

Cercle linial.

Plata fosa

Diàm.: 14 mm.

Carles IV (22 de febrer de 1789)

5 — A/ CAROLVS.IV.HISP.REX.

Bust nu i amb cueta, mirant a la dreta. A sota: MDCCLXXXIX.

R/ ✠ EXEM.FIDELI.ET.AMOR.CIVIT.GERVN.IN.PROCL

Armes *modernes* de Girona (tres línies ondulants sobre camp de plata) sobre les de Catalunya, coronades.

Plata i Coure

Diàm.: 31 mm.

6 — A/ Anepígraf.

Bust nu, mirant a dreta dins de gràfila de punts.

R/ PROCL-GERVN-1789 en tres línies.

Gràfila de punts.

Plata

Diàm.: 17 mm.

Isabel II (1833)

7 — A/ ELISABETH.II.HISP.ET.IND.REGINA

Armes de Girona com les del núm. 5, voltades de llorer. A sota, estrella.

R/ ACCLAMATIO-INMORT.-GERVND.-1.DEC.-MDCCLXXXIII en cinc línies.

Gràfila de llorer.

Plata i Coure

Diàm.: 24 mm.

8 — Variant de l'anterior, sense gràfila al revers i de mòdul menor.

Plata

Diàm.: 19 mm.¹

Aquestes medalles han estat descrites per Girbal (*Monedes i Medalles de Gerona, El Eco de Gerona*, 14 i 16 de febrer de 1864) menys la 1, Pujol y Camps (*Memorial*, tomo 1, pàgs. 244-246) i Adolfo Herrera (*Medallas de proclamación de los Reyes de España*), pàgs. 55, 76, 111 i 207 i làmines 12, números 8, 9, 23, núms. 14 i 15, 41 núms. 32 i 33 i 94 núms. 11 i 12 J. B. Barthe va publicar i gravar l'any 1841 la petita d'Isabel II (*Medallas de proclamación de S. M. la Reina Doña Isabel II*, pàg. 16 i làmina VI).

Pel que fa a les de coure, la de Carles IV només la va conèixer Herrera i la d'Isabel II la posseeix el Sr. Padrals.

Pujol diu que es van encunyar dues medalles d'or grans de Carles IV per presentar-les als reis i sis també d'or d'Isabel II de pes «seis duros cada una sobre poco más o menos» de les quals quatre es van enviar a la reina i dues a la reina governadora. Per a batre-les es van utilitzar, sens dubte els encunys de les que hem descrit amb els núms. 5 i 7.

La de Carles III es féu el 8 (?) d'octubre i la descriu el Manual² d'aquest any f. 281. Ignorem el nombre que se'n fabricaren (A).

La de Carles IV es féu el dia 1 de febrer i es va encunyar a Barcelona: les descriu el Manual corresponent f. 18; se'n feren dues de grans d'or per a regalar als reis (f. 23), el que corrobora el dit per Pujol. Ignorem les quantitats (A).

1. La major part dels diàmetres d'aquesta primera sèrie de medalles no era indicada en el text. Els hem afegit prenent-los de les empremtes.

2. En aquesta i les següents cites del «Manual», suposem que es deu referir al llibre d'acords de l'Ajuntament de Girona.

D'Isabel II se'n feren 200 grans de plata i 500 petites. També 6 d'or. Les descriu el Manual f. 26 (segona numeració) (A).

En la documentació no consta que se'n batessin de coure ni de Carles IV ni d'Isabel. De la primera n'hem vist diversos exemplars i de la segona només la de la col·lecció Pedrals abans esmentada.

II. *Medalles honorífiques*

- 9 — A/ LA INMORTAL GERONA/AL ESCLARECIDO HISTORIADOR/DE ESPAÑA JUAN CORTADA/1844 a l'exèrg, en quatre línies.
Armes de Girona sobre un escut català en cairó, coronat i amb ornaments vegetals i dues garlandes de flors.
- R/ EQVIDEM TALI/TE DIGNOR HONORE en el camp, en dues línies.
Orla de garlanda recollit dalt on hi pengen dos ornaments florals.
Signat a l'anvers: JUBANY. Or, Plata, Coure. Diàm.: 45 mm.

A l'acta de la sessió celebrada a l'Ajuntament de Girona del dia 20 de març de 1843 hi podem llegir: «Con la mayor complacencia se ha enterado este Ayuntamiento de la atenta carta que le dirige desde Barcelona con fecha 30 de septiembre del año próximo pasado D. Juan Cortada, en la que después de hacer una reseña histórica de los títulos que por sus hazañas y nunca desmentido valor de sus habitantes se ha adquirido esta inmortal ciudad, expresa sus sentimientos de adhesión y particular afecto que le unen a ella, ofreciendo como un testimonio irrefragable de ello un ejemplar de la Historia de España que acaba de publicar como autor para que se coloque en el Archivo de la Ciudad. Deseando dar a dicho D. Juan Cortada una prueba de cuán grato le ha sido a dicho Cuerpo su comunicación y del agradecimiento en que le queda por la ofrenda.

Acordaron que en este sentido se le haga la correspondiente contestación y que en justo agradecimiento se le ofrezca una expresión análoga al objeto expresado y que en cuanto al ejemplar de dicha historia remitido se coloque en un lugar preferente del Archivo para perpetua memoria.»

Res més consta en les actes de l'Ajuntament, però segons hem vist en algunes factures i papers que hem trobat en la carpeta corresponent, resulta que va manar encunyar en aquesta ocasió una medalla i que es va confiar l'encunyació al gravador de Barcelona Llorenç Jubany de la següent manera: Anvers: Les armes de Girona i al seu voltant o circumferència, «la immortal Gerona al esclarecido historiador de España Dn. Juan Cortada 1844 (pequeño libro abierto sobre dos plumas cruzadas en aspa). Revers: En el centre la llegenda: Equidem tali te digner honore (de l'Eneida) i el seu voltant corona de llorenç.

Fets els encunys, es trencà el del revers i per aquest motiu no es varen utilitzar, fent-se'n fer uns altres de mes petits (els anteriors tenien 51 mm.) i de diferent dibuix, que foren els que serviren per a l'encunyació de la medalla. Fins l'any 1845 no va començar l'encunyació segons veiem en una nota sol·licitant a la Diputació Provincial de Barcelona autorització per a encunyar-la en la casa de la moneda d'aquesta ciutat i datada aquest any.

Del compte de despeses, saldat al mes de juny de 1845 se'n dedueix que el gravador va percebre 1.000 rals pels encunys i la casa de la moneda de Barcelona 1.160 rals, 17 mavavedisis pels següents conceptes:

«Una medalla de oro de 21 quilates, peso 46 ads. 1/2, a 21 reales el adarme	976-17
Dos íd. de plata fina que se entregan y dos que se quedan esta casa para su museo según disposición superior, que pesan 7 onzas, 8 ads. a 24 rs.	180 »
Una de cobre, peso 1 onza 8 ads.	4 »
	<hr/>
	1.160-17.» ³

A l'arxiu municipal de Girona es guardaven els dos jocs d'encuny; el trencat i el que s'utilitzà i una medalla de plata.

Tres exemplars, el d'or, el de coure i el que quedava de plata es varen donar dins d'un estoig a Joan Cortada, el qual va indicar haver-los rebut.

Malgrat que el compte transcrit abans indica solament l'encunyació d'un exemplar de coure, se'n coneixen alguns més, encunyats llavors o posteriorment, sens que tinguem cap data per a poder determinar el nombre que se'n encunyaren. Per la nostra part n'hem vist quatre o cinc exemplars en diverses colleccions, entre elles la de Vidal-Quadras de Barcelona i la del Museu Provincial de Girona.

10 — A/ (estrella) LA JUNTA DE AGRICULTURA DE LA PROVINCIA DE GERONA EN MERECIDA RECOMPENSA.

Corn de l'abundància que llença fruits, flors i monedes creuat per dues garbes. A l'esquerra un cap de bou i a la dreta un de cavall.

R/ EX/UTILITATE/DECVS en tres línies.

Orla de llorer lligada a baix.

Signat al revers: CASALS. Or, Plata, Bronze, Coure. Diàm.: 37,5 mm.

11 — A/ LA JUNTA PROV. DE AGRIC. DE GERONA EN MERECIDA RECOMPENSA

Corn de l'abundància que llença fruits i flors.

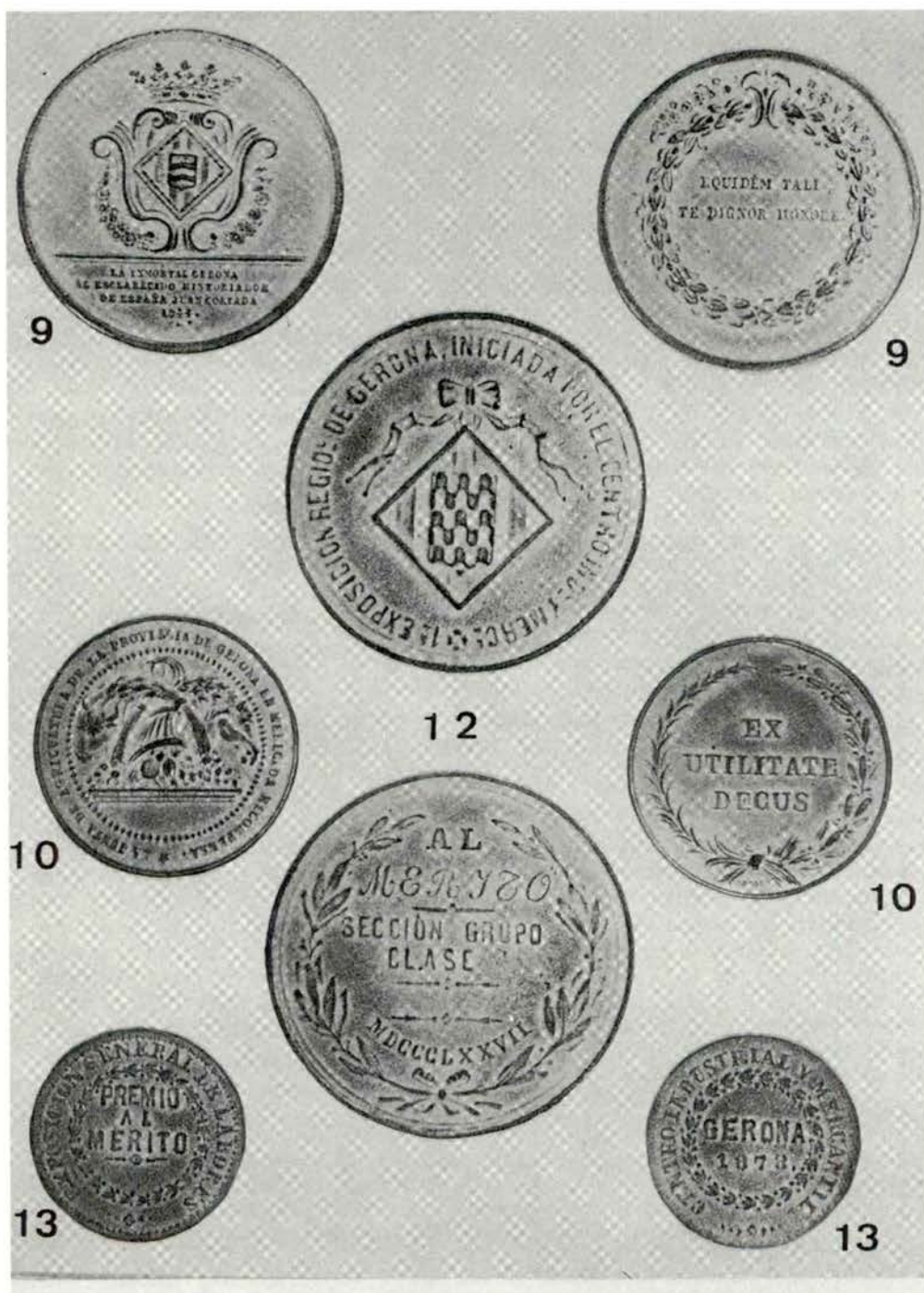
R/ Igual a l'anterior.

Or, Plata

Diàm.: 29,5 mm.

Aquestes medalles es varen encunyar per a ésser lliurades com a premi en els concursos que organitzava a Girona la «Junta Provincial de Agricultura», el primer dels quals es proposava de fomentar la cria del cavall i la millora del bestiar vacum i es va realitzar a la Devesa el dia 3 de novembre de l'any 1852 adjudicant-se dues medalles d'or i dues de plata. El dia 31 d'octubre de l'any 1853 es celebrà el segon concurs, també a la Devesa i subvencionat aquesta vegada per la Diputació, oferint-se vint premis per al foment de l'economia rural i entre ells quatre medalles d'or de primera classe, quatre medalles d'or de segona classe, set medalles de plata de primera classe i cinc medalles de plata de segona classe. El tercer concurs que s'havia d'haver celebrat el dia 31 d'octubre de l'any 1854 i per al que s'havien ofert cinc medalles d'or (dues de primera i tres de segona classe), disset de plata (onze de primera i sis de segona classe) i una de coure (de primera classe) es va suspendre, probablement a causa dels esdeveniments polítics. Els concursos van reprendre l'any 1856 i així veiem que el dia 2 de novembre d'aquest any

3. En el primer manuscrit de la Numismàtica Gironina hi podem veure que aquesta nota de despeses la signa el sub-director de la seca de Barcelona, Francesc Peradaitas i Pintó.

se'n va convocar un altre, també destinat al foment de l'economia rural i en el que es van oferir quinze medalles de plata de primera classe, nou de plata de segona classe i tres de coure de primera classe. El dia 2 de novembre de l'any 1861 es va celebrar el quart i darrer concurs agrícola del que en tenim notícia que fos realitzat a Girona i l'anomenada «Junta Provincial de Agricultura, Industria y Comercio de Gerona» oferí com a premis dues medalles d'or, catorze de plata y cinc de bronze. Se'n preparava un altre per a l'any 1862, però no arribà a realitzar-se.

D'aquestes medalles, la descrita amb el núm. 10 és sens dubte la de primera classe i la núm. 11 la de segona classe. D'aquesta darrera no n'hem vist cap exemplar i ens hem valgut per a descriure-la dels encunys que es conserven a la secretaria de la «Junta Provincial de Agricultura». El Museu Provincial posseeix un exemplar en bronze del primer tipus i el Sr. Girbal, en els articles citats en senyala una altra en la col·lecció del Sr. Boy, sense indicar, però el metall.

No tenim cap dada per a poder afirmar quina d'aquestes medalles s'encunyà primer. Ambdues, però ja devien d'ésser gravades l'any 1853, utilitzant-se els encunys per a les exposicions dels anys següents, indistintament per als diferents metalls.

12 — A/ ✕ EXPOSICION REGIO¹ DE GERONA. INICIADA POR EL CENTRO IND¹ Y MERC¹

Armes de Girona en cairó, penjant d'un llaç.

R/ AL/MERITO / (línia) / SECCION GRUPO/CLASE / (dues línies / MDCCCLXXVII

Orla formada per dues branques de llorer lligades a baix.

Plata i Coure

Diàm.: 51 mm.

13 — A/ ..(flor)...EXPOSICION GENERAL DE LABORES

Orla de llorer i al centre: PREMIO/AL/MERITO / (línies als costats d'una flor), en tres línies.

Plata i Coure

Diàm.: 30 mm.

Aquestes medalles, de les quals la primera és buida i formada per dues làmines soldades pel cantell i la segona encunyada, les va fer gravar la societat anomenada «Centro Industrial y Mercantil» per a ésser adjudicades com a premi en les exposicions que va celebrar els mesos d'octubre i novembre dels anys 1877 i 1878 en el seu edifici del carrer Ciutadans. A la «Exposició Regional» de l'any 1877 es varen adjudicar tretze medalles de plata i seixanta de coure i en la «Exposición de Labores» (de senyora) de l'any 1878 es varen repartir quinze medalles de plata i quinze de coure. La feina de gravar-les es va encomanar a l'argenter de Girona en Lluís Desoy.

III. Medalles militars

14 — A/ Creu d'or amb braços esmaltats de color foc i castells als espais. Al centre, oval blanc amb la figura de S. Narcís d'or, dret i vestit de pontifical amb mitra al cap, bàcul a la mà dreta i palmó a l'esquerra. Al voltant del sant orla d'esmalt blau i la següent llegenda amb lletres d'or: SITIO DE GERONA 1809.

R/ Com l'anvers. Dins l'oval, en set línies: LA/PATRIA/AL/VALOR/Y/CONSTAN/CIA

Sobre la medalla hi ha una corona feta de fulles d'alzina esmaltades de color verd i glans d'or. Tot plegat penja d'una cinta que fa aigües de color vermell. Amida 37 mm.

- 14 bis A/ Creu d'or semblant a l'anterior; els extrems de la creu tenen una boleta d'or. El sant porta només el bàcul a la mà esquerra i l'orla és de color groc, entre dues línies d'or. Mateixa llegenda. (A).
 R/ Semblant a l'anterior.
 Sense corona; anell d'or i cinta amb aigües vermelles que porta dalt una sivella. Amida 35 mm. (A).

Aquesta segona medalla pertanyia a la mateixa persona que la primera. La segona la posseix el Sr. Josep O. Barrau de Girona. La mateixa persona tenia la següent medalla que creiem fou lliurada com a distinció a tots els que foren fets presoners pels francesos a la Guerra de l'Independència, sense que tinguem cap seguretat de que fos només donada als defensors de Girona: Llautó de forma ovalada, daurat, 25×21 mm. d'eixos, revers llis. SVFRI-MIENTO POR LA PAT* entre dues línies, voltat exteriorment per cadena entre dues línies. Al centre del camp torre de tres merlets. Penja d'una cinta blanca, orlada de verd, subjecta a una sivella, suspesa per una anella (n.º 14 c) (A).

- 15 — A/ Creu d'or semblant a l'anterior. La figura de S. Narcís és d'esmalt de diversos colors. L'orla és d'or i les lletres negres.
 R/ Semblant a l'anterior.
 La corona és més aplanada, es recolza directament en l'extrem de dalt de la creu i té un anell per a penjar-la de la cinta, subjecta amb un passador d'or de 44 mm. de llarg i 13 d'ample, en el centre del qual hi ha una creu buidada, tallant la següent llegenda també buida i en dues línies: SITIO D GERONA/AÑO 1809. Altura: 27 mm.
- 16 — A/ Creu de llautó daurada. Botó de forma ovalada en el centre del qual hi ha el bust de Sant Narcís i al voltant, en lletres buidades la llegenda: CITIO DE GIRONA 1809.
 R/ Llisa.
 Amida 24 mm. Museu Episcopal de Vic, núm. 238.
- 17 — Escut rodó de feltre vermell brodat amb fil de plata. Al voltant, entre dos cercles la llegenda: o VALOR I CONSTANCIA. ATAQUE DE (superposades) PEDRET. GERONA. 17 DE (superposades) JUNIO 1809. En el camp dos fusells creuats voltats d'una aurèola formada per dues palmes.
- 17 bis — Escut rodó de feltre vermell brodat amb fil de plata. Cercle de plata i en el camp VA / LOR en dues línies horitzontals sobreposades. L'aurèola formada per dues branques de palma. (A).
 Museu Provincial de Girona. Diàm.: 50 mm. (A).

Es tracta sens dubte dels «escudos de valor» de què parlem més endavant. Va pertànyer a un sargent del regiment de Borbó que va estar de servei a Girona durant el setge. D'un altre escut relacionat amb Girona en parla el general Blas de Fournas en el seu «Diario del sitio de Gerona» (*Rev. de Gerona* 1890, pág. 53) on indica que es va concedir a una granader que va morir heroicament el dia 9 de març. «Este valiente granadero acababa de recibir dos días antes de la Junta central un escudo de valor con el siguiente lema: POR VALIENTE DEFENSOR DE LA PATRIA» (n.º 17 c) (A).

17 d — D'un altre escut creat per a commemorar el setge de Girona se'n parla en una Reial Ordre de data 31 de gener de 1807 publicada per Josep Gómez de Arteché en el seu *Discurso en elogio del Teniente General Mariano Alvarez de Castro* (Madrid 1880), p. 93 i 74 on es descriu així: «un escudo de distinción con el lema AL VALOR GERUNDENSE». (A).

Les creus descrites amb els núms. 15 i 16 es degueren gravar en compliment de la R. O. del 14 de setembre del 1810 on es descriuen i es concedeix el seu us «a todos los individuos que se hallaron en el memorable sitio de aquella Plaza y contribuyeron a su gloriosa defensa», paraules i descripció que es repeteixen en l'ordre del dia llegida a l'exèrcit el dia 24 d'octubre del mateix any. En cap dels dos documents es diu que aquesta creu fos de diverses classes, però així degué succeir a la pràctica ja que la núm. 15 és d'or i esmaltada a l'anvers i al revers i la 16 és de llautó daurat i només és gravat a l'anvers. La núm. 14 és la que utilitzen actualment com a distintiu els regidors de l'Ajuntament de Girona, per l'autorització que els fou donada en una R. O. del 6 d'octubre del 1851; és més gran que les de l'època del setge i no és exactament igual que aquelles.

Ningú ens ha pogut donar raó del distintiu que hem descrit amb el número 17. És molt possible que sigui un dels «escudos de valor» o «de ventaja» que el governador militar de la ciutat concedia a les persones que es distingien en la defensa i que trobem mencionades (sense descripció) en els papers d'aquell temps. Una condecoració similar degué ésser la que va concedir Alvarez de Castro a les dones de la «Compañía de Sta. Bárbara» que més es distingiren pels seus serveis, pocs dies abans de la rendició de Girona, per la qual cosa no es pogueren acabar de brodar i per tant se'n repartiren molt poques.

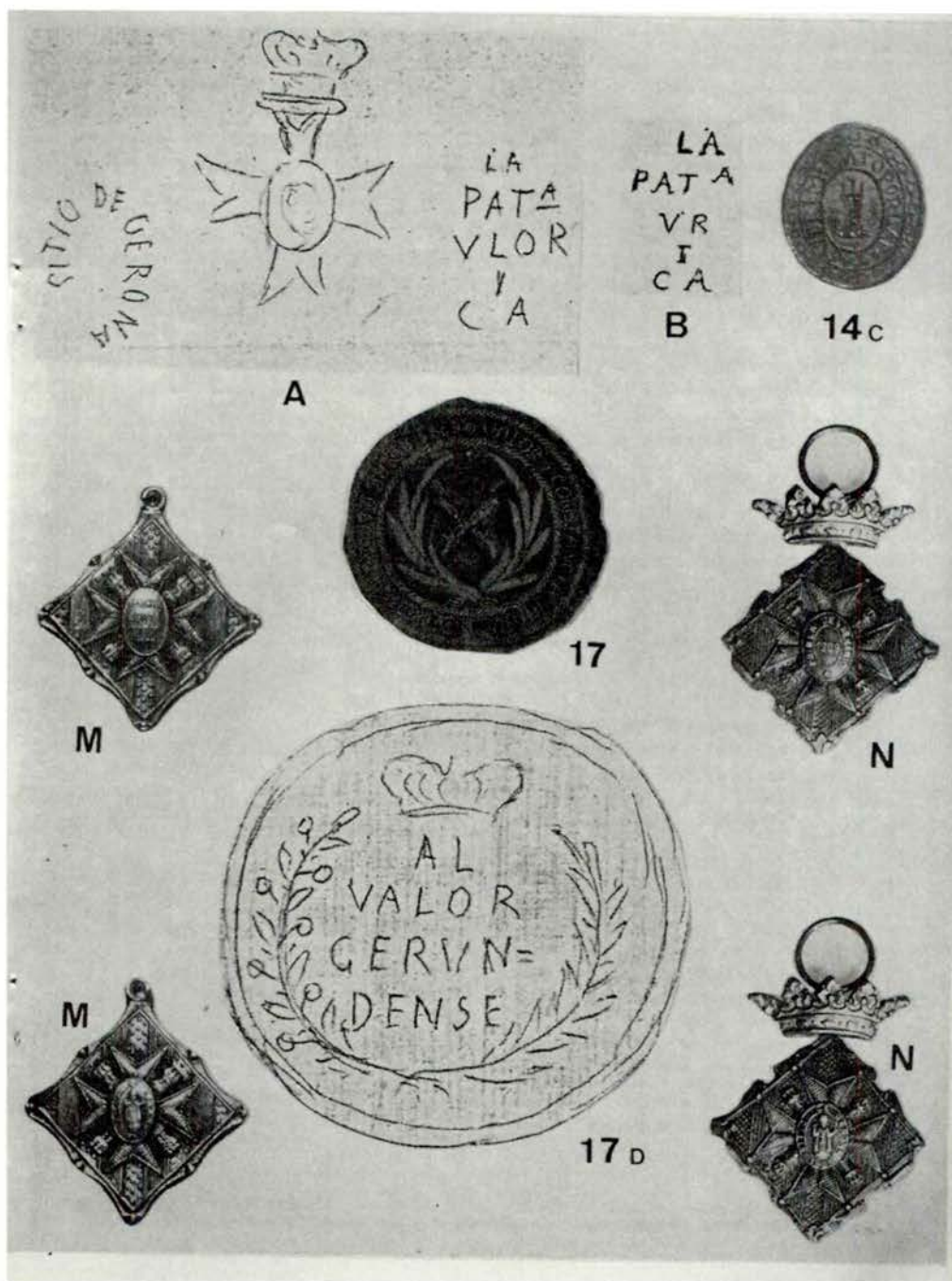
Tenim encara notícia d'un altre distintiu, del que no n'hem pogut veure cap, i és el que utilitzaven els components de la «Cruzada Gerundense». Els certificats que facultaven per a portar-lo els va donar el secretari de la «Junta de Gobierno», en Francesc Puig i Dorca i diuen que eren «una medalla con una cruz, las insignias de nuestro Generalísimo S. Narciso y las Armas de la Ciudad, pendiente de una cinta encarnada con listas blancas». El general Blas de Fournas, en les notes que va escriure sobre el setge de Girona que es conserven a l'Arxiu de l'Ajuntament el descriu també, però sense anomenar «Generalísimo» al sant, sinó únicament que hi havia el bust de Sant Narcís.

Addenda: ⁴ Una altra creu del setge de 1809.

15 bis — La creu descrita amb el núm. 15 es va fer també de mida més petita (16 mm. d'altura) probablement per a portar-la penjada a la solapa. En aquesta la llegenda del revers no és completa per la manca d'espai. La que hem vist va pertànyer a un dels homes que formaven part de la «Compañía de Sta. Bárbara».

La part de medalles militars és la que queda menys clara en el text de Botet. Segons la descripció de la creu n.º 14 sembla que la llegenda del revers sigui sense abreujar, però en els dibuixos que reproduïm en la làmina A i B (úniques il·lustracions de les creus que hem trobat en els papers de Botet),

4. Aquesta addenda era al final del segon manuscrit de Botet.

apareix abreuçada, com podem veure. El dibuix B, apareix en un paper solt en el que s'hi descriu una «Encomienda de oro del sitio de Gerona de 1809» i pot correspondre tant a la 14, o més probablement a la 14 bis ja que s'hi indica la mida: 35 mm. El més probable doncs és que la llegenda apareixi abreuçada en totes les creus i incompleta en la 15 bis, tal com diu Botet, pel fet d'ésser més petita. A la làmina hi hem reproduït les fotografies de les metalles M-M i N-N, de plata i de coure respectivament, que porten les llegendes següents:

	A/ SITIO DE GERONA 1809	(les dues)
La de plata:	R/ PRIMER/CENTE/NARIO/1909	en quatre línies
La de coure:	R/ *PRIMER CENTENARIO	En el camp: 1909

Com podem veure es tracta de medalles commemorant el primer centenari del setge de Girona, i reproduïxen exactament el tipus de la creu del 1809, sobreposant-la a un escut català en cairó. Hem reproduït aquestes medalles que corresponen ja al segle XX perquè creiem que poden ajudar a fer-se una idea més clara de com deuriem ésser les creus descrites per Botet. Com podem veure la de coure porta corona i la de plata una anella. El cairó amb l'escut català té un alçada de 34 mm.

El dibuix de la 17 d ens indica que amb posterioritat al text Botet pogué veure'n un exemplar i en féu un croquis. No seria gens propi d'ell, sempre tant meticulós, que l'imaginés a partir de la descripció que en fa Gómez de Arce.

IV. Medalles estrangeres relatives a Girona⁵

18 — A/ LVDOVICVS.MAGNVS.REX.CHRISTIANISS.

Bust llorejat, amb perruca i vestit a la romana, a dreta. A sota: R, inicial del gravador Roussel.

R/ GERVNDI CAPTA

Hèrcules dret, recolzat sobre la clava, que descansa sobre el triple cap de Gerió, que ja ua terra. A l'exerg la data: M.DC.LXXXIV. i MOLART.F. (obra de Molart).

Museu Prov. de Girona. Coure.

Diàm.: 73 mm.

Les figures i les lletres són daurades.

18 bis (A)

A/ LVDOVICVS MAGNVS REX CHRISTIANISSIMVS

Efigie semblant a l'anterior, co núm. A sota: MOLART

R/ Com l'anterior, la data així: 1694 i a sota R.

Diàm.: 68 mm.

5. En el text inicial només s'hi descriuen les medalles 18 i 19, de les que Botet en pogué veure exemplars en el Museu Provincial de Girona. A la pàgina corresponent Botet hi havia afegit dues fulles escrites en francès encapçalades per el següent títol: «Medailles françaises dont les coins sont conservés au Musée monétaire. Paris MDCCXCII, pp. 151 i 164». En aquestes fulles hi són descrites les dues de Botet i les altres quatre que hi hem afegit (18 bis, 19 bis, 19 c i 19 d). La lletra d'aquestes dues fulles no sembla de Botet i per tant és molt possible que rebés aquesta informació posteriorment a la redacció del text, procedent d'alguna persona del museu que s'hi menciona. Els tipus i variants afegits no són doncs medalles sinó encunyats, que suposem s'utilitzarien en el seu temps.

- 19 — A/ Semblant a l'anterior. A sota: J.MAVGER.F.
 R/ Semblant a l'anterior. A l'exerg la data M.DC.XCIII. i sense nom de gravador.

Museu Prov. de Gerona. Coure. Diàm.: 41 mm.

19 bis (A). Del tot igual a l'anterior però sense nom de gravador a l'anvers.

19 c (A). Com les anteriors, a l'anvers TB (nexades) del gravador T. Bernard.

La medalla núm. 19 la publica l'Acadèmia reial de medalles i inscripcions de França; *Medailles du regne de Louis le Grand*, pàg. 256 i amb referència a aquesta obra Salat, *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña*, V.I.P. 278.

Aquestes medalles fan referència a la presa de Girona per el mariscal Noailles el 29 de juliol de l'any 1694. L'allegoria del revers es va posar, segons l'Acadèmia citada «parce que l'on pretend qu'Hercule fonda la ville de Girona apres avoir vaincu Geryon en ce pays-là». El que la tradició suposa és que Gerió fou el fundador de Girona i com que suposa també que Hèrcules el va vèncer, creiem que es va voler representar a Lluís XIV, equiparat a Hèrcules, vencent Girona.

- 19 d (A). — A/ LVDOVICVS MAGNVS REX CHRISTIANISSIMVS
 Efigie semblant a la del n.º 19. A sota: I.MAVGER.F.

R/ GERVNDA ITERVM CAPTA

Bellone, dret, de cara, portant en una mà una corona mostra un escut amb tres flors de llir de França al deu Ter, ajegut. Darrera Bellone escuts capgirats, un dels quals porta les armes de Girona coronades. A l'exerg XXV.IANVARIIMDCCVI. A la dreta les lletres I.D. del gravador J. Dollin.

Diàm.: 41 mm.

Aquestes medalles, com totes les que es bateren profusament en aquest regnat són magnífiques i d'execució molt bella.

Diputació de Girona